ئابدۇبەسر شۆكۈرى

ئەدەبىياتسىز نېمە دەيدۇ

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ئابدۇبەسر شۆكۈرى

ئەدەبىياتسىز نېمە دەيدۇ

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

ISBN 978-7-105-10770-4

9 787105 107704 >

定价：15.00 元

شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تۈز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى ئىلمى بويىچە قۇرۇلۇش تۈرى

新疆师范大学中国少数民族语言文学学科建设项目

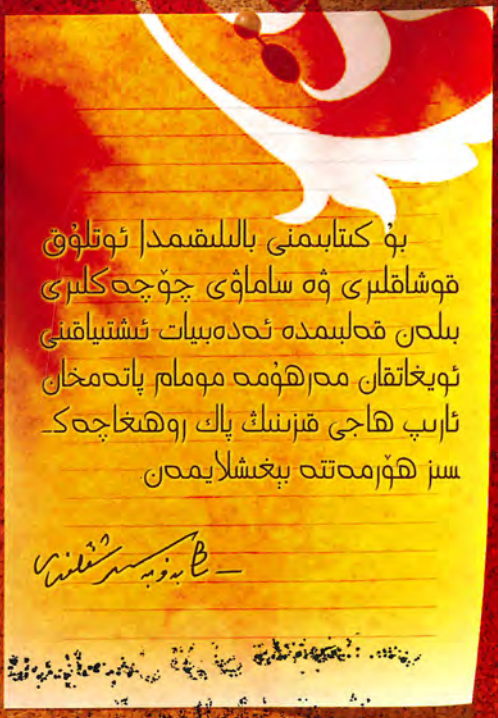

ئابدۇبەسىر شۇكۇرى

ئەدەبىياتىمىز نېمە دەيدۇ

ئابدۇلجەلىل تۇران كۇتۇپخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئابدۇلجىلىل تۇران كۈتۈبخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

كىرىش سۆز ئورنىدا

ئابدۇبەسىر شۇكۈرى مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھەممە بەدىئىي تەركىبلىرىنى پىششىق بىلىدىغان، ئۇلار ئۈستىدە ئىزچىل ئەمەلىي ئىزدىنىۋاتقان، مۇئەييەن ئىلمىي نەتىجىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ كەلگۈ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئورتاق ھۆرمىتى ۋە ئېتىراپىغا ئېرىشكەن تالانتلىق تەتقىقاتچىدۇر. مەن ئۇنىڭ ھازىرغىچە ھەر خىل مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان، يېڭىچە ئىلمىي پىكىر ۋە كۆزقاراشلىرىغا تويۇنغان ئىجادىي ماقالىلىرىنى ئۈزۈلدۈرمەي ئوقۇپ كەلدىم. بۇ قېتىم ئۇنىڭ بۇ ماقالىلەر توپلىمىنى سۆيۈنۈش ئىچىدە ئوقۇپ چىقىپ، ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا ھەققەتەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئىلمىي پەللە يارىتىلغانلىقىنى تېخىمۇ ئەمەلىي ھالدا چوڭقۇر ھېس قىلدىم.

مېنىڭچە توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەرنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىش نۇقتىسى يېڭى، مۇھاكىمە دائىرىسى كەڭ، پىكىر ۋە كۆزقاراشلىرى ئۆزگىچە بولۇپ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى رېئال ئەھۋالى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان چوڭقۇر ئىجادىي ئىلمىي ئىزدىنىش دېيىشكە بولىدۇ. توپلامغا كىرگەن ماقالىلەر تۆۋەندىكىدەك روشەن ئىلمىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) ئاپتور يۇقىرى نەزەرىيىۋى تەربىيىلىنىشكە ۋە مىللىي ئەدەبىياتىمىز ھەققىدە چوڭقۇر ئەمەلىي بىلىمگە ئىگە بولغانلىقىتىن ئۆز مۇھاكىمىلىرىدە ئەركىن ۋە ئازادە بولۇپ، مەسىلىلەرنى ئىلمىي ۋە ئەمەلىي ئانالىز قىلىپ، ئۆز ئەسەرلىرىنى مەزمۇن جەھەتتىن مۇئەييەن كەتكىلىك ۋە چوڭقۇرلۇققا ئېرىشتۈرگەن. نەتىجىدە ئۇنىڭ ماقالىلىرى ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىر دەۋرلىك تە-

ره‌قىياتىنىڭ ھەممە يۈزۈر ئىلمىي مەسىلىلىرى بىلەن تەبىئىي ھالدا باغلانغان.

(2) ئاپتور بۇ ماقالىلىرىدە باشقىلارنىڭ تەييار بايان ۋە خۇلاسىلىرى كەينىدىن ئەگەشمەي، ھەرقانداق تەسىرات ۋە ئۆز-لەشتۈرمە پىكىرلەرگە بېرىلمەي، ھەممىنى مىللىي ئەدەبىياتـ-مىزنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن ئېلىپ ۋە ئۇلارنى ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ئىلمىي ئىزدىنىشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ مۇئەييەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان ئىجادىي پىكىر ۋە كۆزقاراشلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇ ھەممە نەرسىگە ئۆزىگە خاس ئىلمىي يول بىلەن ياندىشىپ، مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، ھەرقايسى تۈر، ژانىرلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى، ئەدەبىيـ-تىمىزنىڭ ئومۇمىي بەدىئىي گەۋدىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتـ-قان كەمچىلىك ۋە يېتەرسىزلىكلەر ھەققىدە يېڭى ئىجادىي پىكىر-لەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ماقالىلەرنى ھەرقانداق كىشىنى قا-يىل قىلىدىغان روشەن ئىلمىي خاسلىققا ئىگە قىلغان.

(3) ئاپتور ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى رېئال ئەھۋالى ھەق-قىدىكى مۇھاكىمىسىدە ئەدەبىياتىمىزدا ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئە-گە بولغان بىرمۇنچە ئاپتورلارنى نۇقتىلىق قەلەمگە ئېلىپ، ئۇ-لارنىڭ ئومۇمىي ئىجادىيىتىنى چوڭقۇر ھالدا ئىلمىي مۇھاكىمە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىمىز تەرەققىياتىدىكى ئورنى ۋە تۆھـ-پىسىنى دەل ۋە توغرا يورۇتۇپ بەرگەن. ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئاب-دۇخالىق ئۇيغۇر، زوردۇن سابىر، ئەخمەت تۇردى، مەمتىمىن ھوشۇر، ئالىمجان ئىسمائىل، مۇھەممەت خېۋىرگە ئوخشاش تۆھپىكار ۋەكىللىرىنىڭ ئومۇمىي ئىجادىيىتى ھەققىدىكى باھا ۋە خۇلاسىلىرىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى ھەققىدىكى ئورتاق ئىلمىي يەكۈنى دېيىشكە بولىدۇ.

(4) توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىلەرنىڭ پىكىر يوللىرى

ئېنىق ۋە راۋان، قۇرۇلمىسى ئىخچام ۋە يېغىنچاق، مۇلاھىزىلە-رى ئېنىق ۋە روشەن، بايانلىرى جانلىق ۋە تەرتىپلىك بولۇپ، ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزىگە تارتىدىغان ئالاھىدە بىر خىل سېھرىي كۈچكە ئىگە. مېنىڭچە بۇ ئاپتورنىڭ ئىلمىي نەزەرىيىۋى ئاساسـ-نىڭ پۇختىلىقى بىلەن ئەدەبىي تەنقىدات يېزىقچىلىقى بىلەن ئىز-چىل شۇغۇللىنىپ، ئۆزىگە خاس يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى يېتىلدۇر-گەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە.

مەن ئابدۇبەسىر شۇكۇرنىڭ بۇ ماقالىلەر توپلىمىنى ئەدە-بىي تەنقىدچىلىكىنىڭ ھەممە زۆرۈر ئىلمىي تەرەپلىرىنى ئۆزىدە تولۇق گەۋدىلەندۈرگەن، ئەدەبىياتىمىزنىڭ بۈنىڭدىن كېيىنكى يېڭى تەرەققىياتىغا ئالاھىدە ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىدىغان قىم-مەتلىك ئىجادىي ئەمگەك ھېسابلايمەن.

مۇھەممەد پولات

2006 ـ يىل 25 ـ نويابىر

ئابدۇلجىلىل تۇران كۇتۇبخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

ئىچىدىكىلەر

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكلىرى
ھەققىدە 1
قۇياش ۋە چۆچەك 16
ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز ۋە مۇھەممەت پولات 23
بىزدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى 40
شائىر مۇھەممەتجان راشىدىن شېئىرلىرىنىڭ بەزى تىل
ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە 58
ئەزىزانە شەھەردىكى بىر ئۇچقۇننىڭ بەدىئىي خاتىرىسى ... 67
غورا خىياللار 85
يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ھېكايىلىرىنىڭ بەزى ئالاھى-
دىلىكلىرى 99
كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا ۋارىسلىق قىلىشتىكى بوشلۇقلار ... 120
«ئوۋ تاماشىسى» دىن تۇغۇلغان ئوي 140
ئەسلىمە ئەينىكى، ۋەسلىم تارىخى 146
پاكىز سەھرانىڭ بىغۇبار ناخشىسى 164
سىرلىق ۋە مۇرەككەپ ئىنسانىي ھېسسىياتنىڭ يارقىن
ئوبرازى 174
پىنھان ئىشق گۈلخانلىرى 185
«تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىلىدىكى پروزا سەھى-
پىسىگە بىر نەزەر 195
بىر ئوبزورنى ئوقۇپ ھېس قىلغانلىرىم 213
«تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھەققىدە يەنە ئىككى ئېغىز گەپ ... 222

پىنھان قەلب سىرغان سۈرەتلەر 242
ئىزگۈ تىلەك 252
ئورال ساداسى 258
ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىمىزنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى ۋە ئەدەبىي
تەرجىمىچىلىكىمىز ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم 265
«مۇھەممەت بەشىر چىگىۋاك» رومانى ھەققىدە بەزى
قاراشلىرىم 294
«ئانا يۇرت» رومانىدا مۇختەر باي ئوبرازى 305
يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىلىنىڭ رومانچىلىق ئىجادىيىتى
توغرىسىدا 312

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكلىرى ھەققىدە

كەڭ جامائەتچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك ئابدۇخالىق ئۇيغۇر- دىن ئىبارەت بۇ ئاجايىپ سېيما 30 - يىللاردىكى ئۇيغۇر گەدەبىيا- تىمىزدا، جۇملىدىن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىمىزدە بايراقدار ئورۇندا تۇرىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ھەققىدە ئىزدەنگەن بەزى تەتقىقاتچى- لار بىردەك شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشتىكى، بۇ شائىر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيەت تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئۆزىنىڭ ئۆل- مەس شېئىرلىرى بىلەن يېڭى يول ئاچقان بولسا، بىز بۇگۈن ئەدەبىيات نەزەريە كىتابلىرىمىزدا زىكرى قىلىدىغان ئىجادىيەت مېتودى جەھەتتە ھەقىقىي چىن رېئالىزم (ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ رېئالىزمى ئەلۋەتتە ئىنقىلابىي رېئالىزم) نى ئىستىللىق پەللىسە- دە تۇرۇپ يارانقان دېيىشكە بولىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ شائىر شېئىرلىرىدىكى پىكىر ۋە مەزكۇر پىكىرلەرنىڭ زامان ئارقا كۆرۈنۈشى ھەققىدە خېلى چوڭقۇر ۋە سىستېمىلىق مۇھاكىمىلەر بولۇندى. مەن بۇ ئاددىي يازمامدا يەنە شۇ دېيىلىپ بولغان گەپلەرنى تەكرارلاپ ئولتۇرماقچى ئەمەسمەن. مەن پەقەت ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىر- لىرىدىكى بەدىئىي دىتلار توغرىسىدا ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلى- شىشنى ئىستەيمەن.

خۇددى ج. خ. جېبران ئېيتقىنىدەك «شېئىر — ئىپادە قىلىنىدىغان پىكىر ئەمەس، بەلكى يارا ئېغىزىدىن ياكى كۆلكە ئېغىزىدىن ئۇرغۇپ چىققان ناخشىدۇر». ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شې-

ئىرلىرى ھەقىقىي رەۋىشتە يارا ئېغىزىدىن چىققان ناخشىدۇر. شائىر 30 ـ يىللاردىكى دەھشەتلىك ئۇيغۇر پاجىئەسىدىن ئۆرتىنىپ، قەلبى پۇچىلاندى. مانا شۇ دەھشەتلىك يارا ئېغىزى شائىرغا ھەسرەتلىك ناخشىلارنى ئېيتقۇزدى. شائىرنىڭ «ئۇيغۇر» تەخەللۇسىنى ئىشلىتىشىنىڭ ئۆزىلا دەل شۇ يارا ئېغىزىدىن چىققان ئوتلۇق ندا ئىدى، راستىنى ئېيتقاندا مەزكۇر تەخەللۇسنىڭ ئۆزىلا قالتىس شېئىر ئىدى، شۇڭا شائىرنىڭ ھەربىر شېئىرى ۋە ھەربىر مىسرالىسىدىن ئۆز خەلقىنىڭ دەرد ـ ئەلىمى، پاجىئەلىك ھايات تىنىقىنىڭ ھىدى گۇپۇلدەپ پۇراپ تۇرىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۇ ئۆزى ھەقىقىي ئىنسان ئىدى، بىزنىڭ كلاسسىكلارنىڭ ئادەمىيلىكىنى ئۆلچەيدىغان تارازلىرى ئاجايىپ يۇكسەك ئىدى، شۇڭا ئەلىشىر نەۋائى تەلقىنلىرى ئادەمىيلىك ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

ئادەمى ئېرسەڭ دېمەگىل ئادەمى،
ئانىكى يوق خەلق غەمىدىن غەمى.

نەۋائىچە ئادەم سىياقىدىكى جانلىقلارنىڭ ھەممىسىلا ئادەم ئەمەس، ھەقىقىي ئادەمنىڭ ئۆز خەلقى غېمىدىن باشقا غېمى بولمايدۇ، بۇ تۇرقىدىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ھايات كەچۈرمىشى بىزگە ئۇنىڭ ھەقىقىي ئادەملىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ مۇشۇ ئادەمىيلىككە خاس پەزىلىتى بىلەن ئۆز خەلقىنىڭ ئىنسانىي ئەركى ۋە مەنىۋى يۈكسىلىشى ئۈچۈن شېئىرىيەتنى شەمشەر قىلىپ، جەڭگە كىرگەن شىر يۈرەك ئەزىمەت. شائىر شەمشىرىنى تېخىمۇ ئۆتكۈر قىلىش ئۈچۈن خەلقنىڭ جانلىق تىلىنى شېئىر تىلى قىلىپ ئىشلەتتى. مىلادىيە 14 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە جۈملىدىن ئۇيغۇرلارغا ئورتاق ئەدەبىي تىل نورمىسى بولۇپ كەلگەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى (يېقىنقى

زامان ئۇيغۇر تىلى) تاكى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر دەۋرىگىچىلا ئىز-چىل داۋاملىشىپ كەلگەنىدى. خەلقئارادىكى كۆپلىگەن تۈركۈ-لوگ، ئالىملارنىڭ بىردەك ئېتىراپىچە، بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولغان مەزكۇر چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇرلارنىڭ جانلىق تىلىدىن 5 ـ ئەسىرگە (500 يىلغا) يېقىن ئايرىلىپ قالغانمىش ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ جانلىق تىلىدىن نەچچە ئېرا مابەينىدە يىراقلاپ كەتكەنمىش. ئەلۋەتتە، بەزى تەت-قىقاتچىلار بۇ قاراشقىمۇ قارشى. چۈنكى، دېمىسىمۇ جانلىق تىلدىن نەچچە يۈز يىل ئايرىلىپ قالغان بىر ئەدەبىي تىل چوقۇم باشقا تىلغا ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ ساھەدىكى تەتقىقات ئۆزۈنىڭ يولى بىلەن مېڭىۋەرسۇن، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر كىتابىي تىلىنىڭ ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن مۇئەييەن پەرق شەكىللەندۇر-گەنلىكى بىزگە ناھايىتى روشەن بولدى. شۇنداق بىر شارائىتتا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر پۇتۇن ئاۋام ئورتاق چۇشىنەلەيدىغان ئۆز دەۋ-رى جانلىق تىلىنى ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە قوللاندى. شائىرنىڭ ھەممە شېئىرلىرى ئەنە شۇنداق ئاممىباب ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتى تىلى بىلەن جۇلا قىلىدۇ.

شېئىرىيەت، ھېكمەتنى لىرىك بىلىش ۋە ھېكمەتنى لىرىك تۈسته سەنئەتلەشتۈرۈش بىلەن ئاجايىپ سەنئەت. شېئىرنىڭ سەن-ئەتلىك قۇۋۋىتىمۇ لىرىك قۇدرەتكە باغلىق بولىدۇ، شېئىر لىرە-كىدىن ئىبارەت. شۇنداقكەن، شېئىردىكى ئىدېئالمۇ تەبىئىي لىرىكلىشىدۇ. لىرىكلەشكەن ئىدېئال تىل ئارقىلىق بىۋاستە ئىپادىلىنىدۇ. شۇبھىسىزكى بۇ يەردە تىلنىڭ ئۆزىمۇ لىرىكلە-شىپ كېتىدۇ. تىلنىڭ لىرىكلىشىشى ئادەتتىكىچە بولماي بەل-كى ناھايىتى يۇكسەك دەرىجىدە بولىدۇ، شېئىرىيەتنىڭ بۇ ئالا-ھىدىلىكى شائىردىن پەۋقۇلئاددە بەدىئىي تەپەككۇر، يېتەرلىك بەدىئىي تىل نورمىسى ۋە ئاجايىپ بەدىئىي دىت تەلەپ قىلىدۇ،

شۇڭا شائىر بولۇش ئىستىكىدە ئاۋارە بولۇپ يۈرگەن تالاي جاپا-كەشلەر شېئىرىيەتنىڭ بۇ داۋىنىدىن ئاشالماي ئۆزلىرىنى بېھۇدە ئاۋارە قىلىدۇ. شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى مانا بۇ جەھەتتە ئۇلگىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. قاراڭ، بىز شائىرنىڭ «ئۇيغۇر قىزى» ناملىق لىرىكىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

ئەي قەمەر، قاراشىڭدا مەن ھەيرەتتە قالدىم ئۇشبۇتۇن،
ماھى رۇخسارىڭ سېنىڭ ئون تۆت ئىكەن تولغان بۇ كۈن.

ئول قۇياش تارلىق قىلىپ، چاچقانى راست ئوخشايدۇ ياغ،
شۇ سەۋەبتىنمۇ يۈزۈڭدە بار ئەجەب پۈتمەس بۇ داغ.

ئۇشبۇ داغدىن گۈل يۈزۈڭگە يەتمىدى ھېچبىر زەرەر،
بۇ ئەسەر بىر مەڭ بولۇپ، ھۆسنىڭنى ئارتتۇردى مەگەر.
. . . . . .
ساچلىرىڭ رەقىبلىرىڭ كۆڭلى كەبى بىر سىر قارا،
ئەۋرىشىمدەك يەلپۈنۈپ سالدى كۆڭۈلگە جىق يارا.
. . . . . .
تەۋرىنىپ كەتسەڭ ئەجەب يەلپۈنەدۇر بۇ ساچلىرىڭ،
ئىلتىپاتىڭدىن ئۈمىد ئەيلەپ ئاقۇر قان - ياشلىرىم.

قالتتى قالدى قارىغان يەردە سېنىڭ بۇ شائىرىڭ،
تىلسىمڭ قىلغىل مۇسۇلمان، تىلسىمڭ مەن كاپىرىڭ.

بۇ شېئىرنى بىز باشتىن - ئاخىر تويۇنغان لىرىك تىل قۇچىقىدا ئوقۇپ چىقىمىز، لىرىك تىل ئادەتتە بىز كۆپ تىلغا ئالىدىغان ئوبرازلىق تىلدۇر. شائىرنىڭ بۇ شېئىرىنىڭ دەسلەپكى ئىككى مىسراسىلا ئوقۇرمەن كۆز ئالدىدا كىشىنى ھەيران

قالدۇرىدىغان تولۇن ئايدەك چىراينى زاھىر قىلىدۇ، كەينىدىنلا شائىر لىرىك چالغىتىشقا ئىشتىراك قىلىپ بەلگىلىك ئەقلىي ھېكمەت ئۇچۇن مەيدان ھازىرلايدۇ. شائىرنىڭ تەسەۋۋۇرىدا زىيا چەشمىسى بولغان شۇنچە قۇدرەتلىك قۇياشمۇ بۇ ماھىتابانغا ھەسەت قىلىپ، ئۇنىڭ يۇزىنى داغلىدى. ئەمما بۇ پۇتمەس داغ ئۇنىڭ گۇل يۇزىگە ھېچبىر زەرەر يەتكۇزەلمىدى، ئەكسىچە بىر مەڭ بولۇپ ھۇسنىگە ھۇسن قوشتى. ئەمدى ئۇنىڭ چاچلىرىچۇ؟ ئۇنىڭ چاچلىرى خۇددى ئۇنىڭ رەقىبلىرىنىڭ كۆڭلىدەك قارا. ئاشۇ چاچلارنىڭ ھەربىر يەلپۇنۇشى شائىرنىڭ ئۇمىدلىك قان - ياشلىرىغا ھامىي. شائىر بۇ ھالدا قارىغىنىچە ئوبيېكتتىن شۇنچە تۆۋەن بولغان يەردە قېتىپلا قالدى، ئەمما شائىرنىڭ تەپەككۇرى قاتمىغانىدى. ئەمما شائىر تەپەككۇرى لىرىك ھېكمەت خۇلاسىسى-گە ئورۇن بەردى، يەنى شائىرنى نېمىلا قىلسا خاھ مۇسۇلمان، خاھ كاپىر، بۇنىڭ ھەممىسگە ئاشۇ بىر قان ياش ھامىيسى ماھىتابان ئىگە. شائىر ئۆزىنىڭ لىرىك تۇيغۇسىنى ئەنە شۇنداق يۇقىرىقىدەك يارقىن ۋە ئوبرازلىق شېئىرىي تىلدا بەردى، ئاشۇ تۇيغۇنى مۇبادا بىز مانا ھازىرقىدەك (مۇشۇ قۇرلىرىمىزدا ئېيتىل-مىۋاتقاندەك) بايان قىلىپ كۇپايىلەنسەك، ھەرگىزمۇ شائىرنىڭ مىسرالىرىدەك بەدىئىي ۋە ئەقلىي نىشانغا يېتەلمەيمىز، ئوبراز-لىق تىل دېگىنىمىز مانا شۇ. ئوبرازلىق تىلنىڭ قۇدرىتى دېگە-نىمىزمۇ دەل مانا شۇدۇر. خۇددى بىرەر مىللەتنىڭ مىللىي تىل لۇغەت سوستاۋىدىن «ئوبرازلىق سۆزلەر»نى ئايرىپ بەرگىلى بولمىغىنىدەك، ئوبرازلىق تىلنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنىمۇ كونكرېت كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ. ئەمما ھازىرقىدەك ئۇ-سۇلدا كۆزەتكەندە ئۇ ناھايىتى ئېنىق زاھىر بولىدۇ.

بىز ئادەتتە نەزەرىيە كىتابلىرىدا شېئىرىيەت تىلى يېقىم-لىق، جەزبىدار، گۈزەل بولۇشى لازىم، دەپ كۆپ سۆزلەيمىز. بۇ، ئادەتتە شائىر تەپەككۇرىدا تاۋلانغان ھېكمەتنى دەل، جانلىق

ۋە ئىخچام ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ئىجتىمائىي تىلنى كۆرسىتىدۇ. ھېكمەت قانچە چوڭقۇر ھەم ۋەزىنلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنى دەل ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بېرىدىغان تىل بولمىسا، ھېكمەتنىڭ ئۆزىگە خاس جەلپكارانە مەنىۋى ئالىمىنى يارىتىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بەدىئىي ئىجتىمائىي تىلنىڭ غايىت قۇدرەتى شۇ يەردىكى، گېزى كەلسە ئۇ ھايات جانىنى مۇردىغا، مۇردىنى ھاياتلىققا ئايلاندۇرالايدۇ. ئەمما شۇ نۇقتا ئېنىقكى، ھەقىقىي تىل سەنئەتكارى بولغان شائىر ئىجادىي تىلنىڭ بۇ خاسىيىتى ئۈچۈن زارىقىپ بىھۇدە ئەجىر قىلمايدۇ. ئۇ دەبدەبىلىك قۇرۇق گەپلەردىن، لۇغەت فوندىدىكى قاتار مەنداش سۆزلەردىن ھەزەر ئەيلەيدۇ. شائىر ئۆز پىكرى ۋە ئۆز پىكرى ھەقىقىتىنىڭ ئوقۇرمەن مەنىۋى دۇنياسىدا ئەينەن تەسىرات ۋە تەسىرلىك تۇيغۇ پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئاممىباب تىلنى دەل جايىدا توغرا ئىشلىتىپ، ئۇنى يەنمۇ بىر دەرىجە يۇقىرى بولغان ئىجتىمائىي تىلغا ئايلاندۇرالايدۇ. بىز شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ «ئىستىمەس» ناملىق شېئىرىنى كۆرەيلى:

ئەي يارىم، ھىجرىڭدە كۆڭلۈم ئىنتىلىشىنى ئىستىمەس،
مەن خىتاب قىلسام ۋەتەنگە ئىزلىنىشىنى ئىستىمەس.

ئوت بولاتتىم، تولغىناتتىم مەن يېنىپ چاقماقسىمان،
ئەل ئېغىر ياتقۇدا بولدى ھەم بىلىشنى ئىستىمەس.

ئۇ ئۇزۇن، بۇ قىسقا دەپ ھاۋشىپ يۈرىدۇ بەزىلەر،
ئوغرى تەگسە ئۆيدە مالغا ئىز تېپىشنى ئىستىمەس.

ئېھتىياجاتى ئۈچۈن سەن بىر كېچەش بەرسەڭ ئەگەر،
بىز بىلۈرمىز دەپ تۇرۇپ ئىجرا قىلىشنى ئىستىمەس.

هام[1]نىڭ ئەۋلادى بۇ كۈن قۇللۇقتا بىرى قالمىدى،
ئۇيغۇر ئەۋلادى بۇنى ئەسلا سېزىشنى ئىستىمەس.

باشقىلار پويىز، پاراخوتتا سايامەتلەر قىلۇر،
بىزگە كەلسە بىر قوتۇر ئېشەك مىنىش ئاسان ئەمەس.

ئىزدىدى ھۇما قۇشنى كۈندە كۆكلەرگە قاراپ،
ئىزدىگەنلەر بېشىغا ھۇما قونۇشنى ئىستىمەس.

مىللىتىم تارتقان ئازابىغا كۆڭۈل قانداق چىدار،
ئەل غېرىب ئىكرايدۇ ئەمما تەۋرىنىشنى ئىستىمەس.

ئابدۇخالىق قىل سۇبات، ئىزدە سىراتىلمۇستەقىم،
بۇ سۇبات بارىندا كۆڭلۈم ئۇ ھۇمانى ئىستىمەس.

30 ـ يىللاردىكى ئۇيغۇر پاجىئەسىنىڭ يۈرەكنى ئېچىشتۇ-
رىدىغان بىر پۈتۈن ھاياتىي مەنزىرىسىنى شائىر مانا مۇشۇ ئون
كۇپلېت شېئىرى بىلەنلا ناھايىتى يارقىن، تولۇق ۋە ئەل سۈرەتـ
لەپ بەرگەن. بۇ شېئىرنى ئوقۇغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ كۆز
ئالدىدا غەپلەت بۆشۈكىگە مەھكەم تېڭىلغان ئۇيغۇرنىڭ مەنۇى
كېسەللەر ئاسارىتىدە بەك خەتەرلىك ھالدا ياتقانلىقى، دۇنيادىكى
باشقا خەلقلەرنىڭ زامانىۋى ھاياتقا ئاللىبۇرۇن قەدەم قويۇپ قۇل-
لۇقتىن ئازاد بولغانلىقى، ئەمما ئۇيغۇرنىڭ بولسا داۋالىنىشنىمۇ
ئىستىمەي، مىنىشكە بىر قوتۇر ئېشكىمۇ يوق ھالدا كۆڭۈل
چىدىغۇسىز دەرىجىدە ياشاۋاتقانلىقى گەۋدىلىنىدۇ. شائىرنىڭ بۇ
شېئىرى ئوقۇغۇچىنىمۇ گويا ئاشۇ مۇھىتقا ئېلىپ بېرىپ، شۇ

---

① ھام — ياۋروپادىكى مىللەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئازابلىق هايات مەنزىرىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئوقۇرمەن ئاشۇ ئازابلىق هاياتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشكە مۇڭەپپەق بولىدۇ.

ئەسلىدە بىر ياخشى شېئىر قاياقا هېچسىياتنىڭ هېچ توسالغۇسىز راۋان ئۇرغۇپ چىقىشىدىن بارلىققا كېلىدۇ. شۇبهىسىزكى، يۇقىرىقى شېئىر دەل ئەنە شۇنداق شېئىردۇر.

تىلنىڭ ئەڭ مۇنبەت ۋە ئەڭ باي زېمىنى ئىجتىمائىي هاياتنىڭ قاينام تاشقىنلىق ئەمەلىيىتىدۇر. بۇ هەقتە كۆپلىگەن پېشقەدەم ئەدىبلەر نۇرغۇن نەسىهەتلەر قىلغان هەمدە ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە كۆرسىتىپ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى قالدۇرغان. بىزنىڭ كلاسسىكلىرىمىز خەلقنىڭ تاۋلانغان، ئوبرازلىق تىللىرىدىن ناهايىتى ئۇنۇملۇك پايدىلانغان، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىكى هەربىر مەقالىتىدىن يۇزلەپ خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى تاپالايمىز. مەسىلەن، ئەلىشىر نەۋائى بەزى ئۆزىدىن باشقا، بولۇپمۇ ئۆزىدىن بىلىملىكلەرگە دائىم نەشتىرىنى سانجىپ تۇرىدىغان پەزىلەتسىز ئادەملەر تەنقىدي سەھىپىسىدە كېتىۋېتىپ مۇنداق ئىككى مىسرانى تىزىدۇ:

كىمكى فەلەك ساڕى ئاتار تاشىنى،
تاش ئىلە ئازۇردە قىلۇر باشىنى.

«ئاسمانغا تاش ئاتساڭ، بېشىڭنى يارار»، «ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر» دېگەن خەلق ماقالىنى شائىر دەل جايىدا ئىشلىتىش بىلەن نۇرغۇن قۇرۇق گەپنىڭ سەھىپە بۇلغىشىدىن ئۆزىنى تارتىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىمۇ بىرمۇنچە ئاتلار سۆزلىرى بەك جايىدا ئىشلىتىلىپ، تىلنىڭ بەدىئىي نۇرمىسىنى ئارتتۇرغان. شائىرنىڭ «بۇاپا» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق مىسرالار بار:

. . . . . .
ئەي شامال، غەربىب سالامىنى يەتكۈزسەن ھامان،
ئىشقىڭدا ئاز قالدى جان كۆپ ئانچە غاپىل بولمىغاي.

ئابدۇخالىق ئوتتا كۆيۈ يا سۇدا ئاق، ۋەسلىگە يەت،
چىن يىگىت ئېيتقان سۆزىدىن، يولۇاس ئىزىدىن يانمىغاي.

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ پارچىلىرى ئىچىدە مۇنداق پارچىلار بار:

سەن ئۆلۈك دەمسەن مېنى،
مەن ئۆلمىدىم تېخى تىرىك.
بىر مىسال بار: «ئىشەنگەن —
تاغ ئارا ياتماس كېيىك».
. . . . . .

جەبىر - زۇلۇمدىن قۇتۇلالمايۇ، ئۆتمەكتە ئۆمۈرلەر تامام،
«يالغۇز ئاتنىڭ چېكى چىقماس» يا يەتمىدى مېنىڭ چامام.

مىسلى كۆزىدىن تېگىپ جۇۋازغا قوشقان سېرىق ئۈي،
تېپىلماس يەر يۈزىدە زۇلۇمغا بىزدەك چىڭ چىدام.

شائىرنىڭ بۇ شېئىرلىرىدا ئاتىلار سۆزلىرى دەل جايىدا ئىشلىتىلىپ، بەدىئىي تىلنىڭ جەزبىدارلىقى ۋە ھاياتىي كۈچى تېخىمۇ يۇكسەك بىر بالداقتا كۆتۈرۈلگەن. شائىرنىڭ فولكلورغا، بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ناھايىتى روشەن ئەكس ئېتىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ بەزى شېئىرلىرى خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبىغا بەك يېقىن بولۇپ، ئوقۇغۇچىدا يەڭگىل تىل

زوقى قوزغايدۇ. شائىرنىڭ «ئۇمىد تەبەسسۇمى»، «ئاچىل»، «يەجۇجى - مەجۇجى»، «ئىنتىزارلىق» ۋە «غەيرىتىڭدىن ئايلىنای» قاتارلىق بىرمۇنچە شېئىرلىرىدىن بىز خەلق قوشاقلىرىنىڭ كۆچلۈك ھىدىنى پۇرايمىز.

ئۇنىڭدىن باشقا شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ تىلى پەۋقۇلئاددە خاسلىققا ئىگە، يەنە ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تىلى ئاجايىپ قويۇق ئىچكى مەنىگە تويۇنغان. ئاتاقلىق ئوبزورچىمىز مۇھەممەت پولات ئەپەندىم بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرىي تىلىنىڭ مەنىسى چوڭقۇر، ئىچكى مەزمۇنغا باي، ئىپادە قىلىش كۈچى كۈچلۈك بولۇپ، ئىنقىلابىي قەھرىمانلىق ئىرادىسى بىلەن مەردلىك ۋە جاسارەت يالقۇنىغا تولۇپ تاشقان، ئۇنىڭ ھەربىر مىسراسىدا ئىسيانكار شائىرنىڭ ئۆزى بىلەن ئۇنىڭ يۈكسەك ھاياتىي غايىسى ئايان.»[1]

شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى بۇ ئىسيانكارانە روھنى بىز ئۇنىڭ ئوبرازلىق تىلىدىن ناھايىتى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز.

شېئىر ئۆزگىچە بىر خىل سەنئەت. ئۇنىڭ باشقا ژانىرلاردىن ئۆزگىچىلىكى شۇ يەردىكى، شېئىر شەكىل يېقىدىن مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسا، مەزمۇن يېقىدىن مۇئەللىپ ھېكمىتىنى ئاجايىپ يۈكسەك تۇيغۇ ۋە قاياناق ھېسسىيات بىلەن يۇغۇرۇپ يېڭى ئاھاڭدارلىقنى يارىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن شائىرنىڭ مەنىۋى دۇنياسى پەۋقۇلئاددە باي ھېس - تۇيغۇ ماكانىغا ئايلىنىدۇ. قەلب ھېسسىياتى كۆۋزەجەپ تېشىپ تۇرمىغان كىشى، مەيلى ئۇ قانچىلىك دەرىجىدىكى تىل ماھىرى بولسۇن ھەرگىزمۇ ھارارەتلىك مىسرالارنى تىزىشقا قادىر بولالمايدۇ، شۇڭا ھەقىقىي شائىرلار گاھىدا ئۆز ھېكمىتى بىلەن بىرگە شام بولۇپ كۆيىدۇ، گاھىدا چەشمە بولۇپ تاشىدۇ. شائىرلار

---

① مۇھەممەت پولات: «ئەدەبىيات ۋە دەۋر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 88 - بەت.

گاهىدا ئۆز ھېكمىتى بىلەن بىرگە يالقۇن بولۇپ ئۆرتەنسە، گاهىدا دېڭىز بولۇپ قىرغاقلارغا سوقۇلىدۇ. بىزنىڭ كۆپلىگەن كلاسسىك شائىرلىرىمىز مانا شۇ ۋەجىدىن ئۆزلىرىنى دەشتلەرگە سۈرگۈن قىلغان، بولۇپمۇ بىزنىڭ تەسەۋۋۇپ شائىرلىرىمىزنىڭ بۇ ھەقتىكى ئەمەلىي ھايات تارىخى كىشىنى قايىل قىلىدۇ. ئۇلار مەنىۋى ئىشق ئوتىدا ئۆزلىرىنى فانى ئېيلەيدۇ. ئالايلى، قۇل خوجا ئەھمەد يەسەۋى ئەنە شۇنداق شائىرلىرىمىز جۈملىسىگە كىرىدۇ. ئۆزبېكنىڭ ياش تەنقىداتچىسى ئىبراھىم ھەققۇلوف مۇنداق دەيدۇ: «. . . ئەھمەد يەسەۋى ھېكمەتلىرىنى ئوقۇغاندا ئىختىيارسىز مۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىز: خۇدا ئىنسان بارلىقىنىڭ ئەڭ ئالىي زوھىراتى، خۇدا دىلدا ياشايدۇ، بۇ دىل ئىلاهى جەزبە كەسىپ ئەتمىكى ئۈچۈن ئاللائىنايىتىللا تۈپتىن يېڭىلىندۇ، مانا شۇنداق قەلب دائىرىسىدىكى ئىنقىلاب سادىر بولىدۇ، بۇ ھەقىقىي ئىشق. ئادەم ھەق ۋە ھەقىقەت دەرىدىسە ئۆرتىنىپ ئۆتمىكى كېرەك، شۇ ۋەزىپىنى قاي دەرىجىدە ئوبدانراق بىلىشىگە قاراپ ئادەمىيلىكىنى ئېنىقلاش مۇمكىن. . . ئەگەر كىشىدە ئىشق بولمىسا ھەتتا سەلتەنەت ساھىبى سۈپىتىدە داۋراڭ سالغىنىدا ھەم ئۇ قۇرۇق جەسەتتۇر. چۈنكى ئىشقسىزلارنىڭ ھەم جېنى يوق، ھەم ئىمانى يوق. ئىشققا يەتمەك — ئوتقا چۈشمەك.»[1]

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ ئەركىنلىك، ھۆرلۈك ئىشقىدا كۆيۈپ، ئازادلىق ئۈچۈن كۈرىشىپ، ياش ھاياتىنى مۇشۇ يولغا بېغىشلىغان ھەقىقىي مەرد جان ئىگىسى ئىدى. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا ياشتىن - ئاخىر بىر غايىبانە يار (ھۆرلۈك، ئەركىنلىككە تەقەزاسىلانغان يار) نىڭ ئىشقىدا ھەسرەت چېكىدۇ:

---

① ئىبراھىم ھەققۇلۇق: «تەسەۋۋۇر ۋە شېئىرىيەت»، غۇلام غوپۇرى نامىدىكى ئەدەبىيات 1991 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، 136 - بەت.

ئەي، ماڭا ئوتلار سېلىپ ئەقلىمنى ئالغان قايدىسەن؟
بېشىمغا غەم ياغدۇرۇپ، كويلارغا سالغان قايدىسەن؟

بارمىدى يا، بىر ئۆچۈڭ، يالغۇز ماڭا يەتتى كۈچۈڭ،
يوقلىمايسەنغۇ كېلىپ، تۇنلەر بالىجان قايدىسەن؟

بۇ جاھان تار كەلدىمۇ، ھەمراھ بولۇش ئار كەلدىمۇ؟
دەردى دەۋران ئۈستىگە ئىشقىڭنى قوشقان قايدىسەن؟

سەنسىز زۇلمەتتۇر جاھان، نۇر ئېمەر سەندىن قاچان؟
سەن ئۇچۇن تىكىلدى جان، بولمامسەن قالقان، قايدىسەن؟

(شائىرنىڭ «قايدىسەن» ناملىق شېئىرىدىن)

شائىر شېئىرلىرىدىكى بۇ غايىۋى بەدئىي ئوبراز شېئىرىنىڭ بەدئىي ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئوقۇرمەن قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ. شائىر قەلبىنى ئۆرتەۋاتقان بۇ مەنۋى ئوت ئوقۇرمەن قەلب دۇنياسىغىمۇ تەبىئىي تۇتىشىدۇ، گىيوتى شۇنداق دەيدۇ: «ھەقىقەت ئىلاھلىققا ئوخشايدۇ. ئۇ بىزنىڭ ئۇنى بېۋاستە بىلىۋېلىشىمىزغا ھەرگىز يول قويمايدۇ. بىز ئۇنى پەقەت ئەكس نۇر، ئوخشىتىش، سىمۋوللارنىڭ ئىچىدىلا كۆرەلەيمىز.» شېئىرىدىكى بەدئىي ئوبرازمۇ شۇنداق بولىدۇ، ئۇنى بىز پەقەت سىمۋول ۋاستىسى بىلەن ناھايىتى ياخشى قوبۇل قىلىمىز. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىكى بۇ ھال كىشىنى تولۇق قايىل قىلىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا شائىرنىڭ ئۆز ھېسسىياتىنى قاندۇرالايدىغان كەڭ سەھنىسىمۇ دەل بەدئىي ئوبراز سەھنىسىدۇر. شائىر دۇنيانى بىلىش جەريانىدا ئىنتايىن نازۇك ۋە ئوتلۇق ھېسسىيات ئالىمىگە كىرگەندىن كېيىنلا ئاندىن بارلىقىنى سەنئەتلىك ئەكس ئەتتۇرۇشكە ئىمكان تۇغۇلىدۇ، بۇ چاغدا

شائىرغا ھېچقانداق كۆچ توسالغۇ بولالمايدۇ، ئۇ ئۆزىنى ھەرقانداق جايغا قويالايدۇ، ئۇ سۈلتان بولالايدۇ، ئۆز خەلقىنىڭ ھۆرلۈكى ئۈچۈن ھەممىدىن كېچىپ زەبەردەس جەڭچىدەك جەڭگە كىرىدۇ.

. . . . . .

كۈنۈتۈن ھېچ ئۈيقۇ يوق، ۋىجدان ئازابى يەنىچۈ،
ئەلنى ئويغاتماق تىلەك، تاڭدا بىر چۈقان بىلەن.

مەن زېرىككەندە قەلەم ئەڭ ياخشى بىر سازىم مېنىڭ،
ئېيتىڭچۇ، ئۇشبۇ تۈرمۈش تەڭ ئەمەسمۇ خان بىلەن.

ئابدۇخالىق ئۇشبۇ يولدىن قايتما باشىڭ كەتسىمۇ،
ئەلنى قىل غەمدىن خالاس قىلىچنى بويۇپ قان بىلەن

(«كۆڭۈل خاھىشى» نامىلىق شېئىرىدىن)

ھەقىقىي شائىرنىڭ ئوتلۇق ھېسسىياتىغا يەنە كېلىپ چىن مىللىي روھ جان بېرىدۇ، مىللىي ئەقىدىنىڭ ھاياتىي كۈچى بولمىسا، ئۇ ھالدا شېئىر ھارارەتسىز گەپلەر تىزمىسىغا ئايلىنىدۇ. شۇڭا گوگۈل «ھەقىقىي مىللىيلىك ساپانى تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت ئەمەس، بەلكى خەلقتىكى روھنىڭ ئۆزىدە» دەيدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ھېسسىياتى ھەقىقىي رەۋىشتىكى خەلقنىڭ ھېسسىياتىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ھېسسىياتى خەلقنىڭ ھېسسىياتى بىلەن تەبىئىي بىرلىكىنى ھاسىل قىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى چىن ھېسسىيات ئوقۇغۇچى قەلبىنى ئاجايىپ كۈچلۈك لەرزىگە سالىدۇ. شائىر يەنە ئاشۇ پاجىئەلىك ئۇيغۇر ھاياتىغا ئۇمىد بىلەن نەزەر سالىدۇ. ئىنقىلابىي شائىرلا ھەر ۋاقىت ئۆز خەلقىگە ئۇمىد، ئىشەنچ ۋە روھ بېرىش ئۈچۈن قەلەمنى

قورال قىلىپ توختاۋسىز كۆرىشىدۇ. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر مىللەتىمىزنىڭ نادامەتتە، قاششاقلىقتا قالغانلىقى بىلەن كۆپ ھەسرەت چەكسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۇمىد مەشئىلىنى ئۆچۈرمەيدۇ.

ھەقىقەتنىڭ روھى قېچىپ كەتتى مېنىڭ دىيارىمدىن،
نە بولدى خۇش پۇراقى ھېچ كەتمىدى بۇ دىماغىمدىن.
. . . . . .

دېمەك، بۇ مىسرالىردا شائىر ئوقۇرمەنگە چەكسىز ئۇمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلايدۇ. ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزدا ھەقىقىي تەنقىدىي رېئالىزم شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قەلىمىگە مەنسۇپتۇر. ئەمما شائىرنىڭ ئىجادىي مېتودىنى خاس ۋە نوقۇل ھالدىكى رېئالىزملىق ئەدەبىيات مېتودى دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى رېئالىزم لىرىك تەسۋىرلار قۇچىقىدا جانلىنىدۇ. شائىرنىڭ لىرىك تەسۋىرى ئۇ تەشنا بولۇۋاتقان بىر بۇيۇك غايىۋى ئوبرازنى ئىنىيە قىلىپ، گاھ ئازابلىق نەرە تارتسا، گاھ ئۇمىد ۋە ئىشەنچ بىلەن تولغان ياڭراق خىتابقا ئورۇن بېرىدۇ:

. . . . . .

ئايرىلىپ سەندىن ئىسىت! ۋەيرانە بولدى خانۇمان،
باغلىرىم دەپسەندە بولدى، چەيلىدى، يېدى قاۋان،
ھەممە يەرگە يامرىبان، بەرمەس ئارام يىلان - چايان،
مىسلى بولدى بىر قىيامەت، كۆز ئالدىمدا بۇ جاھان،
كەل جېنىم ھالىمغا باق، نەچارە ۋە نەدۇر ئامال،
قاتتى باشىنىڭ ئىچى - تېشى، ئىشقىنگىدىمەن ئاشىقتە ھال.

ئەي بۇرادەرلەر كۆرۈپ هالىمنى، هاڭ - تاڭ قالمىغىل،
نېمە بولدى بۇ جاهان دەپ سۆزلىمەي هاڭۇاقمىغىل،
كەلسە قولدىن مەرھەمەت قىل، تاشقا ئوخشاش قاتمىغىل،
ۋىجدانىڭنى ئاخىرى پۇتمەس ئازابقا سالمىغىل،
ئابدۇخالىق، خانۇمانىڭنى بېزەت، قولۇڭغا ئال،
«ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار» قوپ باهار سازىنى چال،

(شائىرنىڭ «هىجران» ناملىق شېئىرىدىن)

مانا بۇ شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىدا باشتىن - ئاخىر بىرەك ئىزچىللىقنى ساقلاپ كېلىۋاتقان لىرىك تەسەۋۋۇر. بۇ هەقتە شائىر ۋە يازغۇچىمىز ئابدۇرېهىم ئۆتكۇر ئەپەندىم مۇنداق دېگەنىدى: «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئەينى زاماندىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئوبېيېكتىپ هالدا كۆزىتىپ، ئۇنى ئەسلىي قىياپىتى بويىچە ئەكس ئەتتۇرگەنلىكى بىلەن رېئالىست شائىر بولسا، رېئاللىقنى غايىۋى ئىستەك - ئارزۇلار بىلەن قاينام - تاشقىنلىق لىرىك تەسەۋۋۇر تىلى بىلەن مۇبالىغىلەشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۇرگەنلىكى جەهەتتىن رومانتىك شائىر ئىدى.»[1]

«قىل باهار»، «پىغان»، «باردۇر»، «ئويغان» قاتارلىق بىرمۇنچە شېئىرلىرىدا شائىرنىڭ ئالىيجاناب يۈكسەك غايىۋى ئىنتىلىشلىرى ئاجايىپ قويۇق لىرىكا ئىچىدە چاقناپ تۇرىدۇ. شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى مانا شۇنداق يۇقىرى بولغاچقا تارىخنىڭ ۋە دەۋرنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈپ خەلقىمىزنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا هەم خەلق ناخشىلىرىغا تېكىست بولۇشقا مۇشەررەپ بولۇپ كەلمەكتە. ئەلۋەتتە، شائىر شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئۈتۈقلىرىنى هەرقايسى نۇقتىلاردىن تېخىمۇ ئەتراپلىق تەهلىل قىلىش زۆرۈر.

---

① ئابدۇرېهىم ئۆتكۇر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 237 - بەت.

قۇياش ۋە چۆچەك

— يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر» رومانى ھەققىدە ئويلىغانلىرىم

مەلۇمكى، قۇياش سامانيولى سىستېمىسىدىكى تۇرغۇن يۇلتۇزلاردىن بىرى. ئۇ ھەقتە ئىنسان بالىسى ئۇزۇن ئىزدىنىش تارىخىدىن يەكۈنلىگەن ئالەمشۇمۇل ئاسترونومىيىلىك نەتىجىلەر ناھايىتە بارلىقنى، ھايات قانۇنىيەتلىرىنى سەنئەتلىك بىلىشكە تۆپتىن ئوخشاشمايتتى. ئەڭ دەسلەپكى ئىنسان بالىلىرىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە تەبىئەتتىن بەھرىمەن بولۇۋاتقان ئەتراپىدىكى جانۋارلارغا ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىقى ئۈچۈن غايەت زور قۇدرەتكە ئىگە بولغان بەھەيۋەت تەبىئەت بارلىقلىرىغا نەزەر تىكىتى. شۇڭا سوتسىئولوگلار بۇنى تۇنجى بىلىش دەپ خۇلاسىلىدى. مانا شۇ دەسلەپكى بىلىشلەرنىڭ ئۆزىلا بۇ جانلىقلار تائىپىسىگە ئوبرازلىق تەسەۋۋۇر ۋە سېھىرلىك تونلارغا ئورانغان پاكىز ھەم ساددا ئىستەك، خىياللارنى ئاتا قىلدى. خۇددى ئەنگلىيە سوتسىئولوگى ۋە دىنشۇناسى ف. مەكىس موللېرنىڭ ئېيتقىنىدەك: «ئىنسانلارنىڭ ئوبرازلىق خىياللىرى ئۇلارنىڭ مۇنبەت ئېتىقاد تۇپرىقىدا بىخلىدى ۋە كۆكلىدى. بىز ئۇنىڭ ئىنسانىيەت بىلەن تەڭلا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىساقمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇگۈن بىز بىلگەن ئەڭ قەدىمكى ئىنسانىيەت تارىخى بىلەن تەڭ قەدىمىي ئىكەنلىكىنى سەمىمىي ھالدا ئېتىراپ قىلىمىز.»[1]

---

① ف. مەكىس موللېر: «دىننىڭ مەنبەسى ۋە تەرەققىياتى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1989 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ بەت.

شۇنداق، ئىنسان بالىسىنىڭ قۇياش ھەققىدىكى خىياللىرى تولا قەدىمىي زامانلاردىن باشلانغان. شۇڭا ئۇ ئىنسانلارنىڭ شېرىن ئىستەكلىرى، گۈزەل تۇيغۇلىرى، ئەخلاق نورمىلىرى، ھېكمەت ئۆرنەكلىرىگە ۋە ھاياتنى بىلىش يولىدىكى ئەقلىي بەدىئىي مېھنەتلىرىگە مەڭگۈلۈك رېۋايەت ھەم موتىپ بولۇپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاجايىپ سېھىرلىك ئەپسانە ـ چۆچەكلەر تارقالدى. ۋاقىت ئۆتۈۋېرىدۇ. نەققاشلار ۋە قارىنلار مەرمەر تاشلارنى چوڭقۇر ئويۇپ يازغان خانلار ھەققىدىكى مەدھىيەنامىلەرمۇ قار ـ شۇنىڭغان ھەم بورانلارنىڭ يالىشى بىلەن ئۆچۈپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ نام ـ نىشان، نەسەب ـ دەستۇرلىرىمۇ ئېرالار تەرىپىدىن زېمىنغا دەپنە ئېتىلىدۇ. قەدىمىي قەلئە ۋە شەھەرلەرنى قۇم بېسىپ كېتىدۇ. ئەمما ئاشۇ چۆچەكلەر، ئاشۇ سېھىرلىك چۆچەكلەرلا خۇددى قۇياشتەك ياشاپ قالىۋېرىدۇ.

مەن «قۇم باسقان شەھەر»نى كۆردۈم. مەن ئۆزۈمنى فولكلورنىڭ توپان دېڭىزىدا لەيلەپ يۈرگەن نوھنىڭ كېمىسىدە ھېس قىلدىم. ئۇيغۇرنىڭ ھىدى، ئۇيغۇرنىڭ قېنى ۋە ئۇيغۇرنىڭ بىر ئاجايىپ كەچمىش تارىخى ئۇرغۇپ جانلىنىپ تۇرغان چۆچەكلەر دۇنياسىدىكى ساياھىتىم ماڭا روھ بەردى. راستىنى ئېيتسام، ئۆزۈمۇ سەزمىگەنىدىم. بۇ ساياھەت ماڭا يەنە پاكىز ۋۇجۇد، ئەقىل، ئەقىدە، ۋىجدانىنى بەرگەندەك، يەنە قانداقتۇر ئۆز ۋۇجۇدۇمدا بولمىغان نەرسىلەرنى تولۇقلاپ بەرگەندەك، شەرق مۇتەسەۋۋۇپ ۋە ئەللامەلىرىنىڭ بەزى مەكتەپلىرىدە تولۇقسىز بولسىمۇ ئوقۇتقاندەك قىلاتتى. قايسىبىر ئەدەبىيات نەزەريىيىسىنىڭ «بەدىئىي ئەدەبىيات ھېچ نەرسە دېمەي تۇرۇپ ھەممىسىنى ساڭا دەپ بېرەلەيدۇ» دېگىنى شۇ بولسا كېرەك دەپ ئويلىدىم.

سۈپۈرگە تولا ئاددىي نەرسە ئىدى. لېكىن خۇددى مۇئەللىپ ئۆزى ئېيتقاندەك، ئۇ تازىلىق ئۈچۈن كەم بولسا بولمايتتى. «قۇم باسقان شەھەر» (بىغەملەر شەھىرى) دە ئۆسكەن، بىر

قوتۇر ئېشەكتىن باشقا ھېچبىر روزغارى ۋە دۇنياسى بولمىغان بۇ ئەركىن سەييياھنىڭ — جاھانكەزدىنىڭ ئىسمى سۇپۇرگە ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆسۈپ چوڭ بولغان ۋە ئەقىل تاپقان ماكانى، يەنى قۇياشتەك يورۇق، سۆيۈملۈك ۋە مىننەتسىز ماكانى بىغەملەر شەھىرىدىن چىقىپ سەييياھ بولدى. سۇپۇرگە يەنە قۇياشنى ئۆزىگە نام ـ نىشان قىلغان قۇياش شاھىنىڭ ئاستانىسىگە باردى. ئۇ بۇ شەھەردە ئادەملەرنىڭ ئۆز نەپسى ـ بالاسىنىڭ ئارغامچىسىدا ئۆز پۇت ـ قوللىرىنى مەھكەم باغلىشۇالغانلىقلىرىنى چۈشەندى. ئۇ بۇرۇنقى كىتابلاردىكى گەپلەرنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. چۈنكى ئادەم ئاتىنىڭ ھەيكىلىنى ياسىغان خۇدا، ھەيكەلنىڭ ئىچىگە كىرىش ئۈچۈن روھقا ئەمر قىلىۋىدى، روھ نەپىس بىلەن ئەسلا چىقىشالمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ قاتتىق ئېتىراز بىلدۇرگەن ئەمەسمىدى. تۇنجى ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا بار بولغان نەپسانىيەت دېگەندەك روھنى بۇلغىدى. ئۇنى ناپاك قىلدى. كېيىن كۇچلۇكلەر، ئاجىزلار بولدى، سۇلتانلار بولدى، پۇقرالار بولدى. كۇچلۇكلەر ۋە سۇلتانلار ئۆز ئىگىلىرىنى ئۇنتۇپ ئۆزلىرىنى يارالتۇچى ئىگە ئورنىدا بىلدى. مانا بۇ ئىنسانىيەت پاجىئەلىك تارىخىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى ئىدى. بۇلارنى سۇپۇرگە بىلەتتى. ئۇ يەنە شۇنىمۇ ناھايىتى ياخشى بىلەتتىكى، خۇدا تۇنجى ئادەمگە پىكىر قىلىشى ئۈچۈن ئەقىل، سۆيۈشى ئۈچۈن يۈرەك، ياخشىنى ياماندىن ئايرىشى ئۈچۈن ۋىجدان، توغرا ئەمەل قىلىشى ئۈچۈن مۇستەقىل ئىرادە، سۆز قىلىشى ئۈچۈن تىل، ئېتىقاد ئۈچۈن روھ بەرگەنىدىغۇ؟ . . . ئۆزىنى سۆيۈشنى بىلمىگەن ئادەم خۇدانى سۆيۈشنى بىلمىگىنىدەك، خۇدانى سۆيۈشنى بىلمىگەن ئادەممۇ ئۆزىنى سۆيۈشنى بىلمەيدۇ.

سۇپۇرگە ئۆزىنىڭ ئەركىن، ھۆر، قانداقتۇر ھەر خىل پاسىللاردىن مۇستەھنا بولغان، تەڭسىزلىك بولمىغان بىغەملەر شەھىرىنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى تولۇق چۈشەندى. ئۇ ئۆز يۇر-

تىغا شۇنچىلىك تەشنا بولۇپ ئىنتىلدىكى، ئۇنىڭ قاششاق ئېشى-
كى شۇ مىنۇتلاردىلا ئۇنىڭ خىيالىدەك قاناتلىنىپ ئۇچۇپ، ئۆز
شەھىرىگە يەتكەن بولسا.

ئۇنىڭ جەننەتتەك گۈزەل شەھىرىنى شەيتانلىق، ئىبلىسلىق
قانلىرى ئۇرغۇپ تۇرغان ياۋلار دەپسەندە قىلدى. ئۇنىڭ مەدەنى-
يىتى بۇنداق خورلۇققا يول قويمايتتى. چۈنكى ئۇ بۇ خورلۇقنىڭ
خۇدا ئالدىدىمۇ پۈتمەس گۇناھ ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلەتتى.
لېكىن، ئۇنىڭ پىكرىنىڭ ھەقىقىتىنى كېچىكىپراق بولسىمۇ
چۈشىنىدىغان يانتاق ئاقساقالدەك كىشىلەر كۆپرەك بولغان بول-
سىمۇ - ھە؟!

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى ئاق ئۆلەمبەردىخان ياكى چىن
تۆمۇر باتۇرنىڭ ھەققانىي سۆزلىرىنى مەختۇمسۇلا دەل ۋاقتىدا
چۈشەنمىگەنىدىغۇ. مانا شۇ بىر ئاددىي چۈشەنمەسلىك، شۇ بىر
ئاددىي بىلمەسلىك، قىسقىسى نادانلىق قانداق چوڭ بالايىئاپەتلەر-
گە سەۋەب بولمىدى دەيسەن؟! بۇ ئاددىي نادانلىق يەتتە باشلىق
يالماۋۇزنىڭ مەختۇمسۇلانىڭ تاپىنىنى تېشىپ ھالال قېنىنى شو-
رىشىغا سەۋەب بولدى. شۇنداق، سۇپۇرگىنىڭ شەھىرى ياۋلار
تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىندى. ئەقىدە بۇلغاندى. ھەممە نەرسە
ئۆز رېتىدىن، ئۆز رېتىمىدىن چىقىپ كەتتى. بۇ پاكىز شەھەر-
نىڭ ئادەملىرى ئەمدى شەيتانىي سۇپەتلەرنىڭ بارچىسىنى ئۆزىگە
تولۇق يۇقتۇرۇپمۇ ئۇلگۇردى. ئۇلار بايلىق، مەنسەپ ۋە شەھۋەت
ۋەسۋەسىسى بىلەن قېرىنداشلىق مېھىر - مۇھەببەت، ئىشقىلىپ
ئىنسانىي خىسلەتلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تەرك ئېتىشقا يۈز-
لەندى. قاراڭلار، رومانىنىڭ «چۆل ئوغلى» قىسمىدىكى ئۆمەرباي
بىلەن باراتبايغا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بىر قوۋم كىشىلىرى ئىكەن-
لىكىنى ئەمەس، بەلكى بىر قورساقتا يېتىپ، بىر ئاننىدىن ئاپە-
رىدە بولغانلىقلىرىنىمۇ ئۇنتۇشتى.

بىغەملەر شەھىرىنى قوۋم باستى. ئۇ خارابلىككە ئايلاندى.

ئۇنىڭ ئىزىنى تېپىش مۇمكىنچىلىكىلا قالدى. بۇ شەھەردىن قېچىپ قۇتۇلۇپ قالغانلار بولسا جىن ـ شايتانلارغا ئايلىنىپ كەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا تولىمۇ يارقىن بىر روھ پارلاپ قالدى. ئۇ كۆكتىكى قۇياشتىن نۇسخا ئالغاندى. قۇياش ئۆلمەيدىكەن، ئۇ روھىمۇ ئۆلمەيدۇ. شۇنداق، بىغەملەر شەھىرىنى قۇم باستى. بۇ شەھەرنىڭ هايات قالغان ئادەملىرى جىن ـ شايتانلارغا ئايلاندى. ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرىگە خاس نەغمە ـ ناۋالار قىلىشىدۇ. «بۆرىنىڭ هۇۋلىشى، كېچىدە چىققان بوراننىڭ گۈركىرىشى، ئاننىڭ پەريادى، نارەسىدىلەرنىڭ يىغىسى، نائىلاجلارنىڭ نالىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ كۇينىڭ لەرزىدە ئادەملەر ئەسەبىيلەرچە سەكرىشىپ، باشلىرىنى كەينىگە تاشلاپ، ياقىلىرىنى يىرتىشاتتى. شۇ تاپتا ئۇلار ئۇچۇن نە قۇياش... نە ئۆزلىرىنىڭ هايات ـ ماماتلىقى، هەممە نەرسە ئۇنتۇلغاندەك قىلاتتى...» ئەمما روھ تېخى ئۆلمىگەنىدى. بۇ روھ ئەڭ ئاخىر بوۋاقلار قەبرىستانلىقىنىڭ يېنىغا باشقىدىن يېپىيېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىشقا ئاتلاندى. چۇنكى، بوۋاقلار قەبرىستانلىقى كېيىنكى ئەۋلادقا تارىخ ساۋۇقى، بىغۇبار روھ، پاكىز قەلب، پۇتمەس هاياتنى كۇچ ئاتا قىلاتتى.

«قۇم باسقان شەھەر» ئوقۇرمەنلەرگە خۇددى بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدىكى ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدەك يەڭگىل ۋە قىزىقارلىق تۇيۇلىدۇ. مەلۇمكى، هەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى، رومان مۇئەللىپى ئۆزى ئېيتقىنىدەك ئەجدادلىرى ئۇلارغا سۆزلەپ بەرگەن، ئەجدادلىرىغا ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى سۆزلەپ بەرگەن بەدىئىي هايات تارىخىدۇر. شۇڭا ئۇ بىر مىللەتنىڭ تومۇرلىرىدا ئېقىۋاتقان مىللىي قان سۈپىتىدە شۇ مىللەتنىڭ كەچمىش تارىخىنىڭ هەممە باسقۇچلىرىدا شۇ مىللەتنى هاياتىي كۇچكە ئىگە قىلىپ تۇرىدۇ. مۇشۇ هەقىقەتنى تولۇقى بىلەن چۈشەنگەن ئۆز تومۇرىدىكى قانىنىڭ قانداق قان ئىكەنلىكىنى بىل-

گەن ۋە بەدئىي ئەدەبىياتقا ئەقىل ھەم ۋىجدان بىلەن ياندىشىشنى ئۆزىگە بۇرچ قىلغان قەلەم ئىگىلىرىلا ئۆز خەلقىنىڭ باي ۋە رەڭدار فولكلورىدىن يېڭىدىن يېڭى بەدئىي پىكىرلەرنى تېپىپ چىقالايدۇ. ئۇنى روھ ۋە ئەقىل ماكانى قىلىشنى بىلىدۇ. بىلىنىسكى شۇنداق دەيدۇ: «بەدئىي ئەسەر سۈپىتىدە رومانىنىڭ ۋەزىپىسى — كۇندىلىك ھاياتتىن ۋە تارىخىي ۋەقەلەردىن پارچە، تاسادىپىي نەرسىلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ يوشۇرۇن يادروسىغا، جانلىق ئىدىيىسىگە كىرىش، تاشقى، تارماق ۋەقەلەرنى روھ ۋە ئەقىل ماكانى قىلىشتۇر. رومان بەدئىيلىكنىڭ دەرىجىسى ئاساسىي ئىدىيىنىڭ چوڭقۇرلۇقىغا ۋە ئايرىم خۇسۇسىيەتلەردە ئۇ ئىدىيىنى تەشكىل قىلغان كۇچكە باغلىقتۇر.»[1]

«قۇم باسقان شەھەر» دە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن چۆچەكلەرگە خاس ھايات كارتىنىلىرى جانلىق روھ ۋە ئەقىل ماكانى قىلىنغان. قىممەتلىك ئىدىئاللار پارچە ھادىسىلەرنىڭ كۇچلۇك يادروسى قىلىنغان.

مېنىڭ بىلىشىمچە، ھازىر رومانچىلىق ئىجادىيىتىمىزدە پەۋقۇلئاددە يۇكسىلىشلەر بولۇۋاتىدۇ. رومانچىلىقىمىز مەيلى تېما جەھەتتە بولسۇن، مەيلى بەدئىيلىك جەھەتتە بولسۇن، ياخشى ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشۋاتىدۇ. بولۇپمۇ ئاپتورلىرىمىز ئۇقۇمىلاشقان تېرمىنلار دۆۋىسىدىن، ئادەتتىكى تاشقى ھادىسىلەر بايانى ئىسكەنجىسىدىن ئۆزلىرىنى پەيدىنپەي قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇنىۋېرسال بەدئىي پىكىر قىلىشنىڭ ۋە ھاياتي كۇچى قۇدرەتلىك بولغان تېمىلار ئۇستىدە ئىزدىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلىۋاتىدۇ. يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر» ناملىق رومانىنى بىز مانا شۇ ئەقلىي ئىزدىنىشلەرنىڭ ئەڭ شېرىن مېۋىلىرىدىن بىرى، دەپ ھېسابلىساق ئارتۇق كەتمەس دەيمەن.

---

① «مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدە ئېيتقانلىرى» ناملىق كىتاب، 3 ـ بەت.

یازغۇچى مەتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر» رومانى شۇنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇكى، ئاپتور مىللەت ۋە تارىخ ئۆزىگە يۈكلىگەن مەنىۋى ۋەزىپىنى قانداق ئورۇندىغان مەسىلىسى ئۈستىدە جىددىي ئويلانغان. ئۇ بۇ مەسىلىنى فولكلورنىڭ قايناق ۋە رەڭدار قۇچىقىدا جانلاندۇرۇش يولىنى تاللىغان. شۇنداق قىلىپ ئۇ نۇرغۇن ھايات ھەقىقەتلىرىنى ئۇنىلمەي ۋە كۆچمەي تۇرۇپ ئوقۇرمەننىڭ قەلبىگە سىڭدۈرگەن. ئۇ يەنە ئوقۇرمەنگە جىددىي كېرەك بولىدىغان قىممەتلىك نەرسىنى ئويناق ۋە زىددىيەتلىك ساماۋى چۆچەكلەرنىڭ قۇچىقىدا غىل - پال كۆرسىتىپ، ئۇلارنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. رومان بەزىدە (بولۇپمۇ ئىككىنچى قىسىم) يەنى ئۇچ ئاكا - ئۇكا قىسمىدا ئېچىنىشلىق ھايات قىسىملىرى بىلەن كىشى قەلبىنى ھەسرەتكە سالىدۇ. ئەمما بۇ ھال يەنە رومانىنىڭ ئۇچىنچى قىسمىدا غىل - پال كۆرۈنگەن يېڭى ۋە نەۋقىران بولغۇسى تارىخنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن جانلىق دەرسلىك بولىدۇ. يەنە كېلىپ ئۇ زالىم قوللارنىڭ زورلۇق كۈچ بىلەن ئۆچۈرۈۋەتكەن تارىخ بەتلىرىنى تولۇقى بىلەن ئوقۇپ چۈشىنىۋېلىشقا ئىمكان بېرىدۇ. ئۇلار شۇنداق خۇلاسىنى قىلىشىدۇ. قۇياش ئۆلمەيدۇ، چۆچەكلەر ياشايدۇ. چۆچەكلەردىكى روھ بىغەملەر شەھىرىنى قايتا قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن توختاۋسىز كۈرىشىدۇ.

رومانىنىڭ ئۇتۇقى مۇتلەق ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلىگەچكە، يەنە كېلىپ مەزكۇر رومان بۇگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر رومانچىلىقىمىزنىڭ يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك يېڭى ئىزدىنىش ئۇلگىسى بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى بەزى يېتەرسىزلىكلەرنى تامامەن چۈشىنىشكە بولىدۇ.

ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز ۋە مۇھەممەت پولات

ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس نەزەرىيىۋى تەنقىد ۋە تەنقىقاتچىلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلەندى. 1970 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ھەقىقىي رەۋىشتە مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي تەنقىد 80 ـ يىللاردىن باشلاپ گۈللەنىشكە يۈزلەنگەن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىغا، بەدىئىي ياقتىن تېز يۈكسىلىشىگە تۈرتكە بولدى. تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىمىز تەرەققىياتىدا ئويناغان رولىنى كونكرېت دەرىجىلەر بىلەن، ۋەزىن بىرلىكى بىلەن كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاپتورلار قوشۇنى ۋە ئوقۇرمەنلىرىنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىنىڭ يېتىلىشىدە تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدە زور رول ئويناغانلىقىنى قىياس قىلمىقىمىز ئانچە تەس ئەمەس. يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىمىزنىڭ بۈگۈنكى نەتىجىلىرىگە ئىككى ئامىل چوڭ سەۋەب بولدى. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئىلمىي نەزەرىيىۋى ئەدەبىي تەنقىدتۇر. ئىككىنچىسى، باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى، بولۇپمۇ چەت ئەل ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدۇر. ئەلۋەتتە، بۇنىڭدىن باشقا سەۋەبلەرمۇ باردۇر. ئەمما ئۇ سەۋەبلەر بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ماھىيەتلىك ئىچكى ئۆزگىرىشلىرىگە نەزەرىيىۋى تەنقىدتەك بۇاستە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىدا ئەسلىدىلا نەزەرىيىۋى ئەدەبىي تەنقىد بەك كېيىن باشلانغان، راستىنى ئېيتقاندا ھازىرغىچىلا بىرقەدەر ئاجىز ھالقا بولۇپ كەل-

لىۋاتقان بىر ساھەدۇر. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي تەنقىدچىلىكىـ
مىز ناھايىتى ئېغىر تارىخىي ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ،
جاپالىق ۋە ئەگرى - توقاي مۇساپىلەرنى بېسىپ دەسلەپكى قەدەمـ
لىرىنى نەزەرىيىۋى تەنقىقات مۇھىتىنى ھەمدە مەلۇم ساندىكى تەنـ
قىدچىلەر قوشۇننى شەكىللەندۈردى. بۇ ئالاھىدە قەدىرلەشكە
ئەرزىيدىغان تولىمۇ قىممەتلىك نەتىجە بولدى. بىز مانا شۇ قىمـ
مەتلىك نەتىجىنىڭ تارىخىنى ئەسلەيدىغان بولساق پەخىرلىك تەنـ
قىدچىمىز مۇھەممەت پولات ئەپەندىنىڭ پەۋقۇلئاددە تۆھپىسىدىن
سۆيۈنمەي تۇرالمايمىز.

مۇھەممەت پولات ئەپەندى يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىمىز تەنقىدـ
چىلىكىگە ئاساس سالغان ئەدەبىي ئوبزورچىدۇر. شۇنداقلا ئۇ
ئۇيغۇر بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكىدە ئەڭ ئالدىنقى
قاتاردا تۇرىدىغان ئوبزورچىدۇر. بۇگۈنكى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر ئەـ
دەبىياتى نەزەرىيىۋى تەنقىدچىلىكىنىڭ رويابقا چىقىشىنىڭ ھەرـ
بىر قەدەم باسقۇچى ئۇنىڭ ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەنقىداتلىرى
بىلەن ئىلمىي ۋەزىن ھەم مەنىۋى ھاياتىي كۈچ تاپتى. ۋىجدانەن
ئېيتقاندا، مۇھەممەت پولات ئەپەندى ئەدەبىي تەنقىدچىلىككە كىـ
رىشكەندىن تارتىپ بۇگۈنگىچىلا ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ
ئىلمىيلىقى جەھەتتە بولسۇن، ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇرلۇقلۇقىدا
بولسۇن، مۇستەقىل ۋە ئادىللىقىدا بولسۇن، ئوبزور تىلى ۋە
ئۆلچىمى جەھەتتە بولسۇن ئىزچىل باشلامچى تۆھپىكارلىق رولـ
نى جارى قىلدۇرۇپ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يېڭى دەۋر
تەنقىدچىلىكىنىڭ ئىلمىي نەزەرىيىۋى مۇھىتىنىڭ تىكلىنىشى
ئۈچۈن ھەممىدىن زور تۆھپە قوشتى.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ رۇس ئەدەبىياتى
ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتى ھازىرقى
زامان ئەدەبىياتىغا ناھايىتى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. شۇنى
ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەينى چاغلاردا زور تەسىرگە ئىگە

بولغان رۇس ئەدەبىياتى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپلا ياۋروپا ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيە سىستېمىسىدا ئۆزىنىڭ سالماقلىق ئورنىنى تىكلەپ بولغانىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئۇ يېڭى دېموكراتىك ئەدەبىيات بولۇش سۈپىتى بىلەن ماركسىزملىق ئىدىيىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزگىچە خاراكتېرلەندى. بۇ تارىخىي دەۋردە ئۇلاردىن بېلىنسكىي، دوبرىيلوبوف، چېرنىشۇسكىيدەك نەزەرىيىچىلەر ۋە تەنقىدچىلەر مەيدانغا كېلىپ، بىر پۈتۈن رۇس مىللىي ئەدەبىياتىنى يېڭىچە ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى. ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن رۇس مىللىي ئەدەبىياتى ھەققىدىكى نەزەرىيىۋى مۇھاكىمىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئۇيغۇر چاغداش (ھازىرقى بۇگۈنكى دەۋر) ئەدەبىياتىغا روشەن تەسىر كۆرسەتتى. بۇ تەسىر ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى جەھەتتىنلا بولدى.

ئەسكەرتىش: رۇسلاردىمۇ بىر پۈتۈن ئەدەبىيات باشقا مىللەت ئەدەبىياتلىرىغا ئوخشاش ئۇچ نۇقتىدىن تەتقىق قىلىنىدۇ. بىرىنچىسى، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى (Теотйя Литература) دۇر. ئىككىنچىسى، ئەدەبىياتشۇناسلىق (Поетйка) دۇر. ئۇچىنچىسى، بەدىئىيە ئىلىمى (Литература Веденийе) دۇر. ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىدىمۇ ئومۇمىي «ئەدەبىيات» نىڭ نەزەرىيىسى، كونكرېت ئەدەبىياتشۇناسلىق ھەققىدە «ئىلمىي بالاغەت» ياكى «ئىلمىي فەساھەت»، ئەدەبىياتنىڭ ئىچكى گۈزەللىك قانۇنىلىرى ھەققىدە «ئىلمىي بەدىئىيە» (تەقتەيى ئەدەبي) بولغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە بىرىنچىسى بارلىق مىللەت ئەدەبىياتلىرى ئۈچۈن ئورتاق نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر بولسىمۇ، ئەمما قالغان ئىككىسى ناھايىتى كۈچلۈك مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەسىلىلەردۇر. شۇڭا بىر مىللەت ئەدەبىياتىدىكى «ئىلمىي بالاغەت» بىلەن «ئىلمىي بەدىئىيە» نى يەنە بىر مىللىي ئەدەبىياتقا تەتبىقلاش مۇمكىن ئەمەس. دېمەكچىمەن، بىزگە رۇس ئەدەبىياتىدىن ئەدەبىياتنىڭ

نەزەرىيىۋى قاراشلىرى كىرگىنى بىلەن، ئۇنىڭ Поетика ۋە Литература Ведениие قىسمى كىرەلمىدى ھەم كىرەلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس. بۇ ھەقتىكى تەتقىقات پەقەتلا مىللىي ئەدەبىياتىمىز نىڭ ئۆز تۆپرىقىدا شەكىللىنىشى كېرەك. ئەدەبىي تەنقىدچى مۇھەممەت پولات ئەنە شۇ رۇس ئەدەبىياتىنىڭ بىلىنىسكىي باشچىلىقىدىكى تەنقىداتچىلىرى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن نەزەرىيىسى بىلەن ئاڭ پىششىق ۋە ئەتراپلىق تونۇشقان، رۇس ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيىەت تارىخىنى ئاڭ ياخشى ئۆگەنگەن تەتقىداتچىمىزدۇر. بۇگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكىمىزنى ئۇ سىستېمىلاشتۇرۇپ بەرگەن، مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ رېئال ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرغان نەزەرىيە قورالى بىلەن ئەدەبىيات ھادىسىلىرىمىزگە نەزەر تىكىپ كەلمەكتە. بۇ ھال چاغداش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەزەرىيە تەتقىقات ساھەسىدىكى يېڭىچە ئەنئەننى بارلىققا كەلتۈردى. مۇھەممەت پولات 1970 ـ يىللارنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا مۇھەببەت بىلەن كىرىشىپ، كەينى ـ كەينىدىن «قىسقىراق يازايلى، ياخشىراق يازايلى»، «يېڭى دەۋر شېئىرىيىتىمىزدىكى بەدىئىي يۇكسىلىش» قاتارلىق ئەدەبىي تەنقىد ماقالىلىرىنى ئېلان قىلىپ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ نەزەرىيىۋى تەنقىد ساھەسىدىكى بەزى بوشلۇقلىرىنى تولدۇرۇپ، خېلى زور تەسىر پەيدا قىلدى. 1981 ـ يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ تۇنجى ئەدەبىي ئوبزورلار توپلىمى، شۇنداقلا چاغداش ئەدەبىياتىمىز تارىخىدىكى تۇنجى ئوبزورلار توپلىمى «قىسقىراق يازايلى، ياخشىراق يازايلى» نى نەشر قىلدۇرۇپ، ئەدەبىياتىمىز تەتقىقاتىدا مەخسۇس ئەدەبىي تەنقىد ئەسىرى (كىتابى) بولماسلىقتەك چوڭ بوشلۇقنى تۇنجى بولۇپ تولدۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ خاس مۇشۇ ساھە تەتقىقاتى بىلەن تىنىمسىز ۋە ئۈزلۈكسىز شۇغۇللىنىپ 150 پارچىدىن ئارتۇق ئوبزور ھەمدە «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پروزا» (1985 ـ يىل)، «كىتابخانلىق تەسىراتلىرى» (1987 ـ

يىل) ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە مۇھاكىمىلەر» (1990 ـ يىل، خەنزۇچە) ، «ئەدەبىيات ۋە دەۋر» (1991 ـ يىل) ، «ئەدەبىيات — چىنىلىق ۋە گۈزەللىك زېمىنى» (2000 ـ يىل) ، «رېئال ھاياتىمىزنىڭ كىچىكلىتىلگەن بەدىئىي سۈرىتى» (2003 ـ يىل) ، «كېلىڭ، ئەدەبىيات ھەققىدە سۆزلىشەيلى» (2004 ـ يىل) قاتارلىق سەككىز پارچە تەتقىقات كىتابىنى نەشر قىلدۇردى. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ھەربىر پارچە ماقالىسى ۋە كىتابى ئەدەبىياتىمىزدىكى تەنقىدچىلىك ئۇچۇن يېڭى يول ئېچىپ ماڭدى، ئەدەبىياتىمىز تەتقىقاتىدا نەزەرىيىۋى ئەندىزە شە-كىللەندۇردى. شۇڭا چاغداش ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكىنىڭ زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ھېچبىرىنى ئۇنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن ئايرىپ چۇشىنىش مۇمكىن ئەمەس.

مۇھەممەت پولات ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي تەنقىدلىرى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ نەزەرىيىۋى ئىلمىي بىلىملىرىگە تويۇنغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ ھەربىر ئوبزورى باشتىن ـ ئاخىر ئىزچىل ھالدا دەل شۇ نەزەرىيە يۇكسەكلىكىدە تۇرۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەھمىيىتىدىكى ئۇتۇق ۋە ساقلانغان مەسىلىلەرنى ئىنتايىن ئىنچىكە ھەم ئەتراپلىق ئوپېراتسىيە قىلغان. ئۇنىڭ ماقالىلىرىدە مۇھاكىمە قىلىنغان ھەرقانداق ئەدەبىي ھادىسە يۇكسەك ئېستېتىك بەدىئىي ئۆلچەم تارازىسىغا سېلىنىپ، مۇئەللىپ ۋە ئوقۇر-مەننى ھەقىقىي قايىل قىلالىغۇدەك ئىلمىي نەزەرىيىۋى خۇلاسىلەر بىلەن يورۇيدۇ. بۇ ھال تەنقىدچى ماقالىلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى سەۋىيىسىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى چۇشەندۇرۇپ بېرە-دۇ. مۇھاكىمە ئۆزگىچىلىكى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مۇھەممەت پولات ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتلىرى ئەدەبىياتىمىزدىكى ھەربىر ئەدەبىي ھادىسىگە ئىنتايىن سەگەكلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلمىي قانۇنىيەتلىرى، ئۇتۇقلىرى ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى دەل ۋاقتىدا ئوتتۇرىغا قويدى. كونكرېت، ئىنچىكە تەھلىل بىلەن

بەدىئي ئەدەبىياتنىڭ مۇكەممەل ئىلمىي نەزەرىيىسىنى ئورگانىڭ بىرلەشتۇردى. كونكرېت تەھلىللەردىن ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس ئومۇمىي تەرەققىيات يولىنى تاپتى ۋە مىللىي ئۆزگىچىلىكىنى خۇلاسىلىدى. ئۇنىڭ تەنقىدلىرى بەدىئي ئەسەرنىڭ تىلىدىن سۆزلىتىغچە، ئۇ ئەكس ئەتتۈرگەن ئەقلىي بەدىئي پىكىردىن ئىجتىمائىي تارىخىي دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىگىچە ھەممىنى ئەتراپلىق يورۇتۇپ، تەنقىداتىمىزدىكى ئىسمى جىسمىغا لايىق ھەقىقىي ئىلمىي تەنقىدنىڭ ئۇلگىسىنى تىكلىدى. مۇھەممەت پولات ئەپەندىنىڭ مۇھاكىمىلىرى ناھايىتى تەرتىپلىك يوسۇندا بولدى. ئۇ ئۆز تەنقىداتلىرىدا چاغداش (ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى دەۋر) ئەدەبىياتىمىزدىكى تۆھپىكار ئەدىبلەر ھەققىدە سىستېمىلىق توختىلىپ ئۇلارنىڭ ھەر خىل ژانىردىكى ھەربىر ئەسىرىنىڭ كونكرېت مۇھاكىمىسىدىن، ئۇلارنىڭ بەدىئي ئىجادىيەتتە يېتىلىش جەريانىنى، ئىستىقبالى، ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ئورنى ۋە بىر پۈتۈن ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىزگە كۆرسەتكەن تەسىرىگىچە ھەممىسىنى كۆردى. ئالايلى، تەنقىدچىنىڭ «زۇلمەتلىك يىللارنىڭ ئىسيانكار شائىرى»، «زۇنۇن قادىر ئىجادىيىتىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى»، «زوردۇن سابىر ھېكايىلىرىدىكى پېرسوناژلار تەسۋىرى» ناملىق ماقالىلىرىدە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، زۇنۇن قادىر، زوردۇن سابىر قاتارلىق ئەدىبلىرىمىزنىڭ بىر پۈتۈن ئىجادىيىتىنىڭ ھەممە ساھەلىرى ۋە ھەممە باسقۇچلىرى ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىنىش بىلەنلا چەكلەنمەي، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن ئەدەبىياتىمىزنىڭ بەلگىلىك تەرەققىيات تارىخى ئىلمىي يوسۇندا خۇلاسىلەندى.

مۇھەممەت پولات ئەپەندى ئەسەرلەر ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگەندە ھەر ۋاقىت ئورتاقلىق ئىچىدىكى خاسلىققا، ھەربىر خاسلىقنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكىگە تەڭ ئېتىبار بىلەن قارىدى. ئالايلى، ئۇنىڭ «شائىر ئوسمانجان ساۋۇت شېئىرلىرىدا ۋەتەن-

پەرۋەرلىك تېمىسى» ناملىق ماقالىسىدە شائىر لىرىكىلىرىدىكى لىرىك بەدىئىي كارتىنىنىڭ بىر تېمىنى يورۇتۇشتىكى ئورتاق سەنئەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى مۇھاكىمە قىلىنغان بولسا، «ساۋاب» يېڭىلىق ۋە ئىجادىيلىككە ئىنتىلىشىنىڭ بەدىئىي مېۋىسى» ناملىق ماقالىسىدە يازغۇچى مۇھەممەت باغراشنىڭ «ساۋاب» ھېكايىسىنىڭ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ئەدەبىياتى ھېكايىچىلىقىمىزدىكى ئالاھىدە كونكرېت بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

مۇھەممەت پولات ئەدەبىي تەنقىدچىلىكى ئىزچىل ھالدا چاغداش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىجادىي ئىزدىنىشلەرنى نىشان قىلىدى. ئەدەبىياتىمىزدا مەيدانغا چىققان ھەرقانداق بىر يېڭى ئىجادىي ئەسەر ياكى ھادىسە ھەممىدىن ئاۋۋال مۇھاكىمە نۇقتىسىدىن ئۇنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بولدى. مەسىلەن، ئۇ «ئىزدەنمە ھېكايىلەر»، «گۈڭگا شېئىرلار»، «ئەدەبىي ئاخباراتچىلىق»، «رومانچىلىق قىزغىنلىقى» ھەققىدە ماقالىلەر يېزىپ، ئەڭ قىممەتلىك ئىلمىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىجادىي ئىزدىنىشلەرنىڭ مېۋىلىرىدىن بولغان «قۇم باسقان شەھەر»، «ئانا يۇرت»، «ئوربىتا» قاتارلىق ئەسەرلەر توغرىسىدا ئەڭ ئاۋۋال مۇھاكىمە پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىزنىڭ قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى خۇلاسىلىدى.

تەنقىدچىمىز مۇھەممەت پولات چاغداش ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىزدىكى ھەممە تۈرلەر ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ مۇھاكىمىلىرى بىرەر ئەدەبىي ژانىرغا مەركەزلىشىپ قالمىدى. بەلكى، شېئىرىيەت، پروزىچىلىق، دراماتورگىيە، ئەدەبىي ئاخباراتچىلىق، ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاش تەنقىقات ئېلىپ باردى. ئۇ «زۇنۇن قادىر ئىجادىيىتىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى» ناملىق ماقالىسىدە بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىمىزنىڭ دراماتورگىيە ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى

بولغان زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» دراملىرى ھەققىدە تەنقىداتلار ئېلىپ بارغان بولسا: «يېڭىلىق ۋە ئىجادىيلىق — شېئىرىيەتنىڭ ھاياتى» ۋە «شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە تېمَا ۋە مەزمۇن» ناملىق ماقالىلىرىدە شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە مىزىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋال ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پروزا» ناملىق كىتابىدا پروزا ئىجادىيىتىمىزنىڭ ھەر جەھەتتىكى رېئال ئەھۋالى ھەققىدە ئەتراپلىق تەنقىد يۈرگۈزگەن بولسا، «بىزارلىق ئىچىدىكى ئويلار» ناملىق تەنقىدىي ماقالىسىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭى بارلىققا كەلگەن ئەدەبىي ھادىسە «ئاخبارات ئەدەبىياتى» نىڭ يېتەرسىزلىكلىرى ھەققىدە ئوتلۇق تەنقىد ئېلىپ باردى. ئۇ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ھەققىدىمۇ ئىلمىي تەنقىداتلارنى قىلدى. مەسىلەن، ئۇ «ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ يېقىنقى ئەھۋالىغا بىر نەزەر»، «ساغلام، ئىلمىي ئەدەبىي تەنقىد يېڭى ئىجادىي ئەدەبىياتنى يارىتىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى»، «يېڭى دەۋر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى ھەققىدە ئىككى ئېغىز سۆز» ناملىق ئىلمىي مۇھاكىمىلىرىدە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ ئۇتۇقلىرى ۋە يېتەرسىزلىكلىرى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى ماقالىلىرى تېخى ياش ھالەتتىكى ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن ئىلمىي ۋە پاكىز مۇھىتى مەيدان ھازىرلاپ بەردى. قىسقىسى، ئۇ بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىمىزدىكى ھەممە تۈرلەرنى ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلدى.

ئەدەبىي تەنقىدچى مۇھەممەت پولات ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تەنقىدلىرىدە ئەدەبىي تەنقىدنىڭ كونكرېتلىق ۋە دەللىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەڭ يۇكسەك ئىلمىي كاپالەتكە ئىگە قىلدى. ئۇنىڭ ئەدەبىي ھادىسىلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ھەققىدىكى تەھلىللىرى كونكرېت

بولۇپلا قالماي، يەنە ئىنتايىن دەللىككە ئىگە. ئۇ ھەربىر مۇئەللىپنىڭ ئىجادىي ئارتۇقچىلىقلىرى بىلەن يېتەرسىزلىكلىرىنى ئىلمىي رەۋىشتە، ھېچبىر ھېسسىي رەڭنى ئارىلاشتۇرماي دەلمۇ-دەل كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتتە تېنىمسىز يۈكسىلىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. ئۇ مۇھاكىمىلىرىدە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، زۇنۇن قادىر، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، زوردۇن سابىر، تېيىپجان ئېلىيوف، قەييۇم تۇردى، ئەخمەت تۇردى، ئوسمانجان ساۋۇت، خالىدە ئىسرائىل، بۇغدا ئابدۇللا، سەمەت دۇگايلى، ئەبەيدۇللا ئىبراھىم، قۇربان بارات، مەتنىمىن ھوشۇر، ئارسلان، مەھەممەتجان سادىق، ئىمىن ئەخمىدى، پەرھات جەلان، جالالىدىن بەھرام، مۇھەممەت باغراش، ئابدۇرېھىم ئابدۇلا-لا، قاسىم سىدىق، ئابدۇقادىر جالالىدىن قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق كونكرېت ئاپتور ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە ئىنچىكە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، ئۇلاردا ساقلانغان مەسىلىلەر ۋە ئۇتۇقلارنى دەل كۆرسىتىپ ھەقىقىي ئەدەبىي تەنقىدچىگە خاس ئىلمىي بۇرچىنى ئادا قىلدى. ۋىجدانەن ئېيتقاندا ھازىرغىچە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەدەبىي تەنقىد قوشۇنىمىزدىكى ھەرقانداق بىر ئاپتور ئۆز ئەدەبىياتى ۋە ئۆز يازغۇچىلىرى ھەققىدە بۇنچىلىك كەڭ ۋە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزەلمىدى دېسەك، قىلچە ئارتۇق كەتمەيدۇ دەپ قارايمەن. مانا بۇ مۇشكۇل ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن دەل مۇشۇ بىرلا تەنقىدچىمىز تولۇق چىقالىدى.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر تەرەپ شۇكى، تەنقىدچى مۇھەممەت پولاتنىڭ جىمى پىكىر ۋە نەزەرىيە-ۋى قاراشلىرى رۇس ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكى ياكى باشقا مىللەت-لەرنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيىلىرىدىن ئەينەن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن ئەمەس. ئۇ باشقا مىللەت ئەدەبىياتلىرىنىڭ ئومۇمىي بەدىئىي ئېستېتىك قاراشلىرىنى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىلىرىنى ياخشى ئۆگەندى، ئۆگەنگەندىمۇ ناھايىتى ياخشى ئۆگەندى. ئەمما،

شۇنى روشەن ھېس قىلالايمىزكى، مۇھەممەت پولات ئەپەندىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىيات ھەققىدىكى قاراشلىرى، بارلىق پىكىر ژۇرنى ۋە نەزەرىيىۋى سىستېمىسى شۇبھىسىزكى مىللىي ئەدەبىياتىمىز- دىن كېلىدۇ. ئۇ ھېچبىر چەت ئەل تەنقىدچىسى ياكى باشقا مىللەت ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدچىلەر كەينىدىن راھىشلارچە ئەگە- شىپ ماڭمىدى. شۇنداقلا باشقا مىللەت ئەدەبىياتى يەكۈنلىگەن بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئىلمىي خۇلاسىلىرىنى قارىغۇلارچە زورلۇق بىلەن مىللىي ئەدەبىياتىمىزغا تاڭمىدى. ئۇ ئالدى بىلەن يۇكسەك ئىلمىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىدا تۇرۇپ، گەرچە ھالسىز ۋە نەم- جان بولسىمۇ ئۆزىمىزنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىزگە بېرە- دىغانلىرىنىڭ، ھەرقانداق دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە باشقا مىللەت ئەدەبىياتلىرىنىڭ بىزگە بېرىدىغانلىرىدىن كۆپ ئارتۇق ۋە قىم- مەتلىك ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتتى. شۇڭا ئۇ ھەقە- قىي نەزەرىيە تەنقىداتچىسىغا خاس ئىلمىي مېتودىكا بىلەن مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ مىللىي مۇھىتىغا كىرىپ تۇرۇپ مۇھاكىمە ئېلىپ باردى. ناھايىت ئۇنىڭ تەنقىدلىرىنىڭ ئىلمىيلىقى ناھايە- تتى يۇقىرى، ئاپتور ۋە ئوقۇرمەنلەرنى قايىل قىلىش كۈچى تولۇق، پېتەرلىك بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىق نەزەرىيىۋى ئېسە- تېتىك قاراش ۋە پىكىرلىرىنى ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەق ئۆزىدىن ئېلىپ، ئىلمىي يەكۈنلەر پەللىسىگە كۆتۈردى. مانا شۇنداق بولغاچقا ئۇنىڭ ئەدەبىي تەنقىدلىرى كونكرېت ۋە يەككە تەنقىداتلارغا ھەمدە ئومۇمىي نەزەرىيىۋى تەنقىداتلارنىڭ ھەممىسە- گە كەڭ ئورۇن بېرىپ، بىر پۈتۈن مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ تولۇق كۆرۈنۈشىنى مۇڭەپپەقىيەتلىك ھالدا قەلەمگە ئالالىدى. ئۇ ھەربىر تەنقىداتىدا مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگىلا خاس بول- غان ئەڭ قىممەتلىك تەرەپلىرىنى ئەڭ ئاۋۋال ھېسابقا ئالدى. ئۇنىڭ قارىشىچە مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ چىقىش يولى، يەنى ئۇنىڭ مەملىكەتكە ۋە دۇنيا يۈزلىنىشىمۇ پەقەتلا مىللىي ئەدەبە-

يات زېمننىنى ئىككى پۈتتا مۇستەھكەم دەسسەش ئاساسىدا راۋاج-
لىنىش بىلەنلا روياپقا چىقىدىغان مەسىلە ئىدى. ئۇ مىللىي
ئەدەبىياتىمىزنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قو-
يۇلغان بىر تەرەپلىمە ۋە يۈزە مەسىلىلەرگە ھەممىدىن مۇكەممەل
جاۋاب بەردى.

تەنقىدچى مۇھەممەت پولات ئۆز ۋۇجۇدىدا ھەقىقىي ئىلمىي
ئەدەبىي تەنقىدچىدە بولۇشقا تېگىشلىك تەنقىدچىلىك ئەخلاقىنى
يېتىلدۇرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تەنقىدلىرىدە ئەزەلدىن ئە-
سەرنى كىمنىڭ يازغانلىقى بىلەن ھېسابلاشمايى، بەلكى ئەسەرنىڭ
قانداق ئىكەنلىكى بىلەن ھېسابلاشتى. شەخسىي غەرەزلەردىن
تەلتۆكۈس خالىي ھالدا ئەدەبىي تەنقىد ئېلىپ بارىدى. بۇ تەرەپ
ئۇنىڭ پەقەت ئىلمىي پرىنسىپلارغىلا ھۆرمەت قىلىدىغان ھەقىقىي
ئىلمىي خادىم ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم تولۇقى بىلەن دەللىل-
دى. بۇ ھەقتە توختالغاندا، بىز، تەنقىدچىمىزنىڭ يازغۇچى
قەييۇم تۇردىنىڭ «كۆرەشچان يىللار» رومانى ھەققىدىكى ئەدەبىي
تەنقىدىنى ۋە خاتىرە ئەدەبىياتى ھەققىدە يازغان «بىزارلىق ئىچە-
دىكى ئويلار» ناملىق ئەدەبىي تەنقىدىنى مىسال قىلىپ كۆرسەت-
سەكلا يېتەرلىك بولىدۇ، دەپ قارايمەن. بۇ تەنقىدلەر يەنە شۇنى
چوڭقۇر چۈشەندۈرىدۇكى، مۇھەممەت پولات ئەپەندى ئۆز تەنقىد-
لىرىدە ئىلمىي ھەقىقەت ۋە ئىلمىي ئادالەتنە ئىزچىل چىڭ تۇ-
رۇپ، ئىلمىي پرىنسىپلارنى يېتەكچى قىلىدىغان ئەقىدىسىگە تەۋ-
رەنمەي سادىق بولۇپ كەلدى. ئۇ ھېچبىر ماقالىسىدە يەڭگىللىك
بىلەن ئىلمىي پرىنسىپلاردىن چەتلەپ، مۇئەييەنلەشتۇرۇش ۋە
تەنقىدلەشتەك بىنورمال ھادىسىلەرگە ئىمكان بەرمىدى. گېزى
كەلگەندە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، يۇقىرىقى ماقالە-
لەر تەنقىدچىمىزنىڭ ھەقىقىي تەنقىدچىگە خاس تەنقىدچىلىك
جۇرئىتىنىمۇ ئۆز ۋۇجۇدىدا تولۇق يېتىلدۇرگەنلىكىنى تولۇق
ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ جەھەتتىنمۇ مۇھەممەت پولات ئەپەندى تەن-

قىدچىلىك تارىخىمىزدىكى ئۇلۇغ بولۇشقا مۇناسىپ ئەزىمەتتۇر. ھەقىقىي ئەزىمەت ھەقىقەتكە ئاشنا ئادەمدۇر. شۇڭا ئۇنىڭ تەنقىدچىلىكىمىزدىكى بۇ پەزىلەتلىرى ئۇنىڭ ئىلمىي ھەقىقەتكە سادىق ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئەدەبىياتىمىزدا نەزەرىيىۋى تەنقىد ھاۋاسىنىڭ تېخىچىلا دېگەندەك يېتەرلىك ۋە ساپ بولماي، ئىجادىيەت خاھىشىنىڭ ئىلمى بولالماي كېلىۋاتقان شارائىتىدا ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك تەنقىدچىلىك پەزىلەتلىرى تېخىمۇ قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقلىرىمىزغا ئايلانماقتا.

تەنقىدچى مۇھەممەت پولات ئۆزىنىڭ مۇستەقىل تەنقىدچىلىك ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن تەنقىداتچىدۇر. بۇ ھەقتە تەنقىدچىنىڭ خەنزۇچە نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە مۇھاكىمىلەر» ناملىق ئەسىرىگە تەنقىدچى چېن بەيجۇڭ باھا يېزىپ مۇنداق دەيدۇ: «تەنقىدچى مۇھەممەت پولات ئوبزور ئوبيېكتىنى ئەستايىدىل تەنقىق قىلىش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ مۇستەقىل قاراشلىرىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇپ، باشقىلارغا ئەگەشمەي، ئەسەرلەر قانداق بولسا شۇنداق باھالاپ، ئۆزىنىڭ ئالاھىدە تەنقىد ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن، يازغۇچى قەييۇم تۇردىنىڭ «كۆرەشچان يىللار»، رومانى، ياش يازغۇچى مۇھەممەت باغراشنىڭ ھېكايىلەر توپلىمى «ساۋاب»، ھەققىدىكى ئوبزورلىرىدا ئاپتور بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىدىيىۋى، بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قىزغىن مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە كەمچىلىك ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنىمۇ سەمىمىي يوسۇندا كۆرسىتىپ، ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى يوشۇرماي ئوتتۇرىغا قويغان. كۆپلىگەن ئەدەبىي ئوبزورلار ماختاش دەستۇرىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتقان شارائىتتا بۇنداق قىلىش ئاپتوردىن بەلگىلىك جاسارەت ۋە پاراسەت تەلەپ قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرىنىڭ سۆزى) راست، چېن بەيجۇڭ ئەپەندىنىڭ ئېيتقىنىدەك تەنقىدچى مۇھەممەت پولات ھەقىقەتەن ئۆزىگە خاس تەنقىدچىلىك

ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن. مېنىڭچە ئۇنىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئۇسلۇبىنى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىن كۆزىتىشكە بولىدۇ:

(1) مۇھەممەت پولات تەنقىدلىرىدە قۇرۇقتىن - قۇرۇق زېرىكىشلىك نەزەرىيىۋى بايانلار بولمايدۇ. پەقەت ئەمەلىيەت ئاساسى تولۇق بولغان ئەدەبىي رېئاللىق ھەققىدە ئىلمىي خۇلاسىۋى نەزەرىيىلەرلا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ نەزەرىيىلەر بىزنىڭ مەكتەپلىرىمىزدىكى «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» كىتابلىرىدىكى بايانلاردەك ۋەزىنسىز، ھاراڑەتسىز، يېقىمسىز ئەمەس، بەلكى ئوتلۇق، جەزبىدار ۋە يېقىملىق، جەڭگىۋار، يارقىن ۋە چۈشىنىشلىك.

(2) تەنقىدچى مۇھەممەت پولات ئوبزورلىرىدا ئىلمىي تەھلىل بەدىئىي ئەسەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدىن ۋە ئۇ يارىتقان مەنىۋى دۇنياسىدىن باشلىنىپ، ئەڭ ئاخىر تاشقى ھادىسىلەر، يەنى بەدىئىي ئېستېتىك دىتنى كاپالەتلەندۈرگۈچى تىل ۋە قۇرۇلما مەسىلىلىرىگىچە، ھەتتا ماكان ۋە زامان مەسىلىلىرىگىچە ھەممە ساھەگە چېتىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ تەھلىللىرى ئەڭ ئەتراپلىق ۋە مۇكەممەل بولغان. ئۇنىڭ ماقالىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى خۇددى ئۆزى مۇھاكىمە قىلىۋاتقان بەدىئىي ئەسەرلەر قۇرۇلمىسىدەك ھېم ۋە سېپىتا. ئۇنىڭ ماقالىلىرىدىكى بىرەر جۈملىنىمۇ چىقىرىپ تاشلىغىلى بولمايدۇ. بۇ ئالاھىدىلىك دەل ئۇنىڭ تەرتىپلىك قاتلام تەھلىل ئۇسۇلىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

(3) مۇھەممەت پولات تەنقىدچىلىكى ھەرقانداق ئايرىم بىر ئەدەبىيات ھادىسىسى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگەندە، ئۇنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي مۇھىتى ئىچىگە قويۇپ تۇرۇپ باھالايدۇ. ئۇ ھەرقانداق ۋاقىتتا تەنقىد يۈرگۈزگەندە ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى نەزەردىن ساقىت قىلمايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ تەنقىدلىرى ئەستايىدىل، ئىلمىي ۋە ئادىل بولىدۇ.

(4) مۇھەممەت پولات تەنقىدچىلىكىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەدەبىي تەنقىد تىلى شەكىللەنگەن دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ تەنقىد تىلى ئىلمىي ۋە ئوبرازلىق، ئېقىن سۆزەك راۋان ۋە دولقۇنلۇق، يېقىملىق ۋە ئۆتكۈر، لوگىكىلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك. ئۇنىڭ تىلىدىكى نەزەرىيىلەر ھەر زامان ئەقلىي ھېكمەتلەرگە ئورۇن ھازىرلاپ تۇرىدۇ. تەنقىدچىنىڭ ھەقىقىي ئەدەبىياتقا بولغان قىزغىن مۇھەببىتى، نۇقسانلارغا بولغان تەخىرسىز ۋە سەمىمىي تەنقىدى، ئۇنىڭ ئوبزور تىلىدا شۇ قەدەر ئوبرازلىق يورۇيدىكى، ماقالىنى ئوقۇغۇچى ماقالە تىلىدىلا بولىدىغان قۇرۇقتىن - قۇرۇق ۋە زېرىكىشلىك نەزەرىيىۋى سەھىپىلەرنى قىلچىلىكمۇ يوقۇتۇرمايدۇ. بەلكى خۇددى ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئۆزىنى ئوقۇغاندەك قايناق ۋە سەمىمىي ھېسسىيات قۇچىقىدا ئوقۇيدۇ. قىسقىسى، مۇھەممەت پولات تەنقىدلىرىدە بەدىئىي تەنقىدنىڭ ئىلمىي ۋە ئۆتكۈر تىل ئالاھىدىلىكى تولۇق گەۋدىلىنىدۇ. شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆرىمەنكى، بىزنىڭ بەزى نەزەرىيىۋى تەنقىد ماقالىلىرىمىزدە، ھەددىدىن زىيادە سۆيۈقلاشتۇرۇلۇپ، مەقسەتلىك ۋە زەھەرخەندىلىك بىلەن خۇددى سىياسىي كۆرەش دەۋرلىرىدىكىدەك قوپال ۋە يېقىمسىز سۆزلەرنى كۆپ ئىشلىتىپ، مۇئەللىپنىڭ كىشىلىكىگە بۇزۇستىە ھۇجۇم قىلىپ، دىل ئازارلىق پەيدا قىلىدىغان ئەھۋاللار ھېلىھەم ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، يەنە بەزى ماقالىسىمان يازمىلىرىمىزدا مۇئەييەنلەشتۈرمەكچى بولغان مۇئەللىپ ياكى ئەسەرنى ھەدەپ كۆككە كۆتۈرۈپ مەدھىيىلەپ، مەدھىيە سۆزلىرىنىڭ ئاددىي لېكسىكىلىق مەنىسى ۋە ۋەزنى بىلەنمۇ ھېسابلاشمايدىغان ساۋاتسىزلىق ھادىسىسى ئېغىر دەرىجىدە ساقلانماقتا. بۇ ئەھۋال خېلى بۇرۇندىن بىزنىڭ نەزەرىيە تەنقىقات ساھەيىمىزدە ئۆزىنىڭ بەتبۇي ھىدى بىلەن ئىلمىگە ئەستايىدىل مۇئامىلىدە بولغۇچىلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشتۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما تەنقىدچى مۇھەممەت

پولات ئەپەندىنىڭ تەنقىد تىلىدىن بىز ھېچ ۋاقىت بۇنداق بىنور-
مالىلىقلارنى ھېس قىلمايمىز. ئەلۋەتتە، بۇ گەرچە مۇئەللىپىنىڭ
تەربىيىلىنىشىگە ۋە شەخسىي پەزىلىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلە
بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنە تىلدىمۇ ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. بۇ تەرەپ
بىزگە تەنقىدچىمىز مۇھەممەت پولاتنىڭ ياخشى تەربىيىلەنگەن
پەزىلەتلىك تەنقىدچى ئىكەنلىكىنى ھەمدە ھەربىر مەسىلە ۋە سۆز-
گىچە ئەستايىدىل ۋە ئىلمىي پوزىتسىيە تۇتىدىغان تەنقىدچى ئە-
كەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھەرقانداق سەزگۈر ئەدەبىي تەنقىدچى ئۆزى مۇھاكىمە قىلى-
ۋاتقان مىللىي ئەدەبىياتتىكى ئەدەبىي ھادىسىلەر ۋە ئېستېتىك
قاراشلارنى ئىككىنچى بىر مىللىي ئەدەبىياتقا سىلىشتۇرۇش ئاسا-
سىدا ئۇنىڭدىكى كەمچىلىك ۋە ئارتۇقچىلىقنى بايقايدۇ. دېمىسىمۇ
ھەرقانداق بايقاش ئۆزئارا سىلىشتۇرۇشتىن بارلىققا كېلىدۇ.
شۇڭا ئوبزورچىلار ئۆزى مۇھاكىمە يۈرگۈزۈۋاتقان بىرلا مىللىي
ئەدەبىيات دائىرىسىدىن چىقالمىسا ياكى باشقا مىللەتلەر ئەدەبىيا-
تىنى ئەتراپلىق چۈشەنمىسە ھەقىقىي ئوبزورچى بولالمايدۇ. شۇڭا
ئەتراپلىق يېتىلگەن ئەدەبىي تەنقىدچى خاس تەنقىدىي ماقالە يې-
زىش بىلەنلا چەكلەنمەي، باشقا مىللەت ئەدەبىياتىنى ئۆز ئاپتور-
لىرى ۋە ئۆز كىتابخانلىرىغا تونۇشتۇرۇشنىمۇ، ئۇلارنىڭ بەدىئىي
ئۇتۇقلىرىنى ئۆزىنىڭ مىللىي ئەدەبىياتى دائىرىسىدە نامايان قە-
لىشىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. تەنقىدچىمىز مۇھەممەت پولات بۇ جە-
ھەتتىمۇ كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتتى. ئۇ شېكسپىرنىڭ «رومىئو
ژولېتتا»، «ئوتېللو» قاتارلىق مەشھۇر تراگېدىيىلىرىنى، بوچا-
كوفنىڭ «ئون كۈنلۈك سۆھبەت» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى،
پۈشكىننىڭ «باغچا ساراي فونتانى» ناملىق ۋەكىللىك ئەسىرە-
نى، گوركىنىڭ «يىگىرمە ئالتە ۋە بىر» ناملىق پوۋېستىنى،
داغىستان شائىرى رەسۇل ھەمزاتوفنىڭ «مېنىڭ قەلبىم تاغلار-
دا» ناملىق مەشھۇر داستانىنى ھەمدە باشقا بىرمۇنچە نادىر ئەسەر-

لەرنى تەرجىمە قىلىپ نەشردىن چىقىرىپ ئاپتورلار قوشۇنىمىز ۋە ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ تەربىيىلىنىشى ئۈچۈن زور ئىمكان يارىتىپ بەردى. راستىنى ئېيتقاندا بىزدە ھېچبىر نەزەريە تەتقىقاتچىسى بۇ جەھەتتە مۇھەممەت پولاتتەك ئېلمىي ئىش قىلىپ بېرەلمىدى. ئۇ يەنە چەت ئەل ئەدەبىياتى ھەققىدىمۇ «چىخوپنىڭ بەدىئىي ماھارىتى ھەققىدە» دېگەندەك تەتقىقات ماقالىلىرىنى يېزىپ، چەت ئەل ئەدەبىياتىدىكى مۇنەۋۋەر ئاپتورلارنىڭ ئىجادىيىتى يولى ۋە ھاياتى بىلەن بىزنى ئەتراپلىق ئۇچراشتۇردى.

مۇھەممەت پولات ئىجتىھاتلىق، مەسئۇلىيەتچان تەتقىقاتچى. ئۇ يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ھەر تەرەپلىمە ئىزدەندى. ئۇ ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى توپلاپ نەشرگە تەييارلىدى. تەنقىدچى نەشرگە تەييارلىغان «زوردۇن سابىر ئەسەرلىرى»، «تېيىپجان ئېلىيوف ئەسەرلىرى»، «يىلتىز»، «دىل كۆزى» (ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر يازغۇچىسى ئىمىن ئوسمانىنىڭ ئەسەرلىرى)، «زۇنۇن قادىر ئەسەرلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەر شۇنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى بىزگىچە تەسىرى ئەڭ چوڭ بولغان شائىرلاردىن بىرى بابا رېھىم شامەشرەپنىڭ شېئىرلىرىنىمۇ ئۇ نەشرگە تەييارلىدى.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، تەنقىدچىمىز مۇھەممەت پولات يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكىمىزگە ئاساس سالغۇچى. ئۇ ئەدەبىي تەنقىدتىن ئىبارەت بۇ جەبرى يولنىڭ ئەڭ قەيسەر، تېز پۈكمەس كارۋىنى. ئۇنىڭسىز يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكىنى، تەنقىدچىلىك تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئىنتايىن تەسكە توختايدۇ.

تەنقىدچى مۇھەممەت پولات ھەقىقىي تەنقىدچىدە بولۇشقا تېگىشلىك شەرتلەرنى ئۆز ۋۇجۇدىدا ھازىرلىيالىغان تەنقىدچى. ئۇنىڭ تەنقىدچىلىك ئۇسلۇبى، تەنقىدچىلىك ئەخلاقى، ھەققانە-

يەت ۋە ئادالەت پرىنسىپلىرىدا تەۋرەنمەي چىڭ تۇرۇشتەك پەزد-
لىتى ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى بىر پۈ-
تۈن ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈنمۇ ئەڭ قىممەتلىك بايلىقتۇر.

كەڭ تەنقىداتچىلار بىردەك ئىقرار قىلغىنىدەك، «مۇھەم-
مەت پولاتنى 20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ
ۋەكىلى دېسەك، بۇ قارىشىمىز ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ. چۈن-
كى، ئۇنىڭ مۇشۇ ئەسىردىكى ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزدىكى
باشلامچىلىق ئورنى، تەنقىدچىلىكىمىزگە قوشقان تۆھپىسى ناھا-
يىتى گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇ ئىزچىل تۇردە ئەدەبىي تەنقىدچىلىكە-
مىزنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىدا ماڭدى. . . »[1] شۇڭا ئۇنىڭ تەنقىد-
چىلىكى ئەدەبىياتىمىز تەنقىدچىلىكىنىڭ ئومۇمىي سىيماسىنى
كۆرسىتىپ بېرەلىدى. مېنىڭچە بۇ تەنقىدچى مۇھەممەت پولاتنىڭ
تۆھپىسىنىڭ ئەڭ يارقىن كۆرۈنۈشىدۇر.

ئاخىرىدا بۇ ئىجتىھاتلىق، مۇبارەك تەنقىدچىمىزنىڭ تېنىگە
ساقلىق، تەنقىداتىغا تېخىمۇ زور ئۈتۈقلار تىلەيمەن!

---

① ئازات سۇلتان، كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئۇيغۇر بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىيات تارىخى»، 2002 ـ يىل شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 369 ـ بەت.

بىزده ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى

ئەدەبىيات ئىنسانشۇناسلىق سەنئىتى. بۇ يەردىكى ئىنسانشۇناسلىق كۆپ هاللاردا تىندىنسىيىگە، سەنئەت كۆپ هاللاردا تىلغا قارىتا ئېيتىلغان بولسا كېرەك. بىراق بۇ ئۇقۇمنى شۇنداق كېسىپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئەدەبىياتتىكى پىكىرنىڭ قۇرۇلما مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئۆزىدە سەنئەت ياتسا، تىلدا خەلقنىڭ بارلىقى، ئۇنىڭ مىللىي روهى ۋە ۋەتىنى گەۋدىلىنىدىغان تەبىئىي پىكىر ياتىدۇ. تىل مىليونلىغان خەلق ئۇزاق بىر زاماندا ئەۋلاد-تىن - ئەۋلادقا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن ئاجايىپ خاسىيەتلىك ياراتـ-مىشتۇر. كۆپ ئەدىبلەر تىلنى تىرىك جان سۈپىتىدە تىلغا ئالـ-دۇ. ئەلىشىر نەۋائى هەزرەتلىرى بۇ هەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

. . . . . .
هەم سۆز ئىلە ئەلگە ئۆلۈمدىن نەجات،
هەم سۆز ئىلە تاپىب ئۆلۈك تەن هەيات.
سۆز بىلە كۇفر ئەهلى مۇسۇلمان بولۇپ،
سۆز بىلە هەيۋان دىگەن ئىنسان بولۇپ.
. . . . . .
مەئىدەنى ئىنسان گۇهەرى سۆزدۇرۇر،
گۇلشەنى ئادەم سەمەرى سۆزدۇرۇر.①

① ئەلىشىر نەۋائى: «هەيرەتۇلئەبرار»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 407 -، 408 - بەتلەر.

ئەلىشىر نەۋائى بۇ يەردە زىكرى قىلىۋاتقان «سۆز» ئەمەلدە يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان «تىل» دۇر. راست، شائىر نەۋائى تەلقىنلىرىدە ئېيتقاندەك تىلنىڭ قۇدرىتى ئاجايىپكى، ئۇ گېزى كەلگەندە مۇرىدىنى ھاياتلىققا، ھاياتلىقنى ھەم مۇرىدىغا ئايلاندۇرا-لايدۇ. شۇنداق، ئۇنىڭغا بۇ قۇدرەتنى ئانا سۈت ئاتا قىلغان تەبىئىي پىكىر بىلەن ئۆز خەلقىنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەپ بېرەلەي-دىغان ئۆز ۋۇجۇدىدىكى پۈتمەس سەنئەت كۈچى ئاتا قىلغان.

دەرھەقىقەت، دۇنيا تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ھازىر مىللىي تىللارنىڭ فونېتىكىلىق خاسلىقى، لېكسىكىلىق قۇرۇلمىسى ۋە جۈملە قۇرۇلمىلىرىدىكى خاس مىللىي تىل ئېلېمېنتلىرىغا ئا-ساسلىنىپ، تىل ئىگىلىرىنىڭ مىللىي پسىخىكىلىرىنى، مىللىي مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلماقتا. ئىنسان بالىسىدا ئاڭنىڭ شەكىل-لىنىشى قانچىلىك قەدىمىي بولسا، تىلنىڭ شەكىللىنىشىمۇ شۇنـ-چىلىك قەدىمىيدۇر، تىلنىڭ شەكىللىنىشى قانچىلىك قەدىمىي بولسا، سەنئەتنىڭ شەكىللىنىشىمۇ شۇنچىلىك قەدىمىيدۇر. سەنئەتنىڭ شەكىللىنىشى قانچە قەدىمىي بولسا ئەدەبىياتنىڭ شە-كىللىنىشىمۇ شۇنچە قەدىمىيدۇر. . . راست، ئەدەبىيات ئىنسان بالىسىغا ناھايىتى كىچىك بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپ مەنۇڭى ھەمراھ بولۇپ كەلدى ھەم كەلمەكتە. ئىنساننىڭ مۇرەككەپ ۋە باي مەنۇىيىتىنى بىر ئۆلچەملىك فورمۇلىغا سالغىلى بولمىغىنـ-دەك، ئەدەبىياتنى، شۇنداقلا بۇ ھەقتىكى نەزەرىيىنى بىر ئۆل-چەمگە زورلۇق بىلەن سالغىلى بولمايدۇ. بارلىق بىلىش پائالـ-يەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئىنساننىڭ ئۆزىنى بىلىش ھەلەكچىلىكـ-لىك ئاساسىغا قۇرۇلغىنىدەك، ئەدەبىياتمۇ ئەللەي ناخشىسىدىن ماتەم ـ مەرسىيە قوشاقلىرىغىچە ئىنساننىڭ بىر پۈتۈن ھايات مېلودىيىسى دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتەلمىدى. ھالبۇكى، ئەدەـ-بىياتنىڭ بۇ تۈپكى ئالاھىدىلىكى بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن «ئۆل-

چەم» گە چۈشىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى. بىزنىڭ «نەزەر-
يە» لىرىمىز بارلىق ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى ئاشۇ «ئۆلچەم» گە
سالدى. بۇنى يەنە كېلىپ مۇتلەق ھەقىقەت دەپ قاراشتۇق. مۇشۇ
ئاددىي ۋە تېيىز نەرسىلىرىمىز مۇتلەق ھەقىقەت بولسا ئىدى،
ئىنسان بالىسىنىڭ ئۆزىنى تونۇش يوللىرىدىكى بارلىق پائالىيەت-
لىرىگە خاتىمە بېرىلگەن بولار ئىدى. ئىنسانىنىڭ بۇ ھاياتلىق
دۇنياسىدا سوئاللىق نەزەرلىرى بىلەن پىلدىرلاپ تۇرغان كۆزلە-
رىنىڭ تامامىي ھاجىتى قالمىغان بولار ئىدى. قايسىبىر دانا
«ھەقىقەت مۇتلەق بولسا ئىدى، ئاخىرەتتىكى سوراقنىڭ كېرىكى
بولماس ئىدى» دەپ تولىمۇ توغرا ئېيتقان. بىز خۇددى كېيىن
ھېچقانداق سوراق بەلگىسى كېرەك بولمايدىغان ھەقىقەتنى تېپە-
ۋالغاندەك، ھېچكىم تەپتىش بىلەن قاراشقا پېتىنالمايدىغان ئېتە-
قادنى تېپىۋالغاندەك، نەزەرىيىلىرىمىزنى بىردىنبىر دەستۇر قىلە-
دۇق. ناھايىتتە، ئۆزىمىزدىن مىڭلارچە يىللار بۇرۇن ياشاپ
ئىجاد قىلغان ئۆز دەۋرىنىڭ بىباھا شائىر، پەيلاسوپلىرىغا دېگەن-
دەك توغرا مۇئامىلە قىلالمىدۇق. ئۇلارغا ھەقىقىي رەۋىشتە
تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىدىن چىقىپ تۇرۇپ، توغرا ۋە
ئىلمىي باھا بېرەلمىدۇق. ئۇلارنىڭ خەلقىمىز قەلبىدە ھېلىھەم
قانچىلىك بۇيۇك سېيما بولۇپ تۇرغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئاجايىپ
ئىجادىي مېھنەتلىرى ھېلىھەم خەلقىمىزگە مەنىۋى ئوزۇق بولۇپ
كېلىۋاتقانلىقى بىلەن ھېچبىر ھېسابلاشمىدۇق. بۇ نادانلىق ئەمە-
دى بىزنى شۇ دەرىجىگە ئېلىپ كەلدىكى، بىز ھازىرقى ستۇدېنت-
لىرىمىزنىڭ قولىغىمۇ مانا شۇ «تەۋرەنمەس نەزەرىيە» لىرىمىزنى
مەھكەم تۇتقۇزۇپ ئۇلگۇردۇق. بۇ بىر ئەۋلاد زىيالىيلىرىمىزمۇ
خۇددى بىزگە ئوخشاش، ئاشۇ قاتمال نەزەرىيىلەر بويىچە تارىخىي
سېيمالىرىمىز ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە باھا بېرىشكە باشلىدى،
بىلسەك، بۇ مىللەت ئۇچۇن تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدىكى

زىيان ئىدى. تېخىمۇ بەختسىزلىك شۇ يەردىكى، بۇ بىر ئەۋلاد ئەدەبىيات كەسپىنى پۈتتۈرگەن ستۇدېنتلىرىمىز ئەدەبىيات ھادىسىلىرى، بىرەر پارچە ئەدەبىي ئەسەر، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىي پەللىسى ۋە مۇئەللىپلەرنىڭ پەلسەپىۋى مۇھىتى قاتارلىق نۇرغۇن مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەندە، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تەھلىل ئېلىپ بارالمايدىغان، مۇستەقىل ئىلمىي قاراشلارنى تىكلەش ئىقتىدارى بولمىغان ئادەملەرگە ئايلىنىپ چىقىۋاتىدۇ (ئەلۋەتتە، كۆپ ئىجتىھات قىلىدىغان ئاز سانىدىكىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا). مەن بىر ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسىمەن، بۇ يۇكسەك بۇرچ تۇيغۇسى مېنى زادى ئۆز ئارامىمغا قويمايدۇ. بۇ ھەقتە كۆپ ئويلايمەن، كۆپ پىكىر يۈرگۈزىمەن. بىزنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ھەر يىلى ئىككى سىنىپ تىل ـ ئەدەبىيات كەسپى بويىچە تولۇق كۇرسنى پۈتتۈرىدۇ. مەن ھەر يىلى دېگۈدەك پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىسسېرتاتسىيىسىگە ئومۇمىي نۇقتىدىن دىققەت قىلىپ كېلىۋاتىمەن. ئۇلارنىڭ ماقالىلىرىدە كۆچۈرمىكەشلىك ھادىسىسى ئىنتايىن ئېغىر، مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارى بەك ئاجىز. ھازىر ئومۇمىي ئەدەبىيات ساھەسىدە بۇ ھال مەلۇم نىسبەتتە ساقلانماقتا. مەيلى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە بولسۇن، مەيلى نەزەرىيە تەتقىقاتىدا بولسۇن، يالغان يازغۇچى، يالغان شائىر ۋە يالغان تەتقىقاتچىلاردىن خوپ بىزار بولدۇق. بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىز تەقلىدچىلىكىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامان قۇتۇلالماي كەلدى، ھېلىھەم تولۇق قۇتۇلدى دېگىلى بولمايدۇ. ھەتتا ئىجادىي پىكىر بولمىغان سەپتى ئۆزىدىن كۆچۈرمىكەشلىكنى «تەقلىدچىلىك» دەپ يۈرۈۋەردۇق. خەيرىيەت، دېدۇق. ئەمما بىز يەنە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئىگىسى، بىز ئۇنىڭغا ئىگە بولىمىز، مەسئۇل بولىمىز. ئەدەبىياتتىن ئىبارەت بۇ جەبرى

يولىغا كىرگۈچىلەر ناھايىتى كۆپ، ئەمما بۇ يولدا ئۆزى دەم تۇرۇپ كېلىۋاتقانلار ناھايىتى ئاز. خەلقىمۇ ئەنە شۇ ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرىنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە تەستىقلايدۇ. يالغاندىن ماڭا- لىغان سىياقتا كىرىۋالغۇچىلار ھامان تەبىئىي شاللىنىپ قالىدۇ. ئۇنداقلارنى تارىخ ھېچبىر سەھىپىسىدە قەدىرلىمەيدۇ. مانا شۇنـ داقلارنىڭ بىر خىلى ئەلىشىر نەۋائى تەلقىنلىرىدە «پەس تەبىقە قەلەم ئىگىلىرى» ئىدى. ئۇلار قېلىپتىن چىققان تەقلىدۋازلار ۋە كۆچۈرمىچىلەردۇر. بۇ ھەقتە ئۆزبېك ئالىمى ئىبراھىم ھەقـ قۇلوف مۇنداق دەيدۇ: «... ھازىرقى تەقلىدچىلەرمۇ خۇددى نەۋائى ئېيتقاندەك، پەقەت شېئىر يېزىش بىلەنلا شاد ۋە خۇر- سەن». ئۇلار مىڭ بىر مۇشەققەتتە بىر بېيىت توقۇپ چىقتىمۇ بولدى، شائىرلىق دەۋاسىنى يەتتە قات ئاسماندىن ئاشۇرۇپ داۋ- راڭ سالىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدا نە ھەقىقەت ۋە مەرىپەت بالىدىن لەززەت، نەزملىرىدە نە شەۋق ۋە ئىشق ئوتىدىن ھارارەت، شائىرانە تەركىبلىرىدە نە ھېكمەت ۋە گۈزەللىك، ئاشقانە كۆيۈپ - پىشىشلىرىدا نە ئوت ۋە يالقۇن بولسۇن؟»[1]

شۇنداق، تەقلىدچى ۋە كۆچۈرمىكەشلەردە ۋىجدان قېنى تەپـ چىپ تۇرغان يۈرەك، ئىنسانغا خاس ئەقىدە، سەمىمىي ۋە ئىلمىي پوزىتسىيە بولمايدۇ. شۇڭا ئۇلار مەنسۈى ئوغرىلىق بىلەن جان بېقىشقا كۆنگەن. ئۇلار ئۆچۈن مەرتىۋە، بۈگۈنكى مۇنۇ قىزىقار- لىق «ئىلمىي ئۇنۋان»، قانداقتۇر تەقدىر بىلەن خۇدانىڭ دىققەتـ سىزلىكىدىن ئۇلارغا مۇنداقلا نېسىپ بولۇپ قالغان «دوقا ماڭلاي- دىكى تەلەي» ئەڭ قىممەتلىك دەسمايە ۋە «ئىككى دۇنيالىق رىزقى» دۇر. ئەنە شۇ، بۇ دۇنيادىكى كىچىككىنە نەپ ئۇلارنى ئىككى - ئۈچ پارچە ئەرزىمەس يېزىلمىنى مەتبۇئاتتا ئېلان قە-

---

① ئىبراھىم ھەققۇلوف: «زەنجىرىبەندىشىر قېشىدا» غۇلام غوپۇرى نامىدىكى نەشرىيات، ئۆزبېكچە نەشرى، 71 - بەت.

لىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئۇلار بۇ يېزىلمىلىرىنى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلغان كۈندىن باشلاپ داۋراڭ سېلىشقا باشلايدۇ. ئوقۇنقۇچىلار ئارىسىدىمۇ بۇنداق ئادەملەر بار. تەرىپىلىگۈچىلەرنىڭ تۇرقى بۇ هالدا، ئەمدى بىزدىن قانداق شاگىرت چىقىشى مۇمكىن؟ شۇبهىسىزكى، بىزدىنمۇ خۇددى ئۆزىمىزدەك ناباب شاگىرت چىقىدۇ. بۇ شاگىرتلار بىرقانچە پارچە قاپىيىلىك گەپلەر تىزمىسىنى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلغاندىن كېيىنلا، گەپنى چوڭ قىلىپ، قەددىنى رۇسلايدۇ، بۇگۈنكى ئۆزىمىزدىن چىققان بىرنەچچە ئالىم ۋە شائىرلىرىمىزغا، هەتتا كلاسسىك سېيمالىرىمىزغا تولىمۇ سۈيۈق پىكىرلەر بىلەن باها بېرىشكە باشلايدۇ. قىسقىسى، ئۇلار شائىرلىق دەۋاسىنى باشلايدۇ. مانا بۇ مەنۇى زەبۇنلۇق ۋە چىركىنلىك ئەلىشىر نەۋائى تەلقىنلىرىدە مۇنداق قامچىلىنىدۇ:

شۇڭقار ئەگەر تۇرنانى ئۇلار كۈنى،
يۇزنى ئالۇر بىرداغىنىڭ چىقماس ئۇنى.
. . . . . .
كىمگەكى ئەرلىك ئەسەرى ياردۇر،
بىر دېمەس ئەر قىلغانى مىڭ باردۇر.
كۆرمەگەن ئەرلىكدىن ئۆزىن بەھرەمەندە،
بىرنى داغى قىلماسا يۇزدىن بەلەند.
ۋەقتى بىلە قىلدى خەرۇس ئۇن ئەيان،
تىنمادى بىرلەهزە كۇرۇك ماكىيان.

قاراڭ، ئۆز ئۆمرىدە ئىنسانىيەتكە بويى بىلەن تەڭ كىتاب يېزىپ ئاجايىپ هېكمەت دۇردانىلىرىنى قالدۇرغان ئالەمشۇمۇل

① ئەلىشىر نەۋائى: «هەيرەتۇلئەبرار»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 1991 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 472 - ، 404 - بەتلەر.

بۇيۇك سېيما ئەلىشىر نەۋائى ھەچبىر ئىشىدىن مىننەت قىلمىدى. ئادىللىق بابىدا شۆھرەتلەنگەن ۋە ئىلىمنىڭ قەدرىنى بىلىدىغان خاقان ھۈسەيىن بايقارا نەۋائىگە ۋەزىرلىك مەنسىپىنى بېرىۋىدى، نەۋائى ھېچ ئىككىلەنمەي رەت قىلدىغۇ، نېمىشقا؟ چۈنكى ئۇ مىننەتكە تېغ ئۇرغان، ھىممەتكە قۇچاق ئاچالىغان ھەقىقىي ئىنسان ئىدى. ئۇ يارانقان بۇيۇك سېيمالاردىمۇ ئەڭ شۇ خىسلەت بار. قاراڭ، فەرھادمۇ ئاتىسىنىڭ ھاكىمىيەتىنى، تاجۇ تەختىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى رەت قىلدىغۇ!...

ئەر كىرەر ئەر سانىغا ھىممەت بىلەن،
ئەر ئەمەس پەخىر ئەيلەگەن زىننەت بىلەن.①

ئەلىشىر نەۋائى زىكرى قىلىۋاتقان «ئەر» ماھىيەتتە ھەقىقىي ئىنسان ئىدى. ئەمدى بىز ئۆزىمىزنىڭ ھازىرقى ھالىنى ۋىجدان ۋە ئەقىل تارازىسىغا تاشلاپ باقايلى، بۇ تارازىغا قانچىلىك ۋەزىن تەسىرى بولار؟ ئادىمىيلىك سۈپەتلىرىمۇ بىزدىن يىراقلاپ كېتىپ بارغىنىدا، ئەمدى يەنە قانداقلارچە زەخىرلىك ئىشلارنى تەلەپ ئەتمەك كېرەك؟ ئەلىشىر نەۋائى ھېكمەتلىرىدە ئۆز خەلقىنىڭ غېمىدىن باشقا، ئەرزىمەس غەملەرگە ئەسرار ئادەم سىياقىدىكى جانسۇارلارنىڭ بارچىسى بىردەك ئادەم ئەمەس:

ئادەمى ئېرسەڭ دېمەگىل ئادەمى،
ئانىكى يوق خەلق غېمىدىن غەمى.②

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «ھەيرەتۇلئەبرار»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 404 ـ 472 ـ بەتلەر.

② ئەلىشىر نەۋائى: «ھەيرەتۇلئەبرار»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 480 ـ بەت.

ئادەمىيلىكنى، ئەقىل ۋە ۋىجدانىنى تەرك ئەتكەن ئادەم سۈپەت بىچارىلەرنىڭ مەنىۋىيىتى خۇنۇك، روھى سۈنۈق بولىدۇ. ئۇلارنىڭ پىكىرلىرى ئەركىن پەرۋاز قىلالمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ تەپەككۇر قۇشلىرىنىڭ قاناتلىرى نەپسانىيەت يىپلىرىدا مەھكەم باغلانغاندۇر. ئەمەلدە ئۇلار مەنىۋى زىندانىنىڭ ئەڭ ئازابلىق كامىرلىرىدىكى ئەڭ بىچارە مەھكۇملاردىن ئىبارەت.

مۇشۇ ئادەمىيلىك پەزىلەتلىرىنى ئالدى بىلەن بىز ئوقۇتقۇچىلار ئۆز ئېڭىمىزدا ھۆكۈمران ئورۇنغا قويمىساق، ئادەمىيلىك سۈپىتىگە داغ تەگكۈزىدىغان بارلىق چىركىنلىكلەرنى ئۆز ئېڭىمىز ۋە ئۆز ۋۇجۇدىمىزدىن شەپقەتسىزلەرچە قوغلاپ چىقارمىساق، ئۇ ھالدا بىز ھەقىقىي ئوقۇتقۇچى بولالمايمىز. بىزدىن تەربىيە كۆرۈپ چىققان ئوقۇغۇچىلارمۇ گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتلەرگە ئېتىبارسىز قارايدىغان كىشىلەر بولۇپ چىقىدۇ.

بىز ھازىرغىچە ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى دەرسىنى ئۆگىنىشنىڭ توغرا يېتەكچى ئىدىيىسىنى تىكلەپ بولالمىدۇق. ئاپتور ۋە ئەسەرلەرگە، شۇنداقلا دۇنياۋى ئەدەبىيات ھادىسىلىرىگە ھەقىقىي رەۋىشتىكى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق جاھان قارىشى بىلەن مۇئامىلە قىلالمىدۇق. ۋ. ئى. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى. «. . . تارىختا ئۆتكەن ئەربابلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىگە باھا بېرىشتە، ئۇلارنىڭ بۇگۈنكى كۈن تەلەپ قىلىۋاتقان نەرسىلەرنى بەرمىگەنلىكىگە ئەمەس، ئۆزىدىن بۇرۇنقىلىرىغا نىسبەتەن نېمىلەرنى بەرگەنلىكىگە قاراش لازىم»[1]. دەرۋەقە بىز شۇنداق قىلالىدۇقمۇ؟ ياق، بىز ئۇنداق قىلالمىدۇق. ئەكسىچە، بۇنىڭدىن تالاي ئېغىر مۇقەددەم ياشاپ ئىجاد ئەتكەن پەيلاسوپ ۋە شائىرلىرىمىزدىن بىز بۇگۈنكى ئىدىيىلەرنى تەلەپ قىلدۇق.

---

① «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرجىمە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1993 ـ يىللىق 2 ـ سان 37 ـ بەت.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ خۇداغا ھەمدۇسانا ئېيتىشلىرىدىن، ئېتىقاد پەللىسىدىكى ئورنىدىن ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن ئىجادىي مېھنىتىنى خاراكتېرلىدۇق. بۇگۈن بىز ئۇچۇن كېرەك بولۇۋاتقان كلاسسىك مىراسلىرىمىزنىڭ ھەقىقىي مېغىزىنى قېزىپ چىقىرالمىدۇق. چۇنكى بىز بۇگۈنكى ئىدىيىمىز بىلەن قەدىمكىلەرنىڭ ئىدىيىسىگە باھا بېرىشنىلا ئۆگەنگەن. ئۇلارنىڭ بەدىئىي پەللىسىنى ئىنچىكە ۋە چوڭقۇر ئوپېراتسىيە قىلىشنى ئۆگەنمىگەن. بۇ بىزنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشىمىزدىكى ناھايىتى چوڭ بىر بوشلۇق. تارىخى كۆمۈلگەن خەلقنىڭ كېلەچىكى قاراڭغۇ بولىدىغانلىقىنى كۆپ ئالىملار دەپ ئۆتكەن. بۇ ئىنسانىيەت تارىخ مۇساپىسىنىڭ بەك ئۇزاق ئۆتمۇشىدىن چىقىرىلغان ئىلمىي ۋە ھەققانىي يەكۇن ئىدى. ھەرقانداق مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن ئەدەبىيات تارىخىنى ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتىنى پىششىق ئىگىلىمەي ھەم پۇختا بىلمەي تۇرۇپ، بۇگۈنكى مىللىي ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرۇش شۇنداقلا جاھانغا يۈزلەندۇرۇش كويىدا بولۇش ئەمەلدە بىھۇدە ئاۋارىچىلىكتىن ئىبارەت، خالاس! ھازىرقى ياۋروپا ئەدەبىياتىمۇ قەدىمكى ياۋروپا ئەدەبىياتىدىن ناھايىتى نۇرغۇن قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئالدى. ياۋروپالىقلار ئولۇمپىس تېغىدىن باشلانغان قەدىمكى يۇنان خۇدالىرىدىن تارتىپ، ئىلمىي نۇجۇم بىلىشلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان ساتورىن يەنى رىم خۇدالىرىغىچە ھەممىنى ئىنسان بالىسىنىڭ بىلىش تارىخىدىكى ئەڭ يۇكسەك دۇردانىلىرى سۈپىتىدە چۇشىنىپ، ئۇنى تەنقىد قىلىپ، قەدىرلەپ كەلدى. قەدىمكى يۇنانىنىڭ بۇيۇك شائىرى ھومېرنىڭ مەشھۇر داستانلىرى «ئىلىيادا» ۋە «ئودىسسىيا» لارنى، ھېسىئودنىڭ «خۇدالار شەجەرىسى» نى بۇگۈنگىچە ياۋروپا فىلولوگىيە ساھەسى ئىزچىل تەنقىد قىلىپ كەلمەكتە.

ئەدەبىياتنىڭ يەنە بىر تۇيغۇن نۇقتىسى شۇكى، ئۇ، مىللىي

خاسلىقنى، مىللىي ئەنئەنىنى ئەڭ يارقىن ئەكس ئەتتۈرگۈچى سەنئەت شەكلى ۋە ئەقلىي، مىللىي پىكىر يولى. شۇڭا ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئەنئەنىۋى مىللىي تۈپراقنى ئەڭ مۇستەھكەم دەسەپ تۈرۈشى لازىم. بىتخوۋىننىڭ سىمفونىيىلىرى ئۇيغۇرنى تەسىرلەندۈرەلىشى ناتايىن، ئەمما ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇيغۇر قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ. مۇزارتنىڭ مەشھۇر كۈيلىرى ئۇيغۇرنى تەسىرلەندۈرەلىشى ناتايىن، ئەمما ئۇيغۇر مەددالىلىرىنىڭ ساپايەسىدىن چىققان ئۇن ئۇيغۇر قەلبىنى تىترىتىدۇ. سەنئەت مانا شۇنداق نەرسە. گەپ بىز ئۇنىڭ مىللىي ۋە ئەقلىي قىممىتىنى چۈشىنىشىمىزدە. دەل مۇشۇ ساھەمۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشىمىزنىڭ مۇھىم تارمىقى بولۇشى كېرەك. بىزنىڭ ھازىرقى ئەدەبىيات نەزەرىيىلىرىمىزدە مەزكۇر نۇقتا سىستېمىلىق تەتقىقات تۈسىنى ئالمىغان. بىزنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى بۇ قىممەتلىك ساھەنى ئوقۇغۇچىلار ئايدىڭلاشتۇرالايدىغان بولۇشى زۆرۈر. ھازىر بىزنىڭ ئەدەبىيات سېپىنگە قىستىلىپ كىرىۋېلىپ ئۆزىنى قىيناپ، ئۆزگىنى بىزار قىلىۋاتقان شائىرلىق ۋە يازغۇچىلىق دەۋاگەرلىرى ۋىجدانلىرىنى ئېيتقاندا، بىزنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى تولۇق چۈشەنمەيدۇ. مۇبادا چۈشەنسە ئىدى، ئۇلار ئۆز ئەقلى، ۋىجدانلىرىنى دەرھال تېپىۋالغان، تۇتۇرۇمسىز يېزىلمىلىرىنى دەرھال توختاتقان بولار ئىدى. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىش ناھايىتى مول ئىلمىي دەسمايە تەلەپ قىلىدىغان تەھسىل پائالىيىتىدۇر. چۈنكى ئەڭ ئاددىيسى مەتنىنى كۆرۈش ئۈچۈن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى) نى پۈختا بىلگەندىن سىرت، بىرنەچچە خىل يېزىقنى يەنى تۈرك - رونىك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىقلارنى مۇكەممەل بىلىشكە توغرا

كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە قەدىمكى ھىندى، گرېك ۋە ئەرەب، خەنزۇ پەلسەپىلىرىنى بىلىشكە توغرا كېلىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ناھايىتى چوڭ مەدەنىيەت ھادىسىلىرى سانىلىدىغان ئۇيغۇرلار مەنسۇب ھاياتىدىكى ئىپتىدائىي ئېتىقادلار، يەنى زاردۇشىزم، مانىزم، نېستورىزم، بۇددىزم ۋە ئىسلامىزملار بىلەن پۈختىراق تونۇشۇپ چىقماي تۇرۇپ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۆگەنگىلى بولمايدۇ. ھازىر بىزدە بىر-مۇنچە ياشلار خەنزۇچە ۋە چەت ئەل تىلىدىكى مەنبەلەردىن ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنىڭ مودېرنىزم ئەدەبىياتىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىكى ھېكمەتنى بەدىئىي دىت بىلەن ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى يېڭىدىن يېڭى ھادىسىلەر سۇپىتىدە چۈشىنىۋاتىدۇ. ئەگەر بىز ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى خەزىنىسىگە نەزەر سالمىدىغان بولساق، ھازىر دېيىلۋاتقان مودېرنىزملىق ئېقىملارنىڭ ھەر خىل ئېلېمېنتلىرىنىڭ بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىمۇ تولۇپ ياتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. بىز زېكرى قىلىۋاتقان سىمۇولىزم، ئىپادىچىلىك، كېلەچەكچىلىك، سۇررىيالىزم، ئاڭ ئېقىمى، مەۋجۇدىيەتچىلىك، بىمەنىچىلىك، قارا يۈمۇر ۋەھاكازالارنى خەمسەئى نەۋائىنىڭ ئۆزىدىنلا تاپقىلى بولمىدۇ! دېمەك، بىز ئۆزىمىزنىڭ ئەدەبىياتىدا ئەزەلدىن بار بولغان ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى نەزەرىيىۋى ياقتىن ھەقىقىي رەۋىشتە ئوپېراتسىيە قىلالمىغاچقا، بۈگۈنكى ياۋروپا ئەدەبىياتىدىكى نۇر-غۇن نەرسىلەرنىڭ بىزگە پۈتۈنلەي يېڭى تۇيۇلۇشى تۇرغان گەپ.

بىزنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشىمىزدىكى يەنە بىر چوڭ نۇقسان شۇ يەردىكى، بىز دىندىن ئىبارەت بۇ چوڭ مەدەنىيەت ھادىسىسىنى نوقۇل ۋە بىر تەرەپلىمە تەنقىد قىلىش بىلەن چەكلىنىپ، ئۇنى مەدەنىيەت مۇھىتىغا قويۇپ ئىلمىي يوسۇندا تەنقىق قىلالمىدۇق. ئەنگلىيە سوتسىئولوگى ۋە دىنشۇناسى ف. مەكىس

موللىر مۇنداق دەيدۇ: «ئىنسانلارنىڭ ئوبرازلىق خىياللىرى ئۇلارنىڭ مۇنبەت ئېتىقاد تۇپرىقىدا بىخلىدى ۋە كۆكلىدى. بىز ئۇنىڭ ئىنسانىيەت بىلەن تەڭلا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىساقمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇگۈن بىز بىلگەن ئەڭ قەدىمكى ئىنسانىيەت تارىخى بىلەن تەڭ قەدىمىي ئىكەنلىكىنى سەمىمىي هالدا ئېتىراپ قىلىمىز. . . »[1] ئېنىقكى، ئەدەبىيات بىلەن دىنـ نىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى ئەدەبىياتىمىزنىڭ يەنە بىر چوڭ تەتقىقات تېمىسىدۇر. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ مەسىلە تېخىمۇ سەزگۈردۇر. شۇڭا دىنشۇناسلىق ئىلمىنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ ئەدەبىياتىمىزدىكى نۇرغۇن مەسىلىلەرـ نى هېس قىلغىلى بولمايدۇ.

هازىر بىزنىڭ ئۇيغۇر مائارىپىمىزدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇسـ تەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشكە ئېتىبارسىز قارايدىغان يامان كېسەل شەكىللەندى. بۇ كېسەل بىر پۈتۈن جۇڭگو مائارىپىدا مەۋجۇت ئىدى. هازىر جۇڭگودا يولغا قويۇلۇۋـ ۋاتقان مائارىپ ئىدېئولوگىيىسىدىكى نۇقسانلار بىر پۈتۈن مائاـ رىپنىڭ جانلىق كەيپىياتىغا بېۋاستە تەسىر قىلماقتا. مەملىكەتـ لىك سىياسىي كېڭەشنىڭ تەنقىداتچىسى، زامانىمىزدىكى داڭلىق نەزەريىيچى، تارىخشۇناس، ئىقتىسادشۇناس ۋە ئىستراتېگىيە مەـ سىللىرى ئوبزورچىسى خې شىن ئەپەندى جۇڭگو مائارىـپى هەققىـده توختـلىپ مۇنـداق پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى: «. . . جۇڭگودا باشلانغۇچ مەكتەپتىن تارتىپلا ‹ياخشى ئوقۇغۇـ چى› دەپ قارىلىپ، ئۇلگە قىلىنىدىغـانلار ئـادەتتـە ئەڭ ‹گەپ ئاڭلايدىغان›، ‹ياۋاش›، ‹قۇلىقى يۇمشاق› بالىلاردۇر.» بىرـ قەدەر پەرقلىق ئەقىل ـ پاراسەتكە ۋە مۇستەقىل ئىجادىي خاسلىققا

① ق. مەكسى موللىر: «دىننىڭ مەنبەسى ۋە تەرەققىياتى»، شاڭخەي خەلق نەشرىـياتى 1989 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ بەت.

ئگه بالىلار رامكىدىن چەتلەپ كەتكەنلىكى، ئاتالمىش «كەپسىز-لىكى» بىلەن، مەسىلەن، جىسم تۇرمايدىغانلىقى، كۆپ سوئال سورايدىغانلىقى، مۇستەقىل پىكىر قىلىدىغانلىقى، كۆپچىلىككە ئەگەشمەيدىغانلىقى بىلەن يېتىلمىش جەريانىدا بېسىلمىش، سىقىلمىش ۋە زىيان - زەخمەتلەرگە ئاسانلا دۇچ كېلىدۇ - دە، ئاخىر خاسلىقى بۇرمىلىنىدۇ. «جۇڭگودىكى ئۆسمۈر جىنايەتچىلەرنىڭ ئىچىدە ئەقلىي جەھەتتە ئالاھىدىلىرى، ھەتتا ئادەتتىن تاشقىرى بولغانلىرى ئاز ئەمەس. بۇلار ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان مائارىپ ئىدىئولوگىيىمىزدىكى نۇقسانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. . .»[1] بۇ ھەقىقەتەنمۇ جۇڭگو مائارىپىدا ساقلىنىۋاتقان ئەمەلىي مەسىلە-دۇر. مەن بۇنىڭدىن نەچچە يىل ئىلگىرى ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇ-تۇش پراكتىكىسى بىلەن يېتەكلەپ يۇرگەن كۇنلەردە، تۆۋەندىكى بەزى ناھىيە، يېزىلارنىڭ باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ-لىرىدە بولدۇم. مەن سىنىپ ئارىلاپ يۇرۇپ دەرستە ياخشى دېگەن ئوقۇغۇچىلاردىن «چوڭ بولسىڭىز قانداق ئادەم بولىسىز؟ چوڭ بولغاندا نېمە ئىش قىلىسىز؟» دېگەن سوئاللارنى سوراپ كۆردۇم. بۇ سوئالغا 100% ئوقۇغۇچى «تىرىشىپ ئۆگىنىپ كەلگۈسىدە ۋەتەن ئۈچۈن يارامليق ئادەم بولىمەن؟» «لېنىن قېلىڭ تاغامدىن ئۆگىنىپ ۋەتەن ئۈچۈن يارامليق ئادەم بولىمەن!» دېگەن جاۋابنى بەردى. بۇ جاۋاب ئىنتايىن توغرا. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ يەنىلا مەن چوڭقۇر ئويغا پاتقانىدىم. چۈنكى بۇ جاۋابنى مۇئەللىم ئۇلارغا يادلىتىپ قويغان ياكى ئۇلار كىتابتىن يادلىۋال-غان. بۇ كىچىككىنە ئەمەلىيەت شۇنى چوڭقۇر چۈشەندۈرۈپ تۇرۇپتۇكى، بالىلارنىڭ مۇستەقىل پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە كىچىكىدىنلا ئېتىبار بېرىلمىگەن. ئوقۇغۇچىلە-

---

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1997 - يىللىق 5 - سان 65 - بەت.

ربمىز ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن باشلاپلا ئۆزلىرى چۈشىنىپ بول-مايدىغان مەۋھۇم ۋە ئابستراكت چۈشەنچىلەر، ئۇقۇملار دۆۋىسى-گە كۆمۈلۈپ قالىدۇ. ئامېرىكىدا تۇرۇشلۇق جۇڭگولۇق مائارىپ-چى چېن شياڭمېي خانىم جۇڭگوغا زىيارەتكە كەلگەندە بېيجىڭدا-كى ئۇلگىلىك بىر بالىلار باغچىسىغا بارغان. ئۇ ئامېرىكىغا قايتىپ بېرىپ يازغان بىر پارچە ماقالىسىدە مۇنداق دېگەن: «جۇڭگودىكى بالىلار باغچىلىرىدا تەربىيىچىلەر ھەمىشە بالىلارنى باشقىلار قىلغان ئىشلارنى قىلماسلىقىدىن، باشقىلارغا ئوخشاش سۆزلىمەسلىكىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنى گەپ ئاڭلاشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئامېرىكىدا بولسا كىشىلەر ھەمىشە بالىلارنى شەيئىلەر-گە قارىتا ئۆزىنىڭ قارىشى ۋە ئويلىغانلىرىنى ئىپادىلەشكە رىغبەت-لەندۈرۈپ، «قانداق ئويلىدىڭ؟»، «قانداق قارايسەن؟» دەپ-گەن سوئاللارنى قويىدۇ. بۇ ئىككى خىل تەربىيە شەكلى ئەمەلدە يەتتە ئىككى خىل تەربىيە نىشانىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. جۇڭگو-لۇقلار كىچىكىدىن تارتىپلا ئاۋامغا ماسلىشىشالايدىغان كىشىلىك مۇناسىۋەتنى تەنقىد قىلىش ۋە تەڭشەشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان قىلىپ تەربىيىلىنىدۇ. ئۇلاردا ئۆزىگە خاس ئارزۇ، خىيال ۋە كۆزقاراشلار بولغاندىمۇ، ئۇنى ئۆزى ۋە ئۆزگىلەرنى ئالداش تەرد-قىسىدە يوشۇرىدۇ ھەم بوغىدۇ، شۇ ئارقىلىق مۇقىم، تۇرغۇن جەمئىيەتنى ساقلايدۇ. ئامېرىكىدا بولسا، بالىلارنى كىچىكىدىن تارتىپلا مۇستەقىل پىكىر قىلىدىغان، ئويلىغانلىرىنى مۇستەقىل شەرھلەيدىغان ۋە ئىپادىلەيدىغان قىلىپ تەربىيىلەپ، مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان جەمئىيەت مۇھىتىغا ماسلىشىشنى تەلەپ قى-لىدۇ. . . »[1] چېن شياڭمېي خانىمنىڭ بۇ يەكۈنىدە ھەقىقەت بار. جۇڭگو مائارىپى ئاساس مائارىپى تەرەققىي قىلغان نۇرغۇن دۆلەت-

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1997 ـ يىللىق 5 ـ سان 65 ـ بەت.

لەرنىڭ مائارىپىغا ئوخشاشمايدۇ. ئالايلى، ئاۋسترالىيەنىڭ ئوتـ
تۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى گۈللەنگەن مائارىپ دېيىش
كە بولىدۇ. جۇڭگودىكى بالىلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئاۋسترالىيە
دىكى بالىلارنىڭ ئوقۇشى يېنىك بولۇپ، مەكتەپتە جىددىيلىك
لەرسىز ئۆتىدۇ. مەكتەپ تاپشۇرۇقنى ناھايىتى ئاز بېرىدۇ،
ئىمتىھانمۇ ناھايىتى ئاز ئېلىنىدۇ. ئۇلاردا ھەتتا ئوتتۇرا مەكتەپ
كە چىقىش ئىمتىھانىمۇ ئېلىنمايدۇ. نۇرغۇن دەرسلەرنىڭ ئۆتۈ
لۈش سۈرئىتى جۇڭگودىكىدىن كۆپ ئاستا. جۇڭگودىكى زور
كۆپچىلىك ئوقۇغۇچىلار ئەگەر ئاۋسترالىيەگە ئالمىشىپ ئوقۇسا،
خاس دەرسلىك نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، سىنىپتىكى ساۋاقداشلار
دىن كۆپ ئۈزۈپ كېتىدۇ. خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلـ
رى مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، ئاۋسترالىيەنىڭ ئوتتۇرا ـ باشلاـ
غۇچ مەكتەپ مائارىپى جۇڭگونىڭكىگە يەتمەيدۇ، دەپ خاتا خـۇلا
سـە چىقىرىشىدۇ. ئەمما ئاۋسترالىيەلىك ئوقۇغۇچىلار ئىپادـ
لەش ئىقتىدارى جەھەتتىن، بولۇپمۇ نۇرغۇن كىشىلەرگە يۈزلـ
نىپ تۇرۇپ، مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈش، كۆزقارىشىنى بايان
قىلىشتا، جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىلاردىن كۆرۈنەرلىك ئۈستۈن تۇـ
رىدۇ. ئۇلارنىڭ بىلىم دائىرىسى جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىلارنىڭـ
كىدىن كۆپ كەڭ. ئۇلارنىڭ قول سېلىپ ئىشلەش ئىقتىدارى،
ئاكتىپچانلىقى ۋە ئىجادچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك. . .[①] دېمەك،
مائارىپىمىزدىكى ئوقۇغۇچىلارنى بۇ خىل كىچىكىدىن تارتىپلا
مېخانىكىلىق تەربىيىلەش ئۈسۈلى ئالىي مەكتەپلەرگىچە داۋاملـ
شىپ، ئاخىر يازمىمىزنىڭ باش قىسمىدا دەپ ئۆتكەن بىرقاتار
مەسىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. بۇ سەۋەبلەردىن
باشقا يەنە بىرمۇنچە سەۋەبلەر ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تىل ـ ئەدەبـ

---

① «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1997 ـ يىللىق 11 ـ سان 44 ـ بەت.

يات ئوقۇتۇشىدا ئوبيېكتىپ قىينىچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقار-
ماقتا. ئالايلى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەنقىدىي بىزدە ئەد-
دىلا قولغا ئېلىنغان بىر ساھە. شۇنى ئېلىمىز نۇقتىدىن سەۋ-
سىيلىك بىلەن ئېتىراپ قىلىش ھاجەتكى، ئۆزىمىزنىڭ كلاسسىك
ئەدەبىياتىغا بولغان چۈشەنچىمىز ۋە تەنقىداتىمىز ياۋروپا تۈركولو-
گىيە ساھەسىنىڭ مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى تەنقىدات سەۋ-
يىسىگە يەتمەيدۇ. شۇنداق بولۇشقا قارىماي مەلۇم سەۋەبلەر بە-
لەن ياۋروپا تۈركولوگلىرىنىڭ بۇگۈنكى تەنقىدات نەتىجىلىرى
بىزگە يېتىپ كەلمەيدۇ. قىسقىسى، بىزنىڭ كلاسسىكلىرىمىز
ھەققىدىكى خەلقئارا تەنقىداتلاردىن بىز پۈتۈنلەي دېگۈدەك بىخەۋەر
ۋە ئۇچۇرسىز قالىمىز. جامائەتچىلىككە مەلۇمكى، مۇشۇ ئەسىر-
نىڭ باشلىرىدا (1902 ـ يىللاردىن 1914 ـ يىللارغىچە) چەت
ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ۋە شەرقشۇناسلىرى ھېسابسىز يازما
يادىكارلىقلارنى ياۋروپاغا ئېلىپ كەتتى. دانىيىلىك ئەسىرگە
چۈشكەن ھەربىي ئوفىتسېر ستىرالېنبېرگ ئەپەندى ئورخون بويە-
دىكى تۈرك ـ رونىك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشنى بايقىغانىدى.
شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ ئۆلگەن يېزىقنى تىرانسكرىپسىيە قىلىش
ۋە تىلىنى يېشىشقىچە بولغان ئالەمشۇمۇل تەنقىداتلارنى ياۋروپا
تۈركولوگلىرىنىڭ جاپالىق ۋە مەننەتسىز ئىجتىھاتىدىن ئىزدەي-
مىز. ئەلۋەتتە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە چاغاتاي يېزىقىدىكى
خېلى نۇرغۇن ھەم مۇھىم ئەسەرلەر تەنقىتلىدىمۇ، يەنىلا ياۋروپا
تۈركولوگلىرى يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۈيغۇ، ئىلمىي مەۋقە
بىلەن باشلامچىلىق قىلىپ، تۈركولوگىيىنىڭ بايراقدارلىرى بو-
لۇپ قالدى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»
ئەسىرىنى كېلىسلى رىفئەت 1919 ـ يىلىدىن ئىلگىرىلا ئەرەبچە
ئۇچ تۇم قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. بىزدە بولسا، ئۆزىمىزنىڭ
جاھانغا مەشھۇر بۇ ئەسىرىمىز 1981 ـ يىلى تۇنجى قېتىم نەشر

قىلىندى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئە-
سىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتىمۇ ئەسىرىمىزنىڭ بېشىدىلا دۇنيا تۇر-
كولوگلىرىنىڭ قىزىق تەتقىقات نۇقتىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى،
ھەتتا رەشىد رەخمەتى ئارات ئەپەندىلەر مەزكۇر ئېنسىكلوپېدىيە-
لىك ئەسەرنىڭ ئىندىكسىنىمۇ 1960 - يىللارنىڭ باشلىرىدىلا
دۇنياغا ئېلان قىلىپ بولغانىدى. بىز بولساق، بۇ نادىر مىراسە-
مىز بىلەن 1984 - يىلىلا يۈز كۆرۈشەلىدۇق. بۇ ھەقتە سىستې-
مىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئىشلىرى تېخى بىزنى كۈتۈپ
تۇرىدۇ، دېمەك، مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، خەلقئارا تۈركولو-
گىيە ساھەسىنىڭ يېڭى تەتقىقات ئۇچۇرلىرىدىن بىخەۋەر قېلىشە-
مىز بەك ئەپسۇسلىنارلىق ھالدۇر.

مۇشۇ بىرقاتار مەسىلىلەرنى ئويلىغىنىمىزدا، بىز ئالىي
مەكتەپ ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ مىللەت ۋە مىللەتنىڭ ئو-
قۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ئېغىر ۋە شەرەپلىك ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئۈس-
تىمىزگە ئېلىشىمىز لازىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلماي تۇرالماي-
مىز. بۇ يەردە شۇنىمۇ قىستۇرۇپ ئۆتۈش كېرەككى، ئوقۇتقۇ-
چىغا خاس ئاجايىپ پەزىلەتلەر بىزدىن بارغانچە يىراقلاپ كېتىۋا-
تىدۇ. ئاددىيسى، ئوقۇغۇچىلار دەرسكە نارازىلىق پىكرىنى بەر-
سە، ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ قانداق دەرس ئۆتۈۋاتقانلىقى، شۇ ساھە-
نىڭ قانداق يېڭىلىقلىرىنى ئوقۇغۇچىلارغا يەتكۈزەلمىگەنلىكى بە-
لەن ھېسابلاشماي، ئەكسىچە ئاشۇ بىر سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن
ئۆلگۈدەك رەنجىيدۇ. مۇبادا بىزگە ئۆزىمىزنى ماختاش پۈرسىتى
بولسا، ئەرزىمەس نەرسىلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا سېلىپ، «تۆھپە-
كار» لىقىمىزنى جار سالمىمىز. بىز مىللەت ئالدىدا ئەمدى قانچە-
لىك ئەقلىي مېھنەتتىمىز بىلەن پەخىرلىنىشكە ھەقلىق؟

بىزنىڭ بۇيۇك تەسەۋۋۇپ شائىرىمىز قۇل خوجا ئەھمەد
يەسەۋى 63 يېشىغچە مۇدەررىس بولدى. ئۇ مۇدەررىسلىك قىل-

غان نىزامىيە مەدرىسە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ چوڭ ئىلىم ئوچاقلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ مۇشۇ مەدرىسىدە ئۆزىگە خاس پەلسەپىۋى سىستېما «يەسەۋىيە مەكتىپى» نى ياراتتى. 120 يىل ئۆمۈر كۆرگەن بۇ پەيلاسوپ نېمىشقا 63 يېشىدىلا مۇددەرىسلىك-تىن قول ئۈزدى؟ سەۋەب شۇكى، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا (كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا) ئىلىم ئەھلى - مەۋلىۋىلىرى، ھەتتا پارس - تاجىك ئىلىم ئەھلىلىرى بۇ زاتنىڭ ھېكمەتلىرىنى يادقا بىلەتتى. ئۇنىڭ نامى ئوتتۇرا ئەسىر ئىلىم ئالىمىگە پۈر كەتكەن-دى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ۋۇجدان ۋە ئەقىل ئىگىسى بولغان ئالىيجا-ناب زات نام - شۆھرەت ئىگىسى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېتىقاد ئالدىدا ئىنسانلىقتىكى چوڭ گۇناھ دەپ بىلدى. يەنە بىر نۇقتە-دىن ئۆمۈر مەنزىلىنىڭ مۇئەييەن بىر قارارگاھقا بېرىپ قالغانلە-قىنى، مۇددەرىسلىككە جۇشقۇن، نەۋقىران، چارچىمايدىغان ۋە ئالجىمايدىغان ياش مېڭە لازىملىقىنى ئۇ بەك ياخشى بىلەتتى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشىدىن ئىبارەت بۇ يۇكسەك مەسئۇ-لىيەت ئالدىدا، بىزدىمۇ قۇل خوجا ئەھمەد يەسەۋىچە پاكىز روھ بولغان بولسا - ھە؟!

شائىر مۇھەممەتجان راشىدىن شېئىرلىرىنىڭ بەدىئى تىل ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە

شائىر مۇھەممەتجان راشىدىنىنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتى شېئىرىي خاسلىق ۋە تېماتىكا جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك-لەرگە ئىگە. شائىر شېئىرلىرىدا يورۇتۇلغان تېما دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. ئادەتتىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەردىن چوڭ ھايات ھەقىقەتلىرىگىچە، ئادەتتىكى ھايات كارتىنىلىرىدىن خەلقنىڭ تەقدىرىگىچە بولغان تېما دائىرىسى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئۆز ئىپا-دىسىنى تاپىدۇ. شائىر شېئىرلىرىنىڭ تېماتىكا جەھەتتىكى ئالا-ھىدىلىكلىرىنى باشقا يولداشلارنىڭ مۇلاھىزىسىگە قالدۇرۇپ، پەقەت ئۇنىڭ شېئىرىي خاسلىقىغا تەۋە بولغان شېئىرىيەت تىلى ھەققىدە بەدىئى قاراشلىرىمنى دەپ ئۆتمەكچىمەن.

ئەدەبىيات — تىل سەنئىتى. شېئىرىيەت تىلى ئەدەبىي تىل-نىڭ ئەڭ سەنئەتلەشكەن، ئەڭ تاۋلانغان جەۋھىرى. بۇ سۆزنى نەزەرىيە كىتابلىرى كۆپ تەكىتلەيدۇ. ئەمما ئاشۇ نەزەرىيە كىتاب-لىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە شېئىرىيەت تىلىدىكى ئاشۇ ماھىيەتلىك مەسىلىلەرنى ئىنچىكە تەھلىل قىلىپ، كونكرېت كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. دېمىسىمۇ لۇغەت سوستاۋىدىكى سۆزلەرنى سۆز تۇر-كۈملىرىگە ئايرىغاندەك «ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شېئىرىيەت تىلى» دەپ بىر تۇر قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. سەۋەب شۇكى، شېئىرىيەت تىلى شائىرنىڭ ئىلھامى ۋە ھېسسىياتىنىڭ كۈچلۈك ھىدىنى، ئۇنىڭ ھاياتتىن ئالغان ھاياجانلىق تۇيغۇسى-نى، پىنھان ۋە گۈزەل سېزىملىرىنى ئىپادىلىگەن بولىدۇ. بۇ

نۇقتىدىن ئۇ ئادەتتىكى ئەدەبىي تىللارغا قارىغاندىمۇ رەڭدار، ئويناق، جۇشقۇن ۋە تەسىرلىك، شۇنداقلا باشقا ئەدەبىي ژانىرلار-نىڭ تىللىرىغا قارىغاندىمۇ ئىخچام، دەل، ئىچكى مەنىلەرگە باي ۋە جەلپكار بولىدۇ. شېئىرىيەت تىلىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ دەبدەبىلىك، پۇچەك، قۇرغاق ۋە چۈشىنىكسىز تىل مۇھىتىدىن يىراق تۇرۇش پرىنسىپىنى بەلگىلىگەن. شېئىرىيەت تىلىغا قويۇ-لىدىغان بۇنداق پرىنسىپاللىق ئۆلچەملەر دۇنيادا ھەرقانداق مىل-لەت ئەدەبىياتىدا ئورتاق بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا رۇس شائىرى پۇشكىن: «مەن چوڭلاردىن تارتىپ كىچىك بالىلارغىچە ھەربىر كىشىنىڭ مېنىڭ شېئىرلىرىمنى ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان بولۇ-شىنى ئىستەيمەن»[①] دەيدۇ. مېنىڭچە پۇشكىن بۇ يەردە خەلقچە ئەڭ يېقىن بولغان ئىستېتىك شېئىرىي مۇھىت تۇيغۇسى ۋە خەلقنىڭ جانلىق تىلى بىلەن يېزىشنىڭ بەدىئىي ئۇنۇمىنى بەك يۇكسەك ئورۇنغا قويۇۋاتىدۇ. دەرھەقىقەت، شېئىر كىتابخاندىن زاربىقىپ ئوقۇشنى تەلەپ قىلمايدىغان بەدىئىي شەكىل. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ تىلى ئەڭ يەڭگىل، راۋان، ئاممىباب بولۇشى كېرەك.

شائىر مۇھەممەتجان راشىدىن شېئىرلىرىنىڭ تىلىدا شېئىر-رىيەت تىلىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى تولۇقى بىلەن نامايان بولىدۇ. ئۇنىڭ مىسرالارغا تىزغىنى ئاۋامنىڭ ئادەتتىكى جانلىق تىلىغا ئوخشاش چۈشىنىشلىك، راۋان ھەم جەلپكار تىلدۇر. بىزدە بىر قىسىم شائىرلار شېئىرىيەتنىڭ غەزەل تۈرىدە ئىجاد قىلغاندا، غەزەلنىڭ ئۆزىگە خاس شەكىل ئېھتىياجى ۋە ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى جۇلاسىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئاجايىپ - غارايىپ سۆزلەر بىلەن، بىرمۇنچە ئىملىقلار بىلەن، بىرقاتار ئەرەبىي ۋە پارسىي ئىزافەتلىك بىرىكمىلەر بىلەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

① پۇشكىن: «پۇشكىن خاتىرىلىرى» گەنسۇ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 1139 - بەت.

دەۋرى (كۆپلىگەن تىلشۇناسلار چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەينى چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ جانلىق تىلىدىن بەش ئەسىردىن ئارتۇق ئايرىلىپ قالغان، دەپ قارايدۇ) دىكى شېئىرىيەت تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يېزىپ كېلىدۇ. بۇنداق شېئىرلاردىن ئادەتتىكى كىتابخانلىرىمىز مەنپەئەت ئالالمايدۇ. شائىر مۇھەممەتجان راشىدىن ئىزچىل هالدا خەلق تىلىغا ئەڭ يېقىن ئەدەبىي تىل بىلەن شېئىر يېزىپ كەلدى. ئۇ ھەتتا ئاشۇ غەزەل شەكىلدە يازغان شېئىرلىرىدىمۇ ئاممىباب، جانلىق خەلق تىلىنى ئىشلەتتى. بىر قىسىم شائىرلاردەك ئۇنىڭغا ھەر خىل «رەڭ» لەرنى قوشۇش هەلەكچىلىكىدە بولمىدى. سۆزىمىزنىڭ دەللىلى ئۈچۈن شائىر غەزەللىرىدىن خالىغان بىرىنى كۆرەيلى:

. . . . . .

ئۆز نەپسىنىڭ قۇللىرى ئەخلىتىدۇر دۇنيانىڭ،
رەزىللىككە كۈندە مىڭ ئوق ئاتقانلار ئۆلمەكتۇر.
سېخىيلىكتىن ئالەمگە ئالتۇن چاچقان ھاتەمدەك،
ياندىقى يوق يالغۇزنى يار تۇتقانلار ئۆلمەكتۇر.
تۇگمىنىگە قايغۇنىڭ كىرىپ - چىقىپ كۈندە مىڭ،
غېمى ئۈچۈن ئاچلارنىڭ ئۇن تارتقانلار ئۆلمەكتۇر.
مۇساپىرلار كۆمۈلگەن قەبرىلەرنى كۆرگەندە،
كۆمۈلگەندەك قاياشى «ئۇھ» تارتقانلار ئۆلمەكتۇر.
دوستى دەردتە «ئاھ» ئۇرسا ئۇ چېتىدىن ئالەمنىڭ،
ئايلىق يولغا ئاشىقتەك ئات چاپقانلار ئۆلمەكتۇر.

. . . . . .

(«ئۆلمەكتۇر» دىن)

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، شائىر ئەڭ ئاددىي تىلنى شېئىرىي مىسرالىرىدا سەنئەتلىك هاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىدۇ. يەنە كېلىپ

شائىر ئۆز خەلقىگە ئەڭ تونۇش بولغان، ئۇيغۇر مىللىي ئەل ئەدەبىياتىنىڭ خاس ئەنئەنىۋى ھالقىلىرىدا ئەڭ كەڭ خەلقە شۇ قەدەر تونۇشلۇق بولغان موتىپىسمان كارتىنىلاردىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، شېئىرىي مۇھىتنى كىتابخان قەلبىگە تولىمۇ تەبىئىي رەۋىشتە باشلاپ كىرىدۇ. يۇقىرىقى مىسرالاردىكى «سېخىيلىكتىن ئالەمگە ئالتۇن چاچقان ھاتەمدەك»، «تۇغمىنىگە ئاچلارنىڭ ئۇنىنى تارتقانلار»، «ئايلىق يولغا ئاشقىتەك ئات چاپقانلار» قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر بىزنىڭ كىتابخانلىرىمىزغا ئۆلارنىڭ بوۋىلىرى ئېيتىپ بەرگەن ئاجايىپ ساماۋى قىسسىلەردىن، ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن بىباھا مەنىۋى مىسرالاردىن شۇقەدەر تونۇشلۇقكى، بۇ كارتىنىلار ئاللىبۇرۇن كىتابخانلىرىمىزنىڭ مىللىي تىلىغا ۋە مىللىي ھېس ـ تۇيغۇسىغا ئايلىنىپ كەتكەن بىغۇبار ۋە پاك ئېلىھىبىنتلاردۇر. مەشھۇر تىلشۇناس، تۇركولوگ، ئالىم ئاخمەت جافار ئوغلى مۇنداق دەيدۇ: «مىللىي ھېس بىلەن تىل ئارىسىدىكى باغلىنىش ناھايىتى چىڭدۇر. تىلنىڭ مىللىي ۋە ساپ بولۇشى مىللىي ھېس ـ تۇيغۇنىڭ ساپ بولۇشىدۇر.»[1] دېمەك، شائىر شېئىرلىرىنىڭ تىلىدىكى بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ ھېس ـ تۇيغۇلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىكلەرنى شائىر مۇھەممەتجان راشىدىن شېئىرلىرىدىن ناھايىتى كۆپ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

مەلۇمكى، ئەڭ يېڭىچاق يازما ئارقىلىق بىرەر كونكرېت شەيئى ياكى ھادىسىنى سەنئەتلىك يول بىلەن تەسۋىرلەپ مول ھېس ـ تۇيغۇنى ۋە ئىدىيىنى قوزغىتالايدىغان ئاددىي تىل شېئىرىي تىلدۇر. شائىر مۇھەممەتجان راشىدىن شېئىرلىرىدا ئەنە شۇنداق مول ھېس ـ تۇيغۇنى ۋە ئىدىيىنى قوزغىتالايدىغان ئاددىي

① ئاخمەت جافار ئوغلى: «ئۇيغۇر سۆزلىكى» 1934 ـ يىل ئىستانبۇل نەشرى، كىرىش سۆز.

تىل بار. بىز شائىرنىڭ «كەل» نامىلىق شېئىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

كېلەر بولساڭ ئەمدى يار، كەتمەيدىغان بولۇپ كەل،
ئەڭ بولمىسا، بىر ئاخشام، كەچلەيدىغان بولۇپ كەل.
تۆرەلگەنمىز ژاپادىن، شۇبھىلەرگە نەھاجەت،
جاندىن كەچسەڭ، مېنىڭدىن كەچمەيدىغان بولۇپ كەل.
ياغلىق بولسۇن، قولۇڭدا كۆز يېشىمنى سۈرتكىلى،
مېنى ئالداپ يالغان ئاش ئەتمەيدىغان بولۇپ كەل.
. . . . . .
كۆز ياشلارغا كىم خۇشتار، كۈلكە بىزدە كۆپ بولسۇن،
ئالتە كۈلۈپ، بىر يىغلاپ پەسلەيدىغان بولۇپ كەل.
ئىنسان دېگەن دۇنياغا دەرد تارتقىلى كەلمىگەن،
جۇدالىقتا دەرد - ئەلەم چەكمەيدىغان بولۇپ كەل.
قاچانغىچە يۇرىمىز كاككۇك بىلەن زەينەپتەك،
دۇشمەن ئاتقان تاش - داڭگال يەتمەيدىغان بولۇپ كەل.

شائىرنىڭ ئېقىن سۈيەك راۋان، ئېغىز تىلىدەك چۈشىنىش-لىك ۋە ئوبرازلىق بۇ مىسرالىرى قەلبىمىزنىڭ چوڭقۇر قاتلام-لىرىغا تىنىپ كەتكەن ھېس - تۇيغۇمىزنى غىدىقلاپ بىزگە ئاجايىپ ئۆزگىچە بىر مەنۇى دۇنيانى ئاتا قىلىدۇ. مانا بۇ ئەڭ ئاددىي شېئىرىي تىلنىڭ ھاياتىبەخش قۇدرىتىدۇر. مانا بۇ شېئىر-رىي تىلنىڭ ئېستېتىك قىممىتىدۇر.

بەدىئىي تىل ماھىيەتتە ماھارەتلىك تىلدۇر. شېئىرىيەت تىلى بولسا بارلىق ئەدەبىي ژانىرلار ئىچىدە تېخىمۇ پەۋقۇلئاددە ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان تىلدۇر. ئەمما شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، شېئىرىيەتتىكى تىل ماھارىتى شائىردىن ئاددىي ۋە جىلۋىدار، تەبىئىي ۋە يېڭىل، مەنىسى چوڭقۇر ۋە دەل سۆزلەر-

نى ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. جۇڭگو چاغداش ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر شائىرلاردىن بىرى بولغان ئەي چىڭ بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ھەممىدىن تەبىئىيلىككە ئىگە تىل ئېغىز تىلىدۇر. شېئىرنى مۇمكىنقەدەر ئېغىز تىلى بىلەن يېزىش كېرەك، شېئىرنىڭ مۇمكىنقەدەر سۆزى ئاددىي، مەنىسى چوڭقۇر بولسۇن»[1] دەيدۇ. بۇلار شائىرلارنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن كېلىپ چىققان خۇلاسىلەردۇر. شائىر مۇھەممەتجان راشىدىن شېئىرىيىتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مانا شۇنداق جانلىق تىل ئالاھىدىلىكىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان شېئىرىيەتتۇر. بۇنى شائىر شېئىرىي تىلىنىڭ يەنە بىر ئۆزگىچە خاسلىقى دېيىش مۇمكىن. مەزكۇر تىل خاسلىقى مەھەممەتجان راشىدىن شېئىرلىرىدا ئومۇمەن دېگۈدەك ئەكس ئېتىپ تۇرىدىغان بىر تەرەپتۇر. مىسال ئۈچۈن بىز شائىرنىڭ «بۇ دۇنيا» ناملىق شېئىرىدىن تۆۋەندىكى بىرقانچە مىسرانى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

تالاشماڭلار تالايدىن قالار ئىكەن بۇ دۇنيا،
بىلىپ بولماس نەگىدۇر بارار ئىكەن بۇ دۇنيا.
مەيلى گادايى، مەيلى شاھ بىر قىيامەت بىر جانغا،
بىر ئىنساندىن يىر جەسەت ئالار ئىكەن بۇ دۇنيا.

چېچەك تۆكسە ئۆرۈكلەر، مېۋە قېلىپ ئورنىدا،
ئەجدادلارغا ئەۋلادنى ئۇلار ئىكەن بۇ دۇنيا.
رىزقى ئەمما تەڭ ئەمەس، بۇ «پانى» غا كەلگەننىڭ،
بىرده يوقسۇل، بىرده تەل قىلار ئىكەن بۇ دۇنيا.

---

① «ئەي چىڭ شېئىرىيەت توغرىسىدا»، «مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 148—149 ـ بەتلەر.

ئېنىقكى، بۇ مىسرالارنىڭ ھەربىرىدە خەلق ھېكمەتلىرى خەلقنىڭ جانلىق تىلى بىلەن جۇلا قىلىپ تۇرىدۇ. شائىرنىڭ ساتىرالىرىدىمۇ خەلقىمىز تىلىنىڭ جانلىق، ئاممىباب ۋە ئاچچىق كىنايىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى روشەن ھېس قىلالايمىز. «ئىخچام سورۇن»، «ئۇلپەتلىرىم»، «پېشقەدەم دەيسىز، خام دېسەك...» قاتارلىق بىرمۇنچە ساتىرالىرىدا شائىر مەسخىرىلىك تىل قامچىسىنى خېلى جايىدا سوققان. شائىرنىڭ ساتىرالىرىدىكى تۈز ۋە ئېنىق خەلق تىلىمۇ كىشىگە تىل راۋانلىقى تۈيغۇسى بېرىدۇ.

شائىرنىڭ بەزى قىسقا بوغۇملۇق مىسرالاردىن تۇزۇلگەن شېئىرلىرىنى بىز خەلق قوشاقلىرىنى ئوقۇغاندەك يەڭگىل سېزىمدا ئوقۇيمىز. خۇددى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، مۇھەممەتجان راشىدىن خەلق تىلى بىلەن ئۆتكىنىمىزدەك، مۇھەممەتجان راشىدىن خەلق تىلى بىلەن ئىجادىيەت ئىجاد قىلىدىغان شائىر بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ قىسقا مىسرالىق تۆتلۈكلىرى تەبىئىي رەۋىشتە خەلق قوشاقلىرىدەك تۇس ئېلىپ قالىدۇ. مەسىلەن، شائىرنىڭ «ئاق پەسىل ئىلھاملىرى»، «ئارغامچىسى ئۇزۇن ئالەم بۇ»، «تاغ لىرىكىلىرى»، «سەن تاغلارنى كۆرگەنمۇ؟» قاتارلىق بىر يۈرۈش شېئىرلىرى دەل ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە. گېپىمىزگە پاكىت تەرىقىسىدە بىز شائىرنىڭ «سەن تاغلارنى كۆرگەنمۇ؟» ناملىق شېئىرىنىلا كۆرۈپ ئۆتسەك يېتەر، دەپ ئويلايمەن:

سەن تاغلارنى كۆرگەنمۇ،
قارىغايلىقتا يۈرگەنمۇ.
مەن تاغلاردەك بولسام دەپ،
سەنمۇ خىيال سۈرگەنمۇ؟

سەن تاغلاردا يۈرگەنمۇ،
تاغدا مېڭىپ كۆڭگەنمۇ؟
سەنمۇ مەندەك تاغلارنى،
يۈرىكىڭدىن سۆيگەنمۇ؟

سەن تاغلارنى كۆرگەنمۇ،
ئاساۋۇ تۆتۈپ مىنگەنمۇ؟
تاغ دېگەننىڭ جەننەتتەك،
بولارىنى بىلگەنمۇ؟

سەن تاغلارنى كۆرگەنمۇ،
مەندەك ئويناپ ـ كۈلگەنمۇ؟
يۈر، دېسەممۇ كەتكۈڭ يوق،
تاغقا ئالتۈن كۆمگەنمۇ؟

بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىز شائىر مۇھەممەتجان راشىدىنىڭ شېئىرلىرىدىكى خەلق تىلىغا يېقىنلىق ۋە ئاممىبابلىقىنى «ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇنى ھەتتا شائىرنىڭ ئۆسلۇبى دېسەكمۇ بولىدۇ»[1] دېگەن خۇلاسىنى قىلىدۇ. دېمىسىمۇ شائىر قىسقا شېئىرلىرىدىن تاكى داستانلىرىنىڭ تىلىغىچە مانا شۇنداق ئالاھىدىلىك مەۋجۇت. بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئىجادىيىتىدە خەلقنىڭ جانلىق تىلىدىن ئەڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ شېئىرىي تىلنى پاساھەتكە ئىگە قىلغان شائىرلارنىڭ بىرى مەرھۇم شائىر تېيىپجان ئېلىيوف ئىدى. بىراق، مۇھەممەتجان راشىدىن شېئىرلىرىدىكى خەلق تىلىغا يېـ

① ئازات سۇلتان، كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئۇيغۇر بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2002 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 171 ـ بەت.

قىنلىق بىلەن تېيىپجان ئېلىيوف شېئىرلىرىدىكى خەلق تىلىغا يېقىنلىق ئوتتۇرىسىدا يەنە روشەن پەرقلەر بار. ئەلۋەتتە، شېئىرىيىتىمىزدىكى جانلىق خەلق تىلىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسى ئايرىم، خاس بىر تەتقىقات تېمىسى بولۇشى لازىم.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىمىزنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە مول مەزمۇنلۇق شېئىرلىرى بىلەن پەخىرلىك ئورۇنغا سازاۋەر بولغان شائىرىمىز مۇھەممەتجان راشىدىنىڭ شېئىرىيەت تىلىدىكى يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەرمۇ، ئۇنىڭ 1992 - يىلى «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى ئۈيۇشتۇرغان كىتابخانلارنىڭ رايىنى سىناشتا خەلق ياقتۇرىدىغان شائىرلاردىن بىرى بولۇپ باھالىنالىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئاخىردا دەيدىغىنىم شۇكى، شائىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ خەلقىمىزگە تېخىمۇ ئېسىل ئەسەرلەرنى تەقدىم قىلىشىغا تىلەكداشمەن ۋە شۇنداق قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ئەزىزانە شەھەردىكى بىر ئۇچقۇنىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى

باتۇر، كۇرەشچان، چىداملىق ۋە كۆتۈرۈشچان خەلقىمىز تارىختا تالاي ئىنقىلابلارنى قوزغىدى، تالاي قانلىق كۇرەشلەرنى قىلدى. ئۇلارنىڭ لەھەتسىز قالغان مۇردىلىرىغا، دەريا بولۇپ ئاققان قانلىرىغا مۇشۇ زېمىن شاھىت. شۇڭا بۇ قۇرغاق زېمىن گويا ئەسىرلىك ئىشلارنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان مويسىپىت ئاتا-دەك تەمكىن، ئېغىر - بېسىق، غەيرەتلىك، چىداملىق ھەم كۆتۈرۈشچان بولۇپ قالغان. راست، ئۇ خېلى - خېلى ئىشلار-نى، ئۆز قۇچىقىدا ئۆسكەن پاك نىيەتلىك ھالال ئەزىمەتلىرىنىڭ سەل بولۇپ ئاققان كۆز ياشلىرىنى ئۆز ۋۇجۇدىغا سىڭدۈرۈپ كەلگەن. . . يەنە كېلىپ بۇ زېمىن شۇقەدەر مېھرىبان ۋە سۆيۈم-لۈك، شۇقەدەر لەۋەن ۋە جەلپكار. شۇڭا ئۇ ئەزەلدىن مەرد يىگىتلىرىنىڭ قەلبىدە كەچكىلى بولمايدىغان ئىشق ئوتىنى يال-قۇنلىتىپ كەلگەن. ئوغلانلار مۇشۇ زېمىن ئۇچۇن جانلىرىدىن كەچكەن. ئۇلار: «كېسىلسە باش، تۆكۈلسە قان، چۇشەر ھامان ماكانىمىزغا. . . » («ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانىدىن) دەيتى. شائىرلارنىڭ ۋەتەن ئىشقى دېگىنى مانا شۇ.

ھاردۇق يەتكەن تەكلىماكان بىر قارىماققا تولىمۇ قېرىپ كەتكەندەك، بىر قارىماققا ھاياتلىقنى ئەمدىلا باشلىغاندەك كۆرۈ-نىدۇ. ئۇ ئۆز ئەتراپىدىكى بوستانلىقلارغا ئۆزگىچە رەڭ، ئۆزگە-چە خاراكتېر ئاتا قىلغان. ئۇ يەنە بۇ زېمىننىڭ ئۇزاق قەدىمىي تارىخىدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان كەچمىشىنى تولىمۇ ئېنىق

سۆزلەپ بېرىدۇ. بىز قەدىمكىسىنى قويۇپ ھازىرقىسىنىلا تىلغا ئالساق، نۇرغۇن چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى شىلاگىن ۋاي- ئىت (SHILAGIN WEIT) (مىۇنخېنلىق جۇغراپىيەشۇناس، ئالىم بولۇپ، گېرمانىيەدىكى جۇغراپىيەشۇناس، مەشھۇر ئالىم فۇنبورتنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. ئۇ ئىنىسى ئادىروپ. ۋ ۋە ئېرۇمان، روبېرت قاتارلىق كىشىلەرنى باشلاپ، 1851 - يىللى- رى قەشقەرگە كېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھ- ۋالى ۋە مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلغان. ئىنىسى قەشقەردە پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ رايونىمىزنى تەتقىق قىلغان گېرما- نىيە ئالىملىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ) تىن باشلاپ تاكى 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى فرانسىيە ئېكس- پېدىتسىيىچىلىرى شتىروئۇن، تايكۇمانلان (1931 - يىللىرى رايونىمىزغا ماشىنا بىلەن كەلگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر) لارغىچە تالاي قېتىم ئوكيان ۋە تاغ - داۋانلاردىن ئۆتۈپ بۇ ماكانغا كېلىپ، تەكلىماكاننىڭ ئاجايىپ كەچۈرمىشلىرىنى ئاڭلىغان- دى. ئۇلار تا بۈگۈنگىچە تەكلىماكان ئۆزلىرىگە سۆزلەپ بەرگەن ھېكايىلەرنى يېزىپ - يېزىپ تۈگىتەلمەي كەلمەكتە. ئۇ ھەقىقە- تەنمۇ يازسا - يازسا تۈگىمەيدىغان ھېكايەتلەردۇر.

80 - يىللاردىن بۇيان بىزنىڭ يازغۇچىلىرىمىزمۇ بۇ ئانا زېمىننىڭ تارىخىي كەچمىشلىرى ھەققىدە ئىزدىنىپ، چوڭ ھە- جىمدىكى بەزى تارىخىي - بەدئىي ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈر- دى. بۈنىڭ بىلەن ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ تارىخنى ۋە ئۆزىنى تونۇ- شى قەدەممۇقەدەم چوڭقۇرلاپ، ئېستېتىك تەلەپلىرىمۇ كۈنسايىن ئېشىپ باردى. يازغۇچىلىرىمىزمۇ زور غەيرەت بىلەن بۈگۈنگىچە 200 دىن ئارتۇق رومانىنى نەشر قىلدۇرۇپ، بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر رومانچىلىقىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدىكى سان ۋە ساپا مۇھە- تىنى شەكىللەندۈردى. ئەنە شۇنداق غەيرەتلىك، تىرىشچان ياز-

غۇچىلىرىمىزدىن بىرى ئەخمەت تۇردىدۇر. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇنىڭ بىرنەچچە رومانى كەينى - كەينىدىن نەشر قىلىنىپ، ئوقۇرمەنلىرىمىز ئارىسىدا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلدى. مەن مەزكۇر يازمامدا يازغۇچىنىڭ «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانى توغرىسىدا ئۆزۈمنىڭ بەزى پىشمىغان خىياللىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلاشماقچى.

مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرى 18 - ئەسىرگە كەلگەندە تامام ئۆچۈپ، بۇ زېمىننى جاھالەت باستى. جاھالەت پىرلىرى ۋە ئىستىبدادتلار بۇ زېمىننى، جۈملىدىن تەكلىماكاننى جاھان تەرەققىياتىنىڭ ماس قەدىمىدىن ئايرىپ، قاشاقلىقتا قالدۇرۇپ، دەپسەندە قىلىپ ھالسىراتتى... تاكى 40 - يىللارغا كەلگەندىمۇ بۇ ھال داۋاملىشۇەردى. زۇلمەتنىڭمۇ چېكى بار، دېگەندەك، 30 - يىللاردىن باشلاپ رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا زۇلۇمغا ۋە جاھالەتكە قارشى ئىنقىلاب ئۇچقۇنلىرى چاقناشقا باشلىدى. بۇ ئۇچقۇنلار گاھىدا يانغىنغا ئايلاندى. يازغۇچى ئەخمەت تۇردى «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانىنى 40 - يىللاردا قەشقەردە يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق ئىنقىلاب تېمىسىغا بېغىشلىدى. يازغۇچى سەل چوڭراق بولغان بۇ تارىخىي تېمىنى يورۇتۇشتا ئاددىي يېزا يىگىتى باتۇقنىڭ ئىشق - مۇھەببەت يولىدىكى ھەققانىي ئىسيانكارانە ھەرىكىتى ھەققىدىكى ھېكايىنى بىر پۈتۈن سۈژېتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ تاللىغان. رومانىنىڭ دەسلىپىدىلا تراگېدىيە بىلەن باشلانغان ھېكايەت ئوقۇرمەننى تەبئىي رەۋىشتە ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئومۇمىي بەدىئىي مۇھىت ئىچىگە سۆرەپ كىرىدۇ. ئەينى چاغلاردىكى قەشقەردىكى ئىجتىمائىي رېئاللىق ئېنىقكى مۇرەككەپ، رەڭدار ۋە باي بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئاڭ سەۋىيىسى، تونۇشى ئاددىي ھەم ھەر خىل ئىدى. يازغۇچى ئاشۇ ئىجتىمائىي تارىخىي رېئاللىقنى ئۆگىنىش جەريانىدا

دا ئۆزى يورۇتماقچى بولغان تېمىنىڭ بەدىئىي ئۇندۇرمىسىنى قانداق تاللاش مەسىلىسى ئۇستىدە ئەتراپلىق ئويلانغان. شۇنىڭ بىلەن يازغۇچىنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرى ئەينى چاغدىكى ساددا ۋە دىلكەش قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىرى بولغان باتۇق ئۇستىگە مەركەزلەشكەن. باتۇق شۇقەدەر ساددا يېگىت ئىدىكى، ئۇ ھەتتا كۆز ئالدىدا يۈز بېرىۋاتقان چىدىغۇسىز پاجىئەلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسى، ئادالەتسىزلىكلەرنىڭ ھامىيسى ھەققىدىمۇ ھېچنېمىنى ئويلاپ باقمىغان ساۋاتسىز، مۆمىن بەندە ئىدى. ئۇ دەپسەندە بولۇش ئالدىدا تۇرغان كىشىلىك غۇرۇرىنى قوغدىغانىدى، پەقەت شۇ سەۋەب تۇپەيلىدىنلا ئۇ جىنايەتچى بولۇپ، تۇرمىگە مەھكۇم قىلىنىدى. مانا بۇ ئەينى يىللاردا ئۆز زېمىنىدا ئۆزلىرىنىڭ كىـ شىلىك ھوقۇقى ۋە كىشىلىك قەدىر ـ قىممىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالمىغان خەلقنىڭ كارتىنىسى ئىدى. دېمەك، يازغۇچى مۇشۇنـ داق بىر دېھقان يىگىتنىڭ ھايات كەچۈرمىشىنى تاللىۋېلىپ، ئۇنىڭغا بەدىئىي رەڭ بېرىپ، ئۇنى زور ئىجتىمائىي مەزمۇنغا ئىگە قىلغان. ئوقۇرمەن باتۇقنىڭ تۇرمىگە تاشلانغۇچە بولغان كەچۈرمىشلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ كېتىۋاتىپ، ئەينى چاغلاردىـ كى قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى بىلەن تونۇشىدۇ. باتۇق تۇرـ مىدە قۇتلۇق ئەپەندى بىلەن تونۇشىدۇ. باتۇق تۇرمىدە ئەزىمەت قۇتلۇق ئەپەندى بىلەن تونۇشۇپ، كۆپلىگەن ھايات بىلىملىرى ھەم ئىجتىمائىي بىلىملەرنى ئۆگىنىدۇ. ئۇنىڭ قەلبىدە نۇرغۇن مەسىلىلەر ئايدىڭلىشىدۇ، ھاياتقا ۋە كىشىلەككە بولغان چەكسىز ئىشەنچ ئۇرغۇيدۇ. ئۇ يەنە ھەيدەر خوجا، رېشىت ھەمزە، بەختى سېرىق، شايى ئەخمەت قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، نۇرغۇن ھەقىقەتلەرنى چۈشىنىدۇ، خورلۇقتىن قۇـ تۇلۇشنىڭ يەنى ئىنقىلابنىڭ زۆرۇرلۇكىنى بىلىۋالىدۇ. رېئاللىق ئۇنى تەربىيىلەيدۇ، جەمئىيەت ئۇنى يېتىلدۇرىدۇ. ئاخىر ئۇ

قاراڭغۇ تۇرمىدىن قېچىپ چىقىپ، ئانا تەكلىماكاننىڭ پىنھان قۇچاقلىرىنى بارگاھ تۇتۇپ، قوراللىق كۈرەشكە ئاتلىنىدۇ. زۇلۇم زىندانلىرىدىن ئەزىز باشلىرىنى ئېلىپ قېچىپ چىققان دەرد-داشلار ئۇنىڭ سېپىگە قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىستىبداتلىققا قارشى ھەقىقىي بىر قوراللىق ئىنقىلاب ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. مانا شۇ تارىخ يازغۇچى قەلبىنى لەرزىگە سېلىپ، ئۇنىڭغا ئىلھام ۋە كۈچ - غەيرەت ئاتا قىلدى. يازغۇچى ئاشۇ ئىنقىلابنىڭ باشلامچىلىرىدىن سۆيۈندى، ۋاقىتسىز قۇربان بولغان شىر يۈرەك ئەزمەتلەرنىڭ ھاياتىغا ئېچىندى. ئۇلارنىڭ تەكلىماكانىنى شادلاندۇرغان قەدەم ئىزلىرىنى مەدھىيىلىگۈسى كەلدى. «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانىنىڭ مەزمۇنى ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلگەن. يازغۇچى مۇشۇ مەزمۇننى نۇقتا قىلىپ تۇرۇپ، 40 - يىللاردىكى قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي رېئاللىقلىرىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان قىلىدۇ. قازاق خەلقىنىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى مۇختار ئەۋىزوف مۇنداق دېگەنىدى: «مەلۇم بىر دەۋر، مەلۇم بىر ئىجتىمائىي شارائىتتا ھايات كەچۈرگەن تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى رومانلارنى تارىخىي رومان كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن، بۇنداق رومانلاردا قوشۇمچە خۇسۇسىيەتلەرمۇ بولىدۇ، يەنە ئىجتىمائىي شەخسلەرمۇ بولىدۇ. قەھرىمان ئوبرازنىڭ ھاياتى ۋە كۈرەشلىرى ئارقىلىق دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ھەرقانداق تارىخىي رومان ئۈچۈن ئومۇمىي ۋەزىپىدۇر.» دېمەك، بۇ تارىخىي رومانلارنىڭ ئەڭ ئەقەللىي ۋەزىپىسىدۇر. يازغۇچى ئەخەت تۇردى «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانىدا باتۇق، قۇتلۇق ئەپەندى، مامۇت قۇرغۇي، تۇردى راجى، ھاپىز جۇيجاڭ، قاسىم كاناي، دانىش ئىمام، ھاجى ئورۇس، خەنسا دوقى، نازاكەت خېنىم، كاڭ لۇيجاڭ، ھەمدەمبەگ، سېلىم شوپاڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئوبـ

رازلىرى ئارقىلىق ئەينى چاغلاردىكى قەشقەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ھالىتىنى خېلى روشەن يورۇتقان. بىز نەزەرىيە كىتابلىرىدا ھەمىشە بۇ ھالنى ئىجتىمائىي مۇھىت ياكى پېرسوناژلار مۇھىتى دەپ تىلغا ئالىمىز. بۇ نۇقتا يازغۇچىدىن ئەينى زامان تۇرمۇشىنى، كىشىلەرنىڭ غايىۋى ئىنتىلىشلىرىنى، مادديي ۋە مەنىۋى دۇنياسىنى ئەتراپلىق ھەم چوڭقۇر ئۆگىنىشنى، ئۇنى ئۆزىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا ئايلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. يازغۇچى ئۆزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى قانچىكى پىششىق ئۆگىنەلىسە، ئۆزىنىڭ پىكىر ۋە ھېسسىياتىنى يورۇتماقچى بولغان تېمىغا قانچىكى تولۇق بېرەلىسە، ئەسەردە يارىتىلغان ھايات كۆرۈنۈشلىرى شۇنچىكى چىن، شۇنچىكى ئوبرازلىق بولىدۇ. چىڭغىز ئايتماتوف ئۆزىنىڭ «ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن» رومانىدىن پەخىرلىنىپ مۇنداق دەيدۇ: «مەن «ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن» نى يېزىش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچۈمنى، پىكرىمنى ۋە ھېسسىياتىمنى سەرپ قىلدىم، بۇ رومان قەلبىمنىڭ ئېچىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ...» يازغۇچى ئەخەت تۇردى بۇ جەھەتتە خېلى ئىجتىھات قىلغان. شۇڭا ئۇ «ئۇنىتۇلغان كىشىلەر» رومانىدا يارانقان ھايات كارتىنىسى بىرقەدەر ئوبرازلىق، پېرسوناژلار ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرگە ئىگە بولغان.

بۇگۈنكى ئۇيغۇر رومانچىلىقى ئانچە ئۇزۇن ئىجادىيەت تارىخىي مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بەدىئىي ياقتىن تېز تەرەققىي قىلىپ، ھەقىقىي بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئىجادىيەت يولىغا كىردى. رومانلىرىمىز ھەقىقىي چىن ھاياتنى، مۇرەككەپ روھىي دۇنياغا ئىگە بولغان ئادەمنى، شۇنداقلا ئۆتمۈش تارىخىمىزنىڭ بەدىئىي كۆرۈنۈشىنى قەلەمگە ئالدى. كىشىنى ھەممىدىن بەك سۆيۈندۈرىدىغىنى شۇكى، رومانلىرىمىز كىشىلىك ھايات ۋە پېرسوناژلار ھەق-

قىدە ئاۋۋال ئىدىيىۋى قېلىپنى ياسىۋېلىپ، ئاندىن ئاشۇ تەييار قېلىپ بويىچە ئادەم ۋە ۋەقەلىكنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان، «ئىجابي» ۋە «سەلبىي» دەيدىغان ئىككى قۇتۇپ بويىچە ئادەملەرنى ئاق ياكى قارا دەپ ئايرىيدىغان رامكىۋازلىقتىن قۇتۇلۇپ، مۇرەككەپ ئىجتىمائىيەتنىڭ، شۇنداقلا مۇرەككەپ ئادەمنىڭ رېئال ئەھۋالىنى تەسۋىرلەيدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇرمەنلىرىمىزمۇ بەدىئىي كارتىنىلار ئىچىدە بەدىئىي زوق ھېس قىلىپ، سەنئەت قۇچىقىدا ئۆزلىرىنىڭ ياكى ئۆز خەلقىنىڭ ئەقلىي ھايات مەنزىرىسىنى كۆرەلەيدىغان بولدى. ئۇلار كۆرۈۋاتقان پېرسوناژلار ھەقىقىي مەنىسىدىن ئادەمگە ئوخشىدى. ئەسلىدىكى ئادەم خۇدا قارىشىسىدا ئېۋەنسىز، مۇكەممەل ئەمەس ئىدى. ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىكى ئارتۇقچىلىقلار بىلەن نۇقسانلار بۇگۈنكى ئىنسان بالىسى ۋۇجۇدىدا تېخىمۇ روشەن گەۋدىلىنەتتى. بىز بۇنى دىنىي چۈشەنچىلەردىكى ئىنسانىنىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىۋى تۈس، دەپ بىلسەكمۇ، ئەمما ئۇنىڭ يەنە ئىنسانىنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئاجايىپ بىر يەكۈنى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز. دېمەك، بىزنىڭ يارىتقان پېرسوناژلىرىمىزنىڭ روھىي دۇنياسىدىمۇ ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇكنىڭ بولغانلىقى رېئاللىققا ۋە ھايات ھەقىقىتىگە ئۇيغۇنلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

«ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانىدىكى پېرسوناژلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن بىز ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىكلەرنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن، رومانىنىڭ باش پېرسوناژى بولغان باتۇق ساددا يېزا يىگىتى، تەڭسىزلىك ۋە ئادالەتسىزلىكنىڭ قۇربانى، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ھەر ۋاقىت ھاپىز جۈيجاڭدىن قىساس ئېلىش يالقۇنى ئۆرتىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ گەرچە قۇتلۇق ئەپەندىدەك بىلىملىك، ئىلغار

پىكىرلىك كىشىلەردىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن بولسىمۇ، يەنىلا نادانلىقنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇپ بولالمىغاچقا، ئىنقىلاب جەريانىدا ئىشنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئارقا - ئالدىنى ئويلىماي قارامىلىق قىلىپ، كۆپ كىلىشمەسلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇ ھاپىز جۇيجاڭنىڭ بۇ ئالەمدىن يوقىتىلىشى تەڭسىزلىكنىڭ يوقىتىلىشى، دەپ بىلىدۇ. ئۇ ھاپىز جۇيجاڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ نەچچە قېتىم ھەمراھلىرىغىمۇ دېمەي، يالغۇز ئۇنىڭ قەسىرىگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. ھالبۇكى، بۇ پىلانسىز ھەرىكەتلەر بىلەن ئۇ ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھاپىز جۇيجاڭنىڭ يېزىدىكى ئاتىسى — چوڭ باي ھەمدەمبەگنىڭ قەسىرىگە كېچىدە كىرىپ، ھەمدەمبەگنى باغلاپ قويۇپ، ئۇنىڭ ياتلىق قىلىش ئالدىدا تۇرغان مەسۇم قىزى خانبۇۋىنى ئۇنىڭ كۆزىچىلا ئاياغ ئاستى قىلىدۇ. بۇنى قىساس ئالدىم، دەپ بىلىدۇ. ئۇ يەنە چىرايلىق ئاياللارنى كۆرسىلا ئۆزىنى تۇتۇۋالالمايدۇ. ئۇ «باتۇق سىلىك» بولغاندىن كېيىن بىر سەپتىكى باشقا قېرىنداشلىرىنىڭ ھۆرمىتى بىلەن تېخىمۇ چوڭلاپ كېتىدۇ. ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى نۇقسانلارنى تېخىمۇ بايقىيالماس بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ھەتتا ئۆزىنىڭ سەپدىشى بارات چەكەدىگە تەپ تارتماستىن، «سىڭلىڭنى ماڭا ئالغاچ كەل» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ، نەتىجىدە بارات چەكەدىنى ئۆزىگە دۇشمەن قىلىۋالىدۇ. دېمەك، باتۇقنىڭ ۋۇجۇدىدا باتۇرلۇق، قەيسەرلىك، غۇرۇر ۋە ھالاللىق بولۇش بىلەن بىللە يەنە يېزا يىگىتلىرىگە خاس قوپاللىق، سادىدىلىق، قارامىلىقمۇ بار، ھەتتا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا شەيتانىي نەپسىنىڭ قۇلى بولۇپ قالىدىغان نادانلىقمۇ بار. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ئوقۇرمەن ھەرگىز ئۆزئارا زىددىيەتلىك ياكى مەنتىقىگە ئۇيغۇن ئەمەس، دەپ قارىمايدۇ. بەلكى ئۇنى تېخىمۇ بەكرەك ئادەمگە، يەنى گۈزەل خىسلەتلەر بىلەن خۇنۇك سۇپەتلەرنىڭ

ھەممىسى روھىيەتتىدە بار بولغان بىر مۇكەممەل ئادەمگە ئوخشىتىدۇ.

بىز يەنە روماندىكى ھاجى ئورۇسنىڭ خوتۇنى چىرايلىق نازاكەت خېنىمنىڭ ئوبرازىدىمۇ شۇ خىل ئالاھىدىلىكنى كۆرىمىز. ئۇ ياش، گۈزەل، ناز - كەرەشمىگە باي، ھەرقانداق ئەركەكنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلالايدىغان ئايال. ئۇ ئېرىنى تۇرمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ناھايىتى يەڭگىللىك بىلەنلا ھاپىز جۈيجاڭنىڭ قىلتىقىغا چۈشىدۇ، ھەتتا ئۆزىلىرىنىمۇ ھاپىز جۈيجاڭ باشلىق ئىپلاس چىرىندىلارنىڭ بەزمىخانىسى، كۆڭۈل ئاچىدىغان ئىشرەتخانىسى قىلىپ بېرىدۇ. ھالبۇكى، ھاپىز بولسا نازاكەت خېنىمغا تولۇقى بىلەن ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل مەيدانىغا تارتىدۇ، ئۇنى ئۆزى ئۈچۈن جاسۇسلۇق قىلىشقا قىستايدۇ. ئۇنىڭ ئېرىنى تۇرمىدە ئۆلتۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، نازاكەت خېنىمنى باتۇق باشلىق ئىنقىلابچىلارنىڭ مەخپىيىتىنى پاش قىلىشقا قىستايدۇ. بۇ جەريانداا نازاكەت خېنىم ھەق - ناھەقنى چۈشىنىپ يېتىدۇ. ئۇنىڭدا ئىنسانىي غۇرۇر قايتا ئويغىنىپ، ھاپىز جۈيجاڭدىن يىرگىنىدۇ. ئاخىر ھاپىز جۈيجاڭنىڭ دەھشەتلىك تەن جازاسى ئاستىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. دەسلەپتە ئوقۇرمەننى سەسكەندۇرگەن نازاكەت خېنىم ئوبرازى ئاخىر تراگېدىيە باسقۇچىغا كەلگەندە تۇرۇپلا ئوقۇرمەننىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغايدۇ. ئىنسان روھىيىتىدە بولىدىغان بۇنداق ئۆزگىرىشچانلىق ۋە مۇرەككەپلىك ئوقۇرمەننى ھايات ھەققىدە تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ ئەتراپلىق ئويلاندۇرىدۇ.

روماندىكى يەنە بىر پېرسوناژ ھەيدەرخوجا گەرچە ھاپىز جۈيجاڭنىڭ ئىنىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاكىسىنىڭ قىلمىشلىرىغا تۈپتىن قارشى، خەلقنىڭ، مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن قايغۇرىدىغان، ئوقۇمۇشلۇق، ھالال نىيەت، قۇتلۇق ئەپەندىلەر

بىلەن پىكىرداش ئەزىمەت. بارات چەكەدىمۇ ئەسلىدە زۇلۇم تارتقان كىشى بولۇپ، ئىنقىلابچىلارنىڭ سېپىدىكى بىر ئەزىمەت ئىدى. كېيىن ئۇ باتۇق سىلىڭ تەرىپىدىن كىشىلىك غۇرۇرى دەپسەندە قىلىنىپ، باتۇقتىن رەنجىپ، ئويلىمىغان يەردىن دۇشمەنگە سېتىلىپ كېتىدۇ.

پېرسوناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى بۇنداق مۇرەككەپلىك ۋە ئۆزگىرىشچانلىق رېئال ئادەملەرنىڭ ئوبرازلىق كۆرۈنۈشلىرىگە تېخىمۇ ئويغۇن بولۇپ، ئوقۇرمەننى ئۆزى ھېس قىلىپ باقمىغان قىزىقارلىق ھايات ئەمەلىيىتى بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ. ئەسلىدىمۇ ئەدەبىي ئەسەرلەردە تۇرمۇشنىڭ بىز تېخى بايقىمىغان، چۇشىنىپ يەتمىگەن تەرەپلىرىنىڭ قەلەمگە ئېلىنىشى بىزنى ئالاھىدە ئۆزىگە تارتىدۇ. بىز بۇرۇن بىر مەزگىل ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزدە پېرسوناژلارنى قايسى خىلدىكى ئادەملەر توپىغا، قايسى تىپتىكى تائىپىگە تەۋە قىلىش مەسىلىسىنى ناھايىتى زۆرۈر دەپ قارىغانلىقىمىز ئۈچۈن، ھە دېگەندىلا يارانقان پېرسوناژلارنى مۇرەككەپ ئىجتىمائىي روھىي دۇنيادىن مۇستەسنا قىلىپ ياساپ چىقاتتۇق. ناھايەت، يازمىلىرىمىزدىكى بۇ ئادەملەر شۇنچە سۈزۈلمەي، شۇنچە تۇتۇرۇقسىز، رېئال ئادەملەرگە زادىلا ئوخشاشمايدىغان جانلىقلار تائىپىسىدىن بولۇپ چىقاتتى. يۇقىرىقى ئەمەلىيەتتىن شۇنى كۆرۈۋېلىشىمىز تەس ئەمەسكى، بىزنىڭ يازغۇچىلىرىمىزمۇ پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى چىنلىقىنى، ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئەمەلىيەتتە خاراكتېرنى، ئىندىۋىدۇئاللىقنى يارىتىشنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتتى. بىزنى ھەممىدىن بەك خۇش قىلىدىغان نۇقتا مانا شۇ.

ياپونىيىنىڭ ھازىرقى زامان مەشھۇر يازغۇچىسى كاۋاباتا ياسسارى (1899 ـ يىلى 11 ـ ئىيۇندا تۇغۇلۇپ، 1978 ـ يىلى 16 ـ ئاپرېلدا 79 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇ ياپونىيىنىڭ نوبېل ئەدەبىـ

يات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن داڭلىق يازغۇچىسى) ئۆزىنىڭ تەسىرى زور رومانى — «ئىزىدىكى ئۇسسۇلچى قىز» ھەققىدىكى تەسىرا-تىنى سۆزلەپ مۇنداق دېگەنىدى: «مەن پۈتۈن زېھنىمنى پېرسو-ناژلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئەكس ئەتتۇرۇشكە سەرپ قىلدىم. ئۇلارنىڭ پسىخىك خاراكتېرىنىمۇ ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىن ئىزدىدىم. ئۇلارنىڭ تاشقى قىياپىتى ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلە-رىدىن مەن ئۆزۈمگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېنىق كۆرەلمىدىم. شۇڭا مەن ئۇلار بىلەن بىرگە ياشاپ، ئۇلارنىڭ قەلبىنىڭ ئەڭ پىنھان يەرلىرىدىكى خىيال، ئىنتىلىش ۋە ئىستەكلىرىنى مۇ-كىممۇكەمەر ئەڭ تولۇق ۋە ئېنىق كۆرۈشكە تىرىشتىم. مېنىڭ ئىجادىيەت جەريانىدا ئەڭ جاپالىق ئىشلەيدىغان نۇقتام مانا شۇ. مۇشۇ ئەمگەك تۈگىگەندىن كېيىن بولسا، مەن پەقەت بىر پۈتۈك-چى سۈپىتىدە ئۇلارنى خاتىرىلەپلا قويدۇم. . . »

دۇنياۋى يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن كېلىپ چىققان تەجرىبىلىرى بىزنىڭ قىممەتلىك بايلىقلىرىمىزدۇر. دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە ئەدەبىيّ ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ چوڭ مۇۋەپپە-قىيىتى ئاددىي تىل بىلەن ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسى-نى، ھاياتنى ئەڭ چوڭقۇر ھەم ئەتراپلىق تەسۋىرلىيەلە-گەنلىكىدۇر. بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىز قەدەممۇقەدەم بەدىئىي ئەدە-بىياتنىڭ مانا شۇ ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىپ يېتىۋاتىدۇ.

«ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانىدا يەنە ھاپىز جۇيجاڭ، دانىش ئىمام، خەنسا دوقى، تۇردى راجى، سايىم كېپەكباش، قاسىم كاناي ئوبرازلىرىمۇ خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان. ئالايلى، دانىش ئىمام قورسىقىدا ئىلىمنىڭ تايىنى يوق، ھە دېسىلا تەر-قەت ۋە ئاخىرەتتىن سۆز ئېچىپ، نادان، ساددا، ساۋاتسىز جامائەتنى قورقۇتۇپ، ئۆزىنىڭ روھىي ئىسكەنجىسىگە ئېلىۋال-غان، شۇنداق قىلىپ يۇرۇپ ئىمام بولۇۋالغان كاززاپ ئادەم،

هالبۇكى، كۆپلىگەن نادان كىشىلەر ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان ھەر كەلىمىنى ھەقىقەت، دەپ بىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئىشىنىدۇ. ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە يارىشا كىشىلەرنى ئالداپ ياشايدىغان ھاياتلىق مۇھىتى ۋە ماكانى بار. ئۇنىڭ يوغان سەللىلىرى، ئۇرغۇلۇق سۆزلىرى بۇ دۇنيادىكى ھاياتنىڭ خوۋلۇقىدىن ئۇمىدىنى تولۇق ئۈزگەن ئادەملەرنى ئۇ دۇنيانىڭ غايىبانە راھەت - پاراغىتىگە ئىشەندۈرىدۇ. ئۆزى بولسا، ئۇ دۇنيانىڭ ئەمەس، مۇشۇ دۇنيانىڭ راھىتىنى ئىزدەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاشۇ بايلىقى ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ تەۋرەپ كېتىشىدىن ۋايىم يەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھاپىز جۇيجاڭنىڭ ئالدىدا تىزلىنىدۇ. ھاپىز جۇيجاڭغا خۇدادىنمۇ بەك ئىتائەت قىلىدۇ. ماھىيەتتە ئۇ ئۆز نەپسى بالاسىنىڭ قۇلىدۇر. يازغۇچى رومانىدا دانىش ئىمامنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى، كىشىلەرگە بولغان مۇئامىلىسى، مەسچىتتىكى ۋەزخانلىقلىرىدىن تارتىپ، ئوي - خىياللىرىغىچە ئۇنىڭ خاسلىقىنى سىزىپ بەرگەن. رومان-دىكى مانا شۇنداق ئوبرازلارنىڭ بىرى — ھاپىزنىڭ ئىتى سېلىم شوپاڭمۇ ئۆزىگە خاس دۇنيا قاراش ۋە خاراكتېر بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇنىڭ نازاكەت خېنىمغا قىلغان نەسىھەتلىرىدىن مەلۇمكى، قۇتلۇق ئەپەندىمىك، باتۇقتەك خۇدا بەرگەن كۇنگە رازى بولماي شۇنچە قۇدرەتلىك ھۆكۈمەت بىلەن پۈت تېپىشىش ئۆتۈپ كەتكەن نادانلىقتۇر. ئەقىللىق ئادەملەر ھەر ۋاقىت سۇنىڭ ئېقىشىغا، تۇكنىڭ يېتىشىغا قاراپ ئىش قىلىشنى بىلىدۇ. بىر كۈن بولسىمۇ راھەت - پاراغەتتە كۇننىڭ سېرىقىنى كۆرۈپ ياشاش ئەقىللىق ئادەملەرگىلا تالىقتۇر. ياخشى ئىت ھېچ ۋاقىت ئىگىسىگە قاۋىمايدۇ... ئۇ ھاپىز جۇيجاڭنىڭ تۇتقان يولىغا ھەۋەس قىلىدۇ. ئۇنىڭچە ھاپىز جۇيجاڭ ئەقىللىق بولغىنى ئۈچۈن ھېچكىم ئېرىشەلمىگەن دۆلەتكە، ھېچكىم ئېرىشەلمىگەن مەنسەپكە ئېرىشكەن. شۇ دۆلەت، مەنسەپلەرنىڭ شاپائىتىدىن ئۇنىڭ قولى

نەگە سوزسا شۇ يەرگە يېتىدۇ، نېمىنى ئالىمەن دېسە شۇنى ئالالايدۇ. نېمىنى قىلىمەن دېسە شۇنى قىلالايدۇ. قۇتلۇق ئەپەندى، باتۇقلارنىڭ قولىدىن نېمە كېلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ قولىدىن ھېچنېمە كەلمەيدۇ. ئۇلار قاراڭغۇ كامېرلاردا سېسىپ ياتىدۇ ياكى سۈسىز چۆللەردە قېچىپ يۈرىدۇ... ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى دۇنياسى بولىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىيات ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا ئۇلارنى تەسۋىرلەيدۇ، ئەمما جەمئىيەت ئەزاسى بولغان ئوقۇرمەنلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق، ئېتىقاد ۋە كىشىلىك قاراشلىرى ئاساسىدا نېمىدىن زوقلىنىش ۋە نېمىدىن يىرگىنىچ لازىملىقىنى ئۆزى تاللىۋالالايدۇ. يازغۇچى ئۇلارغا مانا شۇ مۇقەددەس ھوقۇقنى بېرىشى كېرەك. بەدىئىي ئەدەبىيات ھېچنېمە دېمەي تۇرۇپ، ئەكسىنقارلىق ۋە قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغان ھايات كۆرۈنۈشلىرىنى ۋاستە قىلىپ ئۆز ئوقۇرمەنلىرىگە ھەممىنى تولۇقى بىلەن ئېيتىپ بېرەلەيدۇ، دېگىنى دەل مۇشۇ بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن. يازغۇچى ئەخمەت تۇردى «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانىدا بولۇپمۇ يۇقىرىقى پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشتا بۇ نۇقتىغا ئىجتىھات قىلغان. ئۇ دەبدەبىلىك سۆز - ئىبارىلەر بىلەن ئەسەرگە «رەڭ» بېرىشنى، پېرسوناژلىرىنىڭ خاراكتېرىنى بېكىتىشنى ئويلىمىغان، بەلكى يەڭگىل ۋە چۈشىنىشلىك تىل بىلەن ئوبرازلارنى تۇيۇقسىز تەسۋىرلىگەن، ۋەقەلەرنى ئۆزىمىي ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىگە قويۇپ تۇرۇپ مۇھاكىمە قىلغان. شۇڭا مەزكۇر رومانىنى ئوقۇش جەريانىدا ئوقۇرمەن زېرىكىش ۋە زېرىكىش ھېس قىلمايدۇ.

رومان ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان چوڭ ھەجىملىك ئىجادىيەت بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىكلەرنى قىزىقارلىق ۋە راۋان قىلىپ بىر - بىرىگە باغلاش پىكىرلەرنى راۋان

ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلەشتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ل. تولستوي مۇنداق دەيدۇ: «مەن يازغان نەرسىلىرىمنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۆز ئىستىكىمنى ئىپادە قىلىشتا بىر - بىرى بىلەن زەنجىرسىمان باغلانغان پىكىرلەرنى جەملەش ئېھتىياجى ماڭا يېتەكچىلىك قىلدى. سۆزلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئالاھىدە ئىپادىلەنگەن ھەربىر پىكىر مۇبادا ئېلىپ تاشلانسا بىر پۈتۈن پىكىر ئۆز مەنىسىنى يوقىتىدۇ، ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكى دەھشەتلىك تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، بۇ زەنجىر پىكىر ئارقىلىق تۇزۇلمىگەن، بەلكى قانداقتۇر باشقا بىر نەرسە ئارقىلىق تۇزۇلگەن. بۇنداق زەنجىرنىڭ ئاساسىنى توغرىدىن - توغرا سۆز بىلەن ئىپادىلەپ بېرىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، پەقەتلا ۋاستىلىك ھالدا سۆز بىلەن ئوبرازلارنى، كۆرۈنۈش ۋە ھالەتلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىقلا ئىپادىلەش مۇمكىن بولىدۇ. . . » ل. تولستوينىڭ بۇ يەردە دەۋاتقىنى يەنىلا تىپ ۋە سۈژېتلارنىڭ بەدىئىي پىكىرلەرنى ئىپادىلەشتىكى ئالاھىدە رولى مەسىلىسىدۇر. بىز «ئونتۇلغان كىشىلەر» رومانىنى ئوقۇغىنىمىزدا روماندىكى بارلىق ۋەقەلىكلەرنىڭ بىر - بىرىگە زىچ جىپسىلاشقانلىقىنى، باتۇقنىڭ سۆيگىنىنىڭ ناھەق ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۆزىنىڭ تۇرمىگە تاشلانغانلىقىدىن تارتىپ، ئەڭ ئاخىر ئىنقىلاب چوڭ مەغلۇبىيىتكە ئۇچراپ تەكلىماكان قۇچقىغا كىرىپ كەتكىنگىچە بولغان پۈتۈن ۋەقەلىكلەر بىر پۈتۈن باغلىنىشچان لىنىيىنى ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

. تۇرمۇشنى چوڭقۇر، پىششىق ۋە ئىنچىكە ئۆگەنمىگەندە ھەرقانچە تىل ماھارىتى بولسىمۇ، ئۇنى ئوبرازلىق، قىزىقارلىق ھەم ئەينەن ئەكس ئەتتۈرگىلى بولمايدۇ. بەزى كەسپىي ئادەتلەر ۋە خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق ئۆگىنىشكە، ئۇنى ئۆزلەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق ئەنئەنىۋى

ئادەتلەرنىڭ شەكلىدىن تارتىپ مەزمۇنىغىچە تەپسىلىي كۆزىتىپ، ئەينەن خاتىرىگە ئېلىش، ئەمەلىيەتتە خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. بىز «ئۇيغۇر تۆلغان كىشىلەر» رومانىنىڭ «چىلتەنلەر نامايىشى» بابىنى ئوقۇغىنىمىزدا يازغۇچىنىڭ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ چىلتەنلەر ئۈچۈن ئۆتكۈزىدىغان ئۆزگىچە ئەنئەنىۋى دىنىي ئادەتلىرىنى خېلى پىششىق ئۆگەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. يازغۇچى مەزكۇر پائالىيەتتە ئېيتىلىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەردىن تاكى ناخشا ـ قوشاقلىرىغىچە خېلى پىششىق ئۆگەنگەچكە، ئوقۇرمەن كۆز ئالدىدا ئۇنى ناھايىتى تولۇق، ئېنىق ۋە ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

قىسقىسى، يازغۇچى ئەخەت تۇردىنىڭ «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانى تەكلىماكاننىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى ئەزىز شەھىرىمىز قەشقەرنىڭ 40 ـ يىللاردىكى قىسقىغىنا بىر كۆرەش تارىخىنى بەدىئىي تىل بىلەن قىزىقارلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئوقۇرمەنلەرگە بەلگىلىك بەدىئىي زوق ئاتا قىلغان، ياخشى يېزىلغان رومانۇر. رومانىنىڭ ھەممە ئارتۇقچىلىقىنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپ ئولتۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمىسا كېرەك.

گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «ئۇنتۇلغان كىشىلەر» رومانى بەزى ئۇششاق ـ چۈششەك نۇقسانلارىدىنمۇ خالىي ئەمەس. بۇ نۇقسانلار گەرچە كىچىك نۇقسانلار بولسىمۇ، ئەمما رومانىنىڭ بىر پۈتۈن سۈزۈت قۇرۇلمىسىغا ۋە بەدىئىي مۇكەممەللىكىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتمەي قويمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئاپتورلىرىمىزنىڭ كېيىنكى ئىجادىيەتلىرىدە، بولۇپمۇ رومان ئىجادىيىتىدە مەسىلىلەر ئۇستىدە تېخىمۇ ئەستايىدىل پىكىر يۈرگۈزۈشنى تەۋسىيە قىلىپ مەن ئاشۇ نۇقسانلارنىڭ بەزىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمەن:

روماندا بايان قىلىنىشچە، قۇتلۇق ئەپەندى بەشىنى ئېلىپ قېچىپ، بىر مەزگىل ئۆزىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ. بىر كۈنى كەچىدە توساتتىن ھاپىز جۈيجاڭنىڭ ساقچىلىرى ئۇلارنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىدۇ. ئالدىن قاچىدىغان قۇلاي يولنى كۆرۈپ قويغان قۇتلۇق ئەپەندى تۆن قاراڭغۇسىدا ئۆيىدىن قېچىپ چىقىدۇ. قۇتلۇق ئەپەندىنىڭ ئۆيىدىن قېچىپ كەتكەنلىكىنى بىلگەن ساقچىلار ئۇنىڭ غەمگۇزار ئانىسىنى قاتتىق قىستاققا ئالىدۇ، ئانىسىنىڭ دەھشەتلىك تاياق ئاستىدا ئىڭراپ قالغانلىقىنى قۇتلۇق ئەپەندى يوشۇرۇنۇپ يانقان يېرىدە ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلايدۇ. ھالبۇكى روماندا كېيىن ئانىنىڭ نېمە بولغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. قۇتلۇق ئەپەندى كېيىن يەنە دۇشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ، قاراڭغۇ كامېرلارغا بەند قىلىنىپ ئانىسى ھەققىدە ھېچقانداق خەۋەر ئۇقالماي قالدى، دەپمۇ چۈشىنىپ تۇرايلى، ئەمما ئۇ كېيىن يەنە ئۆزىنى دەريا‌غا تاشلاپ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئۆزىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىدە پاناھلانغاندىمۇ ئۆزىنىڭ قاتتىق تاياق ئاستىدا قالغان سۆيۈملۈك ئانىسى ھەققىدە ھېچنېمىنى سورىمايدۇ، قىسقىسى، ئانا قايتا تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئەمەلىيەتكە تازا ئۇيغۇن بولمىغان بۇ ھال ئوقۇرمەن قەلبىدە بىر غۇۋالىقنى پەيدا قىلىپ قويىدۇ.

ھاپىز جۈيجاڭ شەھەرنى قاتتىق قامال قىلىپ ۋە تىنىمسىز قۇتلۇق ئەپەندىنى تۇتماقچى بولىدۇ. ئۇنىڭ ساقچىلىرى شەھەر قوۋۇقلىرىغا ئىنتايىن چىڭ چازا قۇرىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا قۇتلۇق ئەپەندى چىرايلىق ئايال سىياقىدا ياسىنىپ، بىر بوۋاقنى كۆتۈرگىنىچە چازىدىن ئۆتمەكچى بولىدۇ. ئەمما چازىدا تۇرغان بىر ساقچى ئەمەلدارنىڭ بۇ «چىرايلىق مەزلۇم» غا كۆزى چۈشۈپ، ئۇنى يۈزىنى ئېچىشقا مەجبۇرلايدۇ. شۇنداق قىلىپ قۇت-

لۇق ئەپەندى تۇتۇلۇپ قالىدۇ. روماندا قۇتلۇق ئەپەندىنىڭ قۇچىقىدىكى بوۋاق (بەلكىم قونچاقتۇر) ۋە ئۇنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ھېچقانداق بايان بېرىلمەيدۇ. مۇبادا ئۇ راست بالا بولىدىغان بولسا، قۇتلۇق ئەپەندىنىڭ مەسلەكداشلىرىنى تاپالمايۋاتقان ساقچىلار چوقۇم سۈرۈشتۈرمەي قويمايتتى.

مامۇت قۇرغۇي، قۇتلۇق ئەپەندىلەر چىلتەنگە چىقىپ قايتىقاندا يولدا باتۇق يەتتە يېگىتى بىلەن ئاتلىق كېلىپ ئۇلارنى تۇتۇپ بۇلايدۇ. مۇشۇ چاغدا باتۇق ئۆزى بىلەن بىر كامېردا شۇنچە ئۇزاق ۋاقىت بىللە ياتقان قۇتلۇق ئەپەندىنى تونۇمايۋاتقىدۇ. يەنە كېلىپ مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە قۇتلۇق ئەپەندىمۇ تونۇشلۇق بەرمەيدۇ.

باتۇق كەچتە نازاكەت خېنىمنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كېتىدۇ. بۇنى سېزىم شوپاك ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، دەرھال ھاپىز جۇيجاڭغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىسىمۇ، كېچە - كۈندۈز باتۇقنى تۇتۇش كويىدىلا يۈرگەن ھاپىز جۇيجاڭ دەرھال ئۇنى تۇتۇشقا كىرىشمەي، ئەكسىچە ئەتىسى ئەتىگەندە نازاكەت خېنىمنى ساقچىخانىغا چاقىرتىدۇ. . .

دېمەك، بۇنداق ئەھۋالنىڭ تازا ئۇيغۇن بولمىغان مەسىلەر رومانىنىڭ ئىزچىللىققا ئىگە ھېكايە قۇرۇلمىسىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، روماندا يازغۇچى پېرسوناژلار تىلىغا ھەقىقىي ئىشلەپ كېتەلمىگەن. پېرسوناژلار تىلىدىن بىز قەشقەرنىڭ قويۇق شېۋە پۇرىقىنى قانغۇدەك ھىدلىيالمايمىز. شاۋبەي، كاك لۇيجاڭ، ۋاك دەيدەي، ۋاك چوقۇر قاتارلىق پېرسوناژلارنىڭ تىلىدىمۇ خەنزۇ كىشىلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىگەندىكى تىل ئالاھىدىلىكىنى ئازراقمۇ ھېس قىلمايمىز. پېرسوناژلار تىلىدىكى خاسلىقلارنىڭ ئوبرازنى تېخىمۇ يارقىن ۋە مۇكەممەل قىلىشتا رولى ناھايىتى

زور. روماندا ئىشلىتىلگەن بەزى سۆزلەردە مۇجمەللىك بار. مەن بۇ يەردە بىرنىلا مىسالغا ئېلىپ ئۆتىمەن: تۇرمىدە ياتقان قۇتلۇق ئەپەندىگە دوستلىرى خەت يېزىپ، خەتنى سوپۇننىڭ ئىچىگە ئو-رۇنلاشتۇرۇپ كىرگۈزىدۇ. بۇ بايان روماندا مۇنداق بېرىلگەن:

«سوپۇننىڭ ئىچىدىن نېپىز شالۇڭا ئورالغان كىچىككىنە خەت چىقتى...» (45 - بەت)

مەلۇمكى «شالۇڭ» سۆزى بىزنىڭ تىلىمىزغا گەرچە باشقا تىلدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن بولسىمۇ، بىز ئۇنى ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى مەنىسى بويىچە «ئىشتان» ياكى «تېرە ئىشتان» مەنىسىدە ئىستې-مال قىلىپ كېلىۋاتىمىز. مېنىڭچە، يازغۇچى بۇ يەردە «شال-ۇڭ» دېگەن سۆزنى توغرا ئىشلەتمىگەن.

رومانىنىڭ «بۇرۇنقا خاپا بولسا ساقال چىقتى» دېگەن بابى-نىڭ ئاخىرىدىكى ئېلىشىشلار مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە ئوقۇرمەن-گە تولۇق زوق بېرەلمەيدۇ. شۇنچە چوڭ بىر مەيدان ئېلىشىش تەسۋىرىدە بەك ئاددىي ۋە سۇنئىي بولۇپ قالغان...

رومانىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بەزى يېتەرسىزلىكلىرى گەرچە كىچىك مەسىلىلەردەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن مۇڭەپپەقىيەت-لىك يېزىلغان بىر پۈتۈن ئەسەرنىڭ بەدىئىي كۆركىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىشىنىمەنكى، ئىقتىدارلىق يازغۇ-چىمىز ئەخەت تۇردى كېيىنكى ئىجادىيەتلىرىدە بۇنداق نۇقتىلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، بىزگە تېخىمۇ گۈزەل ۋە تېخىمۇ مۇكەم-مەل ئەسەرلەرنى تەقدىم قىلىدۇ.

غورا خيالالار

ئانىلارنىڭ ئانىسى تەبىئەت، جىمى بارلىقنىڭ، جىمى جانلىقنىڭ ھەم ئىنسانىنىڭ ئانىسى شۇ تەبىئەت! ئەسلىي ماھىيىتىدىن چۈشەنسەڭ، مېنى، سېنى ۋە ئۇنى تەۋەللۇت قىلغان يەنە شۇ تەبىئەت. ئىنسانىنى دۆلەتمەن قىلغان، ئۇنىڭغا پىكىر ۋە ئەقىل، مۇھەببەت ۋە مېھرىبانلىق، سۆيگۈ ۋە ئىشق ئاتا قىلغانمۇ تەبىئەت. ئەمدى، ئاشۇ پۈتمەس مۇقەددەس بايلىقنى خار ئەيلىگەن ئىنسانىنى زار ئەيلەيدىغانمۇ شۇ تەبىئەت!

ئىنسانغا گۈزەللىكنى، سەنئەتنى ئەنە شۇ بۈيۈك ئانا بەرگەن. ئانا تەبىئەت بىلەن ئۆزىنىڭ مەڭگۈ ئايرىلماس باغلىنىشلىقىنى تولۇق چۈشەنگەن، غۇبارسىز دىلىنى تەبىئەت مېھرىگە باغلىيالىغان ئاقىل ۋە سەگەك ئادەم، ئەمەلدە ئۆزىنىڭ ئىنسانلىق قىممىتىنى، ئىنسانىي ماھىيىتىنى چۈشەنگەن ئادەمدۇر.

شۇنداق، ئۆزىنىڭ ئىنسانلىق قىممىتىنى بىلگەن ۋە ئۇنى قەدىرلەيدىغان ئادەم ئۆزىنىڭ كەچمىش تارىخىنى تەبىئەتكە باغلىيالايدىغان، ئۆزىنىڭ ۋە ئۆز خەلقىنىڭ شادلىق، قايغۇسىنى تەبىئەت ئەينىكىدە كۆرۈشنى بىلىدىغان ئادەمدۇر. چۈنكى بالىنىڭ شادلىق ۋە قايغۇسى ھەقىقىي غەمگۈزار ئانىنىڭ خۇشاللىق ۋە ئەلىمى ئەمەسمۇ؟! قەلبىنى مېھىر ـ مۇھەببەتنىڭ رىشتىلىرى بىلەن بېزەپ ئالغان ئىپتىدائىي ئىنسانغا، تەبىئەت ئۆز ئەينىكىدە لىرىك پوئېزىيىنى ئەنە شۇنداق كۆرسىتىپ بەرگەندى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ يېزىق پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىكى خەلقنىڭ فولكلور ئەدەبىياتى، بۇ ئىنسان كارۇنىنىڭ تالاي ئەسىرلىك

مۇساپىسىده مەنىۋى ئوزۇق بولۇپ كەلگىنىگە ھەيران قالمايمىز.

بۇلاق مۆلدۈرلەيدۇ ئاھۇ كۆزىدەك،
چىمەنلەر شۇ كۆزگە خۇددى كىرپىك - قاش.
بۇدۇر چاچ بەئەينى بۇدرۇق، زىل ئېقىن،
كىرپىگۈ قاشلارغا ئېسىپ ئۆتەر ياش.

مانا بۇ بۇلاق، ياق، بۇلاق تىمسالىدىكى ئانىنىڭ كۆزى. ئىقتىدارلىق شائىرنىڭ كۆڭلى ئادەتتە تىنچ ۋە تىنىق سۈنىڭ بېتىگە ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ بىر كۆزى بارلىق باغلىرىدا سەيلە قىلسا يەنە بىر كۆزى خۇددى سۈرما قۇشتەك پىكىر كۆكىدە پەرۋاز قىلىپ، ھېكمەت ئولجىلىرىنى ئىزدەيدۇ. ھېكمەت كۆزگە چېلىنغاندىن كېيىن، ئۇ قانداقتۇر بىر ئاجايىپ ۋەزىنلىك نەرسە-گە ئايلىنىپ، شائىرنىڭ تىنچ ۋە تىنىق كۆڭلىگە چاقماق تېزلە-كىدە چۈشۈپ، ئۇنىڭ قەلب تىنچلىقىنى بۇزىدۇ - دە، قولىغا قەلەم ئېلىشقا مەجبۇرلايدۇ. مېنىڭچە، بىز دائىم زىكرى قىلىدە-غان ئىلھام دېگىنىمىز مانا شۇ. شۇنداق قىلىپ شېكسپىر ئېيتقاندەك، «شائىر قەلىمى بىلەن بۇ نەرسىلەرنىڭ تەقى - تۇرقىنى سۈرەتلەيدۇ. قۇرۇق، جانسىز نەرسىلەرنى ھەقىقىي ۋە ئەھمىيەتلىك، جانلىق نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ»، شا-ئىرنىڭ مۇشۇنداق شائىرانە تۇيغۇ جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، تىل جۇلاسى ئەۋجىدە تىزىپ چىققان مىسرالىرى ئاندىن كىشى-لەرگە ھەقىقىي زوق بېغىشلىيالايدىغان شېئىر بولۇپ چىقىدۇ. يۇقىرىقى بىر كۇپلېتتا ياش ئانىنىڭ «ئاھۇ كۆزىدەك» كۆزىدىن چىققان ئازاب ياشلىرى ئوقۇغۇچىنىڭ كۆز ئالدىدا گويا تىنىق رەڭلىك سۈرەتتەك گەۋدىلىنىدۇ. شائىر ئابلىكىم خېۋىر «سۈ-زۈك سۇ تەكتىدە يالتىرايدۇ تاش» نامىلىق باللادىسىنى ئەنە شۇنى-

داق باشلىغان. ئارقىدىنلا شائىر كۆرۈنۈشنى يۆتكەيدۇ، يەنى ئوقۇرمەنلىك كۆز ئالدىدا سۈزۈك سۇ ئاستىدا يالتىراپ ياتقان، ياق، ياق، قەلبىنى ياش تۆكۈشكە مەجبۇر قىلغان خاتىرجەم كۆڭۈلگە شەپقەتسىز ئېتىلغان مەنۇى ئوقتىن يارىلانغان، ئەمما ئۇمىد نۇرىنى بەخش ئەتكۈچى هايات قۇياشىدا يالتىراپ تۇرغان بىر قىپقىزىل يۇرەكنى پەيدا قىلىدۇ:

نازۇك مەجنۇنتاللار سەبىي قىز گويا،
ئىرغاڭلار نوتىدىن سۇغا چىلاپ چاچ.
يامغۇردىن كېيىنكى پەزادەك سۈزۈك،
بۇلاقنىڭ تەكتىدە يالتىرار بىر تاش.

سۈزۈك سۇ تەكتىدە يالتىرايدۇ تاش،
تاش ئۆزرە ئۇينايدۇ جىلۋىگەر قۇياش.
مۇهەببەت ببغىشلاپ باغ - باغ ئېتىدۇ،
شۇ تاشنى بەختكە قىلىپ يار - يولداش.

بالدۇر ۋە تېز ئېچىلىشنى ئۇمىد قىلىدىغان غۇنچە ئۆزىنىڭ يەنە هەممىدىن بۇرۇن توزۇپ كېتىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ. ئىنسان گەرچە مۇشۇ قىسمەتنى بىلىپ تۇرسىمۇ، يەنە ئۇنى تەكرارلاشقا ئامراق، هاياتنىڭ ئۆزلىرى كۈتمىگەن سوقۇلۇرىغا سوقۇلۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئازابنى ئىنسان ئۆزىگە ئۆزى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، يەنە ئۆزى دەرد چېكىدۇ. ئەلۋەتتە، ئاشۇ ئازاب ۋە دەرد بولمىسا خۇشاللىق ۋە بەختنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن بولماس ئىدى، هايات ئەسلىدە مانا شۇنىڭ ئۈچۈن قىزىق بولسا كېرەك.

شائىر بۇ باللادىسىدا ئەرزان قەسەملەرگە ئىشىنىپ، بالدۇر ئېچىلىپ قالغان، غۇنچىدەك سولغان ياش ئاننىڭ قىسقا هايات

كەچۈرمىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ كەچۈرمىشنى شائىر سۈزۈك سۇ ئاستىدا يالتىراپ ياتقان تاشنىڭ سەرگۈزەشتىسىگە باغلاپ ئەسەرگە يېڭىچە هاياتىي كۈچ ئاتا قىلىدۇ. پۈتۈن روهىي دۇنيا-سىنى كۈنداشلىق چىرمىۋالغان ياش ئاتىغا ئۆز ۋاقتىدا پۈراقلىق ئالما بولۇپ تۇيۇلغان ياش ئاتا ئەمدى شۇنداق چاقچاقلا كېرەكسىز چالمىغا ئايلىنىپ قالدى. ئاتىلار سۆزىدىكى «دۇنيادىكى زىندانلار ئىچىدە ئەڭ دەهشەتلىكى ئادەمنىڭ بېشىدىكى زىندان» (ئىبرا-هىم هەققۇلۇپ) دېگەن ئەقلىيەلەر توغرا ئىپتىلغان. ئاتىلار ئىپتقان ئادەمنىڭ بېشىدىكى زىندان مەنۇى ئاجىزلىق ۋە زەئىپ-لىكتۇر. بۇ زىندانىنىڭ دەهشىتى شۇ يەردىكى، ئۇ هاياتتىكى بارلىق ئېچىنىشلىق تراگېدىيىلەرگە ئانا بولغان، ئۇ جاهىللىق، ئەقىلسىزلىق ۋە غاپىللىقنى تەربىيىلىگەن مۇئەللىم بولغان. ئۇ يەنە پاكىز مۇهەببەت، پاكىز ئەقىدىنىڭ خۇش پۈراقلىق باغلىرىغا قارا بوراندەك يوپۇرۇلۇپ كىرىپ ئۇنى نابۇت قىلغۇچى خازانگەر بولغان. . .

قانچە ئاسان يەتكەن بولسام يىگىتكە،
ئۇنى شۇنچە ئاسان كەتكۈزدۈم قولدىن.
ئاسمانغا يىغلىدىم، يەرگە يىغلىدىم،
ئادالەت تىلىدىم دالىدىن، يولدىن.

مانا بۇ خازان قىلىنغان قەلب بېغىنىڭ نىداسى، خورلانغان ئەقىدىنىڭ ئاهۇ زارى، نابۇت قىلىنغان پاكىز سۆيگۈنىڭ پەريا-دى. شائىر بۇ پۈتۈن جەريانىنى تەبىئەتتىكى كىچىككىنە ۋە ئاددىي بىر كارتىنىغا ماهىرلىق بىلەن باغلايدۇ. تاش ياش ئانىغا دەيدۇ:

سەن بۇلاق بويىغا چىققان بىر سەھەر،
بىر يىگىت ئاتقان تاش، يادىڭدا، بەلكى.

ئاشۇ تاش دەل مەن شۇ، شۇ چاغدىن بېرى،
ماڭىلا باغلاندى قۇياشنىڭ ئەركى. . .

ئەرزان قەسەملەرگە ئىشەنمەڭ سەنمۇ،
ئاسانلا ئېرىمدىڭ ئاڭا ېېرىلىپ.
ئۇ يىگىت بۇلاقتا تۆكسە ئەرزىنى،
مەن سېنىڭ، دەۋەتتىڭ، باغرىڭ ئېزىلىپ.

بۇ شائىر ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان پىكىرنىڭ يېشىمى. كۆرۈپ تۇرۇپتۇمىزكى، باللادىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر كونا پىكىر، لېكىن شائىرنىڭ مۇشۇ پىكرىنى سۈزۈك سۇ ئاستىدا يالتىراپ ياتقان تاشقا باغلىغىنى ئاجايىپ، ئوقۇرمەنگە زوق بېغىشلاۋاتقان هاياتىي كۈچ مانا شۇ يەردىن كېلىۋاتىدۇ. شائىرنىڭ ئۆزىگە ئىلهام بەخش ئېتىۋاتقان ئامىلمۇ ئاشۇ سۈزۈك سۇ ئاستىدا قۇياش نۇرىغا چۆمۈلۈپ ياتقان يېگانە تاش. پىكىر مۇشۇنداق شېئىرىي تەسەۋۋۇر يېپىنچىسى ئاستىدا جۇلالانسا، كونا پىكىرمۇ يېڭى ئېستېتىك نەپ بېرىش شەرىپىگە مۇۋەپپەق بولالايدۇ. شېئىرىيەتتىكى هېكمەت پەقەتلا بەدىئىي رەڭ ۋە شېئىرىي ئويناقلىق، شۇنداقلا لىرىك تەسەۋۋۇر قۇچىقىدا ئوتتۇرىغا چىقىشى كېرەك. شائىر ئابلىكىم خېۋىر مەزكۇر باللادىسىدا مۇشۇ نۇقتىدا مۇئەييەن ئۇتۇق قازانغان.

هېچقانداق جانلىقنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغان قەبىھ رەزىللىك ۋە ۋەهشىيلىك ئىنسان بالىسىنىڭ قولىدىن كېلىدۇ. چۈنكى يارانقۇچى ئۇلارغا سېخىيلىك بىلەن تولمۇ كەڭ مەنىۋى سەينا بەرگەنىكەن، بۇ سەينادا ئۇلار روهىي ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشۇپ قىلغۇلۇقنى قىلىشىدۇ. بۇ ئاتنى مەيلىگە قويۇپ بەرگۈچىلەر مەنزىلگە ئەمەس بەلكى ئوقۇرغا ۋە ئېغىلغا بارىدۇ، خالاس!

مەنزىلگە ماڭغۇچىلار بىلەن ئېغىلغا ماڭغۇچىلار ئارىسىدا تەبىئىي هالدا ئىختىلاپ تۇغۇلىدۇ، ئۇلار ئارىسىدا پارتلاش ئىقتىدارى هەممىدىن كۈچلۈك بولغان مەنۇى ئوقلار ئېتىلىدۇ، بىر - بىرىنى يارىلاندۇرۇشىدۇ، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈشىدۇ. ئەڭ باشلانغۇچ ئۇقۇم بىلەن ئېيتقاندا ئۇلار ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ بەختىگە ئولتۇرۇشىدۇ. ئەمما باشقا مەۋجۇداتلار ئۇنداق ئەمەس، تاش هېچ ۋاقىتتا تاشنىڭ بەختىگە ئولتۇرغان ئەمەس.

مەن تاشنى بەختلىك دېسەڭ ياش ئانا،
تاش بولۇپ چۈش قېنى، سۇنىڭ تەكتىگە.
مەندە يوق كۈنداشلىق، هالاكەت سەۋدا،
تاش قانداق ئولتۇرغاي تاشنىڭ بەختىگە؟!

مانا بۇ سۇزۇك سۇ تەكتىدىكى تاشنىڭ ياش ئانىغا — قەلبىگە هايات نەشتىرى سانجىلغان جانغا ئېيتىلغانلىرى. بىراق ئادەم شۇنىڭ ئۈچۈنلا ئادەملىكىدىن كېچىشى كېرەكمۇ؟... ياق، چۈنكى هايات خۇددى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ قىزىقارلىق، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ سۆيۈملۈك، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۇلۇغ! ياش ئانىنىڭ ئەڭ ئاداققى هايات خىتابى مۇنداق:

ياق، مەن شۇ بوۋاقنىڭ بۇگۈنى ئۈچۈن،
ئەتىسى ئۈچۈنمۇ هايات قالىمەن.
هاياتنى سۆيۈشتىن ئۆلۈغ مۇهەببەت —
يوق، دېگەن چۈقاننى ئەمدى سالىمەن.

شائىر ئابلىكىم خېۋىر شېئىرىيىتىمىزدىكى باللادا ژانىر-

دىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، كونا پىكىرنى يېڭى ئىجادىي يول بىلەن يورۇتتى ھەمدە پىكىرنى يەنە ئەڭ ئىخچام بەدىئىي فورمىدا يېزىپ شېئىرىيەت شەكلىنىڭ ئىخچام بولۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلدى. شائىر بىر پۈتۈن باللادىنى تۆت قىسقا بۆلەك بىلەنلا تاماملىغان. دېمەك، مەزكۇر بالادا «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 92 - يىللىق 3 - سانىدا مۇڭەپپەقىيەتلىك چىققان ئەسەرلەرنىڭ بىرى. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شائىر تەبىئەتتىن ئالغان تەسىراتلىرىنى ھايات ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلاشقا دىققەت قىلغان. تەبىئەت ئىنسانغا ئەڭ يېقىن، ئەڭ تونۇشلۇق بارلىق. شۇنداق، تەبىئەت ئىنسانغا ئىنسانىنىڭ ئۆزىدىمۇ ئۆتە تونۇشلۇق بارلىق. شۇڭا ئىنسانىي ھايات تېمىسىدا يورۇتۇلغان تەبىئەت ئوبرازلاشقان پىكىرنى نەپىس، جىلۋىدار، يارقىن ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى مۇنبەت تۇپراق. شائىر ئابلىكىم خېۋىر مەزكۇر باللادىسىدا بۇ مۇنبەت تۇپراقتىن ئۇنۇملۇك ھوسۇل ئالغان.

* * *

بىز بارلىق ياراتمىشلار ئىچىدە ئىنسانىنى ئەڭ ئۇلۇغ دەپ كېلىمىز. ئەمما بۇ ئۇلۇغلۇقنىڭ نەدىن باشلىنىپ، قايسى ۋەزىندە ئۆز قىممىتىنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپ تۇرىدىغانلىقى ھەققىدە ئويلىمايمىز. پەزىلەت ۋە ئەخلاق ھەققىدە گەپ سالمىز، مېھىر - مۇھەببەت ۋە سۆيگۈ ھەققىدە داستان يازمىز، ئەمما بىز يەنە بۇ ئىنسانىي قىممەتلەرنى ئۇلۇغلۇق دەرىجىدە چۈشىنىشىنى بىلمەيمىز. ياۋايىلىق ۋە ياۋۇزلۇق ھەققىدە بىلجىرلايمىز، ئەمما ئېتىقاد ۋە ئىشەنچىنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلمايمىز. ۋاپانى ۋە سادىقلىقنى ئۇزۇندىن ئۇزۇن پاساھەتلىك سۆزلەر بىلەن مەد-

هىيىلەيمىز، ئەمما ۋاپاسىزلىق ۋە ساداقەتسىزلىكنىڭ ئۇنى هايات سۈيىدە سۇغىرىپ تۇرغان يىلتىز ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز...

شۇنىڭغا هەيرانمەنكى، بۇ ئىنسانىي قىممەتنى ۋە ماهىيەتنى بۇنىڭدىن قانچە ئەسىر ئىلگىرىكى كلاسسىكلىرىمىز تولۇق ۋە چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئۇنى يۇكسەك بەدئىي ماهارەت بىلەن ۋايىغا يەتكۈزگەنىدى. نەۋائىدەك زاتلارنىڭ هەربىر هايات كىتابى (داستانى) ئىنسان بالىسىنىڭ ئۆزىنى بىلىشىدىكى بىباها ئېنسىكلوپېدىيەدۇر. ئالىملارنىڭ، ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتى ئىنسانىنى قايتا ئىختىرا قىلغان ئەدەبىيات دېگىنى بىكاردىن ئېيتىلغان ئەمەس.

«ۋاپادارلىق، باتۇرلۇق كۆچەتلىرى سۆيگۈ تۇپرىقىدا كۆكلىگەن» (ئىبراهىم هەققۇلوف) ئىنسانلىقنىڭ تۇپ بەلگىلىرى بولغان مېهىر - مۇهەببەت قولۇاقلىرى سۆيگۈ دېڭىزىدا ئۆزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاپادارلىق شۇنچىلىك قۇدرەتكە ئىگىكى، ئۇ ئۆلۈك جاننى تىرىلدۈرەلەيدۇ ۋە تىرىك جاننى ئۆلتۈرەلەيدۇ.

قەبرىلەر بىمەهەل كۆپىيىپ كەتتى،
مۇردىغا جان بەرگىن، مۇقامىڭنى چال.
خورەكلەر زەهەرلىك ئۆيقۇ چاچماقتا،
ئۇلارغا چالما ئات، چۇقانىڭنى سال.

بۇ يەردىكى «مۇقام» سۆيگۈ مۇقامى، شائىرغا بىر غايىبانە روهىي كۈچ بۇيرۇق قىلىۋاتىدۇ، بۇ ئۇنىڭ مەيلى ياكى ئىختىيارى ئەمەس. چۈنكى ئىنسان ئۆز ئەقىدىسىنى، ئېتىقاد مۇقەددەسلىكىنى يوقاتسا، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى شەپقەت رىشتىلىرى ئۈزۈلۈپ، مېهىر - مۇهەببەت يىمىرىلىپ، جاهاننى پۈتمەس قاباهەت باسىدۇ. ئادەملەر زەهەرلىك خورەكلىرىنى تارتىشىپ،

غەپلەت ئۈيقۇلىرىغا پېتىشىدۇ. شۇڭا ئىنسانىنىڭ تەقدىرى ھەققىدە قايغۇرۇشنى بىلگەن ئادەم ئۇلارنىڭ قەلب دېڭىزىغا ئاشۇ «مۇقام» نى چالما قىلىپ ئېتىش كېرەك، چۈقان سېلىش كېرەك.

دىلىنىڭ پاكىزلىقى، كۆڭۈل ساپلىقى، روھىي بىغۇبارلىق ئىنسانلىق ئۆلچەملىرى مىزانىدىن چىقىرىۋېتىلسە، ئۇ چاغدا قارا نىيەتلىك، ئىپلاسلىق ۋە ھاياسىزلىق ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدۇ. «روھىي بىغۇبارلىق ئادەمنى ھايۋانىي سۈپەتلەردىن قانچە يىراقلاشتۇرسا، ۋاپاسىزلىق ۋە ھاياسىزلىق ئادەمنى ھايۋانىي سۈپەتلەرگە شۇنچە يېقىنلاشتۇرىدۇ.» (ئىبراھىم ھەققۇلۇپ) ئۆزىنىڭ ئىنسانىي سۈپەتلىرىدىن يىراقلاشقان ئادەملەردە ئەڭ ئالدى بىلەن مېھىر - شەپقەت ۋە سۆيگۈ تۈيغۇسى ئۆلىدۇ.

سوغۇقلۇق كىشىلەر ئارا ھاكىمىش،
سەزگۈلەر گوياكى توڭلاپ قالغاندەك.
يېقىنلىق - يىراقلىق دېگەن ئۇقۇم يوق،
تومۇرغا قان ئەمەس ئەگىز تولغاندەك.

كۆلكىدە شادلىق يوق، يېغىدا قايغۇ،
ھاياتتا تاتلىق يوق، ئۆلۈمدىن تەھدىت.
ھەممىدە مەڭگۈلۈك دېگەن ئۇقۇم بار،
(زىيادە نەرسىدە قىممەت يوق تەھقىق.)

شۇنداق، سۆيگۈ ۋە مېھىر - مۇھەببەت ئوتلىرى تولىقى بىلەن ئۆچكەن جاھاندا خۇددى مۇشۇ مىسرالاردا ئېيتىلغاندەك ھېچ نەرسىنىڭ قىممىتى بولمايدۇ. ھېچنېمىنىڭ قىممىتى بولمىغان جاھاندا ياشاشنىڭمۇ ئەھمىيىتى بولمايدۇ. كلاسسىك

شائىرلىرىمىز بىردەك زىكىرى قىلىپ كەلگەن «ئىشق» ، «سۆيگۈ» ، «مۇھەببەت» ئېتىقاد مۇقەددەسلىكى كۆكىدە چاقنىغان مانا شۇنداق بۈيۈك ئىدىئال يۈلتۈزى ئىدى. سۆيگۈ دەرىخىنىڭ مېۋىسى بولغان مۇھەببەت شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىرلىك ۋە قىممەتلىكى، ھەقىقىي ماھىيىتىنى چۈشەنگەن ئادەمنىڭ دىلىدا ئۇ بىر ئىمان.

مۇھەببەت مۇزلۇقتا جان بەرگەن لاۋا،
مۇھەببەت ئورماندا جاراڭلىغان رەڭ.
مۇھەببەت ھاياتنىڭ كىندىك ئانىسى،
مۇھەببەت جەزىملىك، مېھرىبان ئۆتەڭ.

مۇھەببەت ئاننىڭ دىلىدا پەرزەنت،
مۇھەببەت جەڭچىنىڭ دىلىدا زېمىن.
مۇھەببەت تەقۋادار دىلىدا ئىمان،
مۇھەببەت سۆيگۈچى دىلىدا گېمىن.

ياش شائىر مۇھەممەت خېۋىر ئۆزىنىڭ «سۆيگۈ قەسىدىسى» ناملىق باللادىسىنى مانا شۇنداق زور بىلىش قىممىتىگە ئىگە بولغان بىر تېمىغا بېغىشلىدى. ئاپتور تېمىغا مۇراجىئەت قىلغاندا، ئۇستىلىق بىلەن خىزىر تىلىدىن بىر ھېكايە بايان قىلىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۇ ئەسلىي پىكرىنى ئوتتۇرىغا تاشلايدىغان مەيدانىنى ھازىرلىۋالىدۇ. ئۇنىڭ خىزىر ھەققىدە بايان قىلغان ھېكايىسى خەلق ئەدەبىياتىدىن كەلگەن، مەلۇم پەلسەپىۋى پىكىر ۋە ئېستېتىك خاسلىققا ئىگە بولغان ئەپسانە بولۇپ، ئوقۇرمەنگە مۇئەييەن ئەقلىي پىكىر ئاتا قىلىدۇ. ئۇنىڭدا ئەڭ مۇھىمى ئىنسان سۆيگۈسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەققىدىكى تەپسىلات شەرھلىنىدۇ. ئاپ-

تور هېكايىنىڭ باش ـ ئاخىرىدا باللادا ژانىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى دىن ياخشى پايدىلىنىپ، ئوبرازلىق پىكىر قىلىشنى تىرىشىپ ئىشقا ئاشۇرغان. بۇ ھال ئوقۇغۇچىغا ناھايىتى يېقىملىق سەنئەت تۇسى زوقىنى بېرىدۇ. مەسىلەن، چاقماق بىر سىلكىنىپ خىزىرغا ئايلىنىشتىن ئىلگىرى ئاپتور ساتارنىڭ مۇڭلۇق تارىغا ئايلىنىپ مۇڭ تۆكىدۇ. شائىرنىڭ مۇڭى ئەمەلدە ساپ سۆيگۈ مۇڭى ئىدى. ئەمما شائىر ھېكايەتتىن كېيىن بىراقلا يەنە ساتارغا، ياق، روھىيەت شەكلىدىكى ساتارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ:

كامانچە سىيرىلار سىملار ئۈستىدە،
يەنە شۇ ساتارغا ئايلىنىپ قالدىم.
تېنىمنى ساداً قىپ تىترەك تاراتتىم،
نە ساتار روھىيەت شەكلىنى ئالدىم.

باللادىدا، شائىر مۇھەممەت خېۋىر ئوقۇرمەن ئالدىدا پەيدا قىلىۋاتقان شېئىرىي ئىزچىللىق كارتىنىسى كىشىگە سىستېمىلىق ئويلاشقا ئىمكان بېرىدۇ. ياخشى يېزىلغان ئەسەر، ئۆزى يارىتقان پىكىر ھەقىقىتى دائىرىسىدە كېڭىپ يۇرگەن گۈزەللىك ۋە قاباھەت، ھەقىقەت ۋە سەپسەتە ھەققىدە ئوقۇرمەننى ئويغا سالماي قالمايدۇ. بەدىئىي ئەسەرنىڭ ھاياتىي كۈچى دېگەنمۇ شۇ بولسا كېرەك.

ۋ. گ. چېرنىشېۋىسكىي شۇنداق دەيدۇ: «شائىرلار — ئادەملەرنىڭ تۇرمۇش توغرىسىدا ئالىيجاناب چۈشەنچە ۋە ئالىيجاناب تۇيغۇ تۇرغۇزۇشىغا باشلامچىلىق قىلغۇچىدۇر. بىز ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ھەممە بۇزۇق، ھەممە يامان نەرسىلەردىن ساقلىنىشنى ئۆگىنىمىز، ھەممە ياخشى ۋە گۈزەل نەرسىلەرنىڭ نازۇك تەرىپىنى چۈشىنىشنى، بارلىق ئالىيجانابلىققا مېھىر باغ-

لاشنى ئۆگىنىمىز؛ ئۇلارنىڭ ئەسىرىنى ئوقۇپ، بىز ئۆزىمىز ياخشىراق، مېھرىبانلىق بولىمىز، ئالىيجانابلىق ئېڭىمىز ئۆسىدۇ.» بىلسەك، بۇ سۆزنىڭ ھەقىقىتى شۇ يەردىكى، شائىر ئادەملەردە ئالىيجاناب ھايات چۈشەنچىسى تۇرغۇزۇشتا پەيتى كەلسە، دەرد تۆككۈچى ساتارنىڭ مۇڭىغا، پەيتى كەلسە پەيغەمبەر ئەلچىسىگە ئايلىنىدۇ:

چۈنكى مەن پەيغەمبەر ئەلچىسى شۇ تاپ،
تاغ بىلەن سىزغىنىم قۇياش سۈرىتى.
ئېيتقىنىم ھەدىسى ئادەم ئاتىنىڭ،
شۇڭلاشقا دەخلىسىز كۈيۈم — جۈرئىتى.

شائىر مەيلى نېمىگە ئايلانسا ئايلانسۇن، ئۇ پەقەت ئۆز تەپەككۇرى، ئۆز تالانتى، ئۆز ماھارىتى بىلەن جىلۋىدار شېئىرىيەت مۇھىتىنى يارىتىپ، بىزگە ھەممە ياخشى ۋە گۈزەل نەرسىلەرنىڭ نازۇك تەرەپلىرىنى چۈشىنىشنى، بارلىق ئالىيجانابلىققا مېھىر باغلاشنى، تەبىئىي ھالدا سەزدۈرمەي ئۆگىتەلىسە، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي بۇرچىنى ئوقۇرمەن ئالدىدا ئادا قىلغان بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يەنى جىلۋىدار شېئىرىيەت مۇھىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىش ئۈچۈن، شائىر ئۆز يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا پىنھان ياتقان، ئەقلىي پىكىر ئۇرغۇپ تۇرغان ھەمدە ئۇنىڭغا ئىلھام بەخش ئېتىشكە ئەرزىيدىغان پاراسەت جەۋھىرىنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنى ئىلھامنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئەڭ يېغىنچاق فورمىدا ئەكس ئەتتۈرۈشى لازىم. ئەپلاتون: «ئىجادىيەت سەنئىتىنىڭ ماھارىتى تېخنىكىدا ئەمەس، بەلكى ئىلھامدىدۇر، تېخنىكىنى دوراش مۇمكىن، ئەمما ئىلھامنى دوراش مۇمكىن ئەمەس» دەپ توغرا ئېيتىدۇ. ئىلھام شۇنداق بىر غايىبانە نەرسىكى، ئۇ بىر ئادەم ئۇستىدە قايتا ـ قايتا تەكرارلانمايدۇ، ئىككى ئادەم ئۇستىدە

مەۋجۇت بولمايدۇ. ئۇ شائىرنىڭ خاراكتېرى، ھېسسىياتى، تو-
نۇشى ۋە تەربىيىلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. شۇڭا ئۇنىڭ
كېلىشىمۇ تېز، كېتىشىمۇ تېز بولىدۇ. شائىر قەلب چوڭقۇرلۇ-
قىدا ئۇزۇندىن چۆكۈپ ياتقان پىكىر مەلۇم باسقۇچقا بارغاندا،
مۇناقىچە ئېيتقاندا، شائىرنىڭ ماھىيەتنى چۈشىنىش دەرىجىسە-
نىڭ ۋايىغا يېتىشى بىلەن، چۆكۈپ ياتقان پىكىر قەلبىنى ئۆرتەپ
ئۇنى يېزىشقا قىستايدۇ. شۇنداق قىلىپ شائىر بۇ ئوبرازلىق
چۈشىنىشنىڭ ياردىمى بىلەن كىشىلەرگە دۇنيانى ئوبرازلىق چۈ-
شەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

شائىر مۇھەممەت خېۋىرنىڭ «سۆيگۈ قەسىدىسى» ناللادىسە-
نى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقالىشىدىكى سەۋەب شۇ يەردىكى،
ئۇ ئۇزۇنىڭ قەلب چوڭقۇرلۇقىدا ئۇزۇندىن يوشۇرۇنۇپ ياتقان
سۆيگۈ مۇقەددەسلىكى تېمىسىنى، پەقەت خەلق فولكلورىدىكى
ئەپسانىنىڭ ھاياتىي بەخش نۇرى بىلەن ئۇنىڭغا بەرگەن پۈتمەس
ئىلھامى ئاساسىدىلا گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. شۇڭا ئۇ مۇنداق
ياڭراق سادانى توۋلىدى:

ئاداققى ئۇرۇنۇش يەتكۈزدى شەرھى:
مەنسەر مەنسى - جەۋھىرى سۆيگۈ.
سۆيگۈدە يارىلار يېڭى بىر دۇنيا،
ھاياتنىڭ ئاداققى تەدبىرى سۆيگۈ.

شائىرنىڭ ناللادىدا ئوتتۇرىغا قويىماقچى بولغان ۋە ئىلگىرى
سۈرمەكچى بولغان ئاساسىي پىكرى پەقەت مۇشۇلا ئىدى. بۇ
پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئۈچۈن ئۇ خەلق ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت
پۈتمەس خەزىنىدىن كېرەكلىك دېتالنى ئېلىپ ئۇنۇملۇك پايدىلا-
دى. مەيلى پوئېزىيىدە بولسۇن، مەيلى پروزىدا بولسۇن بىز
خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىدىن ئەنە شۇنداق قىممەتلىك دېتاللار-

نى ئايرىپ چىقىپ ئىشلىتىشنى بىلسەك، ئۇ ئەسەرگە چەكسىز هاياتىي كۈچ ۋە رەڭدار مىللىي خاسلىق، تۇيۇنغان مىللىي روھىي تۇيغۇنى سېخىيلىك بىلەن بېرەلەيدۇ. بىر چاغلاردا كۆرگەن كىتابلىرىم ئىچىدە مۇنداق بىر ئەقلىيە خاتىرەمدىن ناھايىتى چوڭقۇر ئورۇن ئالغانىكەن: «سەن ماڭا بىر كۆپلىت خەلق قوشىقىنى ئېيتىپ بەرسەڭ، مەن ساڭا مىللىتىڭنىڭ تارىخىنى ئېيتىپ بېرىمەن.»

دەرھەقىقەت شۇنداق، بىر خەلقنىڭ فولكلورى شۇ مىللەتنىڭ هاياتى، شۇ مىللەتنىڭ مىللىي روھى، شۇ مىللەتنىڭ بارلىقى. شۇڭا ئۇ تۇيغۇ جەھەتتىن خەلق قەلبى بىلەن بىر بولۇپ يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. بۇنداق هاياتىي كۇچنى قېزىپ چىقىپ هازىرقى ئۇچۇن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلغۇزۇش تولىمۇ مۇھىم. يولداش مۇھەممەت خېۋىر بۇ جەھەتتە بىر ئۇلگىلىك ئەمگەك قىلدى. بۇ هەقىقەتەن قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان نۇقتا.

«تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 92 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان بۇ ئىككى باللادا گەرچە كونا تېمىغا بېغىشلانغان بولسىمۇ، بىراق شائىرلىرىمىزنىڭ قاينىاق هېسسىيات، پاكىز ئىلهام، كۇچلۇك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن مەيدانغا كەلگەچكە، ئوقۇغۇچىلارغا مۇئەييەن ئېستېتىك نەپ ۋە هېكمەت ئاتا قىلالايدۇ. ئەمما يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۇش كېرەككى، ئىككىلا باللادىدا شېئىرىي ئۇيناقلىق تازا ۋايىغا يەتمىگەن. بۇ هازىرقى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىمىزدە ئومۇميۇزلۇك ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يېتەرسىزلىكلەرنىڭ بىرى.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ھېكايىلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى

ئىنسان بالىسىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى خۇددى ساماۋى چۆ-چەكلەردەك ئاجايىپ ـ غارايىپ، مۇرەككەپ، ئەمما شۇنچىلىك گۈزەل، نەپىس، جەزبىلىك سەنئەت دۇنياسى. مانا شۇ دۇنيا ئىنسان ئۈچۈن پۈتمەس ھاياتىي قۇۋۋەت؛ مانا شۇ دۇنيا ئىنسان بالىسىنى ھايات قاينامىلىرىدا ماماتلىق دەھشىتىدىن ساقلاپ كېلە-ۋاتقان «نوھنىڭ كېمىسى»؛ مانا شۇ دۇنيا ئىنسان بالىسىنىڭ كەچمىشلىرى ئۈپۈقىدا يانغان پارلاق شەمسىئى رەھنەما!

شۇنداق، ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتى تولىمۇ مۇرەككەپ. شۇڭا، ئىنسانىيەت دۇنياسى يەنى جەمئىيەتنىڭ بىر تەرىپى ئىزگۈ تىلەك ۋە تەسەۋۋۇرەك گۈزەل، ئېتىقادتەك پاكىز ھەم مۇقەددەس، يەنە بىر تەرىپى قاباھەتلىك چۈشتەك قورقۇنچلۇق ۋە يىرگىنچلىك. جەمئىيەت تولۇپ تاشقان گۈزەللىك بىلەن چەكسىز زىددىيەتتىن ئىبارەت قوش رېلىستا كېتىپ بارغان غايەت زور قۇدرەتلىك پويىزدۇر. پەقەت بەدىئىي ئەدەبىياتلا مۇشۇ بىلىش پەللىسىدە تۇرۇپ، مەزكۇر «پويىز»نىڭ ئاچال كۈنۈپكىسىغا غايىۋى قولـ-نى ئۇزىتىپ، ئۇنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن بارلىقىنى ئاتىيالايدىغان قادىر كۈچ!

شۇنداق، ئىنسانىيەت مەنىۋىيىتى تولىمۇ مۇرەككەپ بار-لىق. بۇ مۇرەككەپ بارلىقنى مەلۇم مۇددىئا يېتەكچىلىكىدە بەدـ-ئىي يول بىلەن سىزىپ چىقىش قەلەم ساھىبى بولغان يازغۇچى ياكى شائىردىن ئۆزىنىڭ تالانتىدىن سىرت، ئىنسانىنىڭ روھىيـ-

تىنى چوڭقۇر ۋە مۇكەممەل، تولۇق ۋە ئەتراپلىق چۈشىنىش مەسىلىسىنى كۆچلۈك تەلەپ قىلىدۇ.

بەدىئىي ئەسەر شۇنداق بىر ھاياتىي قۇدرەتكە ئىگىكى، ئۇ ھايات مەنتىقىسىدە تۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويغان تۇرلۇك مەسىلىلەر، بولۇپمۇ قەلەم ساھىبىنىڭ ئالىيجاناب بىلەن يۇغۇرۇلغان مەنتىقىۋى مەسىلىلىرى ئوقۇرمەنلىك پىنھان قەلب دۇنياسىغا تۈيدۇرماي كىرىپ، ئۇنىڭ روھىيىتىگە تەبىئىي رەۋىشتە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ. مانا شۇنداق ئۆلچەملىك بەدىئىي ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى شۇ دەرىجىدە تالانتلىق، ئىقتىدارلىق، شۇنداقلا بەدىئىي ئەدەبىيات ئۇچۇن دېتال بولالايدىغان ئامىللارنى بايقاشقا شۇ دەرىجىدە سەزگۇر ۋە ماھىر بولۇشى كېرەك.

ئىقتىدارلىق قەلەم ساھىبى پىكىر ئۇچۇن دېتال ئىزدىمەيدۇ، ئەكسىچە دېتال ئۇچۇن پىكىر ئىزدەيدۇ. قايسىبىر ئەدەبىيات نەزەرىيىچىسى شۇنداق دېگەنىدى: «يازغۇچى قانچە ئىقتىدارلىق بولسا پېرسوناژغا نىسبەتەن شۇنچە ئامالسىز قالىدۇ، يازغۇچى قانچە ئىقتىدارسىز بولسا ئۆز پېرسوناژلىرىنى شۇنچە تىزگىنلىۋالىدۇ. ئەسەر قانچە مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقسا يازغۇچى ئۆز پېرسوناژلىرىغا شۇنچە بېقىنىدۇ، ئەسەر قانچە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىسا يازغۇچى پېرسوناژلىرىنى شۇنچە باشقۇرالايدۇ...»

دەرھەقىقەت شۇنداق، بىزدە پروزا ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كۆپ ساندىكى قەلەم ئىگىلىرى پېرسوناژلىرىنى ئۆز پىكرى بويىچە ھەرىكەت قىلدۇرۇپ، ئۆز خاھىشى بويىچە ياشىتىدۇ، مۇناقىچە ئېيتقاندا، ئۇلار ئۆز پېرسوناژلىرىنى خالىغانچە تىزگىنلىۋالىدۇ. نەتىجىدە ئۆز ئەركىدىن مەھرۇم قالغان بۇ پېرسوناژلار ئىچىدىكى سەلبىي يۇكىنى زىممىسىگە ئېلىپ مەيدانغا چىققانلىرى باشتىن - ئاخىر ھەممە سەلبىي سۈپەتلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن ھالدا ياشىسا، ئىجابىي يۇكىنى زىممىسى-

گه ئېلىپ مەيدانغا چىققانلىرى سەلبىي سۈپەتلەردىن تولۇقى بە-
لەن مۇستەسنا هالدا ياشايدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پروزىچىلىقىدە-
مۇ ياخشى ئىلگىرىلەشلەر بولۇۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، ئوقۇرمەن-
لىرىمىزنىڭ يازغۇچىلىرىمىزغا بولغان تەلەپلىرىمۇ بارغانسېرى
چوڭقۇرلاپ بارماقتا. بىز شۇنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىزكى،
بىزنىڭ بەزى يازغۇچىلىرىمىز ئۆز زىممىسىدىكى يۈكنىڭ نەقەدەر
ئېغىرلىقىنى هېس قىلدى ۋە قىلىۋاتىدۇ. ئەگەر شۇنداق بولمىسا
ئىدى، كەڭ ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ سۆيۈپ ئوقۇشىغا هەم ياخشى
باهاسىغا سازاۋەر بولۇۋاتقان بىر قىسىم ئەسەرلىرىمىز بارلىققا
كەلمىگەن بولاتتى.

ئىقتىدارلىق يازغۇچى مەتىمىن هوشۇر ئوقۇرمەنلىرىمىز
سۆيۈپ ئوقۇيدىغان بىرمۇنچە بەدىئىي هېكايىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ
هۆرمىتىگە ۋە ياخشى باهاسىغا سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتقان يازغۇ-
چىلىرىمىزنىڭ بىرى. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللە-
رىدىن بۇيان ئوقۇرمەنلىرىمىزگە سوۋغا قىلغان بىرقاتار هېكايە-
لىرى هەقىقەتەنمۇ ئەتراپلىق مۇهاكىمە قىلىشقا ئەرزىيدىغان هې-
كايىلەردۇر.

يازغۇچى مەتىمىن هوشۇر ئۆز هېكايىلىرىدە پىكىرنى ئو-
چۇق بەرمەيدۇ، ئەمما ئۇنىڭ هېكايىلىرى ئوقۇرمەنلەرنى ئويغا
سېلىپ، ئۇلارنىڭ قەلب تىنچلىقىنى بۇزۇپ، يۈرەك تارىلىرىنى
تىترىتىپ، ئۇلارغا هاياتنىڭ تېخى ئۆزلىرىگە مەلۇم بولمىغان
يېڭى تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ، ئۇلارنى بىر تەرىپى كومېدىيە،
يەنە بىر تەرىپى تراگېدىيە بىلەن تولغان كارتىنا جىلۋىدارلىقىغا
باشلاپ كىرىپ، ناهايەتتە قايىللىق دېگۈزىغا تاشلايدۇ. بىز مەم-
تىمىن هوشۇرنىڭ «بۇ چۈش ئەمەس» ناملىق هېكايىسىنى ئوقۇ-
ساق، «توختەك» ئوبرازى بىلەن «غوجا تام» لارنىڭ ئوبرازىدىن
بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر هېس قىلىمىز.

توختەك مۇساپىرلىقنىڭ تۇگىمەس دەشتلىرىنى ئۇزۇن كەز-گەن، يېتىملىك ئەلەملىرىنى يەتكۈچە تارتقان، ھاياتنىڭ يانتاق بېسىپ كەتكەن چىغىر يوللىرىدا يالاڭ ئاياغ يۈرۈش پېشانىسىگە پۈتۈلگەن شور پېشانە يىگىت ئىدى. ھىنگانىدىن ئايرىلغان بوتە-دەك يېتىم ئۆسكەن بۇ يىگىت بىردىنبىر غەمگۇزارى مەرۇپ بوۋاي ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، پۈتۈن مەھەللىنىڭ يۈگۈر - يېتىم ئىشلىرىنى قىلىدۇ. يىگىتلىك قۇرامىغا يېتىپ قالغاندىمۇ مەھەللىدە ۋە ئەترەتتە كىملا ئىشقا بۇيرۇسا «ياق» دېمەي يۈگۈرىدۇ.

« — توختى، ئاتلارنى بېقىپ كەل.

— توختى، ھارۋا قات.

— توختى بالام، تۇگمەنگە ئۇگۇت ئاپىرىشىپ بەرسەڭ.

— توختى، ئازراق كېسىكىمىز بار ئىدى، تۆكۈشۈپ بە-رسەڭ. »

مانا قاراڭ، بۇ ئىشلار ھەممىسى توختەكنىڭ ئىشى. ئۇنى قائىدە بىلمەيدىغان، ئىناۋەتتى يوق ئادەملەرمۇ ئىشقا بۇيرۇيدۇ. بۇ نېمە ئۇچۇن زادى؟ بۇ توختەكنىڭ ياقا - يۇرتتىن كەلگەن يېتىم، مۇساپىر بالا بولغانلىقى ئۇچۇنلىغۇ ئاخىر؟!

بىزنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئېڭىدا ھازىرغىچە شۇنداق بىر چاكىنا ئىللەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇپتۇ، ئۇ بولسىمۇ، بىزنىڭ ئەقىل ۋە ۋىجدانىمىزنى بوغۇپ كېلىۋاتقان يۇرتۇازلىق ۋە مەھەل-لىۋازلىق.

يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇر مەزكۇر ھېكايىسىدە نەق مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە قەلەم تەۋرىتىدۇ، لېكىن ئۇ بۇ مەسىلىدە ئادەت-تىكى ئەقلىي خۇلاسىلەر پەللىسى بىلەن چەكلەنمەي، بەلكى بەدە-ئىي ئەدەبىياتنىڭ بىلىش پەللىسىدە تۇرۇپ «غوجا تام» لارنىڭ ساددا تونۇشلىرى تېگىگە يوشۇرۇنغان ئۆزلىرىگە خاس «مەھەللە-

ۋى غۇرۇر»ى بىلەن شۇ قاتلامدىكى ئادەملىرىمىزگە خاس رەشك، ھەسەت تۇيغۇلىرىنىڭ بىرلىشىشى نەتىجىسىدە پارتلاپ چىققان پاجىئە تۇمانلىرىنى ئىنچىكە ۋە سەزگۈر نەزەر بىلەن كۆزىتىدۇ.

توختەك سۇت سېتىپ ئۆز ئەمگىكى بىلەن بېيىغاندىن كېيىن، بۇ مەھەللىدە تۇنجى بولۇپ تېلېۋىزور، موتسىكلىت سېتىۋالىدۇ، ئەمما ئۇ ھەرگىز كىبىرلىك تونىنى كىيمەيدۇ. چۈنكى، ئۇ بۇ يۇرتقا، بۇ مەھەللىگە غېرىب ۋە يېتىم. شۇڭا، ئۇ بۇنداق قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ، لېكىن ھاياتنىڭ قىزىقى شۇ يەردىكى، توختەكنىڭ قويدەك ياۋاشلىقى، مېۋىلىك دەرەختەك كىبىرسىزلىكى بىلەن «غوجا تام» لارنىڭ پەرۋايى پەلەك. تېخى توختەكنىڭ بۇ خىسلەتلىرىمۇ ئۇلار ئۈچۈن ھاقارەت بولۇپ تۇيۇلىدۇ. ئېلىم ـ سېتىم ئىشىنى «ئالدامچىلىق» دەپ قارايدىغان، سىرتلارغا ئىش ـ ئۇقەت ئىزدەپ چىقىشنى «قەلەندەرچىلىك» دەپ بىلىشىدىغان «غوجا تام» لار ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ قاتمال، كونىچە تۈرمۇش ئادەتلىرىدىن باشقا مۇقەددەس نەرسە يوق. شۇڭا، توختەك ئۆز مېھنىتى بىلەن بېيىسا، پاكىز ۋە يېڭىچە كىيىنسە، ئۇلارنىڭ قەلب تىنچلىقى بۇزۇلىدۇ:

« — قاراڭلارۇي، ما كارامەتنى! — دېيىشتى ئۇلار بىر كۆنى بىر ـ بىرىنى نوقۇشۇپ، — توختى كاستۇم كىيىپتۇ!

— كاستۇم كىيىپ ئېشەك ھارۋىسى ھەيدىدى دېگەن گەپ ئېغىلغا زەدىۋال تارتقاندەك بىر ئىش ـ دە.

— توختەك كاستۇم كىيگەن بولسا، كاستۇم دېگىنىڭمۇ تايىنلىق نېمىكەن.

ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى كاستۇم تىكتۇرۇشكە تەرەددۇت قىلىۋاتقان بىرەيلەننىڭ ئەمدى ئۇنداق نېمىنى كىيىشىتىنمۇ رايى قايتتى. »

يازغۇچى «غوجا تام» لارنىڭ مانا شۇ قىسقىغىنە ھەم قىزىقارلىق، يىغىنچاق سۆزى بىلەنلا ئوقۇرمەنلەرنى «غوجا تام» لارنىڭ ساددا قەلب دۇنياسى ئىشىكىگە باشلاپ باردۇ.

ئىككىنچى قەدەمدە توختىك تۇنجى بولۇپ تېلېۋىزور ۋە موتسىكلىت سېتىۋالغاندىن كېيىن «غوجا تام» لارنىڭ تاقىتى تاق بولۇپ، كەنت باشلىقى سايىمنىڭ ئالدىغا بېرىشىدۇ.

شۇنداق، رەشك، ھەسەت شۇ دەرىجىدە يامان ۋە ئېپلاس نەرسىكى، ئۇ ھەسەتخورنى بىردەممۇ ئۆز ئارامىغا قويمايدۇ. تۇن نىسپى، جىمى جانلىق تاتلىق ئۇيقۇغا كەتكەن، تەبىئەت ئانمۇ تىنىشقا جۇرئەت قىلالمايۋاتقان جىمجىت، پاكىز كېچىدە پەقەت بىر جانۋار تولغىنىپ، ئۇھ تارتىپ ئۇخلىيالمايدۇ. ئۇ نېمە دېسىڭىز، ئۇ ھەسەتخور!

يازغۇچى قەلىمىدىكى ھەسەت تەپتى يالقۇنجاپ تۇرغان «غوجا تام» لارنىڭ مۇنۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاڭ:

«— ھوي سايىم، بىز نېمىدەپ ئۆزىمىزنىڭ سۈتىنى ئۆزىمىز ساتمايمىز؟

— قايسى سۈتىنى؟

— مەھەللىنىڭ سۈتىنچۇ؟

— ئەجەب خەقلەركەنسىلەر، — دەپ تېرىكتى سايىم، — ئۆزۈڭلار بىر ئىشنى جايلاپ قىلالمايدىكەنسىلەر، خەق قىلسا كۆرەلمەيدىكەنسىلەر.

— كۆرەلمىگىنىمىز ئەمەس، نەچچە ۋاختىڭياقى توختىكىڭىنى سەل ئۆزىنى جۆندىۋالسۇن دەپ قويۇپ بەردۇق.

— بىردىن ئېشەك ھارۋا قىلىپ سىلەرمۇ ساتمامسىلەر، سىلەرنى كىم توتۇۋاپتۇ؟!

— ۋاھ، قىزىق گەپ قىلىسەنغۇ، سايىم. بىزنىڭ بۇ كىچىككىنە يېزىدا نەچچە ھارۋىدا ئەكىلىپ ساتقۇدەك نەنىڭ سۈتى

بار؟

— ئۇنداق بولسا، مېنى نېمە قىل دەيسىلەر؟

— سۇتنى ئۆزىمىز ساتىمىز.

— توختەك باشقا ئىش قىلسۇن.

— ئۇنىڭ ھارۋىسىنى بىزگە ئېلىپ بېرىسەن!

— خەقنىڭ ھارۋىسىدا نېمە ھەققىڭ بار؟

— نېمىدەپ خەقنىڭ بولىدىكەن؟ ئۆزىمىزنىڭ ھارۋىسى ئۇ، ئات ـ ھارۋىلارنى تەقسىم قىلغاندا يېپىيېڭى بىر ئۆكۈز ھارۋىسىنى قاراپ تۇرۇپ توختىغا بېرىۋەتكىنىڭ ئېسىڭدىمۇ؟ . . . توختى ئۇنى غاچچىدە قادىرنىڭ ئېشەك ھارۋىسىغا تېگىشىۋالدى. تېگى بىزنىڭ مۇلكىمىز دېگەن شۇ.

— ھوي خەق، ئىنساپ قىلىڭلار. توختى ئىچىپ بولالماي قېتىق قىلىپ، قۇرت سېلىۋېتىدىغان سۈتلىرىڭنى شەھەرگە ئەكىرىپ پۇل قىلىپ بېرىپ يامان قىلمىغاندۇ؟

— سايىموي، ئۇ قىلالىغان ئىشنى بىزمۇ گۇل چىقىرىۋېتەلەيمىز. . . ھارۋىنى چىرايلىقچە ئېلىپ بەرسەڭ ئېلىپ بەر، بولمىسا يولىنى توسۇپ ئۆزىمىز تارتىۋالىمىز. . . ئەترەتنىڭ ھارۋىسىدا ئانىسىنىڭ ھەققى بارمىكەن! ؟ . . . »

مانا شۇ يەرگە كەلگەندە «غوجا تام» لارنىڭ ئىچكى دۇنياسى ئوقۇرمەن ئالدىدا تېخىمۇ ئېنىق ئايان بولۇشقا باشلايدۇ. بۇ يەردە قىستۇرما قىلىپ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر نۇقتا بارکى، يازغۇچى «غوجا تام» لار بىلەن كەنت باشلىقى سايىمنىڭ قەلب دۇنياسى، ئوي ـ پىكرىنى پۈتۈنلەي دېگالوگ يولى بىلەنلا ئاشكارىلىغان. بۇ يازغۇچىنىڭ بىرقەدەر يۇقىرى ماھارەتنى پېرسوناژلار ئىندىۋىدۇئاللىقىغا ھۆرمەت قىلىشتىن ئىبارەت يېزىش ئىستىلى مەسىلىسىنى تەلەپ قىلىدۇ. مانا مۇشۇ يەردە يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇرنىڭ ئۆز ئىقتىدارىنى بىرقەدەر گەۋدىلىك جارى

قىلدۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

پەلەك شۇنداق، ئۇ پاناھسىز، پاسىبانسىزلارغا ئەزەلدىن چاقچاقنى مۇشۇنداق ئېغىر قىلىپ كەلگەن. بىراق شۇنىسى ئېنىقكى، پەقەتلا ئاشۇ پاناھسىز، پاسىبانسىزلار تەقدىرنىڭ مۇشۇنداق چاقچاقلىرىنى كۆتۈرۈشكە قادىر.

توختەك پۇتۇن ئەلەملىرىنى ئىچىگە يۇتۇپ سۈتچىلىك قىلىپ تاپقان پۇلىنى بېلىگە تۇگۈپ ئىچكىرىدىكى يىراق شەھەرلەرگە تىجارەت قىلىشقا كېتىدۇ. ئۇنىڭدا پۇل بار، ساغلام تەن، بېجىرىم ئەقىل بار. شۇڭا، ئۇ ئىچكىرىدە تىجارەت قىلىپ تېخىمۇ كۆپ پۇللۇق بولىدۇ. ئۇ قەيەرگىلا كەتسە، نەدىلا تۇرسا بولۇڤېرىدۇ. ئەمما ئۇ يەنە، پەرۋانە كۆيۈپ تۇرسىمۇ ئۆزىنى چىراغقا ئۇرغاندەك، ئۆز ۋاقتىدا ئۆزىنى سىقىپ چىقىرىۋەتكەن، پاتقاقلىققا ئاشۇ مەھەللىگە يەنە قايتىپ كېلىدۇ. چۈنكى، ئۇ-نىڭ گۈلشەن ئىسىملىك نۇرلۇق چىرىغى پەقەت مۇشۇ مەھەللىدىلا پارلايدۇ. ئەمما ئۇنى يەنە بۇ مەھەللىدە ھاياتنىڭ بىر-مۇنچە ئەگرى - توقايلىقلىرى كۈتۈپ تۇرىدۇ. راست دېگەندەك توختەك-نىڭ يېزىغا كېلىپلا ھېچكىم ئولتۇرۇشنى خالىمايدىغان دۆڭ تۆپىلىككە سالغان ھەشەمەتلىك بىناسى مەھەللىدىكىلەرنىڭ ئەم-دىلا تىنچىغان كۆڭلىنى پاراكەندە قىلۋېتىدۇ. دېمىسىمۇ توخ-تەكتەك بۇ مەھەللىگە ئەسلىي زاتىدىن يات، ئاتا - ئانىسىنىڭ تايىنى يوق يېتىمەكنىڭ بىر دۆڭگە مەھەللە خەلقىنىڭ كۆزلىرى-نى چاقنىتىۋەتكۈدەك ھەيۋەت ئىمارەتنى سېلىشى، ئاشۇ «غوجا تام» لارنىڭ ھەسەتخورلۇقىنى قوزغىماسلىقى مۇمكىنمۇ ئاخىر؟

توختەكمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا ئۆزىنى ئادەم دەپ بىلىدۇ. ئۇمۇ بەختلىك ئائىلىدە تىنچ، بايلىقات تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە! ئەمما بايلىقات تىنچ تۇرمۇش بىلەن بەختلىك ئائىلىنى تەقدىر بىرلا ۋاقىتتا تولۇقى بىلەن نېسىپ

قىلغان كىشىلەر ئانچە كۆپ ئەمەس. توختەكنىڭ گۈلشەن ئۇچۇن ئەلچى كىرگۈزۈشى، ئەمدى يەنە ئۇنى يېڭى زىددىيەت، يېڭى پالاكەتچىلىكلەرگە دۇچار قىلىدۇ. هايات ئەسلىي شۇنداق دولقۇن-لۇق دېگىزنىڭ ئۆزى، ئۇنىڭغا قولۇاق سالغان جاننىڭ ئۇنىڭ دولقۇندىن مۇستەسنا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، يا-شاش ئۇچۇن كۈرەش دېگەن مۇشۇ بولسا كېرەك.

«بۇ چۇش ئەمەس» هېكايىسىنىڭ بەشىنچى بۆلىكىدە يازغۇ-چى ۋەقەلىكنىڭ كەسكىنلىشىشگە سەۋەب بولغان نۇقتىلارنى دىئالوگ تەسۋىرى ئارقىلىق ماهىرلىق بىلەن مۇنداق گەۋدىلەندۇ-رىدۇ:

«— . . . نېمىسىگە يوغان سۆزلەيدۇ هوي ئۇ؟

— شۇنى دەيمىنا، بىز كىم، ئۇ كىم؟ . . . بىز دېگەن سادىر باينىڭ ئەۋلادلىرى!

— مۇشۇنىڭ بىلەن توختىنىڭ ئۇچىنچى قېتىم ئەلچى قويۇ-شى. شامال چىقمىسا دەرەخ لىڭشىمايدۇ، دېگەن گەپ بار. توختىغا سىڭلىمىزنىڭمۇ ئازراق مەيلى بارمۇ، قانداق؟

— مۇشۇنداق گەپنى سىرتتا مەنمۇ ئاڭلىغاندەك قىلىۋىدىم. . .

— شۇنداقمۇ؟ . . . ئۇنداقتا، بۇ بۇزۇقنى ئۆيگە مەھكەم سولايلى، ئاۋۇ توختەكنى مەھەللىدىن سۈرۈپ چىقىرايلى.

— شۇنداق قىلايلى، بولمىسا، بىزنىڭ يۇزىمىزنى تۆكىدە-غان بىر ئىش بولۇپ يۇرمىسۇن!»

گۈلشەننىڭ ئۇچ ئاكىسىنىڭ قىلىشقان بۇ گەپلىرىدىن بىز نېمە سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ سىڭلىسىنى توختىغا بېرىشكە بولمايدە-غانلىقىنى، ئۇلارنى قانداق بىر روهىي ئازاب قىيناۋاتقانلىقىنى، نېمىشقا ئۇلارنىڭ توختەككە شۇ دەرىجىدە ئۆچمەنلىك قىلىشىدە-غانلىقلىرىنى ناهايىتى روشەن كۆرەلەيمىز.

يازغۇچى مەتىمىن هوشۇر مەزكۇر هېكايىسىدە «غوجا تام»

لارنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ پىنھان روھىي دۇنياسىدىكى ئەڭ مۇرەككەپ تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ خىل گەۋدىلىك خاسلىقى ئاساسىدا ھېكايىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىگە ئوقۇرمەننى تەبئىي ھالدا باشلاپ كىرىدۇ. بولۇپمۇ «غوجا تام» لار ئىچىدىكى گۈلشەننىڭ ئۇچ ئاكىسىنىڭ يۈقىرىقى قىسقا مەسلىھىتى ۋە دىئالوگلىرى ئارقىلىق، ئۇلارنى تېخىمۇ گەۋدىلىك سىزىپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ قەلب دۇنياسىدىكى «ئازاب» يارلىرىنى ئۇستىلىق بىلەن كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ، نازۇك تەرەپلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئاشكارىلاپ، ئوقۇرمەن ئالدىدا ئۇلارنىڭ تىپىك ئالاھىدە-لىكلىرىنى تېخىمۇ گەۋدىلىك، تېخىمۇ روشەن نامايان قىلىشقا مۇۋەپپەق بولىدۇ.

ئاخىر گۈلشەننىڭ بۇ ئۇچ تەلۇە ئاكىسى دېگىنىنى قىلىدۇ:

توختەكنى دۇمبالاپ، ئۇنىڭ ئۆيىگە ئوت قويۇۋېتىپ، سىڭلىسىنى ئامبار ئۆيگە سولاپ قويىدۇ. قىزنىڭ ئاكىلىرىنىڭ نامەرد چاكىنىلىقىغا، ھەسەتخور ـ شەرمەندىلىكىگە، ئاچ كۆز ـ تەلۇلۈكىگە چىدىغۇچىلىكى قالمايدۇ.

پاكىز قەلب، بىغۇبار دىل ھامان ئۆزىنىڭ پاكىز ۋە بىغۇبار-لىقى سەۋەبىدىن ئىپلاسلىق، ياۋۇزلۇق ۋە قارا نىيەتلىكنىڭ قۇربانى بولىدۇ. مانا بۇ ھاياتتىكى تراگېدىيە، كىشى قەلبىنىڭ تارىنى تىترىتىدىغان، كۆڭۈل تىنچلىقىنى بۇزۇپ، ئۇنىڭغا ئەقىل ۋە پىكىر ئاتا قىلىدىغان تراگېدىيە. ئەدەبىيات ئەنە شۇنداق مەنبەلەردىن كېلىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەنە يازغۇچىدىن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئىنچىكە كۆزىتىش ۋە ئۆگىنىش بىلەن بەدىئىي مۇ-كەممەللىكنى، كۆپ تەرەپلىمىلىك بىلىم ۋە ئىقتىدارنى يېتىلدۇ-رۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ھېكايىنىڭ تۇغەللىمىسىدە يازغۇچى يەنە ئۇچ ئاكا ـ ئۇكا-

نىڭ ئويلىرىنى مۇنداق بەدئىي تۇستە تەسۋىرلەپ، ئوقۇرمەن ئالدىدا ئۇلارنىڭ مۇكەممەل ئوبرازىنى تىكلەيدۇ.

«. . . سانسىز قەبرىلەر ئارىسىدا يەنە يېڭى بىر قەبرە پەيدا بولدى. بېلىگە يوغان ئاق باغلاشقان ئۇچ ئاكا ـ ئۇكا ئۇنچىقماي يەرگە قاراپ تۇرۇشاتتى. ئاۋۇتنىڭ كاللىسىنى (ھەي ـ ي، ماۋۇ ھاماقەت قىزنىڭ قىلغان ئىشىنى قاراڭلار! . . . ئەمدى كىرىمىزنى كىم يۇيۇپ، ئاش ـ تامىقىمىزنى كىم ئېتەر؟)، دېگەن ئەندىشە كېزەتتى. داۋۇت ئۆز ـ ئۆزىگە: (ئەخمەق! بىزنىڭ جاپايىمىزدىن بۇرۇنراق قۇتۇلماق بولۇپ مۇشۇ ئىشنى قىلدىڭ ـ ھە؟ . . . بوۋام كۆمگەن ئالتۇنلارنى تاپقاندا ئىش باشقىچە بولاتتى ئەمەسمۇ؟ ! . . .) دەپ پىچىرلايتتى.»

ئۆز قېرىنداشلىرى، ئۆز يېقىنلىرى، ئۆز يۇرەك پارچىلىرىدىن ئايرىلغاندا، پەقەت پاكىز قەلبلا ھەقىقىي ياش تۆكىدۇ. ئەمدى مۇنۇ ئۇچ ئاكا ـ ئۇكا بولسا ئۆز دەردلىرىنىڭ ھەلەكچىلىكىدە. دېمەك، يازغۇچى بۇ ھېكايىسىدە باشتىن ـ ئاخىر بۇ ئۇچ ئاكا ـ ئۇكىنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقىغا ئوخشاش بىر خىل ۋەزىن يۈكلەپ، ئۇلارنى تىپىكلىك يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرىدۇ.

يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇرنىڭ «سارا» ناملىق ھېكايىسىمۇ كەڭ ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا زور تەسىر قوزغىغان ھېكايىلەرنىڭ بىرى. ھېكايە ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپقان:

بىرىنچى بۆلىكى «ئەسەر»نى ئېلىپ كەلگەن «ھېلىقى ئاپتور» نىڭ سۆزلىرى ۋە تەھرىر بۆلۈمىدە بولۇپ ئۆتكەن «ئەسەر» توغرىسىدىكى مۇنازىرە، ئىككىنچى ھەم ئاساسىي بۆلىكى «ھېلىقى ئاپتور» يازغان «ئەسەر» نىڭ ئۆزى.

ئەسەرنىڭ بىرىنچى بۆلىكىدىكى «ئاپتور» نىڭ سۆزلىرى ئوقۇرمەننى ئىختىيارسىز جەلپ قىلىپ، ھېكايە داۋامىغا بولغان قىزىقىشىنى ئاشۇرىدۇ. ئوقۇرمەننى قىزىقتۇرۇۋاتقان نەرسە

«ئاپتور» نىڭ سۆزلىرىدە ئەقلىي پىكىر ياكى ھېكمەتنىڭ ئەكس ئېتىپ تۇرغانلىقى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئادەمنىڭ كۆلكىسىنى قىستايدىغان تېتىقسىز، لاۋزا، مەنىسىز گەپلىرى. ئۇنىڭ بۇنداق باش ـ ئاخىرى باغلاشمىغان تاقما ـ تۇقما گەپلىرى يەنە قانداقلار. چە ئوقۇرمەنلەرنى ھېكايە ۋەقەلىكىنىڭ راۋاجىغا قىزىقتۇرىدۇ؟ بۇنىڭ سىرى شۇ يەردىكى، يازغۇچى «ئاپتور» غا شۇنداق بىر خىل خاسلىقنى مۇۋاپىقىيەتلىك يۇكلىيەلىگەن، يەنى ئۇنىڭ مىجەزىدىكى غەلىتىلىك بىلەن گەپ ـ سۆزىدىكى غەلىتىلىكنى بىر قىلىپ يۇغۇرۇۋەتكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ خىلدىكى ئادەمەلەرنىڭ يۇمۇرىستىك خاراكتېرىنى سىزىپ بېرىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ئەسلىي خاراكتېرىگە ھۆرمەت قىلغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، يازغۇچى «ئاپتور» نىڭ خاسلىقىغا تەۋە بولغان ھېچقانداق بىر ئېلېمېنتنى ئۆز سۈبيېكتى بويىچە ياساپ چىققان ئەمەس. بىز «ئاپتور» نىڭ سۆزلىرىدىكى مۇنۇ قۇرلىرىغا كۆز يۈگۈرتۈپ باقايلى:

«... ھە، ھە، سىياھى سۇسكەن دەمسىز؟ قەلەمنىڭ سىياھى تۈگەپ قالسا، ئالدىرىغاندا ئۇنىڭ ئۇچىغا تۈكۈرۈپ ـ تۈكۈرۈپ قويۇپ يېزىۋېرىدىغانمۇ ئادىتىم بار دەڭە. ئۇنداق چاغدا سىياھ سۇمۇرتىمەن دېسىڭىز، كاللىغا كەلگەن گەپ قېچىپ كېتىدۇ. ھېلىقى ئىلھام قاچتى دېگىنىمىز شۇمىكىن؟... ھە راست، مۇشۇ تۈكۈرۈكنىڭ خاسىيىتى توغرىسىدىمۇ بىر نەرسە يازسامىمكىن دېگەنتىم، يېزىپلا قالسام ئەكىلىپ كۆرسىتىمەن. مەسىلەن، ئالايلى: دېھقان كەتمەن چاپقاندا قولىغا تۈكۈرىدۇ. ئۇغۇ كەتمەننىڭ سېپىنى چىڭ تۇتىمەن دەپ شۇنداق قىلىدىغاندۇ، ئەڭ قىزىقى، يۇگۈرۈشكە چۈشكەن تەنتەربىيىچىلەرمۇ قولىغا تۈكۈرۈپ قويىدۇ. بەزىلەر سوقۇشۇپ قالسا بىر ـ بىرىنىڭ يۈزىگە تۈكۈرىدۇ. بىزنىڭ كونا ئادىتىمىزدە بالىلارنىڭ بېشىغا

چاقا چىقىپ قالسىمۇ چوڭلار تۆكۈرۈپ قويىدۇ. ئىشقىلىپ، يازدىكى ئىغان بولسا بۇمۇ خېلى قىزىق بىرنېمە بولۇپ چىقىدۇ جۇمۇ. . . »

«ئاپتور» نىڭ بۇ سۆزلىرى ئوقۇرمەن ئۇچۇن ئۆزلىرى ئۇچۇن ئۆزلىرى تونۇشقان مۇشۇ خىلدىكى ئادەملەرنى دەرھال كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. خۇددى بېلىنىسكىي ئېيتقاندەك: «يازغۇچى ئوبراز ئارقىلىق پىكىر قىلىدۇ. ئۇ ئۆز پېرسوناژلىرىنىڭ نېمىشقا شۇنداق قىلىقىنى، ئۆزى يارىتقان مۇھىتنىڭ نېمە سەۋەبتىن شۇنداق بولۇپ قالغانلىقىنى ئوقۇرمەنگە ئىسپاتلاپ ۋە دەلىللەپ بەرمەيدۇ، بەلكى كۆرسىتىپلا بېرىش بىلەن كۇپايىلىنىدۇ. شۇڭا، ھەقىقىي يازغۇچىنىڭ ياكى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئەسەر يازالايدىغان يازغۇچىنىڭ كاللىسىدا ئىدىيە ئەمەس، بەلكى ئوبراز گەۋدىلىنىدۇ. ئۇ شۇ ئوبرازلار يارىمىدە ئىدىيىنى كۆرەلەيدۇ.» يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر مۇشۇ ئىلمىي نۇقتىنى توغرا چۈشەنگىنى ئۈچۈن، ئۇ ساپ ھەم پاكىز يول بىلەن بەدىئىي ئوبراز يارىتىشتىن ئىبارەت ئىجادىي يولغا مېڭىپ ئوقۇرمەن نەزىرىدىكى شەرەپ پەللىسىگە يۈزلىنىدۇ.

«سارائ» نامىلىق بۇ مۇكەممەل بەدىئىي ھېكايە باشقىچە يول بىلەن كىشىنى تېخىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، چۈنكى ھېكايە ۋەقەلىكى شەھەردىكى ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدىكى ناھايىتى قىزىقارلىق بولغان، ئادەتتە ئادەم ئانچە دىققەت قىلىپمۇ كەتمەيدىغان، لېكىن مۇئەييەن ئومۇملۇققا ئىگە بولغان جانلىق دېتاللاردىن قۇراشتۇرۇلغان. مەسىلەن، «مەن» نى «سارائ» دېيىش جەريانىدىكى ۋەقەلىكەر ناھايىتى ئاددىي، ئىخچام ھەم قىزىقارلىق بولۇپ، يۇمۇرلۇق تۇسمۇ ئىنتايىن قويۇق. مۇنۇ كىچىككىنە ۋەقەلىككە قارائ:

«. . . ئەتىسى ئەتىگەندىلا دوختۇرخانىغا بېرىپ، ئۇزۇن ئۆچىرەتتە تۇرۇپ نومۇر ئالدىم. ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمىگە

كىرىۋىدىم، ئوتتۇرا ياش، تولۇق كەلگەن بىر دوختۇر ئايال قولۇمدىن قەغەزنى ئالدى. «ياش ۋاقتىدا خېلى چىرايلىق نېمە بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ قالدىم. ئۇمۇ كۆڭلۈمدىكىنى سەزگەندەك قىلىپ ماڭا بىر قىسمىلا قاراپ قويدى. «ئېرىنىمۇ جىق ئالدىغان نېمىغۇ دەيمەن؟...» دەپ ئۆچلۈكۈم كېلىپ قالدى. دوختۇر ئاق خالىتىنىڭ يانچۇقىدىن تىكشىغۇچنى ئېلىپ ئۇستەلدە قويۇپ تۇرۇپ:

— نەدە ئىشلەيسىز؟ — دەپ سورىدى.

— مۇشۇمۇ گەپ بولدىمۇ؟... سىز دوختۇر بولغاندىن كېيىن ئاۋۋال ئاغرىقتىن «نەرىگىز ئاغرىيدۇ؟» دەپ سورىماسىز؟ — دەپ تېرىكىۋىدىم، دوختۇرنىڭ يوغان كۆزلىرى ھەيرانلىقتا تېخىمۇ يوغىناپ كەتتى، — سىزنىڭ كۆڭلىگىزدىكىنى بىلمەمدىم؟ ئاۋۋال نەدە ئىشلەيدىغانلىقىمنى سورىۋېلىپ، ئىش ئورنۇمنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ داۋالىماقچىمۇ سىز؟... سىزگە مەنپەئىتى تېگىدىغان بىر يەردە ئىشلەيدىغان چىقىپ قالسام، پالانى ئىشىمنى مۇنداق قىلىۋەتسىگىز، دېمەكچىمۇ سىز؟ مۇشۇمۇ داۋالاش بولدىمۇ؟! — دەپ ۋارقىرىغىنىمچە چىقىپ كەتتىم. ھېلىقى ئايال ئارقامدىن «سارالڭ» دەپ قاراپلا قالدى.»

يازغۇچى «ئاپتور» نىڭ «ئەسەر» ى ئۇچۇن مانا شۇنداق ھەم ئىخچام، ھەم قىزىقارلىق ۋەقەلىكتىن بىرقانچىسىنى تاللىۋالغان. مانا شۇ قىزىقارلىق ۋەقەلىكلەر ئەۋجىدە «مەن» ئۆزىنى راستىنلا «سارالڭ بولۇپ قالغان ئوخشايمەن» دەپ ئويلاپ، سائىغا گۇناھ ئارتمايدىغان ساقچىنى كوچىدا كۆرۈپ، ئۇنى تۇيۇقسىز بىر مۇشت ئۇرۇپ ئۇچۇرۇۋېتىدۇ. ساقچى «مەن» نى تۇتۇۋالغاندا، «مەن» مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ:

«— مەن سارالىمەن، يالغان بولسا خوتۇنۇمدىن سوراپ

بېقىڭلار. دوختۇرمۇ بىلىدۇ. . . »

ئەمما «مەن» سارائ بولسىمۇ ساقچىنى ئۇرۇپ قويغان سەۋەبلىك تۆت - بەش ئاي قامىلىپ قالىدۇ. ھېكايىنى ئوقۇپ كۆلۈپ كېتىۋاتقان ئوقۇرمەن مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئويلىنىپ قالىدۇ. يازغۇچى بۇ يەردە قاتتىق ھەجۋىيلىك بىلەن بىر چوڭ ئىجتىمائىي مەسىلىنى يورۇتۇپ، بىر ھەقىقەتنى كۆرسىتىپ بېرىۋاتىدۇ. بۇ زادى قانداق ئىجتىمائىي مەسىلە؟ ھازىر بىز ئاجايىپ بىر دەۋردە ياشاۋاتىمىز. بىزنىڭ ئېڭىمىزنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ تەسەۋۋۇرىدىكىدىن كۆپ تېز، تەرەققىيات ئۇچۇن ئېچىۋېتىلگەن ئىشىكتىن بىزگە ھەر خىل سەلبىي نەرسىلەر سىڭىپ كىرىپ، پاكىز روھىيىتىمىزدە داۋالغۇش پەيدا قىلماقتا. ماركسىزمنىڭ ھەرقانداق بىر شەيئىنىڭ ئىككى تەرەپى — ئاكتىپ ۋە پاسسىپ تەرەپى بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەلۋەتتە، مەدەنىيەتنىڭ شۇنداق جۇملىسىدىندۇر. تەرەققىيات ئىنسانىيەتكە زور پايدا ئېلىپ كېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنسانىيەتنىڭ ئەسلىدىكى ئېتىقاد ئۆلچەملىرىنى، ئەقىدە مۇستەھكەملىكى ۋە ساپلىقىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئەسلىي ماھىيىتى نۇقتىسىدىن ھېچقانداق قىممەتكە ئەرزىمەيدىغان نەرسىلەرنى ئىنسانىيەت ئۇچۇن ھەممىدىن قىممەتلىك نەرسىلەرگە، ھەممىدىن قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئەكىسىچە ئەرزىمەس نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇپ، يېڭى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى پەيدا قىلماقتا. تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك ئەللەردىكى ئادەملەر ھازىر شۇ نۇقتىنى بارغانچە چوڭقۇر ھېس قىلماقتىكى، ئىنسانىيەت ئۇچۇن، پۈتۈن جەمئىيەت ئۇچۇن ئەڭ قىممەتلىك بولغان ئېتىقاد، ئەقىدە، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئەخلاقىي پەزىلەت، كىشىلەر ئارىسىدىكى مېھىر - مۇھەببەت قاتارلىقلارنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ھەممىدىن مۇھىم! مۇبادا مۇشۇ پەزىلەتلەر يوقىلىپ، بايلىق، پۇل، دۇنيا، مەنسەپ، شەخسىيەتچىلىك

مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىدىغان بولسا، مەلۇم ساندىكى پەزىلەت ساھىبلىرى بۇنداق جەمئىيەت تەرىپىدىن «سارائ» لارغا ئايلاندۇرۇۋېتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىز بۇنى كۆتۈرمەيدۇ ھەم كۆتۈرمەسلىكى كېرەك.

لېكىن بىز شۇنى سەگەكلىك بىلەن كۆرۈشىمىز كېرەككى، بىزنىڭ جەمئىيىتىمىز كىشىلىرىنىڭ ئېڭىغىمۇ ئاشۇنداق سەلبىي نەرسىلەر مەلۇم دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى. مانا بۇ رېئاللىقنى ئىدىئولوگىيە قوراللىرى ئىچىدە ئىجتىمائىيلىقى ئەڭ كۈچلۈك بولغان بەدىئىي ئەدەبىيات ئەڭ يۇكسەك سەزگۈرلۈكى بىلەن بايقىشى ۋە ئۇنى ئۆز خەلقىگە كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر ئۆزىنىڭ «سارائ» ھېكايىسىنى مانا شۇنداق ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ۋە مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە بېغىشلىغان. مەزكۇر ھېكايىدىكى «مەن» ھارامدىن كەلگەن 2000 يۈەن پۇلنى «ئالمايمەن» دېگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ «سارائ»؛ پۇلنى تۇل خوتۇننىڭ ئىشىكىگە تاشلاپ قويغىنى ئۈچۈن تېخىمۇ «سارائ»؛ نامرات تۇل خوتۇن بۇ پۇلنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇمۇ «سارائ»؛ پەقەت ھارام پۇلنى ئىشلىتىشنى بىلگەن سەمەتجان بىلەن «مەن» نىڭ خوتۇنلا ساق.

بۇ ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكلىرىمۇ ناھايىتى ئىخچام ئورۇنلاشتۇرۇلغان، قۇرۇلمىسى سىلىق، سۈژىتى جەلپكار بولۇپ، ئوقۇرمەننى تۈيدۇرمايلا ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ يەرلىرىدىكى تېخى ئۇلارغا ئايان بولمىغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر دېگىزىغا باشلايدۇ.

«، مۇساپىرلار قاۋىقى، دا» يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئەسەرلىرىنىڭ يەنە بىرىدۇر. بۇنىڭدا بىز شۇ نۇقتىنى كۆرۈۋالالايمىزكى، يازغۇچى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش-

نى نەقەدەر ئىنچىكە كۆزەتكەنلىكى ۋە ئۆگەنگەنلىكى، جەمئىيەتـ
نىڭ ئەڭ قىزىقارلىق بۆلۈكلىرىدىكى چوڭ ئىجتىمائىي مەسىلـ
لەرنى كۆرسىتىپ بېرىشكە تولۇق يارىدەم بېرەلەيدىغان ئەڭ ئادـ
دىي، ئەڭ كىچىك، ئەڭ قىزىقارلىق دېتاللارنى تاللاپ چىقىشقا
ماھىرلىقى بىلەن كىشىنى قايىل قىلىدۇ. يازغۇچى مەتىمىن
ھوشۇر ئىجادىيەتتە ئۆزىنىڭ ئۇقۇم، چۈشەنچە ۋە ئىدىيىسىنى
رېئال ھايات مەنتىقىسىگە زورلاپ تېڭىشتىن ھەزەر ئەيلەپ،
ئىجتىمائىي تۇرمۇش رېئاللىقىنى ھەممىدىن يۇكسەك ئورۇنغا
قويۇپ، دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ روھىيىتىدىكى ناھايىتى نۇرغۇن
تەرەپلەرنى سەنئەتلىك يول بىلەن تولىمۇ ئىخچام، تولىمۇ يارقىن
ئەكس ئەتتۇرۇپ ئۆزگىچە ئىجادىي يول شەكىللەندۇردى. بىزگە
مەلۇم بولغىنىدەك، ئەدەبىيات ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن سەنئەتتۇر.
سەنئەت ئۇ ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن پىكىر يۈرگۈزۈشتۇر. بۇ
دېگەنلىك بەدىئىي ئەدەبىياتتا ئوقۇرمەن ئۆزىگە كېرەكلىكلـ
نى، شۇ ئەسەر يارىتقان ھايات مەنتىقىسى، قويۇق ۋە مەركەزلەشـ
كەن رېئال تۇرمۇش پۈرىقى، ئېستېتىك پەللە دائىرىسىدە تەبـ
ئىي ھالدا ئايرىپ چىقىپ ھېس قىلالىسۇن دېگەنلىك. مەتىمىن
ھوشۇرنىڭ «‹مۇساپىرلار قاۋۇقى، دا» مۇشۇ نۇقتىدىن يەنە بىر
چوڭ بۆسۈش ھېسابلىنىدۇ. يازغۇچى مەزكۇر ھېكايىسىدە شەـ
ھەرنىڭ بۆلۈكىدىكى بىر ئاددىي قاۋاقخانىنىڭ ئىچىدىكى بىرنەچچە
سائەتلىك كۆرۈنۈشنى تاللىۋالغان. ھېكايىدىكى «شائىر»،
«مەن»، ھاراق تىلەمچىسى، «كۆزەتچى» ۋە ھېلىقى كېيىن
قاۋاقخانىغا كىرگەن يىگىتلەر ۋە ئۇلارنىڭ گەپ ـ سۆز ھەرىكەتـ
لىرى ئوقۇرمەنگە ناھايىتى كۈچلۈك رېئال تۇرمۇش پۈرىقىنى
ھىدلىتىدۇ.

بىز پېرسوناژلار ئىچىدىكى «كۆزەتچى» نىڭ قاۋاقخانىدا قىلـ
غان مۇشۇ سۆزىنىلا مىسال ئالساق كۇپايە:

« — هەي، بۇ هاراق دېگەن نېمىنىغۇ مەنمۇ بىر ئوبدانلا ئىچمەيدىغان بولۇپ قالغان، — دەپ گەپ باشلىدى ھېلىقى كىشى قولىدىكى ھارىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، — يېقىندا بىر رەنجىش بو-لۇپ قېلىپ يەنە ئىچىپ سالدىم. رەنجىش دېسەڭلار، ئۇزۇن يىل بولدى ئۆي باشقۇرۇشنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرىمەن دەڭلا، ئىنىلىرىم. بىر كۈنى ئولتۇرسام، ئۆي باشقۇرۇشنىڭ ئادەملىرى كېلىپ:

— ئاكا، سىز بۇ ئۆيدىن كۆچۈپ بەرسىڭىز، — دەيدۇ.

— نېمە گەپ؟ — دېسەم.

— ئاۋۇ ئۆيدىكى قوشنىڭىزنى بىلىسىزغۇ؟ — دەيدۇ.

ماڭا قوشنا بولۇپ ئولتۇرىدىغان بىر ياش بالا بولىدىغان.

— ھە بىلىمەن، يېمەكلىكلەر شىركىتىدە ئىشلەيدىغان ماۋۇ بىر تام قوشنامىمۇ؟ — دېدىم. ئۇلار:

— ھە، شۇ قوشنىڭىز ھازىر بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئۆستى. ئولتۇرۇۋاتقان ئۆيى كىچىك بولۇپ قاپتۇ. سىز ئولتۇرۇۋاتقان بۇ ئۆينى قوشۇپ، كېڭەيتىپ رېمونت قىلىپ، شۇ يىگىتكە بەرمەكچى، — دەيدۇ.

ئاچچىقىم نەدىن كەلدى:

— هەي، مەنمىچۇ ئارمىيە يېڭى كەلگەن چاغلاردا مەھەللىدە ئاكتىپ بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا يىگىرمە - ئوتتۇز ئادەمگە باش بولۇپ گومىنداڭچىلار بىلەن سوقۇشۇپ، يېڭى ھۆكۈمەت ئۇچۇن قان ئاققۇزغان. ئەمدىزە تېخى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا يىرتىق ئىشتان كىيىپ يۈرگەن نېمىلەرگە ئۆيۈمنى بوشىتىپ بېرىپ، كۈدە - كۆرپەمنى يۈدۈپ نەدە سەرسان بولۇپ يۈرگۈدەكمەن. بېرىپ باشلىقىڭغا ئېيتىش، كۆچمەيمەن، قولىدىن كەلگىنىنى قىلسۇن! دېدىم.

مېنىڭغۇ ئۆيدىن كۆچۈرۈۋېتەلمىدى، شۇنداق بولسىمۇ، ئاچچىقىمدا كونا پەلتويۇمنى سېتىپ، مانا ئۇچ كۇن بولدى، پۇلنىغا

هاراق ئىچىپ يۈردىمەن، بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز كۈلۈۋەتتۇق.

— كۆزەتچىلىك قىلمەن، — دېدى ئۇ، — بىزدەك ياشقا چوڭ بولۇپ قالغان ئادەمگە كۆزەتچىلىكتىن باشقا نېمە ئىش بار دەيسىلەر. شۇنىڭغىمۇ ئاران ئېرىشتىم، نەدە كۆزەتچىلىك قىلسام، ئىككى - ئۈچ ئاي ئۆتمەيلا بوشىتىۋېتىپ، شۇ يەرنىڭ كادىرلىرىدىن بىرى ئۇرۇق - تۇغقىنىنى ئەكېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇۋالىدۇ. ئۆتكەندە بىر ئورۇنغا كۆزەتچىلىك قىلىپ 500 يۈەن قەرز بولۇپ قېلىۋىدىم، قەرزنى ئۈزۈۋۈەتسۇن دەپ خېلى ئۈزاق ئىشلىتىپ قالدى. «ھە ئىشنىڭ يولى مۇنداقكەن - دە!» دېدىم. ھازىرقى كۆزەتچىلىك قىلىدىغان ئورۇنغا 2000 يۈەندەك قەرز بولدۇم. خۇدايىم بۇيرۇسا، ئەمدى ئۇ يەرگە چىكىپلا كەتتۇق دەڭلا... قېنى كەلمەمسىلەر؟...»

قاراڭ، كۆزەتچىنىڭ مۇشۇ سۆزلىرىدىنلا بىز دەۋرىمىزدىكى ئاز ساندىكى چىرىكلىكلەرنىڭ بىھۇدە قۇربانى بولۇپ كېلىۋاتقان، ئاز ساندىكى بەزى رەھبىرىي كادىرلار ھاكىمۇتلەقلىقنىڭ پالاكەتچىلىكىنى يەتكۈچە تارتىۋاتقان شۇنداقلا ھاياتلىق ئۈچۈن خۇددى ئۆيگە سولىنىپ قالغان قۇشقاچتەك جەمئىيەت تېمىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىگە ئۆزىنى تىنىمسىز ئۇرۇپ، ئەڭ ئاخىر «بەشەملىك» بىلەن ئۆزىگە خاس چىقىش يولى ئىزدەۋاتقان كىشىلەرنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. يازغۇچى قەلەم يورغىلىتىپ كېلىۋاتقاندا، بەزى قەلەم ئىگىلىرىدەك ئۆز خاھىشىنى ئەسەرگە قىلچە تاڭمىغان، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئاپتور ئۆز پىكرىنى ئىپادىلەيمەن دەپ بىھۇدە ئۇرۇنمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇرمەنمۇ مەزكۇر قۇرلارغا كۆز يۈگۈرتۈپ كېتىۋاتقاندا ھېچقانداق بايان ۋە سۆز ئۇنىڭ ئۈچۈن زورۇقلىق تۇيۇلمايدۇ. چۈنكى ئەسەر قانچە زورۇقۇپ يېزىلسا، ئوقۇرمەنمۇ شۇنچە زورۇقۇپ ئوقۇيدۇ. قاندا-

داق ئەسەر زورۇقۇپ يېزىلغان ئەسەر بولىدۇ؟ قەلەم ئىگىسىنىڭ ئۆز ئىدىيىسىنى ئۆز يازمىسىغا زورلاپ تېڭىشى، هايات مەنتىقىسى ۋە چىنلىقىغا هۆرمەت قىلماسلىقى تۈپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن ئەسەر زورۇقۇپ يېزىلغان ئەسەر بولىدۇ.

ئەسلىي هاياتنىڭ ئۆزى تولىمۇ قىزىقارلىق، بولۇپمۇ ئۇيغۇر هاياتىنىڭ ئۆزى يۇمۇرىستىك خاراكتېر بىلەن تولۇپ تاشقان. ئۇنى ئىنچىكە كۆزىتىشنى ۋە مۇهاكىمە قىلىشنى بىلمىدىغان قەلەم ئىگىلىرى بۇ پۈتمەس خەزىنىدىن خالىغانچە دېتال ئېلىپ ئىشلەتەلەيدۇ. «‹مۇساپىرلار قاۋىقى› دا» هېكايىسىدە مەتتىمىن هوشۇر باشتىن - ئاخىر مانا شۇنداق ئۇقۇرمەننى جەلپ قىلىش كۈچى كۈچلۈك بولغان قىزىقارلىق ۋەقەلەرنى تاللاپ ئىشلەتكەن. مەسىلەن، بىز مەزكۇر هېكايىنىڭ تۇنجى مۇنۇ قۇرلارنى ئوقۇپ باقايلى:

«شۇ گەپ بىلەن، بىرەيلەن قوپۇپ شامىلنى ياقىسىدىن سۆرىدى، يەنە بىرەيلەن ‹شائىر دېگەن سەندەك بولسا› دەپ كۆتىگە تېپىپ، دۇكاندىن ئىتتىرىپ چىقىرىۋەتتى.

— ماۋۇ ئاغىنىسىنى قانداق قىلىمىز؟

— هەيدە! . . .

‹هەيدە› دېگۈچىنىڭ گېپى ئاخىرلىشىپ بولغۇچە چاققانلىق قىلىپ، تالاغا ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىۋېلىپ، تېپىك يېيىشتىن قۇتۇلۇپ قالدىم. 50 يۇەنگە يېڭىلا ئالغان شىلەپەم ئۇستەل ئۇستىدە ئۇنتۇلۇپ قالغانىدى. ‹ئىسىت، مەستلەر سېتىپ پۇلغا هاراق ئىچىۋېتىدىغان بولدى - دە!› دەپ تۇرۇشۇمغا، شىلەپەمنى ئارقامدىن ئۇچۇپ چىقتى. يەردىن ئېلىپ توپىسىنىمۇ قاقماي بېشىمغا كىيدىم - دە، ئاغىنەمنىڭ ئارقىسىدىن يۇگۇردۇم». ئېنىقكى بۇ قۇرلارغا كۆز يۇگۇرتۇۋاتقان ئوقۇرمەن ئۆزىنىڭ كۈلكىسىنى باسالماي قالىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «قىزنىڭ قەلبى»، «ھاراق توغرىسىدا ھېكايە»، «گۈللىگەن دالا»، «ئايخان»، «قىرلىق ئىستاكان»، «بۆرە جىلغا»، «چوشقىلارغا بايرام»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چار خوراز»، «قارا قورساق سەركە» قاتارلىق ھېكايىلىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئۇسۇلى تۇقلىرى بىلەن ئۇيغۇر چاغداش ھېكايىچىلىقىدا ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ھېكايىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى پۈختا، تىلى چۈچۈك، يۇمۇرىستىك خاراكتېرى كۈچلۈك، تۇرمۇش پۇرىقى ئالاھىدە قويۇق بولۇپ ئوقۇرمەنگە ئۆزگىچە زوق بېغىشلايدۇ.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا ۋارىسلىق قىلىشتىكى بوشلۇقلار

ئىبراھىم ھامۇت: ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قايسى تەرەپلىرىگە نۇقتىلىق ۋارىسلىق قىلىش زۆرۈر؟

ئابدۇۋەسسر شۇكۇرى: ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى يازما ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈتاش تېكىستلىرىدىن باشلاندى دەپ قارايمىز. بۇ دەۋردىكى ئەدەبىياتتا بارلىققا كەلگەن تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەر، ھەربىي تەزكىرە، خاقانلار تارىخىغا بېغىشلانغان ئەسەرلەر، خانلىقنىڭ تارىخىدا ئالاھىدە تۆھپە يارىتقان سانغۇنلارنىڭ كەچۈرمىشلىرى، شۇنداقلا شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى تەسۋىرلەنگەن ئەسەرلەرنىڭ تىلى ئىنتايىن گۈزەل ئىدى. بەزى چەت ئەللىك ئالىملار مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەربىر ئابزاس، جۈملىلىرىنىڭ ئاخىرىنى قاپىيىلىك سۆزلەر بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئۇنى دەسلەپتە شېئىر دەپ قارىغانىدى.

ئەنئەنىمىزدىكى قاپىيىلىك سۆزلەش ئادىتى، جەڭنامىلەر، قىسسەلەردىكى ھەربىر ئابزاسنىڭ ئاخىرىنى قاپىيە بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇش، پۈتۈنلەي ئاددىي جۈملە ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، بىز مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرىنى شېئىر ئەمەس، بەلكى تىلىدىن كۆچلۈك شېئىر پۇراپ تۇرىدىغان نەسرىي ئەسەرلەر دەپ ئېيتالايمىز. دېمەك، مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتمۇ بەدىئىي تىل جەھەتتىن ئىنتايىن گۈزەل ھەم نەپىس ئىدى.

گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرلىرىدە پروزا بىلەن شېئىرىيەتتە ناھايىتى ئېنىق ئايرىلىش بولدى. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتىدا دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر، لىرىكىلار، ھېكمەتلەرنى مەزمۇن قىلغان شېئىرلار ئالاھىدە روناق تاپتى. شەكىل جەھەتتىن بۇ دەۋرلەردىكى شېئىرلاردا باش قاپىيە (ئاللىتراتسىيە) بىلەن ئاياغ قاپىيە بىرگە كېلىدىغان خۇسۇسىيەت شېئىرىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ مۇقىملاشتى.

1965 - يىلى تۇركولوگ، ئالىم رەشىد راخمەتى ئارات «ئەسكى تۇرك شېئىرلىرى» («قەدىمكى تۇرك شېئىرلىرى») نامىدا نەشر قىلغان شېئىرلار قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە تەۋە شېئىرلار بولۇپ، بۇ شېئىرلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلغاندا، كۆپ ساندىكى شېئىرلار باش ھەم ئاياغ قاپىيىدە كەلگەن سىرت، يەنە توق ۋە ئاچ قاپىيىدە كەلگەنلىكى مەلۇم بولغان.

بۇ دەۋردىكى شېئىرىيەتتە چاچما شېئىرلار ئالاھىدە گۈللەنگەن بولۇپ، ئاساسەن لىرىكا ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بۇگۈنكى رۇبائىيغا ئوخشاپ قالىدىغان شېئىرلارمۇ بار بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئاروز ۋەزنىنىڭ تەلىپى بويىچە يېزىلغان رۇبائىيلاردىن پەرقلىنىدۇ.

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتىدا پروزا بىلەن تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئالاھىدە تېز بولدى، بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ مۇقەددەس نوملىرى بولغان «ئالتۇن يارۇق» تىن، «داساكارما سۇترا» غىچە، «ئاۋادانا سۇترا» دىن، «ئون بەدۈك قىلىنچ» قىچە بولغان نۇرغۇن نوملار ئۇيغۇر تىلىغا تولىمۇ يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەرجىمە قىلىنغان. مانى دىنىغا ئائىت «خۇاستۇ ئانفىت» ھەم خرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى

«ئىنجىل» قاتارلىق كىتابلارمۇ خېلى بۇرۇنلا تەرجىمە قىلىنىپ بولغان. بۇ دەۋردە ناھايىتى نۇرغۇن مىللەتلەر ئىچىدە «ئىنجىل» قاتارلىق «مۇقەددەس» كىتابلار تېخى تەرجىمە قىلىنمىغانىدى.

قۇچۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يۇقىرىقىدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەندىن سىرت، يەنە يېڭى بىر ژانىر — دراماتىچىلىقنى بارلىققا كەلتۈردى ھەمدە دراماتىچىلىقنى ناھايىتى يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلاندۇردى.

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ئەنە شۇنداق شېئىرىيەت بىلەن پروزىنى ئاساسىي لىنىيە قىلىپ راۋاجلاندى. ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردە بولسا ئەدەبىياتىمىزغا نىسبەتەن ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى ناھايىتى روشەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بۇ ئەدەبىي تىلىمىزدا مىسلى كۆرۈلمىگەن بېيىش باسقۇچىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەلۇم دەرىجىدە رول ئوينىدى. ئىلگىرى ئۇيغۇر تىلى ئۆزبېكنىڭ بايلىقى ئاساسىدا يېپەك يولىدىكى بەزى مىللەتلەر تىلىدىن، يەنى ئەنەتكەكچىدىن، سوغدىچىدىن، ساكچىدىن، توخرىچىدىن سۆز قوبۇل قىلغان بولسا ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەرەب، پارسچىدىن نۇرغۇنلىغان لېكسىكىلىق گەۋدىلەرنى ئۆزلەشتۈردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىدا مەنداش سۆزلەر كۆپىيىپ، قاپىيە ئۇچۇن ناھايىتى ياخشى سورۇن ھازىرلاپ بەردىكى، تۈركىي تىللىق شائىرلار قاپىيە چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان بولدى.

يۇقىرىقىدەك تەرەققىياتلار نەتىجىسىدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى شېئىرىيەتنىڭ تىلى، پاساھەتنىڭ تىلى، ئەدەبىياتنىڭ تىلى بولۇپ خىزمەت قىلدى. پارس تىلىدىن باشقا تىلدا خەمسە يېزىش مۇمكىن بولمايدۇ، دەپ قارىغان ئابدۇراخمان جامى نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىنى كۆرۈپ تاڭ قالدى. دېمەك، بۇ دەۋردىكى ئەدەبىي تىلنىڭ پاساھىتى پەۋقۇلئاددە يۇكسەك ئورۇنغا كۆتۈرۈلۈپ، شې-

ئىنسانىيەت دۇنياۋى سەۋىيە يارىتتى. ئەمما، پروزىدا بولسا ئاجىز-لىشىش ھالىتى كۆرۈلۈپ، پروزىدا يېزىلىدىغان تېمىتىكا دېتاللىرى شېئىرىيەت بىلەن ئىجاد قىلىنىدى. گەرچە پروزا ئەسەرلىرى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭدىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىكى پروزىنىڭ ئەنئەنە ئىزچىللىقىنى كۆرسەتمەپ بەرەلمەيمىز.

يۇقىرىقى نۇقتىلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ۋارىسلىق قىلىش زۆرۈر بولغان تەرەپ يەنىلا شېئىرىيەت، شېئىرىيەتتە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا شېئىرىي تىل، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، شېئىرىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىكى بولغان لىروس بوشلۇقى، شېئىرىي ھېكمەتنىڭ چوڭقۇرلۇقى، شېئىرىي ئوبراز قاتارلىق تەرەپلەردىن مەركەزلىك ۋارىسلىق قىلىپ، چاغداش شېئىرىيىتىمىزنىڭ، توغرىسى بۈگۈنكى دەۋردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات يولىنى تېپىپ چىقىشىمىز لازىم.

ئىبراھىم ھامۇت: بەدىئىي تىل جەھەتتىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى قانداق ئۆرنەك قىلىشىمىز لازىم؟

ئابدۇبەسىر شۈكۈرى: بەدىئىي تىل ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم ئامىلى، شۇنداقلا جېنى. بەدىئىي ئەدەبىيات ھېكمەتنى بەدىئىي تىل بىلەن يۇغۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرىدۇ. بۇ يەردىكى ھېكمەت ئاددىي ھالدىكى ھېكمەت بولماستىن، بەلكى كىتابخانغا مەلۇم بولمىغان، رەڭدار تىلنى يېپىنچا قىلغان ھېكمەتتىن ئىبارەت. بۇ ئەلۋەتتە بەدىئىي تىلنى كاپالەتكە ئىگە قىلالايدىغان يۈكسەك بەدىئىي ماھارەتتىن كېلىدۇ. بۇنداق بەدىئىي ماھارەتنى گۈزەل بەدىئىي تىل شەكىللەندۈرىدۇ.

شېئىرىيەتنىڭ تىل گۈزەللىكى ئۇنىڭدىكى پاساھەتتە، تېخىمۇ توغرىسى ئوقۇرمەن ئۈچۈن ھۇزۇر بېغىشلىيالايدىغان دەللىكى

تە. ئەنە شۇنداق دەل جايىدا ئىشلىتىلگەن تىل زوقلانغۇچىنىڭ ئەڭ نازۇك تۇيغۇلىرىغچە يېتىپ بارالايدۇ، ئۇزاققىچە قەلب تارىنى تىترىتەلەيدۇ.

ئەنە شۇنداق دەللىك نۇقتىسىدا تۇرغان تىلنى قايسى دەرىجە- دە ئوينىتىش، قايسى دەرىجىدە يۇكسەكلىككە كۆتۈرۇش بەدىئىي ئىستېداتقا، بەدىئىي ماھارەتكە باغلىق. شۇڭلاشقا، بۇگۈنكى كۈندىكى بارغانسېرى قۇرغاقلىشىپ كېتىۋاتقان، ھاياتىي كۇچىنى يوقىتىپ قويۇۋاتقان شېئىرىيەت تىلىمىزغا جان كىرگۈزۈشتە، كلاسسىكلىرىمىزنىڭ شېئىرىي تىل يارىتىشتىكى ئۇلگىلىرى نا- ھايىتىمۇ قىممەتلىك. قەدىمكى دەۋرلەردىكى گۈزەل شېئىرىي تىلدا مەيدانغا كەلگەن كۆپ خىل شېئىرىيەت شەكىللىرى ئاستا - ئاستا تاشلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئىپادىلەش قۇدرىتىگە باي تىلىمىز رويابقا چىقارغان بەدىئىي تىل مۇھىتىدا ئارۇزنىڭ ھەر خىل بەھرىلىرى بارلىققا كېلىپ يۈكسەك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئەرەبلەردە پەيدا بول- غان بۇ شېئىر شەكلى پارس ئەدەبىياتىدا گۈللەندى. تۇركىي تىللىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا، جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ۋايىغا يەتتى، مېۋە بەردى (دۇنيادا شېئىرىيەتنىڭ ئارۇز ۋەزنى ئەرەب ئارۇزى، پارس ئارۇزى ۋە تۇركىي ئارۇزى دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ). كلاسسىكلىرىمىز ئارۇزنىڭ ئۆلچەملىرىگە ناھايىتى قاتتىق ئەمەل قىلغان ئاساستا ئەسەرلەرنى پۈتتى. مەسىلەن، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بىرىنچى مىسراسى قايسى خىل ۋەزىن ئۆل- چىمىدە يېزىلسا، ئەڭ ئاخىرقى مىسرالىرىغچە شۇ خىل ۋەزىن ئېتىبارىدا يېزىلدى. نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدە ئارۇزغا چۈشمەي- دىغان، ۋەزىن بۇزىدىغان بىرەرمۇ مىسرا ئۇچرىمىدى.

نەۋائى شېئىرلىرىنىڭ مۇقام كۈيلىرى بىلەن جىپسلىشىپ كېتەلىشى، مۇقام تېكىستلىرى ئىچىدە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى

ئىگىلىيەلمىشى دەل ئاشۇ مىسرالاردىكى ۋەزىن، كۈچلۈك شېئىر-
رىي رىتىم، مول ئاھاڭدارلىقتىن كەلگەنىدى.

بۈگۈنكى كۈندە شېئىرىيىتىمىزدىكى ئارۇزنىڭ شېئىرىي شەكىللىرى بولغان غەزەل، مۇخەممەس، رۇبائىيلارنى ھەقىقىي ئارۇزنىڭ ئۆلچىمىگە سالمىغان بولساق، كۆپلىگەن شېئىرلىرى-مىز ئارۇزغا چۈشمەيدۇ. بۈنداق دېگەنلىك، ھەرگىزمۇ ئەينى دەۋردىكى ئارۇز ئۆلچەملىرىنى ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ كېلىش كې-رەك دېگەنلىك ئەمەس. بەلكى بۈگۈنكى تىلىمىز ئارقىلىق ئارۇز-نى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ، راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يولىنى تېپىپ چىقىشىمىز لازىم دېگەنلىكتۇر.

شۇنداق قىلغاندا، شېئىرلارنىڭ مۇزىكىلىق تۈسكە ئىگە بولۇشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ. شېئىردىكى مۇزىكىلىق تۈس قانچە قويۇق بولسا، شېئىرنىڭ يېقىشچانلىقى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ.

نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىنى خەلق نەچچە يۈز يىللار مابەينىدە يادلاپ، ناخشا قىلىپ ئېيتىپ كەلدى. بۇنىڭ سەۋەبى يەنىلا نەۋائى شېئىرلىرىدىكى مەزمۇن گۈزەللىكىدىن سىرت، شېئىر-نىڭ مۇزىكا پۈرىقىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ۋايىغا يەتكەن ئاھاڭدارلى-قى، گۈزەل شېئىرىي رىتمى ئىدى.

شۇڭلاشقا شېئىرىيەتتە كلاسسىك ئەدەبىياتنى ئالاھىدە ئۆر-نەك قىلىشىمىز لازىم.

بىزدە تېخى ھازىرغىچە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس نەزەرىيىۋى سىستېمىسى شەكىللىنەلمىدى. ھازىرقى زامان ئەدە-بىياتىدىن بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىغچە رۇس ئەدەبىيات نەزەرىيە-سىنىڭ تەسىرى چوڭقۇر بولدى. ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدىن باش-قا، ئەدەبىياتنىڭ قالغان ئىككى تەركىبىي قىسمى، يەنى ئىلمىي پاساھەت بىلەن ئىلمىي مەنتىق تەرەپلەردىكى ئېسىل ئەنئەنىلەر-

دىن ئۇلگە ئېلىشىمىزمۇ يېتەرلىك بولمىدى.

ئىلمىي پاساھەتتىكى نەزەرىيىۋى ئىزچىللىقنى تېپىپ چىقىش ئۈچۈن بىز كلاسسىكلىرىمىزنىڭ بەدىئىي مۇڭۇپپەقىيەتلىرىنى خۇلاسىلەپ، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت جەڭھەرلىرىنى يېغىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان نەزەرىيىۋى سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇشىمىز لازىم. بىز ئەنە شۇ نەزەرىيىۋى قورال بىلەن شېئىرىيىتىمىزنى، بۈگۈنكى ئەدەبىياتىمىزنى ئۆلچەپ چىقالىساق، ئەدەبىياتىمىزغا ھەقىقىي دىئاگنوز قويۇپ، ئۇنىڭدىكى كېسەللىكلەرنى تېپىپ ئەدەبىياتىمىزنى تېخىمۇ يۇكسەلدۈرەلەيمىز. ئەپسۇس، بىز ھازىرغىچە ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇكەممەل نەزەرىيىۋى سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرەلمىدۇق. شۇڭلاشقا ئەدەبىي ئوبزورلىرىمىز پەقەت ئەسەرنى تونۇشتۇرۇش، ئىزاھلاش باسقۇچىدىلا توختاپ قالدى. ئەسەرنىڭ ھەربىر دېتاللىرىنى چۈڭۇپ ئوپېراتسىيە قىلالايدىغان ھالەت شەكىللەنمىدى. شېئىرىيەتنى بولسا شېئىرنى شەكىل جەھەتتىن، شېئىرنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتىن تەھلىل يۈرگۈزۈپلا بولدى قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەيدانغا كەلدى. شېئىرنى ئىلمىي پاساھەت نۇقتىسىدىن، ئىلمىي مەنتىق نۇقتىسىدىن، شېئىرنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى ۋە گۈزەللىكى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلالايدىغان، پىكىر يۈرگۈزەلەيدىغان باسقۇچقا تېخى يېتىپ بارالمىدۇق.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئىلمىي مەنتىق تەرەپتىن ئۆزىمىزنىڭ مىللىي ئىلمىي مەنتىق ئەنئەنىمىز خۇلاسىلەنمىدى. بۈنىڭدىكى قانۇنىيەت تېخى تېپىپ چىقىلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىن مەلۇم دەرىجىدە ئايرىلىپ قالدى. مەيلى ئىپادىلەش جەھەتتىن بولسۇن، ياكى بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتىش جەھەتتىن بولسۇن، بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىمىز شۇنچە كەڭرى بولغان بىر مۇھىتنى بايقاشتىن

مەھرۇم قالدى. ئەگەر بۇ مۇھىتنى بايقىيالىغان بولساق ئەدەبىيا-تىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇن پارلاق يول ئېچىلغان بولاتتى.

ئىبراھىم ھامۇت: بۇگۇنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قايسى ژانىرى كلاسسىك ئەنئەنىلىرىمىزگە ۋارىسلىق قىلىشقا بەكرەك موھتاج؟

ئابدۇۋەسسر شۇكۇرى: بىزدە بۇگۇنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدە-بىياتىدىكى پروزىنى رۇس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە شەكىللەندى، دەيدىغان قاراش بار. كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزنى كۆزىتىدىغان بولساق، كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزنىڭ ئارىسىدىنمۇ بۇگۇنكى دەۋر پروزىچىلىقىمىزغا ئۆرنەك بولالىغۇدەك ئەسەرلەر-نى خېلى كۆپ ئۇچرىتالايمىز.

مەسىلەن، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»، «چاشتانى ئە-لىك بەگ»، «ئوتۇنچى يىگىت» ھېكايىسى قاتارلىق ئەسەرلەر دراماتىك توقۇنۇش، پېرسوناژلارنىڭ ئادەتتىكى ھەرىكىتى ئارقە-لىق پىسخىكىسىنى ئېچىپ بېرىش تەرەپلەردە پروزىچىلىقىمىزغا ئۇلگە بولالايدۇ. پروزىدىكى ھاياتىي كۆچ ئوقۇرمەن ئويلاپمۇ ئۇلگۇرمىگەن، تاسادىپىيلىق ئىچىگە يوشۇرۇنغان كەسكىن درامـا-تىك زىددىيەتلەردىن كېلىدۇ. بۇگۇنكى ئەدەبىياتىمىز كلاسسىك پروزىچىلىقىمىزدىكى پېرسوناژنىڭ مەنۇىيىتىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، پېرسوناژنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئەينەن تەسۋىرلەپ بې-رىشتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئۆگىنىپ بۇ تەرەپتىكى ئاكتىپ ئامىللارنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش لازىم.

بۇگۇنكى ئەدەبىياتىمىزدا پروزا ئەسەرلىرىمىز سان جەھەت-تىن خېلىلا كۆپ بولسىمۇ، ئەمما كىتابخانلارنىڭ قەلبىدە تەسىر پەيدا قىلالىغانلىرى، كىتابخانلارنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەنلىرى يەنىلا ئاز ساندا. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، بۇگۇنكى پروزىچىلىقىمىزدا مىللىي روھىيىتىمىزنى، ئۆزىمىز-

نىڭ مەدەنىيەت، ئەنئەنە تىندۇرمىلىرىمىزغا ئورتاقلاشقان مىللىي ئەنئەنىمىزنى كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدىكىدەك يارقىن ئىپادىلەپ بېرەلمىگەنلىكىمىزدە. كلاسسىك پروزىمىزدىكى ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلەرنى يېغىنچاقلاپ ئۇنى بۈگۈنكى پروزىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالمىغانلىقىمىزدا. بىز تېخى كلاسسىك پروزىمىزنى ئىستېلىستىكا ئىلمى نۇقتىسىدىن تەنقىد قىلىپ كۆرمىدۇق.

بۈگۈنكى دەۋردە بىزدىكى پوئېزىيە بولسا تىل ئىشلىتىش جەھەتتىن نامراتلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. لېكسىكىلىق تىل بايلىقىمىز كۆنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، ئەكسىچە شېئىرىيەت تىلىمىز نامراتلىشىشقا قاراپ يۈز تۇتتى. شېئىرىيەتمىزدە تەكرارلىنىش كۆپ، ئۆزگىچىلىك، يېڭىلىق ئاز بولدى. بۇنداق بولغانلىقىدىن، كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزدىكى ئارۇزدىن باشقا، يەنە بەزى گۈزەل ئەنئەنىۋى تۈرلەرنى قايتىدىن تىرىلدۈرۈشىمىز، كلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئىپادىلەشتىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى بۈگۈنكى شېئىرىيىتىمىزگە تەتبىقلىشىمىز لازىم.

ئۇنىڭدىن باشقا بۈگۈنكى ئەدەبىياتىمىزدا داستانچىلىق يوقلىپ كېتىشكە قاراپ يۈزلەندى. بۇ ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىنىڭ داستان ژانىرىنى ياقتۇرمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىدىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. داستان ئەمەلىيەتتە شائىردىن يۈكسەك بەدىئىي قابىلىيەت، مول ھەم ئەتراپلىق بىلىم، مەلۇم ئىجادىيەت سەۋىيىسى تەلەپ قىلىدىغان ژانىر. بۈگۈنكى كۈندىمۇ، ھەقىقىي داستان يېزىلسا خەلق ئۇنى سۆيۈپ ئوقۇيدۇ، ئالقىشلايدۇ.

ئەدەبىياتىمىزدا ئەخمەت زىيائى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، تېيىپجان ئېلىيوف، بۇغدا ئابدۇللا قاتارلىق شائىرلارنىڭ داستانلىرى خەلقنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە داستانچىلىقىمىزدا ئۆزۈكچىلىك شەكىللەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن كلاسسىكلىرىمىزدىن داستانچىلىقنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك

لىك نەتىجىلىرىنى ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىدا ھېكايىچىلىق بولۇپ رومانچىلىق بولمىسا، شېئىرىيەت بولۇپ داستانچىلىق بولمىسا، بۇ نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟! بۇ ئەلۋەتتە شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تېخى تولۇق پىشىپ يېتىلمىگەنلىكىنىڭ ئالامىتى.

ئۇنىڭدىن باشقا بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىزدىكى ساتىرا ژانىرىغا يېڭىدىن دىققىنوز قويۇپ بۇگۈنكى ساتىرالىرىمىزنى ھاياتىي كۆچىكە ئېرىشتۇرۇشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىپ كۆرۈشىمىز كېرەك ھەمدە كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ ساتىرا يېزىشتىكى ئېسىل ئەنئەنىلىرىدىن ئوزۇق ئېلىشىمىز زۆرۈر. كلاسسىك رۇبائىيلارنىڭ ۋەزىن ئۆلچىمى رەمەل بەھرىنى ئاساس قىلىدۇ. مەسىلەن، ھەربىر مىسرانىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەردە قىسقا، ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار بولىدۇ. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ھەربىر مىسرىغا چۈشكەندە ئىزچىللىقنى ساقلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن مىسرالاردىكى ئاھاڭدارلىق شەكىللىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇچ مىسرادا ئايرىم - ئايرىم ھېكمەتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ تۆتىنچى مىسرادا ئالدىنقى ئۇچ مىسرانى خۇلاسىلەيدۇ.

يۇقىرىقى تەرەپلەرنىڭ ھەممىسىدە بىز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا ۋارىسلىق قىلىشقا موھتاج. بۇلار ھەرگىزمۇ قالاق نەرسىلەر بولماستىن، بەلكى مىللىي ئەدەبىياتىمىز ئۆزى بارلىققا كەلتۈرگەن قىممەتلىك جاۋاھىراتلاردۇر. بۇ ئېسىل ئەنئەنىلەرنى ئەدەبىياتىمىزغا قان قىلىپ قوشالىساق، ئەدەبىيات ئاسمىنىمىزدىكى خىرەلىكلەر يورۇشقا، چاقناشقا باشلايدۇ.

ئىبراھىم ھامۇت: ئىجادىيەت مېتودى جەھەتتە كلاسسىكلىرىمىزدىن ئۆگىنىشكە تېگىشلىك تەرەپلەر قايسىلار؟

ئابدۇبەسىر شۇكۈرى: ئەدەبىياتىمىزدا چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن كېيىن تاكى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغىچە

رومانتىزم بارلىققا كەلمىدى. رېئالىزم خاتا ھالدا قوبۇل قىلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەدەبىياتىمىزدا ھېچقانداق بىر ئېقىم شەكىللەنمىدى. ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىدىيىسىمۇ بولمىدى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن يازغۇچىلىرىمىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئەمەلىي سەۋىيىسىنى كۆرۈپ يەتتى، ئەدەبىياتىمىزدىكى ئاجىزلىقلارنى چۈشىنىپ، پروزا ئەسەرلىرىمىزگە قارىتا يېڭىلاش ئېلىپ بارىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە رومانتىزمنىڭ ئامىللىرى ئەدەبىياتىمىزدا پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

يەنە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بىز كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزگە مۇراجىئەت قىلىدىغان بولساق، كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدىن رومانتىزمنىڭ ئامىللىرىنى يەتكۈدەك تاپالايمىز. نەۋائىنىڭ «پەرھاد ـ شېرىن» داستانىدىنلا رومانتىزمنىڭ كلاسسىكلىرىمىز قەلىمى ئاستىدا ۋايىغا يەتكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. نەۋائى ئۆزى 15 ـ ئەسىردە ياشىغان. ئۇ پەرھادنى ماچىندىن گېرىتسىيىگە ئېلىپ بېرىپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 4 ـ ئەسىردە ياشىغان گرېك پەيلاسوپ ئەپلاتون ۋە سوقراتقا شاگىرت قىلىپ بەردى. ئەپلاتوننى ئۆڭكۈردە پەرھادنى ساقلاپ تۇرغان ھالەتتە پەرھاد بىلەن ئۇچراشتۇرۇپ، پەرھادقا پەلسەپە ئۆگەتكۈزدى. پەرھاد ئەپلاتوندىن پۈتكۈل ئىلىمنىڭ جەۋھەرلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇنلىغان دۇنيەرنى يېڭىپ، چۆللەرنى كېزىپ، ئىران بوزقىرلىرىغا كېلىپ مانىنى تاپتى. ئۇ مىلادىيە 3 ـ ئەسىردە ياشىغان مانى دىنىنىڭ ئىختىراچىسى ماندىن رەسسامىلىقنى، نەققاشلىقنى ئۆگەندى. نەۋائى ماكان، زامانىنىڭ قاداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دۇنيادىكى مەشھۇر ئالىملار، پەيلاسوپلار، سەنئەتكارلارنى بىر يەرگە يىغدى. پەرھاد ئۇلاردىن ئىلىم تەھسىل قىلدى. ئاندىن پەرھادنى شېرىنىنىڭ يېنىغا ئېلىپ بارىدى. پەرھاد ئۇ يەردە ئۇسسۇزلۇقتا قالغان خەلقنى كۆردى.

ئەمەلىيەتتە بۇ يەردىكى ئۇسسۇزلۇق سۇغا بولغان تەشنالىق بولـ
ماستىن، بەلكى ئىلىم چاڭقاقلىقى ئىدى. پەرھاد بىھىستون
تېغىنى تېشىپ سۇ باشلاپ كەلگەندىن كېيىن، شېرىننىڭ ۋىسا-
لىغا يەتتى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى نەۋائى قەلىمى ئاستىدىكى
رومانتىك دۇنيا، بىز بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىزدا ئەنە ئاشۇنداق
رومانتىزمنى جانلاندۇرۇشىمىز لازىم. پروزا ئەسەرلىرىدىكى رې-
ئاللىق ئىنسان قەلبىنىڭ ئەڭ نازۇك جايلىرىغا يوشۇرۇنغان،
نازۇك تۇيغۇلىرىدا ئەكس ئېتىۋاتقان رېئاللىق بولۇشى كېرەك.
كۆرۈنۈشتىكى ۋەقەلىك ئەمەس، بەلكى كۆرۈنۈشتىكى ۋەقەلىك
ئارقىلىق ئەكس ئەتكەن ئىنسانىڭ قەلب گۈزەللىكى بولۇشى
كېرەك. بىز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەنە شۇنداق ئاكتىپ
ئامىللارنى ئەدەبىياتىمىزغا ئېلىپ چىقالىساق ئەدەبىياتىمىزدا رو-
مانتىزم، شۇنداقلا ئۆزىمىزگىلا تەئەللۇق بولغان ئەدەبىيات ئې-
قىملىرىمىز بارلىققا كېلىدۇ.

ئەدەبىياتىمىزدا يۈزەكى كۆرۈنۈشنى تەسۋىرلەش ھادىسىسى
پېتەرلىك بولسىمۇ، ئەمما ماھىيەتكە چوڭقۇر چۆكۈپ ئىچكى
دۇنيانى ئىپادىلەش تېخى يۇقىرى پەللىگە يەتمىدى. «يۇم كۆزۈڭـ
نى، كۆزگە ئايلانسۇن كۆڭۈل» دەيدۇ جالالىدىن رۇمى. شائىر
«ئاددىي كۆزى بىلەن ئەمەس، بەلكى قەلب كۆزى بىلەن رېئاللىق-
نى كۆرۈشى كېرەك. ئادەتتىكى كۆز شائىرلىق ئۇچۇن لازىم
ئەمەس، ئۇ ھاياتلىق ئۇچۇن لازىم» دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ.
ئۇ يەنە، بىز جالالىدىن رۇمىنىڭ ئىدىيىسىگە ئوخشاش ئىلغار
ئىجادىيەت مېتودى توغرىسىدىكى قاراشلاردىن ئۇلگە ئالالىساق،
ئەدەبىياتىمىز يەنە بىر خىل ھاياتىي كۇچكە تولىدۇ. رېئالىزم،
رومانتىزم، تەنقىدىي رېئالىزم ھەتتا مودېرنىزم، جۇملىدىن ئاڭ
ئېقىمى، قارا يۇمۇرچىلىق، سۇررېئالىزم دېگەنلەرنىڭ ئېلېمېنتـ
لىرىنى كلاسسىكلىرىمىزدىن كۆپلەپ ئۇچرىتالايمىز. بۇ بىز

ئۇچۇن غەيرىي نەرسە ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ياۋروپا ئەدەبىياتى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتىنىڭ ئىككىنچى ئويغىنىش دەۋرىدىكى ئەڭ قىممەتلىك جاۋاھىراتلىرىنى ئالغان ئەمەسمۇ؟! گىئوتى «شاھنامە»نى ئوقۇغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ شېئىر يازغانلىقىغا پۇشايمان قىلغان ۋە مۇنداق دېگەن: «شاھنامە»نىڭ ۋەقەلىكى توغرىسىدا فىردەۋسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىردىن تاكى ئوتتۇرا ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىنى يېزىپ بوپتۇ. ئەمدى باشقا تارىخچىلار نېمە-مۇ يازار. «شاھنامە»نىڭ تىلى جەھەتتە ئۇ يەنە: «مەن نېمىدەپ شېئىر يازغان بولغىيتتىم، شېئىرنى باشقىلار يېزىپ بوپتىكەن-غۇ، مېنىڭ يازغانلىرىم شېئىر بولماي قاپتۇ» دەپ ئۆكۈنگەنىدى. ئۇنىڭدا ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتى ئۇچۇن، قەلەم قۇۋۋىتى ئۇچۇن ئۆكۈنۈش تۇيغۇسى بولغىنى ئۇچۇن دۇنياۋى شائىر بولالىغان. بىزدىكى شائىرلارچۇ؟ ئۇلار قانداق قىلىۋاتىدۇ؟ بۇ بىر مەسىلە. شۇڭا، بىزدە ئىجادىيەت مېتودى جەھەتتە كلاسسىكلىرىمىزدىن ئۆگىنىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى كۆپ.

ئىبراھىم ھامۇت: كلاسسىكلىرىمىزدىكى ئىلمىي پاساھەت بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىز ئۇچۇن زۆرۈرمۇ؟

ئابدۇبەسىر شۇكۇرى: كلاسسىكلىرىمىزدىكى ئىلمىي پاساھەت بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىز ئۇچۇن ئىنتايىن زۆرۈر. ئەمما، بىزدە ھازىرغىچە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پاساھەت ئىلمى سىستېمىسى بارلىققا كەلمىدى. پاساھەت ئىلمى بولسا تىلدىكى گۈزەللىك، تەسەۋۋۇردىكى گۈزەللىك، ھاياتتىكى گۈزەللىك قاتارلىقلارنى مەزمۇن قىلىدۇ.

مەسىلەن، «كۆز» دېگەندە، بۇنى مىللىي ئەدەبىياتتا قانداق گۈزەللىكلەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ؟ نېمە ئۇچۇن؟ قايسى مەدەنىيەت قاتلىمى ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن؟ بۇلارنىڭ

ھەممىسى ئىلمىي پاساھەتنىڭ تەتقىقات دائىرىسىدە بولىدۇ.

مەلۇم بىر پەلسەپىنى، ھېكمەتنى قانداق شەكىلدە، قانداق ئۇسۇلدا بايان قىلغاندا كىتابخانغا گۇزەللىك تۈيغۇسى بېرەلەيدۇ؟ بۇ بالاغەت ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى.

پاساھەت ئىلمى ئەدەبىياتىمىزدا بوشلۇق ھالىتىدە بولۇپ، پاساھەت ئىلمىگە قارىتا ئەدەبىياتىمىزدا تېخى ھېچقانداق تەنقىد، باھا ئۆلچىمى قويۇلمىدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى يەنىلا ئەدەبىياتىمىزدا پاساھەت ئىلمىنىڭ نەزەرىيىۋى گەۋدىسىنىڭ شەكىللىنەلمەگەنلىكىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. كلاسسىكلىرىمىز پاساھەت ئىلمىنى ئۆگەنگەن، تەتقىق قىلغان، ئىجادىيىتىدە قوللانغان بولغاچقا ئۆلمەس ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ، ئەدەبىياتنى ئەڭ يۇقىرى پەللىگىچە يەتكۈزەلىگەن.

مېنىڭچە، كلاسسىكلىرىمىزدىكى ئىلمىي پاساھەت بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم، ئۇ كەم بولسا بولمايدىغان بىر نەزەرىيە. شۇڭا، بىز كلاسسىكلىرىمىز ئىلمىي پاساھەتنى ئۆگىنىپ، خۇلاسىلەپ ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتى، كەلگۈسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم. ئەگەر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئىلمىي پاساھەتنى خۇلاسىلەپ چىقالىساق، بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىزدىمۇ يېڭىچە بولغان ئىلمىي پاساھەت نەزەرىيىۋى سىستېمىسىنى مەيدانغا كەلتۈرەلىسەك، ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. ئەمما، بۇگۈنكى ئەسەرلىرىمىزنى ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىنلا كۆزەتسەكمۇ ناھايىتى كۆپ مەسىلىلەرنى بايقايمىز. بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ يولى دەل ئاشۇ پاساھەت ئىلمىدا. شۇڭا، كلاسسىكلىرىمىزدا ناھايىتى قاتتىق تەلەپلەر بىلەن ئورۇندالغان پاساھەت ئىلمىنى ئەتراپلىق يەكۈنلەپ چىقىشىمىز لازىم. مەسىلەن، «قۇتادغۇبلىك» تىن نەۋائىنىڭ «خەمسە» لىرىگىچە ئىلمىي پاسا-

هەتكە مۇخالىپ بىرەر سۆز - جۈملە، ئىبارە ئۇچرىمايدۇ. ئۇ ئەسەرلەر شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقە شۇ دەرىجىدە يېقىشلىق تۈيۈلىدۇ. خەلق ئۇ ئەسەرلەرنى سۆيۈپ ئوقۇيدۇ، يادلايدۇ. دېمەك، پاساھەت ئىلمىنى ئۆگىنىش ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تولىمۇ ئەھمىيەتلىك.

ئىبراھىم ھامۇت: كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزنى سەلتەنەتكە ئېرىشتۇرگەن ئامىل نېمە؟

ئابدۇبەسىر شۇكۇرى: بىز ھازىرغىچە پەقەت چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزنىلا ناھايىتى يۇكسەك سەلتەنەتكە ئېرىشكەن دەپ قاراۋاتىمىز. بۇنداق دېيىش تازا ئاقىلانىلىك ئەمەس. ھازىر ئەنگلىيە، فرانسىيە، رۇسىيە، ياپونىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ساقلىنىۋاتقان ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە تەۋە قولىيازمىلىرىنىڭ كۆپلۈكى ئالىملارنى ھەيران قالدۇرۇۋاتىدۇ. پەلسەپىۋىلىككە تويۇنغان، ئاجايىپ بەدئىي قىممەتلەرنى يارىتالىغان ئەسەرلەرنىڭ بۇ زېمىندىن كۆپلەپ تېپىلىشىنىڭ سەۋەبىلىرىنى ئالىملار «بۇ خەلق ياشىغان زېمىن شەرق، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىسىغا جايلاشقان. بۇ جايدا كۆپ خىل دىن، كۆپ خىل مەدەنىيەت، كۆپ خىل تىللار بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى كۆپ تۈردە ئۇچرىشىش پۈرسىتىگە ئېرىشكەن» دېگەندەك قاراشلار بىلەن خۇلاسىلىدى. دەرۋەقە، دۇنيا مەدەنىيەت سىستېمىسىنى تەشكىل قىلىدىغان تۆت چوڭ مەدەنىيەت دەل ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر - بىرى بىلەن كەڭ ئۇچرىشىدىغان تەبىئي ھەم ئىجتىمائىي شارائىتلارغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۇنيا دىن مەدەنىيىتىنى يارىتۇچىلىرىدىن بىرى بولغان ئارىياندىلارنىڭ بۇ زېمىندا ئولتۇراقلىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇددا، مانى، ئاتەشپەرەسلىك، نىستورىيان دىنى قاتارلىق دىنىي ئىدېئولوگىيىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا، تېخىمۇ توغرىسى مەركىزىي

ئاسىيادا ئۆزئارا تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى. ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيىتىنى، پەلسەپىسىنى، دۇنيانى بىلىشتە ئېرىشكەن قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ئۆزىگە چوڭقۇر مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئىجتىمائىي ھادىسە بولغان دىن مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدە ناھايىتى چوڭقۇر تىندۈرما ھاسىل قىلدى. دېمەك، مەركىزىي ئاسىيادىكى خەلقلەر ئەنە شۇنداق مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان تۈگۈنىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ بارلىق جەۋھەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ چىقالىدى ھەمدە ئۇنى مەلۇم دەرىجىدە ئۆز مەدەنىيىتىگە خىزمەت قىلدۇرالىدى. شۇڭلاشقا بۇ خەلق 9 - ئەسىرلەردىلا دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك جەۋھەرلىرىنى تەرجىمە قىلالىدى. مەسىلەن، قۇچۇدا «ئالتۇن يارۇق» ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەتبۇئاتلار مەيدانغا كەلدى ۋە باشقىلار.

ئىنسانىيەت ئۆز مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇچ چوڭ ئويغىنىش دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. بىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىردىن تاكى مىلادىيىنىڭ 1 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا قەدىمكى گرېتسىيە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك پەللىسىدە تۇردى. دۇنيا ئېتىراپ قىلىدىغان ئىلىم ئىگىلىرى گرېتسىيە، رىمدىن چىقتى. ئىككىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 - ئەسىردىن مىلادىيە 16 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا تارىختا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا رويابقا چىقتى. بۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى يارىتىلدى. مەيلى بۇددىزم دەۋرى بولسۇن، ياكى ئىسلامىزم دەۋرى بولسۇن، پۈتۈن ئالىم، ئىلىم ئەھلىلىرى مۇشۇ زېمىنغا يىغىلدى ياكى مۇشۇ زېمىندىن يېتىشىپ چىقتى. ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت گۈللە-

نىش دەۋرى گرېكلار بارلىققا كەلتۈرگەن مەدەنىيەت جەۋھەرلەرنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈردى. مەسىلەن، مىلادىيە 9 - ئەسىردە تۈركىي تىللىق خەلقتىن چىققان ئەل خارەزمى باغداتتا نۇرغۇن گرېكچە ئەسەرلەرنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلغاندىن سىرت، ماتېماتىكىدا ھىندى رەقىمىنى ئەرەبلەردە قوللىنىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەردى. ئۇ يەنە ئىككى نامەلۇملۇق تەڭلەمىنى كەشىپ قىلدى، ماتېماتىكا ساھەسىنى يېڭىلىدى. 14 - ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ ئاسترونومى ئۇلۇغبەگ بولسا ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ نەزەرىيىۋى سىستېمىسىنى تىكلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاسترونومىيە ئۇلۇغبەگنىڭ ئاسترونومىيە نەتىجىلىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلدى.

ئەدەبىياتمۇ مىسلىسىز گۈللىنىپ، دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك چوققىسىنى كۆرسەتتى.

18 - ئەسىرگە كەلگەندە ئىنسانىيەتنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت ئويغىنىشى سانائەت ئىنقىلابى شەكلىدە ياۋروپادا بارلىققا كەلدى. بۇرژۇئا مونوپولى شەرقنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلەرنى غەربكە يۆتكىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇچىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى شەرقتىن ئالغانىدى.

ئالىملار ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئۈچ قېتىملىق مەدەنىيەت دەۋرى ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى ئەڭ مۇھىم دەپ قارايدۇ. بەزى ئالىملار ئىككىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى ئەرەب مەدەنىيەت گۈللىنىش دەۋرى دەپمۇ ئاتايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق دېيىش تولىمۇ ئەمەس. تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، بۇ قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى تۈركىي، پارس تىللىق خەلقلەر ئىسلامىيەتنىڭ رامكىسى ئىچىدە ئەڭ يۇكسەك پەللىگە ئېلىپ چىققان. ئىسلام دىنىنىڭ دۇنياۋى

دىن بولالىشىدىمۇ تۈركىي، پارس خەلقلىرى ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپغان. شۇڭلاشقا ئىككىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرى ئىنسانىيەتكە مەدەنىيەت گۈللىنىش تارىخىدا بىرىنى چى ۋە ئۇچىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى بىر - بىرىگە ئولاپ تۇرىدىغان كۆۋرۈك بولۇپ قالغان. ئەنە شۇ ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئىككىنچى قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشىنى تۈركىي، پارس تىللىق خەلقلەر ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. ئەنە شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن بىزدە پەننىڭ ھەرقايسى تۈرى بويىچە ئىنسانىيەتنىڭ ئالدىنقى سەپنىسىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان، ئالەمشۇمۇل نەتىجىلەر يارىتىلغانىدى. شۇڭلاشقا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى سەلتەنەتكە ئېرىشتۈرگەن ئامىلنى ئالدى بىلەن مۇشۇ خىل مەدەنىيەت تىندۈرمىسى دەپ قارايمىز.

بىر خەلقتە پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى ماس ھالدا تەرەققىياتقا ئېرىشەلمىسە، پەننىڭ مەلۇم بىر تۈرىنى يۇقىرى پەللىگە ئېلىپ چىقىش بىھۇدىلىك، ئەنە شۇنداق بىر تارىخىي، ئىجتىمائىي دەۋر بىر مىللەتنىڭ بېشىدىن ئۆتكەندە شۇ ئىجتىمائىي تەرەققىيات مۇھىتىدىن پەۋقۇلئاددە يازغۇچى، پەۋقۇلئاددە شائىر، پەۋقۇلئاددە ئالىم چىقىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى زامان، دەۋر رويابقا چىقىرىدۇ، ئەدەبىياتمۇ ھەم شۇنداق. مۇئەييەن بىر تارىخىي دەۋر تەسەۋۋۇر قىلمىغان دەرىجىدە يازغۇچىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، قىرغىزلارنىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن كەچۈرمىشلىرى، مەدەنىيەت تىندۈرمىلىرى چىڭغىز ئايتماتوفدەك دۇنياۋى يازغۇچىنى مەيدانغا كەلتۈردى.

ئوتتۇرا ئەسىردە بىزدە پەننىڭ ھەممە ساھەسىدە قىممەتلىك نەتىجىلەر بولغاچقا ئەدەبىياتىمىزمۇ دۇنياۋى سەۋىيە يارالقانىدى. جاھاننى ھەيرەتتە قالدۇرغۇدەك سەلتەنەتلەرگە ئېرىشكەنىدى.

ئىبراھىم ھامۇت: كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا يۇقىرىقى

تەرەپلەردىن ۋارىسلىق قىلىپ بۇگۈنكى ئەدەبىياتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز ئۈچۈن يەنە قانداق شەرتلەرنى ھازىرلىشىمىز لازىم؟

ئابدۇۋەسسىر شۇكۇرى: كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىزدە قەدىمكى تىللىرىمىزنى بىلىدىغان، كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدىن بىۋاستە پايدىلىنالايدىغان ئىلمىي قوشۇن شەكىللىنىشى كېرەك. ئەدەبىياتىمىزدا 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ كلاسسىكلىرىمىزدىن ئايرىلىپ قېلىش ھالىتى كېلىپ چىقتى. بۇ مەلۇم جەھەتتىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى بولسىمۇ، لېكىن ئەدەبىياتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ تىللارنى مۇكەممەل بىلىش ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا مەجبۇرىيەت، ئەقەللىي تەلەپ بولۇشى كېرەك ئىدى، ئەلۋەتتە. بىز بۇگۈنكى كۈندە ئاشۇ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى قەدىمكى ئىدىيىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىش كېرەك، دەپ قارىمايمىز. شۇنداقلا قەدىمكى تىللىرىمىزنى قوللىنىشىمىز لازىم دەپمۇ قارىمايمىز. چۈنكى، بۇگۈنكى ئۇيغۇر تىلى بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن تىل. بۇ يەردە بىزنىڭ تەكىتلەيدىغىنىمىز، پەقەت ئاشۇ قەدىمكى كلاسسىكلىرىمىزدىكى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان، مىللىي روھقا تويۇنغان سەنئەت شەكىللىرىدىن بۇگۈنكى كۈندە پايدىلىنىش. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن قەدىمكى تىللىرىمىزنى پۇختا بىلىش كېرەك. بۇ كلاسسىكلىرىمىزنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنى ئۆگىنىشىمىز، تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. چۈنكى كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدىكى ئىدىيىلەر شەرق، غەرب پەلسەپىسىنىڭ مېغىزى، جەۋھەرلىرى، كلاسسىك مۇئەللىپلىرىمىز ئۆز نۆۋىتىدە پەيلاسوپ، ئالىم، شائىر بولالىغان. مەسىلەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش ئىدىيىسى

11 ـ ئەسىردە پۈتۈن دۇنيا ئۇچۇن ئاجايىپ قىممەتلىك قاراش بولالىغان. ئۇ ئۇستقۇرۇلما نۇقتىسىدىن پەلسەپىدىكى بىر بوشـ لۇقنى تولدۇرغان. مەھمۇد كاشغەرىي بولسا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ياشاۋاتقان زېمىنلارنى خەرىتىگە ئېلىپ، 11 ـ ئەسىردىلا يەر شارىنىڭ يۇمىلاق ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلغان. ياۋروپادا تېخى ئۇ ۋاقىتلاردا يەرشارىنىڭ يۇمىلاقلىقىنى بىلىپ يەتمىگەن، پەقەت 14 ـ ئەسىردىن كېيىنلا ياۋروپالىقلار ئاندىن يەرشارىنىڭ يۇمىلاقلىقىنى بايقىيالىغان.

ئەنە شۇلار ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش تارىخىدىكى بوشلۇق ئىـ دى. كلاسسىكلىرىمىز بۇ بوشلۇقلارنى ئۆز ئەقىل مېۋىلىرى بىلەن تولدۇرغانىدى. بۇ يەردىكى ئەقىل مېۋىسى دەل كلاسسىكـ لىرىمىزنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى ئىدى.

بۈگۈنكى كۈنىدە بىز تەسەۋۋۇپىنى قايىسى دەرىجىدە چۈـ شىنەلىدۇق؟

نەۋائىنىڭ ئىدىيىسىنچۇ؟ بۇلاردىكى ھېكمەتلەرگە قانداق مۇئامىلىدە بولدۇق؟

بۇددا پەلسەپىسىنچۇ؟ ! بۇ سوئاللار بىزنىڭ ئويلىنىشىمىزـ نى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

بۈگۈنكى روھىيىتىمىزنى تولۇق چۈشىنىپ چىقىشىمىز ئۈـ چۈن ئىسلام پەلسەپىسى قانچىلىك قىممەتلىك بولسا بۇددا پەلسەـ پىسىمۇ شۇنچىلىك قىممەتلىك. قەدىمكى شائىرلىرىمىز، مۇئەلـ لىپلىرىمىزنىڭ ئۆلمەس شاھانە ئەسەرلەرنى يارىتىپ چىقالىشـ دىكى سەۋەبمۇ دەل ئۇلارنى ئۆزىدىن ئىلگىرى ياشاپ ئۆتكەن كلاسسىكلىرىمىزنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ چىقالىغانلىقىدا. شۇنداق بولغانىكەن، ياشلىرىمىز قەدىمكى تىل ۋاستىسى بىلەن كلاسسىكلىرىمىزنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىنى ئۆـ گىنىشى ئۇلارنىڭ يۈكسەك بەدىئىي ماھارەتلىرىنى تەنقىد قىلىشى لازىم. شۇنىڭدىن كېيىن بىز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا ھەقىقىي مەنىسى بىلەن ۋارىسلىق قىلالايمىز. ئاندىن بۈگۈنكى دەۋر ئەدەـ بىياتىمىز ئۈچۈن يوپيورۇق بىر داغدام يولغا چىقالايمىز.

«ئوۋ تاماشىسى» دىن تۇغۇلغان ئوي

ئوۋ موتىفى بىزگە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز ۋە سۆزلەنمە ئەدەبىياتىمىز بىلەن تولىمۇ تونۇشلۇق. «غېرىب ـ سەنەم» داستانلىرى، «ئاق ئۆلەمبەردىخان» چۆچەكلىرى ئەڭ بۇرۇن مۇشۇ موتىپقا زىكرى قىلىدۇ. يەنە ئالىقانداق خەلق نامايەندىلىرىنىڭ سۈژىتلىرى مەزكۇر موتىپ ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇ. ئەمما بۇ موتىپنىڭ قانداق ھېكمەتكە، قانداق ئىدىئالغا سەھنە بولغانلىقى بۇ ياشقا گەپ.

ئەخمەت ئىمىن ئەپەندىنىڭ «ئوۋ تاماشىسى» بىزگە ئۇچ قېتىملىق ئوۋ كۆرۈنۈشىنى بېرىدۇ. ئۇچ قېتىملىق ئوۋنىڭ ھەربىرىنىڭ نەتىجىسى ئوخشاش بولۇۋېرىدۇ. قاراڭ، بىرىنچى قېتىملىق ئوۋغا: كۆزىدىن تۇماقە ئېلىنغان ئاچ قارچىغا ئاجىز، بىگۇناھ، بىچارە توشقانغا تاشلاندى. ھەش ـ پەش دېگۈچە قارچىغا تەرىپىدىن ئېلىنغان ئولجا، ئۆز نەپسى بالاسى بىلەن قارچىغىنى ئاچ قويغان جانىنىڭ غانجۇغىغا ئېلىندى. ئەمما شۇ ئولجىنى قولغا چۈشۈرگەن قارچىغا يەنىلا ئاچ قالدى. چۈنكى شەرق ئەللامىلىرى ئېيتقاندەك ئىنساننىڭ نەپسى ـ بالا ئازگىلىنىڭ تېگى ـ تەكتىنى كۆرگىلى بولمايتتى. ئۇ پەقەت گۆر توپىسى بىلەنلا تولاتتى. ئۇ ئىنسانىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاتا ـ ئانىسى بولغان ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىن ئىنسان ژۇجۇدىغا كۆچكەنىدى. شەيتانىي نەپس ئىنسان بالىسىنىڭ ژۇجۇدىنى، ئەقلىنى ۋە پاكلىقىنى شۇ دەردىجىدە بۇزۇپ تاشلىدىكى، ئەمدى ئۇ ئۆزىنى تونۇيالمايدىغان دەردىجىگە باردى. قارچىغا ئىگىسى مانا شۇ ئۆزىنىڭ نەپس زەنجىرلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ھەققانىي، ئەقلىي پىكىرلىرىنى مەھكەم

بوغۇپ تاشلىغان، ئۆز نەپسى ئۈچۈن ھېچنېمىنى، ھەتتا ئىككىنچى بىر جاننىمۇ ھېسابقا ئالمايدىغان جان ئىگىسى ئىدى. شۇڭا قۇل خوجا ئەھمەد يەسەۋىدىن نەۋائىغىچە، ھەتتا ئۇنىڭدىن كېيىنكى كلاسسىكلىرىمىزغىچە نەپسىنى ئىبارەت بۇ چىركىنلىك سالىھىنى ئىنسانىي سۈپەتلەر بىلەن ھايۋانىي سۈپەتلەرنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان پاسىل قىلغانىدى. نەۋائى تەلقىنلىرىدە بۇ ھېكمەت ۋاينغا يېتىدۇ.

شۇنداق، ئۆزىنىڭ نەپسى ئۈچۈن ئۆۋغا تاشلانغان قارچىغا ئىككىنچى بىر نەپسىنىڭ قۇربانى بولۇشقا تەييار. ئەمما ئۇ ئىككىنچى بىر نەپسىنىڭ ماھىيىتىنى ھەرگىز چۈشەنمەيتتى. ئۆز نەپسىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنمىگەن جانلىنىڭ ئىككىنچى بىر نەپسىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قارچىغا ئىگىسى ۋە قارچىغىنىڭ ھەر ئىككىلىسى مۇشۇ ماھىيەت ئېتىبارى بىلەن ئىنسانىي سۈپەتلەرنىڭ ھەرقاندىقىدىن ئاجايىپ يىراقتا تۇراتتى. بىلىمىك، ئىنسان تراگېدىيىسىنىڭ مەنىۋى يىلتىزى، دەل مۇشۇ يەردە ئىدى. شۇڭا بىگۇناھ، ئاجىز توشقانلىنىڭ جاللىتى قارچىغا، دارى بولسا ئۆۋچىنىڭ غانجۇغىسى بولدى. بىرىنچى ئۆۋ بۇ ھايات ھەقىقەتلىرىنى تولىقى بىلەن ئوقۇرمەن قەلبىگە تاشلىدى. شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئۆۋ تاماشىسىنى كۆرۈۋاتقان كىشى ئەقىل ئىگىسى ئىدى. تاماشا، «ئۆلۈمدىن باشقىسى تاماشا». بۇ دۇنيا تاماشا دۇنياسى. راست، بۇ تاماشىنى ھەممىز كۆردۇق ھەم كۆرۈۋاتىمىز. ئەمما، شۇنى بىلىش ھاجەتكى، ئەقىل ۋە ۋىجدان ئىگىلىرى تاماشىنىڭ يۈزە كۆرۈنۈشىدىن ئۆتە، ئۇنىڭ ماھىيىتى ۋە نېگىزگە قىزىقىدۇ.

قاراڭ، ئىككىنچى قېتىمقى ئۆۋ تاماشىسىغا: كۆزىنىڭ تېزىرەك ئېچىلىشىنىلا، ياق، بالا نەپسىنىڭ تېزىرەك قاندۇرۇلۇشىنىلا ئىزدەيدىغان قارچىغا يەنە بىر توشقانغا تاشلاندى. بۇ قېتىم توشقان ئۆزىنىڭ جان ھەلقۇمىدا تىركەشتى، ئۇنىڭ تېرىلىرى

يىرتىلدى، ئۆز هاياتلىقى ئۇچۇن قان تۆكتى. قارچىغىنىڭ قانات-لىرى، پەيلىرى چاتقاللارغا ئۇرۇلدى. بۇ قېتىمقى «جەڭ» قار-چىغىغىمۇ بەدەل تۆلەتكەندى. ئەمدى ئۇنىڭ بۇرۇنقى مەغرۇرلۇ-قىدىن ئەسەر قالمىدى. ئۇ شۇمشىيىپ قالدى. هاياتلىق، جان ۋەزنى نەپس تېشىدىن ئېغىر چىقتى. مۇقەررەركى، بۇ تارازا هامان هاياتلىق ۋە جان ۋەزنى تەرەپكە قىيسىياتتى. بۇ هال ئەقلىي مىزانغا ياتسىمۇ، ئەمما ئەخلاقىي مىزانغا ياتمايدۇ. نە-مىشقا دەمسىز؟ چۈنكى، پاكىز ئەقىدە، ئېتىقاد، روھ ۋە ۋىجدان چەكسىز خورلۇققا دۇچ كەلگەندىلا هاياتنىڭ قىممىتى ھېچ نەر-سىگە ئەرزىمەيدۇ. مانا بۇ ئەخلاقىي پەزىلەتنىڭ ئەڭ يۇكسەك پەللىسى بولىدۇ. ئەمەلدە بەدىئىي سەنئەتنىڭ تراگېدىيىلىك دېتا-لىمۇ دەل شۇ يەردىن چىقىدۇ. بىزدە هازىر ئىككى ئادەمنىڭ ئۇرۇشۇپ قېلىپ، ئاردىدا بىرىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىمۇ «تراگېدە-يە»، قاتناش هادىسىسىگە يولۇقۇپ ئۆلۈپ كېتىشىمۇ «تراگېدە-يە»، زەھەرلىك چېكىملىك چېكىپ ئۆلۈپ كېتىشىمۇ «تراگې-دىيە»... ئىشقىلىپ، ئۆلۈمنىڭ هەممىسى «تراگېدىيە» دېتا-لى بولۇۋاتىدۇ. ئەسلىي بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تراگېدىيە دېتالى بۇنداق ئاددىي ۋە مەنىسىز بولمايدۇ. جاهان ئەدەبىياتىنىڭ مەش-هۇر نامايەندىلىرىدىن شېكسپىرنىڭ «هاملىت» درامىسىدىكى هاملىتنىڭ ئۆلۈمى نەق بىز ئېيتىۋاتقان تراگېدىيىگە دېتال بولا-لايدىغان ئۆلۈمدۇر. شۇڭا ئۇ تاماشىبىن قەلبىنى باشقىچە لەرزىگە سالىدۇ. تاماشىبىن قەلب دۇنياسىغا تۇنۇشسىز كىرەلەيدۇ.

قارچىغا قارشىلىقتىن، ئۆلۈمدىن قورقىدۇ. چۈنكى ئۇ نەپ-سىنىڭ قۇلى، هەققانىيەتنىڭ دۇشمىنى. ئۇنىڭ كۆزلىرىمۇ شۇملۇق، ساختىلىق هەم نەپسانىيەتنىڭ تۇماقەسى بىلەن مەھكەم ئېتىلگەن. دېمەك، ئۇنىڭ ئاق - قارىنى كۆرىدىغان كۆزىمۇ، هەققانىيەتنى هېس قىلىدىغان قەلبى - يۈرىكىمۇ يوق. ئۇ ئۆلۈم-دىن قورقىدۇ، شۇڭا شۇمشىيىپ قالدى. ئۇ توشقاننىڭ نېمە

ئۇچۇن ئۆزىنى چاتقاللارغا ئۇرۇپ، ھەتتا تېرىسىنىمۇ تاشلاپ چىققانلىقىنى، قارچىغا پەيلىرىنى چاتقاللاردا قويغىنىنى، قىسقىسى بۇ يەردىكى بىر قۇدرەتلىك ھەققانىيەت كۈرىشىنى دەسلەپكى قەدەمدە ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. ئەمدى بىز ئاساسىي نەپس ئىگىسى، قانخورنىڭ ئۆزى — ئوۋچىغا قاراپ باقايلى: قىزىق، ئوۋچى باشقا ھېچ نەرسىنى ئويلىمىدى. ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ «مۇقەددەم» توشقانغا ئۇچراپ قالغانلىقىنىلا ئىقرار قىلدى. ئۇنىڭ ئۇچۇن، توشقان ئۆزىنىڭ ئىسسىق جېنىنىمۇ ئېلىپ قاچمىغان بولسا، ئۇنىڭچە بولسا ھەتتا لازىم تاپقاندا توشقانلار يۇگۈرۈپ كېلىپ ئۇنىڭ غانجۇغىسىغا ئېسىلىپ بەرگەن بولسا، قىسقىسى ئۆز - ئۆزىنى بوغۇزلاپ بەرگەن بولسىلا - ھە؟! ئوۋچى مانا شۇلارنى ئويلىدى. چۇنكى ئوۋچىنىڭ كۆزى نەپس تۇماقلىرى بىلەن تېخىمۇ مەھكەم ئېتىلگەنىدى. بۇ «تۇماق» ئۇنى شۇ كويلا-رغا سالغانكى، ئۇنىڭدا ئىنسانىيەتتە بولىدىغان ئەڭ ئېسىل سۈ-پەتلەر ئىنسانپەرۋەرلىك، مېھرىبانلىق ۋە ئالىيجانابلىقلارنىڭ ھېچبىر ئىزناسىنى قويمىغان. ناھايەت، بۇ ھال ھايات تراگېدى-يىلىرىنىڭ بەھۇزۇر ئۆسۈپ يېتىلىشىدىكى مۇنبەت تۇپراق بول-غان.

قارچىغا ئۆلۈمدىن قورقىدۇ. ئۇ شۇمشىيىپ قالدى. ئەمما ئۇنى نەپس ۋەسۋەسىسى ئۆز ئارامىغا، ئۆز ئىختىيارىغا قويمايدۇ. ئۇ قاچانكى خۇدا بەرگەن نېسىۋىسىنى ئۆز ئەركى، ئۆز ئىختىيا-رى بويىچە تەبىئەتتىن ئېلىپ يېيىشنى بىلگەندە ئاندىن ئوۋچىنىڭ قولىدىن ئىبارەت بۇ يىرگىنچلىك زىنداندىن لەھزە ئۇچۇپ يە-راقلارغا، ئەركىن ۋە گۈزەل تەبىئەت دۇنياسىغا كېتىدۇ. . . بۇنى چۇشىنىپ يەتمىگەن قارچىغا يەنىلا ئوۋچى ئۇچۇن ئوۋ قە-لىشقا تەييار. تەكرار ئوۋ يەنە باشلاندى. ئوۋچى يەنە شۇ ئوۋچى، قارچىغا يەنە شۇ قارچىغا، كۆزىدە يەنە شۇ تۇماق. قارچىغا يەنە بىر توشقانغا تاشلاندى. مانا ئەمدى ئويلىمىغان بىر كارامەت يۈز

بەردى. «مانا ئاجىزلىقنىڭ تەن بەرمىگەن ئاجىزنىڭ كارامىتى، ئۆلۈم تەھلىكىسى ئالدىدا شۇمشىيىپ تۇرمايدىغان جان ئىگىسىنىڭ كارامىتى». بۇ يەردە قارچىغا نەپس ھېساباتىنى قىلىۋاتىدۇ. توشقان بولسا جان ھېساباتىنى قىلىۋاتىدۇ. شۇڭا توشقان ئۆزىنىڭ جان قايغۇسىدا تىركەشتى، كۈرەشتى. ئۇنىڭ جان ئازابى ئەمدى غەزەپكە ئۆزگەرگەندى. «بۇ غەزەپ ئاجىزنىمۇ كۈچلۈكتىنمۇ كۈچلۈك قىلىۋەتتى». غەزەپ توشقاندا ئۆزىدىن كۈچلۈك بىلەن ئېلىشىش ئىرادىسىنى قوزغىدى. راست، ئىرادە ئاجايىپ نەرسە، بولۇپمۇ ئۆزىگە غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنى مەنىۋى ئوزۇق قىلغان ئىرادە ئۇ تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز ھاياتىي كۈچتۇر. شۇنداق، ئاجىزلارنى كۈچلۈكلەردەك ياشاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانمۇ ئىرادە، ئاجىزلارغا ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلايدىغانمۇ ئىرادە.

قاراڭ، ئۇچىنچى قېتىملىق ئوۋ ئاجايىپ بولدى. توشقان ئىرادىسى بىلەن قارچىغا ئۇستىدىن غالىب كەلدى. قارچىغا ئۆلىدى. ئوۋچى مەيۈسلەندى، ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ قىلمىشىغا پۇشايمان قىلمىدى ھەم قىلمايدۇ. ئەگەر ئۇ پۇشايمان قىلىشنى بىلسە ئىدى، ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزاق ئۆتمۈشىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەخمىقانە تارىخنىڭ كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان سەھىپىلىرى شۇنچە ئۇزاق خاتىرە - پۈتۈكلەر بىلەن تولۇپ كەتمەيتتى.

ئوۋ بىزگە بەك تونۇش موتىف. ئەمما ئۇنى ئەقىل ۋە ۋىجدان تۈيغۇسى بىلەن تاماشا قىلىش بۇ باشقا گەپ. ئەخمەت ئىمىن ئەپەندى «ئوۋ تاماشىسى» دا بىزگە ئۇچ قېتىملىق ئوۋ تاماشىسىنى كۆرسەتتى. ئۇ بۇ تاماشىنى بىزگە بەدئىي ئەدەبىياتنىڭ ئەقىل ۋە ۋىجدان تەلەپ قىلىدىغان سەھنىسىدە كۆرسەتتى. بىزنىمۇ خېلىلا پۇخادىن چىقاردى. بۇ نەسرىنىڭ ماڭا بەرگىنى بەك كۆپ بولدى. مېنىڭ بىلىشىمچە، بۇ نەسرىنىڭ ئەڭ زور ئۇتۇقى شۇ بولدىكى، ئاپتور ئاددىي ۋە ئىخچام ئادەتتىكى ئۇچ قېتىملىق ئوۋ

ۋەقەلىكىنى ئۆزىنىڭ ئەقلىي دۇنياسىغا ئايلاندۇرالىغان، ۋەقەلىككە ھېچقانداق غەيرىي رەڭ تۈسى بېرىشنى ئويلىمايلا، ئەكسىچە پارچە - پۈرات ئاددىي ۋەقەلەر كۆرۈنۈشىدىن ھېكمەتلەر قوچىقىدىكى سەنئەتلىك تۈيغۇنى، سەنئەت قوچىقىدىكى ھېكمەتنى جانلاندۇرغان. ياخشى ئەسەرلەرنىڭ ئورتاق بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئاپتور ھەرقانداق ئادەتتىكى تۇرمۇش دېتاللىرىنى ئۆزىنىڭ ھېكمەتلەر بىلەن تولغان ئەقلىي دۇنياسىدا يۇغۇرۇپ ئاندىن ئوقۇرمەن ھۇزۇرىغا سۇنىدۇ.

ئەسلىم ئەينىكى، ۋەسلىم تارىخى

— يازغۇچى مۇھەممەت باغراشنىڭ «يۇرەكتاغ» پوۋېستى ھەققىدە ئويلىغانلىرىم

تالانتلىق يازغۇچى مۇھەممەت باغراش «سەپداش»، «ساۋاب» قاتارلىق مۇنەۋۋەر ھېكايىلىرى بىلەن ئەدەبىيات سېپىمىزگە كىرىپ كەلگىنىدىلا، بۈگۈنكى ئۇيغۇر پروزىچىلىقىمىزغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇ ئوقۇرمەنلىرىمىزگە «رىزقى»، «ئاپئاق ئېچىلغان سۆگەتگۈلى»، «تۆتقۇلاق»، «ئادەملەر»، «يېشىل ۋادا» قاتارلىق مۇنەۋۋەر ھېكايىلەرنى تەقدىم قىلدى. يازغۇچى كەينىدىنلا پوۋېست ئىجادىيىتىگە كىرىشىپ، پوۋېستچىلىقتىمۇ قىممەتلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. يازغۇچىنىڭ «يۇرەكتاغ» پوۋېستى ئۇنىڭ كېيىنكى يېڭى ئىزدىنىش باسقۇچىدىكى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىجادىي مېۋىلىرىدىن بىرىدۇر. مەن يازغۇچىنىڭ «يۇرەكتاغ» پوۋېستىنى مۇشۇ يازمامنى ھازىرلاشتىن ئىلگىرى ئۇچىنچى قېتىم ئوقۇپ چىقتىم. ھەر قېتىم ئوقۇغىنىمدا بۇ ئەسەر ماڭا ئۆزگىچە ئىلھام ۋە كۈچ ـ قۇدرەت ئاتا قىلاتتى. مەنۋى جەھەتتىن قاناداقتۇر يېتىتۇرۇپ قويغان ئىنتايىن قىممەتلىك نەرسىلىرىمنى تېپىۋالغاندەك بولاتتىم. يازغۇچى بۇ پوۋېستقا ئىنتايىن كەڭ بىر مەنۋى قاتلامنى، ئىنتايىن ئۇزاق بىر تارىخىي مەنۋى دۇنيانى، مىللىي روھنى، مىللىي جاننى، مىللىي قاننى ۋە مىللىي ۋىجدانىنى سىڭدۈرگەنىدى. ھەر ئوقۇغىنىمدا ئەسەردىكى مۇشۇ مەنۋى

دۇنيا مېنى ئاجايىپ پاسىلسىز قەدىمىي تارىخ ئۇپۇقلىرىغا، ئىمان ۋە ئېتىقادتەك پاكىز مىللىي روھىي دۇنياغا باشلاپ كېتەتتى. پىكرىم ھەر تەرەپكە چېچىلاتتى. . .

دېمىسىمۇ «يۇرەكتاغ» ماڭا تونۇش ئىدى. ئۇ ماڭا ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان باتۇر ئاتامدەك، مېنىڭ ئۇچۇن بارلىقىدىن كېچىدىغان غەمگۇزار ئاپامدەك تونۇش ئىدى. بۇ «يۇرەكتاغ» ئاتامغىمۇ، ئاپامغىمۇ ئاشۇنداق تونۇشلۇقىنى بىلىمەن. ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغىمۇ شۇنداق تونۇشتۇر، ئەلۋەتتە. 1993 ـ يىلى ياز كۇنلىرى ئىدى. مەن پىكىرداش ئاكا بۇرادىرىم مۇھەممەت باغراشنى يۇرتۇم پىچانىنى كۆرۈپ كېلىشكە تەكلىپ قىلدىم. پىچان ناھىيىسىنىڭ پىچان يېزىسىغا قاراشلىق كېچىك كەنتىنىڭ مۇرەن دېگەن مەھەللىسى مەن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن جاي ئىدى. باراقسانلىق ئىچىدىكى بۇ كۆچۇم مەھەللىنىڭ ھەربىر ئەزاسى، ھەربىر تۇپ دەل ـ دەرىخى، ئېرىق ـ ئۆستەڭلىرى، ھەتتا ھەربىر ئائىلىنىڭ ئىت ـ ئېشەكلىرىگىچە ماڭا بەك تونۇش ئىدى. مەھەللە ئەتراپىدىكى دۆڭ ـ تۆپىلىكلەر، مەھەللىنىڭ جەنۇبىغا تۇتىشىپ كەتكەن چەكسىز قۇم تاغلار، بۇ تاغلار ھەققىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ماڭا ھەم شۇ قەدەر تونۇش ئىدى. كىچىك چاغلىرىمدا مەھەللىمىزدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان پەسىللىك دەريانىڭ سۇلىرى ئاجايىپ ئۇلۇغ ئىدى. بىز ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك دولقۇنلىرىغا شۇڭغۇپ ئويناپتتۇق، قىسقىسى، مەھەللىمىزدە تەبىئەتنىڭ ھەممە كۆركى ۋە گۈزەللىكى مۇجەسسەملەنگەنىدى. شۇنىڭ ئۇچۇنمىكىن مەن مەھەللەمنى قەۋەتلا ياخشى كۆرەتتىم. باشقا مەھەللىلىكلەر ئالدىدا مەھەللەم بىلەن پەخىرلىنەتتىم. مەن يازغۇچى مۇھەممەت باغراشنى مەھەللەمگە باشلاپ كەلگىنىمدە، راستىنى ئېيتسام بۇ مەھەللىنىڭ كىچىك چاغلىرىمدىكى كۆركىدىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى. ئەمما مۇھەممەت باغراش يازغۇچىلىق

نەزىرى بىلەن بۇ ئۇيغۇر يېزىسىدىن ئۆزگىچە بىر مەنە تاپقاندەك قىلاتتى. بۇ مەھەللە ئۇنىڭغا ياراپ قالدى. مەھەللىمىزنىڭ غەر-بىي تەرىپىدىكى تۆپىلىكتە «ئاچچىق» دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ بىر بېغىمىز بار ئىدى. بىر كۈنى يازغۇچى بىلەن ئىككىمىز دەل ئاشۇ باغقا سەيلىگە چىقتۇق. تەبىئەتنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى يازغۇچى-نىڭ قەلبىدە يېڭى ئىلهاملارنى ئويغاتقان بولسا كېرەك، ئۇ يىراقلارغا كۆز تىكەتتى، كۆكرەك قەپىسىنى تولدۇرۇپ، چوڭ - چوڭ نەپەس ئالاتتى. ئۇ ئۇن - تىنسىز خىيلى ۋاقىتقىچە چەكسىز كەتكەن قۇم بارخانلىرىغا تىكىلگىنىچە قۇشلار چۇرۇقلاپ سايراپ تۇرغان باغ ئالدىدىكى يولدا جىم تۇراتتى. بۇ باغ ھەقىقە-تەن جەمجىت ئىدى. تىقما - تىقما ئادەملەر بىلەن تولغان، ۋاراڭ - چۇرۇڭ، شاۋقۇن - سۇرەنلەر ئۇزۇلمەيدىغان ئۇرۇمچە-دەك شەھەردە تۇرىدىغان كىشىلەر ئۇچۇن بۇنداق گۈزەل جەمجىت تەبىئەتنىڭ قۇچىقى ھەقىقەتەن جەننەت ئىدى. بىر چاغدا يازغۇچى مېنى چاقىرىۋالدى ۋە قولى بىلەن قۇم بارخانلىرىنى كۆرسىتىپ، قۇم بارخانلىرىنىڭ كەينىدىن چوقچىيىپ چىققان يۇرەككە ئوخ-شايدىغان تاغنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى سورىدى. مەن ئۇنىڭغا بۇ تاغنى «يۇرەكتاغ» دەيدىغانلىقىمىزنى، «يۇرەكتاغ» ھەققىدىكى ئاجايىپ رىۋايەتلەرنى سۆزلەپ بەردىم. ماڭا چوڭ ئانام بۇ رىۋايەت-لەرنى ئېيتىپ بەرگەنىدى. يازغۇچى بۇ رىۋايەتكە ئالاھىدە قىزىق-تى. رىۋايەتتىن كېيىن مەن ئۇنىڭغا كىچىك بالىلىق چاغلىرىم-دىكى «يۇرەكتاغ» قا بېرىش ئۇچۇن قۇم ئاتلاپ سەپەر قىلغانلىق-لىرىمىزنى، يېقىندىلا 12～13 ياشلار چامىسىدىكى ئۇچ ئوغۇل بالىنىڭ «يۇرەكتاغ» قا بارىمىز دەپ چۆلدە ئۇسسۇزلۇقتىن جان-لىرىدىن ئايرىلغانلىقلىرىنى سۆزلەپ بەردىم.

بۇ ھېكايىلەرنى ئاڭلاپ يازغۇچى مۇھەممەت باغراشنىڭ ۋۇ-جۇدى لەرزىگە كەلدى. ئۇ بىر ھايات ھەقىقىتىنى تاپقاندەك ھايا-

جانلاندى، ئىككى - ئۇچ قېتىم ئۇلۇغ كىچىك تىندى ۋە ئىشەنچ بىلەن كۆزىمگە تىكىلىپ تۇرۇپ:

«ئابدۇبەسىر، بۇ ئاجايىپ رىۋايەتلەر ئىكەن. بىلىسىڭىز قەلبىمدە «يۇرەكتاغ» ھەققىدە بىر ئەسەر يېزىلىپ بولدى...» دېدى.

دېگەندەك يازغۇچى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا «يۇرەكتاغ» نامىلىق پىۋەستىنى ئېلان قىلدى. مەن پۈتۈن ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن يازغۇچىنىڭ ئىستېداتىغا قايىل بولدۇم. يازغۇچى مەن ئېيتىپ بەرگەن بىر رىۋايەت ۋە كىچىككىنە بىر ۋەقەلىكنى ھەقىقىي يازغۇچىغا ۋە سەنئەتكارغا خاس يۇكسەكلىكتە تۇرۇپ، پۈتمەس مەزمۇنلارغا ئىگە قىپتۇ. يازغۇچىلارنىڭ ۋەقەلىكلەرنى ئومۇملاشتۇرۇشى ۋە ھايات رېئاللىقىنى يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈشى مۇشۇ بولسا كېرەك دەپ ئويلىدىم. بۇ تېما ماڭا تونۇش ئىدى، ئەمما يازغۇچىنىڭ بۇ تېمىنى شۇقەدەر كۈچلۈك ھاياتىي قۇدرەتكە ئىگە قىلىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلمىغانىدىم. پۈۋىست ئوقۇرمەننى تېخى ھېس قىلىپ يەتمىگەن ھايات ھەقىقەتلىرى بىلەن مىللىي تارىخ روھى بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ بىرىنچى بابىدا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئاجايىپ سېھىرلىك رىۋايەتلىرىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئۇچ سەبىي دىلىنىڭ بىر مەنىۋى دۇنياغا ئىنتىلىپ «يۇرەكتاغ» سەپىرىگە ئاتلانغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. بۇ بۆلەكتە ھەربىر بالا ئۆزىگە خاس بالىلار خاراكتېرى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. جاپالىق سەپەر، تەبىئەتنىڭ رەھىمسىز چاقچاقلىرى ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىكى مۇقىمسىز كەيپىياتلىرىغا سەۋەب بولىدۇ. مىراۋۇش ئادەتتە مەھەللىدىكى تەڭتۇشلار ئىچىدە ئەڭ كۈچتۇڭگۇر، قورقۇمسىز، باتۇر، ھۆرمەتكە سازاۋەر بالا ئىدى. ئەمما چۆل دەھشەتلىرى ئۇلارنى جان ھەلقۇملىرىغا قىستىغاندا، مىراۋۇش تەبىئىي رەۋىشتە ئادەتتە كۆزگە ئىلمايدىغان، ئەمما تۇرمۇش - ھايات

تەجرىبىلىرىگە ھەممىدىن بەك پىششىق بولغان، ۋەھىمە سىناقلىرىدىن ئۆتەلىگەن تۈرەك «پىت» نىڭ ھىمايىسىگە ئۆتىدۇ. ئەلۋەتتە ئىلدوسمۇ شەھەردە چوڭ بولغان بالا بولغىنى بىلەن بۇ يىراق سەھرادىكى شاقۇرلۇق بالىلار ئىچىدە مىراۋۇشقا قول قويالمايتتى. ئۇمۇ ھايات تەھلىكىسى ئالدىدا تۈرەك «پىت» نىڭ قەيسەرلىكىگە، تەدبىرلىكلىكىگە ۋە باتۇرلۇقىغا قايىل بولىدۇ. قانىتى چۆل قوينىغا دۈچ كەلگەندە مىراۋۇش بىلەن ئىلدوس خۇددى مېكىيان چۈجىلىرىدەك تۈرەك «پىت» نىڭ قۇچىقىغا ئۆزلىرىنى ئاتىدۇ. ئاددىتە بالىلار كۆزگە ئىلمايدىغان تۈرەك «پىت» ئۇلار-نىڭ كۆز ئالدىدا توساتتىن بىر زەبەردەس ھىمايىچىگە، يولباشچى پاسىبانىغا ئايلىنىدۇ. جان ھەلقۇمىغا يەتكەندە ئۇلاردا نە يۈرەكتاغىنى كۆرۈش ئىستىكى، نە بالىلارغا خاس ھايات خۇشاللىقلىرى قالمايدۇ. ئوقۇرمەن ئەسەرنى ئوقۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە جېك لوندوننىڭ «ھاياتقا مۇھەببەت» ناملىق ئاجايىپ ئەسىرىدىكى كار-تىنلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئاپتور بۇ بۆلەكتە خاراكتېر جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئۇچ ئوغۇل بالىنىڭ ئىچكى سېزىملىرىنى، مەنىۋى دۇنياسىنى ناھايىتى چوڭقۇر قاتلاملىرىغىچە ئېچىپ تاشلايدۇ. ئەمما مۇھىت كارتىنىسىنى بالىلارغا خاس بىغۇبار ساددا قىزىقارلىق ھايات ئەمەلىيىتىدىن ئايرىپ تاشلىمايدۇ. بالىلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تۈرەك «پىت» نىڭ جان ھەلقۇمىدىمۇ يۈرەكتاغقا بىر بېرىش ئىرادىسى ئوقۇرمەنگە ئىنسان خاراكتېرىدىكى زىددىيەتلىك ھايات ھەقىقەتلىرى بىلەن بولغان باغلىنىشلارىنى ئىنتايىن روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئۇچ بالا رېئال ئادەملەرگە تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ. بۇ ئۇچ پېرسوناژ ئىچىدە تۈرەك «پىت» نىڭ ئوبرازى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك رويابقا چىقىدۇ. قاراڭ، تۈرەك «پىت» نى بالىلار ئارىغا ئالمايدۇ. ئۇ كەپ-

سىز، ھېچنېمىدىن ھېسىقمايدۇ. ئەمدىلا ئون ئىككى ياشقا كىر-گەن تۇرۇقلۇق قىز بالىلارغىمۇ چاقچاق قىلىدۇ، ئىت تالاشتۇرى-دۇ، تۇخۇم چېكىشىدۇ، توخۇ، كەپتەر، ئۇزۇم، قوغۇن ئوغرى-لايدۇ. ئۆزىنىڭ ئۆيىدە ئۇزۇم، قوغۇن دېگەنلەر تولۇپ ياتسىمۇ باشقىلارنىڭكىنى ئوغرىلاپ يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇنداق ئۇ-ياتلىق ئىشلارنى پەقەت تۇرەك «پىت» لا قىلىدۇ. شۇڭا بالىلار ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. بالىلار ئۇنىڭدىن قاچقانسېرى ئۇ بالىلارغا پىتتەك چاپلىشىپلا يۈرىدۇ. دېمەك، مۇشۇنداق بىر بالا ھاياتلىق بىلەن ماماتلىق ئارىسىدا ئۆزىنىڭ قورقۇمسىزلىقى بى-لەن مىراۋۇش ۋە ئىلدوسنىڭ قەلبىنىڭ ھۆرمەت تۆرىدىن ئورۇن ئالغاندا ئوقۇرمەن قەلبى لەرزىگە كېلىدۇ. ئېنىقكى، ئادەمنىڭ مەنىۋى دۇنياسى شۇقەدەر مۇرەككەپ بارلىق. ھاياتنى ئىنچىكە كۆزىتىشنى بىلگەن ئىقتىدارلىق قەلەم ساھىبلىرىلا ئۇنىڭ ئەنە شۇنداق ئوقۇرمەن قەلبىنى لەرزىگە سالالايدىغان كارتىنىلىرىنى سىزىپ چىقالايدۇ.

ئەسەرنىڭ ئىككىنچى بابى «يۇرەكتاغ» ھەققىدىكى ئاجايىپ سېھىرلىك رىۋايەتلەرگە بېغىشلانغان. بۇ رىۋايەت نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان خەلقىمىز ئىچىدە دەۋرگە - دەۋرگە، ئەۋلاد-تىن - ئەۋلادقا، ئاتىدىن - بالىغا ئېيتىلىپ كەلگەن. گەنسۇنىڭ سۇنەندىكى سېرىقئۇيغۇرلاردىن تارتىپ تاكى تەكلىماكان قىرغاق-لىرىغىچە بولغان ھەممە ئۇيغۇرلار ئاشۇ بىر كرورەن بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەسكى بالىقلار ۋە قوۋملەر ھەققىدە رىۋايەتلەرنى ئېيتىشىدۇ. سېرىقئۇيغۇرلارنىڭ «كۆچ - كۆچ» داستانىدا ئېيە-تىلىشىچە ئۇلار ئەسلىدە شىجى - خاچى دەپ ئاتىلىدىغان چىلەن تېغى (سېرىقئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز تىلىدا «يەتتە تاغ» دېيىلىدۇ) نىڭ غەربىي تەرىپىدىكى بىر قەدىمىي شەھەرلەردىن كۆچۈپ كەل-گەنكەن. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى شىجى - خاچى دېگەن

قەدىمىي ئەللەردە ياشىغانىكەن. ئۇلار ياشىغان شەھەرلەردە ئوغۇرى - يالغان، جىنايەت، ھەسەتخورلۇق، ئىشقىلىپ، ئەخلاق كاتېگورىيىسىگە مۇخالىپ ئىشلارنىڭ ھېچقايسىسى مەۋجۇت ئەمەس ئىكەن. خەلقى بايلىقى، تۇرمۇش پاراۋان ئىكەن. كىشىلەرنىڭ ئىشىكلىرىنىڭ بوسۇغىسىنى ۋە ئىتلىرىغا يەم بېرىدىغان يالاقلىرىمۇ ئالتۇندىن ئىكەنتۇق. تەڭرى بۇرقانلارنىڭ ھەيكەللىرىمۇ ئالتۇندىن ئىكەنتۇق...

بايلىقاتلىق، توقچىلىق، ئادەملەرنىڭ يارانقۇچىسىدىن يىراقلاشتۇرىدىكەن. كىشىلەر بېشىغا كۇن كەلگەندىلا تەڭرى بۇرقانلىق يات ئېتىدىكەن. ئادەتتە ئۇنى ئويلاپمۇ قويمايدىكەن. تەڭرى بۇرقانلىق ئۇنتۇش كۇچىيىپ بارغاندىن كېيىن ئەلدە بىشايان كىشىلار، جىنايەتلىك قىلمىشلار باش كۆتۈرۈپتۇ. تەڭرى بۇرقان بەگقۇلىبەگدەك بىر دانىشمەنگە بۇ ئادەملەر ئۇستىگە غەزەپ ياغدۇرىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىپتۇ. بۇ دانىشمەن قەبىلە ئاقساقىلى قىلىق كىشىلەرنى يامان يولدىن توسۇپتۇ. ئەمما كىشىلەر يەنە خالىغىنىنى قىلۋېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ تەڭرى بۇرقانلىق غەزىپى تۇتۇپ توققۇز كېچە - كۇندۇز قاتتىق بوران چىقىرىپ، توپا ياغقۇزۇپتۇ. دانىشمەن قەبىلە ئاقساقىلى قەبىلىسىدىكىلەرگە ئېيتىپتۇ. ئۆزىنىڭ كەينىگە كىرسە بۇ دەھشەتتىن قۇتۇلۇپ قالىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپتۇ. بەزى كىشىلەر ئاقساقالغا ئەگىشىپتۇ، ئاقساقال قىرىق غۇلاچلىق خادىنى يەرگە تىكىپتۇ - دە، ئات - ئۇلاغ، مال چارۋا يېتەكلەپ ئاشۇ خادىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپتۇ. 40 غۇلاچلىق خادا نەچچە قېتىم كۆمۈلۈپ بوپتۇ. ھەر قېتىم كۆمۈلۈپ بولاي دېگەندە ئاقساقال بۇ خادىنى تارتىپ چىقىرىپ قويىدىكەن. يەنە ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىدىكەن. توققۇز كۇندىن كېيىن ئاسماندىن ياغقان قۇم توختاپتۇ. ئەمما پۈتۈن شەجى - خاچى قۇم ئاستىغا غەرق بوپتۇ. قەبىلە ئاقساقىلى قوۋم -

قېرىنداشلارنى باشلاپ، مۇڭلۇق «كۆچ - كۆچ» ناخشىلىرىنى ئېيتىشىپ ئەلمىساقتىن ياشاپ كەلگەن ئەزىز دىيارىدىن، ئاتا - بوۋىسىنىڭ روھى يانقان مازارلىرىدىن ئايرىلىپ كۈنتۇغمىشقا قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇلار دەريالاردىن ئۆتۈپتۇ. تەڭرى بۇرقان مىڭ-ئۆيلىرىدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇ يەرلەردە تەڭرى بۇرقانىنى قايتا تونۇپ، گۈناھلىرىغا توۋا قىلىپتۇ، ئاندىن ھاياتلىق ماكانى ئىزدەپ يەنە داۋاملىق كۈنتۇغمىش تەرەپكە مېڭىپتۇ. مېڭىپتۇ - مېڭىپتۇ، بىر كۈنى مانا مۇشۇ يەتتە تاغ (چىلەن تېغى) باغرىغا كەلگەندە قەبىلە ئاقساقىلى توختاش پەرماننى بېرىپتۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، يەتتە تاغنىڭ كۈنتۇغمىش تەرەپلىرىدە يۇلغۇن يوقمىش. ئۇلارنىڭ ئەجدادى ئەزەلدىن يۇلغۇن يوق يەردە ياشىمىغانمىش. شۇڭا ئاقساقال يۇلغۇن يوق يەرگە بېرىشنى راۋا كۆرمەس-مىش... شۇ چاغدا پادىلار ئىچىدىكى بىر قارا بۇقا كېلىپ ئالدى پۇتلىرى بىلەن يۇلغۇننىڭ تۈۋىنى تىلغاپتۇ. ئۇ يەردىن زۇمرەت-تەك بۇلاقلار چەشمە بولۇپ ھەر تەرەپكە ئېقىپتۇ. بۇنىڭدىنمۇ مۇڭاپىق زېمىننىڭ يوقلۇقىنى چۈشەنگەن ئۇيغۇرلار مانا شۇ يەتتە تاغ باغرىلىرىنى ماكان تۇتۇپ ياشاپ قاپتۇ.

بۇ رىۋايەت موتېغى تەكلىماكان قىرغاقلىرىدىكى ھەممىلا ئۇيغۇر ماكانلىرىدا، چەرچەندە، چاقىلىقتا، لوپلۇقلار ئىچىدە، كۆچادا، تۇرپاندا، پىچاندا ھەممىلا يەردە بار. رىۋايەتنىڭ باش قىسمى ئوخشاش، پەقەت ماكانلاشقان يەرلىرىدىلا پەرق بار. مە-سىلەن ئالايلى، پىچان ناھىيىسىنىڭ تەكلىماكان قىرغاقلىرىدىكى دىغار، دالانكارىز يېزىلىرىدا بۇگۈنمۇ مويىسپىتلار مۇنداق بىر رىۋايەتنى بايان قىلىدۇ...

ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز مۇشۇ تەك-لىماكانىنىڭ ئىچىدىكى شەھرى كېتىك دەپ ئاتالغان بىر شەھەردە ياشاپ كەلگەنكەن. بۇ شەھەر ئاجايىپ بايلىقلار بىر شەھەر ئە-

كەن. ئوغرى ـ يالغان يوق ئىكەن، تىنگەن ئىنسان يوق ئىكەن، ئاللانىڭ رەھمىتى تەگكەن بۇ ئەلنىڭ كىشىلىرى بايلىقىنى سەۋەبىدىن خۇدالىق دەۋاسى قىلىشقا ئۆتۈپتۇ. ئەقىدىدىن يانىشىپتۇ. ئاللانىڭ غەزىپى كېلىپ، بۇ زېمىنگە توققۇز كېچە ـ كۈندۈز قۇم ياغقۇزۇپتۇ. بۇ چاغدا بىر دانىشمەن بىر قىسىم كىشىلەرنى باشلاپ خۇددى يۇقىرىقى رىۋايەتتىكىدەك خادا ئەتراپىنى ئايلىنىش ئۈسۈلى بىلەن بىرمۇنچە كىشىنى ئامان ـ ئېسەن ساقلاپ قاپتۇ. بوسۇغىسى ئالتۇندىن، ئىتلىرىغا يەم بېرىدىغان يالاقلىرى ئالتۇندىن بولغان شەھرى كېتىك قۇم ئاستىدا قاپتۇ. ئامان قالغان كىشىلەرنى ئاشۇ دانىشمەن يېتەكلەپ بۈگۈنكى لۇكچۇننىڭ ئاماناشا دېگەن يېرىگە كېلىپ ماكانلىشىپتۇ. «ئامانشا» دېگەن ئىسىم ئامان قالغان شەھەرلىكلەر دېگەننىڭ قىسقارتىلمىسى ئىمىش. كېيىن بۇ كىشىلەر كۆپىيىپ لۇكچۇن، ياڭقىر، تۇيۇق، سىرىكىپ، لەمجىن، دالانكارىز ۋە دىغارلارغا كېڭەيگەنمىش...

شەھرى كېتىك زادى قەيەردۇر؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدە كۆپ ئىزدەندىم. 2004 ـ يىلى مەن سۈنەن سېرىقئۇيغۇر ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى غەربىي سېرىقئۇيغۇرلار ئىچىدە يېغلاپ تۇرۇپ ئېيتىلغان ئاشۇ مەزمۇندىكى «كۆچ ـ كۆچ» داستانلىرىنى ئاڭلاپ، جەنۇبىي يېپەك يولى بىلەن مېڭىپ بېقىش ئىستىكىگە كەلدىم. دوخان، ئاقسايچىندىن ئۆتۈپ كۆكنۇرنىڭ گېرمو، خۇاتوگو دېگەن يەرلىرىدىن ئالتۇنتاغ ئىچىگە كىردىم، ئاندىن چاقدىلىقنىڭ مىرەنگە چۈشتۈم. مىرەندىن تارىمغا كىرىپ لوپنۇرغا كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا بۇ رىۋايەتنى تەكرار ـ تەكرار ئاڭلىدىم. لوپنۇرغا كەلگەندە لوپنۇر ناھىيىلىك تاشيول ئاسراش ئىدارىسىنىڭ پېنسىيونىر كادىرى ئىسمايىل ئاكا بىلەن تونۇشتۇم. بۇ كىشى دەل 1900 ـ يىلى سۈيەن ھېدىنغا يول باشلاپ قەدىمكى كرورەن شەھىرىنى كۆرسىتىپ قويغان ئوسمان (لەقى

مى «ئۆردەك») دېگەن كىشىنىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئېيىتىپ بېرىشچە، ئۇنىڭ چوڭ دادىسى ئوسمان دېگەن كىشى دادىسى بىلەن تەكلىماكان جاڭگاللىرىدا ئوۋچىلىق قىلاتتىكەن. بىر قېتىم ئۇلار ئاتا - بالا ئىككىسى ئوۋچىلىق قىلىپ جاڭگالنىڭ ئىچكىرىسىگىچە ئۇزاپ كېتىپتۇ. بىر چاغدا قەدىمىي بىر شەھەر-نىڭ خارابىسىگە كېلىپ قاپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ ئۆي ئىزلىرى بەزى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى ساقلىنىپ قالغانىكەن. ئوسمان بوۋايغا ئاتىسى بۇ شەھەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ يۇقىرىدا بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن قەدىمىي شەھەر ھەققىدىكى رىۋايەتنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. 1900 - يىلى سۆھبەتدىن بۇ يەرگە كەلگەندە ئوسمان بوۋاي بىلەن ئۇچرىشىپ قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىنى ۋە قەدىمىي تاش-لاندۇق نەرسىلەرنى ئىزدەيدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ئوسمان بوۋاي بۇ پەرەڭنى باشلاپ ئۇدۇللا كرورەن شەھىرىگە بېرىپتۇ. مانا بۇ قەدىمىي كرورەن شەھىرىنىڭ ئىلىم دۇنياسىغا تۇنجى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. . .

مەن بۇ يەردە شۇنى دېمەكچىمەنكى، يازغۇچى مۇھەممەت باغراش «يۇرەكتاغ» پوۋېستىنى يۇرتىمىزنىڭ ۋە ئەجدادىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي كەچمىشلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئەنە شۇنداق ھاياتىي كۆچكە ئىگە تارىخىي سىيمالار ۋە تارىخىي رىۋايەتلەر بىلەن باغلايدۇ. ناھايەت، ئۇ بۇ پوۋېستنىڭ تېماتىكا چوڭقۇرلۇقىنى تېخىمۇ زور كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەسەرنىڭ تېندېنسىيىسى مول تارىخىي كارتىنىلار بىلەن ئوقۇرمەن قەلبىنى لەرزىگە سالالايدىغان بەدىئىي ۋە تارىخىي ھېكمەتلەر سەھىپىسىدە قايتا جىلۋىلىنىدۇ. بۇگۈن بەزى يازغۇ-چىلىرىمىزنىڭ قەلىمىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە بەزى قىممەت-لىك موتىپلار يېڭىچە ھاياتىي مەزمۇنغا ئىگە قىلىنىۋاتىدۇ. مۇ-ھەممەت باغراشنىڭ پوۋېست ئىجادىيەتلىرىدىن ئۇنىڭمۇ مۇشۇ

نۇقتىلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەسلىمۇ بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىز ناھايىتى زور بەدئىي ئىجادىي قىممەت تاپىدىغان چەكسىز مۇنبەت بوز دەل مۇشۇ ئىدى. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، يازغۇچى مۇھەممەت باغراش مۇشۇ نۇقتا ھەققىدە ئىزدەنگەندە ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى تارىخىي مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان رىۋايەتلەرنى تاللىۋېلىپ بۇ رىۋايەتلەرنىڭ شەكلىگە قارىغاندىمۇ مەزمۇنىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن ئەھمىيەت بەردى. بىر مەسئۇلىيەتچان يازغۇچى ئۇچۇن ئېيتقاندا بۇ ئارتقۇرۇشقا تېگىشلىك مۇقەددەس ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى ئىدى.

پوۋېستنىڭ ئۇچىنچى بابىدا يازغۇچى چېكىنمە بايان بىلەن بۇ ئۇچ سەپەرداشنىڭ بىر ئاجايىپ گۈزەل ئىستەكتە يۇرەكتاغ سەپىرىگە چىقىشتىن ئىلگىرىكى مەنزىرى دۇنيالىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يازغۇچى بۇ بۆلەكتە شەھەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىلىدوسنى سۈزۈت لىنىيىسىنىڭ مەركىزى قىلىپ تۇرۇپ بىر ھېكايە قۇرۇلمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. ئىلدوس شاقۇرنى، شاقۇرلۇقلارنى بەك ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىر تۇپ دەرەخ، ھەربىر تاغ، ھەربىر ئېرىق سۇ، ھەربىر تام ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىگە ئىشىنىدۇ، ئۇنى سۆيىدۇ. ئۇنىڭ بىغۇبار بالىلارغا خاس قەلبى شەھەردە تاپقىلى بولمايدىغان چەكسىز مەنزىرى سەينالاردا يايرايدۇ. شۇنداق «. . . شەھەردە ئۇنداق رىۋايەت ـ چۆچەكلەر يوق، بار دېيىلگەندىمۇ پەقەت كىتابلاردىلا بار. شەھەرلىكلەر ئۆزلىرى توغرىسىدا، ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان يەر توغرىسىدا، ئاتا ـ بوۋىلىرى توغرىسىدا ناھايىتى ئاز ئويلامدىكەن؟ ياق، زادىلا ئويلىمايدۇ. راست ئەمەسمۇ، مانا ئىلدوس ئون ئىككى ياشلىق يىگىت بولۇپ قالغۇچە ھېچكىم ئۇنىڭغا بىرەر قېتىممۇ ھېكايە ـ چۆچەك، رىۋايەت ئېيتىپ بەرمىدىغۇ! ھەتتا دادىسىمۇ!

دادىسىنىڭ ئويلايدىغىنى پەقەت خىزمەت، ئىدارە، ئەمەل، ئولتۇ-
رۇش. . . ئاپىسىچۇ؟ ئاپىسى تېخىمۇ بىلمەيدۇ، ئاپىسى پەقەت،
پەقەت «ياخشى ئوقۇ، كەلگۈسىدە ئالىم بول، يازغۇچى بول!»
«تامىقىڭنى ژاقتىدا يېگىن»، «قولۇڭنى مەينەت قىلما»، «كى-
يىمىڭنى پاكىز ژە رەتلىك كىيگىن!»، «ئاپتاپتا ئويناما، قارا-
داپ كېتىسەن»، «تاپشۇرۇقنى ئىشلىدىڭمۇ؟...»، دېيىشىنىلا
بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئويلايدىغىنى ئالتۇن زەنجىر، ئالتۇن ھالقا،
نوركا پەلتو، قاتارچاي، ئۇنىڭ تويى، بۇنىڭ تويى...»

ئىلدوسنىڭ ئاتا ـ ئانىسى شەھەردىكى مۇشۇ ئالدىراش تۇر-
مۇش رېتمىدا ھەر كۈنى بىرلا خىل ھايات رېتمى بىلەن ياشاۋې-
رىدۇ. ئۇلار ھېكايە ـ رىۋايەت تۇرماق يېزىدىكى ئاتا ـ ئانىسى
ھەققىدىمۇ ناھايىتى ئاز ئويلايدۇ. پەقەت يېزىسىدىكى مېۋىلەر
پىشقاندىلا ئۇلارنى ئاندا ـ ساندا ئەسكە ئېلىپ قويىدۇ. سەبىي
دىلىنىڭ قەلبىدە بۇ تۇزكورلۇقلار، بۇ مۇناپىقلىقلار، بۇ تىنىگەن-
لىكلەرگە غەلىيان كۆتۈرۈلىدۇ. شۇڭا ئۇ يېزىنى ياخشى كۆرىدۇ.
ئىلدوسنىڭ قەلبىدىكى شاقۇرلۇقلار ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلار-
غا پىسەنت قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىنى ـ كۆكسى كەڭ، بىر ـ
بىرىگە مېھرىبان ژە سادىق، غەيۋەت قىلىشنى بىلمەيدۇ.
جەڭگى ـ جېدەل قىلىشمايدۇ. ئۇلار ھەرقانداق يېمەكلىكنى
ھۇزۇر بىلەن يەيدۇ، شۇكرى قىلىشنى ئۇنتۇمايدۇ. ئىسراپخور-
لۇقتىن پۈتمەس خورلۇق ژە گۇناھ ھېس قىلىدۇ. ئەڭ مۇھىمى
ئۇلار يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچىلا ھېكايە، رىۋايەت، قوشاقلا-
رنى ئېيتالايدۇ... بۇ ھال ئىلدوسنىڭ قەلبىدە سەھراغا بولغان
چەكسىز مۇھەببەتنى شەھەردىن زېرىكىش تۇيغۇسىنى ئۇرغۇتە-
دۇ. پوۋېستنىڭ ئۇچىنچى بابى مانا شۇنداق رېئال ھايات ھەقە-
قەتلىرى ئالدىدا سەبىي بىغۇبار قەلب ئىگىسىنىڭ مەنىۋى دۇنيا-
سىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى ساپ ئىزتىراپلار، پاكىز ـ گۈزەل

سەزگۈلەر، بارلىق گۈزەللىك ۋە ئىزگۈلۈكلەرنىڭ ئويغانغانلىقىنى مۇكەممەل سۈرەت بىلەن ئەڭ ئىخچام شەكىلدە ھېكايە قىلىدۇ.

تۆتىنچى بابتا يازغۇچى ھېكايە ۋەقەلىكىنى بىرىنچى بابتىكى ھېكايە سۈژىتىغا ئۇلايدۇ. بۇ باب يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۇ ئۈچ بالىنىڭ چۆل دەھشىتى ئالدىدىكى جاپالىق كەچۈرمىشلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى تەسىرلىك، كونكرېت ۋە ئوبرازلىق تەسۋىرلەيدۇ. پوۋېستنىڭ بەشىنچى بابى ئەمەلىيەتتە تۆتىنچى بابنىڭ ئۇلانمىسى ياكى داۋامى بولۇپ، دەل مۇشۇ باب ئوقۇرمەنگە جېك لوندوننىڭ «ھايانقا مۇھەببەت» ناملىق ھېكايىسىدىكى ئىككى پېرسوناژنىڭ ئۆلۈمگە قارشى كۈرىشىنى، ھاياتلىق ئۈچۈن تىركىشىش كارتىنىسىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ ھېكايىدە «مەن» ھاياتلىق ئۈچۈن ھەممىدىن، 15 قاداق ئېغىرلىقتىكى كېپەك ئالتۇندىن ۋاز كەچتى. «مەن» نىڭ دوستى ېيل بولسا جان تەھلىكىسى ئالدىدا ئۆزىنىڭ جانجىگەر دوستىنىمۇ تاشلاپ، ئۆز ېشىنى ئېلىپ قاچتى. «يۇرەكتاغ» پوۋېستىنىڭ بەشىنچى بابىدىمۇ ئەنە شۇنداق جان تەھلىكىسى ئالدىدا ئۈچ سەبىي جان ھەسرىتىلەر چېكىشىدۇ، پۈتمەس پۇشايمانلار قىلىشىدۇ. ئەمما «ھايانقا مۇھەببەت» تىن پەرق قىلىدىغان يېرى شۇكى، بۇ ئۈچ دوست بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدۇ، ھەتتا ئەڭ ئاخىرى ئۆلگەندىمۇ بىرگە ئۆلىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ «ھايانقا مۇھەببەت» ھېكايىسىدىكى ئىككى سەپەرداش نەپسىنىڭ قۇلى ئىدى، ئۇلار پۈتمەس بايلىققا ئېرىشمەكچى ئىدى. ھالبۇكى ئۆلۈم ساھىلى ئۇلارغا قۇچاق ئاچقاندا، بايلىقتىنمۇ قىممەتلىك نەرسە ھايات ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ - دە، ېيل ئۆلۈم دەشتىگە ئەڭ يېقىن دوستىنىمۇ تاشلاپ كېتىپ قالىدۇ. ئۇلار مىسكان دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزىغا ېيرىۋالسىلا ھاياتنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى

بىلىشىدۇ. بىلىش لازىمكى بايلىقنىڭ قۇلى بولغان قەلبته ياۋۇز-لۇق ۋە شەخسىيەتچىلىك ھۆكۈمران بولىدۇ. شۇڭا ئۇنداق قەلب ئىگىلىرىدە مېھرىبانلىق سۆيگۈ ۋە ساداقەت بولمايدۇ. «يۇرەك-تاغ» پوۋېستىدىكى ئۇچ سەبىي، كىرسىز قەلب ئەجدادىنىڭ ئەقىدىسىنى، ئەجدادىنىڭ ئۆلمەس روھىنى، قىسقىسى، بىر يۈكسەك غايىۋى ئېتىقادنى ئۆزلىرىنىڭ مەنزىلى قىلغاندۇر. ئې-تىقاد، سۆيگۈ ۋە ساداقەتنىڭ تەڭسىز قۇدرىتى دەل مانا شۇ يەردە. بۇ ئۇچەيلەنمۇ ئۆلۈم تەھدىتى ئالدىدا قورقۇتى، ئەمما بىر - بىرىگە ۋاپاسىزلىق قىلمىدى، بەلكى جان ھەلقۇمىغا يەت-كەندىمۇ ئۇلار ئۈيۈل تاشتەك بىر گەۋدە بولدى. چۈنكى ھايات قىممەت، ھاياتتىنمۇ مۇھەببەت قىممەت ئىدى...

پوۋېستىنىڭ بەشىنچى بابى ئوقۇرمەنگە بۇ ھايات ھەقىقىتىنى ناھايىتى يۇقىرى بەدئىي ماھارەت بىلەن قايتا ئۇقتۇرۇپ، بۇ ھېكمەتنى يەنە بىر قېتىم پۈتمەس ھاياتنى كۆچكە ئىگە قىلىدۇ. بۇ سەھنىدە يازغۇچى پېرسوناژلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىشكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. بولۇپمۇ تۇرەك «پىت» نىڭ يېزا بالىلىرىغا خاس قورقماس ۋە قىيىن مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەندە تەدبىر ئىزدەيدىغان ئالاھىدىلىكلىرىدىن تاكى ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىغچە ناھايىتى ئىنچىكە قەلەمگە ئېلىنىدۇ. شۇ-نىڭ بىلەن ئوقۇرمەن كۆز ئالدىدا بۇ ئۇچ بالىنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېر ئۆزگىچىلىكى ۋە ئوبرازلىرى تېخىمۇ مۇكەممەللە-شىدۇ.

پوۋېستىنىڭ ئالتىنچى بابىدا نارىش بوۋاي، دانى ياغچى باش-چىلىق شاقۇرلۇقلار قەدىمىي قۇم بارخانلىرى ئىچىدىن ئۇچ بالە-نىڭ جەسىتىنى تاپىدۇ. پۈتۈن شاقۇرلۇقلار چەكسىز ھەسرەت ۋە قايغۇغا پاتىدۇ. ئېغىر مۇسىبەت ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنى ئۆرتەي-دۇ، يۇرەكلىرىنى تىترىتىدۇ. قۇملۇقتا ئېغىر سۈكۈت ھۆكۈم

سۇرىدۇ. پەقەت ئارىش بوۋايدىن باشقىلىرى بۇ ئۇچ سەبىي دىلـ
ـنىڭ جېنىنى سېلىپ بېرىشكە ئەرزىمەيدىغان بىر ئىشنى قىلىپ
قويغانلىقىغا، ئۇلارنىڭ بەكباشلىقىغا، ئۇلارنىڭ «كۆچ ـ كۆچ»
ـرىۋايىتىنى تولا ئاڭلاپ، مۇشۇ «قۇرۇق گەپ» كە ئىشىنىپ مۇشۇ
ئاقىۋەتكە دۇچار بولغانلىقىنى كۆڭۈللىرىدە ئەيىبلىشىدۇ. ئەمما
ئارىش بوۋاي ئۇنداق قارىمايدۇ. ئارىش بوۋايچە بولغاندا بۇ ئۇچ
سەبىي جانىنىڭ ئۆلۈمى ئەھمىيەتلىك، مەنىلىك ئۆلۈم ئىدى.
كىشىلەر ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تايماقتا. بۇ بالىلار ئەنە شۇ ئاتا ـ
بوۋىلىرىنى، ئەجدادلىرىنى ياد ئېتىپ تېخى جىق ئادەملەر ئويلـ
ـىغانىنى ئويلاپ، مۇشۇ قىسمەتكە دۇچار بوپتۇ. ئارىش بوۋاي
يەنە مۇنداق ئويلايدۇ: «. . . بۇ بالىلار ئەجدادلىرىنى ياد ئې-
ـتىپ، بىز ئويلىمىغانىنى ئويلاپ مۇشۇ قىسمەتكە دۇچار بوپتۇ!
بۇنىڭ گۇناھى كىمدە؟ ئاتا ـ بوۋىسىنى ياد ئېتىپ، بېلىنى
باغلاپ چىققان مۇشۇ ئۇچ ئوغۇل بالىدىمۇ ياكى ئاتا ـ بوۋىلىرـ
ـىدىن، ئۇلارنىڭ روھىدىن يۇز ئۆرۈپ، بىر بۇردا نانىنىڭ قۇلى
بولۇپ، تىرىكچىلىك غوۋغاسىدا ئۆزىمىزنى يوقىتىپ قويغان بىزـ
ـدىمۇ؟ بىزمۇ مۇشۇ بالىلاردەك ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنى ياد ئېتىپ
تۇرغان بولساق، ئاتا ـ بوۋىمىزنىڭ يۈرىكىدىن بىنا بولغان «يۈـ
ـرەكتاغ» نى تاشلىۋەتمەي تاۋاپ قىلىپ تۇرغان بولساق، مۇشۇ
بالىلارنى ماۋۇ ئۇلۇغ بوۋاڭنىڭ، مۇنۇسى ئۇلۇغ مومانىڭنىڭ يانقان
يېرى بولىدۇ، دەپ پات ـ پات «يۈرەكتاغ» قا ئۆزىمىز بىلەن
بىللە ئاپىرىپ تۇرغان بولساق بۇ بالىلار بۈگۈنكى قىسمەتكە دۇچار
بولامتى؟ . . . » مانا بۇ جىقنى كۆرگەن، ھەممىنى ئويلىيالايدـ
ـىغان قوۋمنىڭ، مىللىتىنىڭ تەقدىرى ھەققىدە باش قاتۇرۇۋاتقان
دانىشمەن ئارىش بوۋاينىڭ ئويلىغانلىرى ئىدى. يازغۇچى بۇ بابتا
نۇقتىلىق ھالدا مىللىي ئەقىدە، مىللىي روھ، مىللىي ئەخلاق
ۋە مىللىي مەدەنىيەتتىكى يىمىرىلىش ھادىسىلىرىگە دەھشەتلىك

ئوت ئېچىپ، مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىشنىڭ ئەڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنى ئوقۇرمەنلەرگە بەدئىي ھېكايەت يولى بىلەن تولىمۇ يارقىن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مۇشۇ سەھىپىنى ئوقۇغان ھەرقانداق بىر ئەقىللىق كىتابخان ئۆز مىللىتىنىڭ تەقدىرى ھەققىدە چوڭقۇر ئويلارغا پاتماي قالمايدۇ. مەزكۇر سەھىپىدە يازغۇچى يەنە ماھىرلىق بىلەن تىك ئۇچار ئايروپىلان ۋە ماشىنىدا «يۇرەكتاغ» قا بېرىپ ئەجدادلارنىڭ قەدىمىي قەبرىلىرىنى قېزىۋاتقان ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى قوشىدۇ. ئۇلار ئاللىبۇرۇن كۆرۈكلەئىنەنىڭ جەسىتىنى يۇرەكتاغدىن ئېلىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىشىدۇ. بۇ ھال نارىش بوۋاينىڭ يۈرىكىگە شەمشەر ئۇرغاندەك چەكسىز ئازابلارغا مۇپتىلا بولۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. بوۋاينىڭ يۈرىكى پۈچىلىنىدۇ. روھىيىتى خورلۇق ھېس قىلىدۇ. ئەجدادلىرىنىڭ دەقىيانۇسىنىڭ زامانىسىدىن تىنچ ـ ئامان كېلىۋاتقان تۈپراق باشلىرى مانا ئەمدى ۋەيران قىلىنىشقا باشلىغانىدى. شۇڭا نارىش بوۋاي: «كۆرۈكلەئىنەمنىڭ گۆرىنى ئېچىشىپ، ئۇستىخانلىرىنى ئېلىپ كېتىشىپ-تۇ، ئەتە بەگقۇلبەگ ئاتىنىمۇ شۇنداق قىلغۇدەك! ئەمدى كىمگە تېۋىنىمىز! ئەمدى كىمگە سېغىنىمىز! كىم گۇناھكار؟ مانا بىز — مۇشۇ تۇرغانلار، مۇشۇ چوڭلار! بىزنى شۇ تاپتا ‹ئاسىي› دېسىمۇ، ‹گۇمراھ› دېسىمۇ ئىشقىلىپ نېمىلا دېسە ئەرزىيدۇ! ئەلھۆكمىللا، دەپ بېشىمىزنى سېلىپ تۇرماقتىن ئۆزگە ھېچقانداق سەۋەب ـ باھانىمىز يوق! گۇناھىمىز ئۇچۇن يۈزىمىز قىزارسۇن! ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ روھىنىڭ ئالدىدا، «‹يۇرەكتاغ›نىڭ ئالدىدا، مۇشۇ ئۇچ ئوغۇلنىڭ ئالدىدا بىزنىڭ يۈزىمىز قارا!...» نارىش بوۋاينىڭ بوغۇلۇپ ئېيىدەپ تۇرۇپ قىلغان بۇ ئازابلىق خىتابى ئوقۇرمەنگە تەبىئىي رەۋىشتە «بىلگە خاقان» ۋە «كۆلتېكىن» مەڭگۈ تاشلىرىدىكى كۆلتېكىن ۋە بىلگە خاقان-

نىڭ خەلققە قىلغان ھەسرەتلىك خىتابىنى ئەسلىتىدۇ. نارىش بوۋاي مۇشۇ ھەسرەتلىك نىدادىن كېيىن ھارۋىسىنى كەينىگە بۇراپ بۇ ئۇچ نارەسىدىنى ئەنە شۇ ئەجدادلىرىنىڭ يۇرتىدىن پۈتكەن «يۇرەكتاغ» نىڭ قۇچىقىغا دەپنە قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. نەق مۇشۇ ھايات كارتىنىسى ئوقۇرمەننى ئاجايىپ بىر روھ دۇنياسىغا، ئۆز خەلقىنى قايتا چۈشىنىش پاسىلىغا باشلاپ بارىدۇ.

«يۇرەكتاغ» پوۋېستى مانا شۇنداق كەڭ ھايات كارتىنىسىنى، مىللىي مەنىۋى دۇنيانى ئالتە بابتىن تەشكىل تاپقان بىر ئىخچام ھېكايەت سۈژىتى ئۈستىگە يۈكلەپ ئەسەرنىڭ مەزمۇن سىغىمچانلىقىنى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكۈزگەن. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا «يۇرەكتاغ» پوۋېستى ھەقىقەتەن مۇنەۋۋەر ئىجادىي ئەسەر بولۇشقا مۇناسىپتۇر. يازغۇچى مۇھەممەت باغراش پوۋېستلىرىدا ئاپتورنىڭ مۇھاكىمىلىق بايانى ئاساسىي يېزىش ئىستىلىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ. ھېكايەت سۈژىتى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن يەنە بۇ ئىككى تەرەپ بىر گەۋدە بولۇپ يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن بولىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى مۇئەللىپنىڭ ئۆز ئىدىئالىنى ھېكايەتنىڭ ھەربىر ئىنچىكە تەپسىلاتلىرىغىچە تولۇق سىڭدۈرۈش ئىزچىللىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئىستىكىنىڭ ھەمىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھال يازغۇچى ئىجادىدا ئۆزىگە خاس ئىجادىي يولنى شەكىللەندۈرگەن. «يۇرەكتاغ» پوۋېستى يازغۇچى مۇھەممەت باغراشنىڭ مۇشۇ ئۆزگىچىلىكلەرنى ئەڭ ياخشى جارى قىلدۇرغان ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدىن بىرى دېيىش مۇمكىن.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، پروزا ئەسەرلىرىدە مۇئەللىپنىڭ مۇھاكىمىلىق بايانى ياكى مونولوگ بەك كۆپ سالماقنى ئىگىلەپ كەتسە ئوقۇرمەنگە گاھىدا مۇھاكىمە ماقالىلىرى-

دەك تۇيغۇ بېرىپ، بەزى سەھىپىلەردىن زېرىكىش كەيپىياتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سۈزۈتتىلىق ئەسەر-لەردە مۇئەللىپ مۇھاكىمىسىنى تۇرمۇش رېئاللىقى ۋە ھايات ھەقىقىتىنىڭ ئىچىگە سىڭدۈرۈۋېتىش ئاقىلانىلىقتۇر. چۈنكى ئىقتىدارلىق يازغۇچىلار ھېچ نەرسە دېمەي تۇرۇپمۇ ئوقۇرمەننىڭ قەلبىگە نۇرغۇن ھەقىقەتلەرنى تەۋىشسىز قويۇپ قويالايدۇ. مەن يازغۇچى مۇھەممەت باغراشنىڭ بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئەتراپلىق ئىز-دىنىپ، ئوقۇرمەنلىرىمىزگە تېخىمۇ يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىدىكى ئەسەرلەرنى تەقدىم قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

2006 ـ يىل 26 ـ فېۋرال، ئۈرۈمچى

پاكىز سەھرانىڭ بىغۇبار ناخشىسى

سەھرا بىر ناخشا. . .

شۇنداق، سەھرا ئۇ ئېيتسا ـ ئېيتسا تۈگىمەيدىغان بىر ناخشا. ساددا، بىغۇبار سەھرانىڭ ھەربىر پەسلى، ھەربىر كۈنى، ھەربىر كېچىسى، ھەربىر تېڭى ھەقىقىي شائىر قەلبىنى بىئىخ-تىيار لەرزىگە سالىدىغان كۈچلۈك قۇدرەتكە ئىگە ناخشا! سەھرا-دىكى بىغۇبار قەلب ئىگىلىرىچۇ؟ ئۇلارمۇ ساددا، شۇقەدەر مېھرە-بان، شۇقەدەر مۆمىن، شۇقەدەر ئېتىقادچان. بىلسەڭ بۇ تېخىمۇ قالتىس سىمفونىيە. . . سەنئەتنىڭ بۈنداق ھاياتىي كۈچىنى زاما-نىۋى شەھەر ئادىمى ھېس قىلمايدۇ. ھېس قىلسىمۇ ئۇلارغا بۇ قۇدرەتلىك كۈچ تەسىر قىلالمايدۇ. نېمىشقا؟ چۈنكى ئۇلارنىڭ قەلبلىرىدە ئېتىقادنىڭ ھاياتىي كۈچى سۇسلاشقان، كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە ئىنسانىي مېھرىبانلىق دەرەخلىرىنىڭ يىلتىزلىرى قۇرۇشقا باشلىغان. ئىنسان بالىسى ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ھەقىقىي ئېتىقادىنى قانچە تېز تېپىۋالسا ئىدى، زەھەرلىك خورەكلىرىدىن شۇنچە تېز ئويغىنىپ، مېھرىبانلىق بۇلاقلىرىدا ئۆز تەشنالىقلە-رىنى شۇنچە تېز قاندۇرار ئىدى. يېتۈك پەيلاسوپ، كامالەتكە يەتكەن شائىر ئەلىشىر نەۋائى بۇ خۇسۇستا ئۆز تەلقىنلىرىدە مۇنداق دەيدۇ:

كىمكى جەھان ئەھلىدە ئىنسان ئېرۇر،
بىلكى نىشانى ئاڭا ئىمان ئېرۇر.

مانا، شۇنى بىلگىنكى دەيدۇ نەۋائى: جاھان ئەھلى ئىچىدە

ئىنسان بارمۇ؟ بار دېيىلسە شۇ ئىنساندا ئەڭ ئاۋۋال ئېتىقاد «ئىمان» بولۇشى كېرەك. ساددا قەلب ئىگىلىرىدە ئىمان (ئېتىقاد) بار. ئۇلار ئىنسانلار، ئۇلار ئادەملەر توپى ئىچىدىكى ياخشىلار. تېماتىك گۈزەللىك، پاكىز سەنئەت مانا شۇلارغا تالىق.

هايات گويا سەهنه مەن ئۇچۇن،
ياڭرىتىمەن ئۇندا ناخشىلار.
كۆيلىرىمگە تېما گۈزەللىك،
كۆيلىرىمگە تېما ياخشىلار.

(«هايات گويا سەهنه مەن ئۇچۇن» دىن)

هايات سەهنىسى. شائىر بۇ سەهنىدە بىر ناخشىچى. ئۇ، ئەمدى تۇغمەس كۆيلىرىنى گۈزەللىك تېمىسىغا ئاتىدى. بۇ تېما هاياتىي گۈزەللىكلەر تېمىسى — ياخشىلار مەدھىيىسى تېمىسى ئىدى. ياخشىلارنى مەدھىيىلەيدىغان ناخشىلارنىڭ تۇغمەس ئىلهام بۇلىقى، تەڭداشسىز مەبۇدىسى ئۇلۇغ ئانا. ئانا ئۇلۇغ! راست، ئانا بەك ئۇلۇغ! نېمىشقا؟ ئۇنىڭ توققۇز ئاي توققۇز كۈن قورساق كۆتۈرۈپ، بىزنى هاياتلىق ئالىمگە تەۋەللۇت قىلغانلىقى ئۇچۇنمۇ؟ ئۇ ۋۇجۇدىدىكى ئاپئاق سۈتىنى بىزگە ئايانماي بېرىپ چوڭ قىلغانلىقى ئۇچۇنمۇ؟ ياكى بولمىسا بىۋاقىت تاشلانغان ياۋۇز چاڭگالدىن بىزنى همايە قىلىپ قاتارغا قوشقانلىقى ئۇچۇنمۇ؟ ۋە ياكى بولمىسا ئۇنىڭ تۇن - تۇنلەپ بىز ئۇچۇن كىرپىك قاقمىغانلىقى سەۋەبلىكمۇ؟ . . . ياق - ياق، ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقى بۇنىڭ ئۇچۇن ئەمەس. بۇنداق دېسەم چوڭچۇمە، تەپتىش بىلەن قارىما. چۇنكى دۇنيادىكى باشقا هايۋانلارمۇ ئۆز ۋۇجۇدىدىن ئاپىرىدە بولغان پۇشتىغا ئەنە شۇنداق شەكىلدە كۆيۈنىدىغۇ، ئاخىر؟! ئۇنداق بولسا بىزنىڭ (ئىنسانلارنىڭ) ئانىلىرىمىز بىلەن ئاشۇ هايۋانلارنىڭ ئانىلىرىنىڭ سېنىڭچە هېچبىر پەرقى يوقمۇ؟ . . .

بار، ئەلۋەتتە تولىمۇ روشەن پەرقى بار. بىزنىڭ ئانىلىرىمىز بىزگە تولىمۇ قىممەتلىك مەنىۋى ئەڭگۈشتەرىنى قالدۇرۇپ كېتىدۇ. ئۇ ئەڭگۈشتەر نېمە دەمسەن، ساڭا دېسەم ئۇ مېھرىبانلىق، ئۇ ئەقىل، ئۇ ئېتىقاد!

قارا، مۇشۇ نۇقتىدىن ئانا ھەقىقىي بىر ھېكمەت، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى تاغدەك ھېكمەت بىلەن تولغان:

تاغ دېگۈم بار سېنى جان ئانا،
ۋۇجۇدۇڭدا تاغدەك قۇۋۋەت بار.
سەن ياشايسەن تاغلاردىن ئۈزاق،
ۋۇجۇدۇڭدا تاغدەك ھېكمەت بار.

(«جان ئانا» دىن)

بۇ ھېكمەت تاغدىن ئۈزاق ياشايدۇ، ئېتىقادلىق پەرزەنتلا بولىدىكەن بۇ ھېكمەت مەڭگۈ ياشنايدۇ.

ئەسلىي مەنىسى بىلەن چىن ئىنسان بولماق نەقەدەر قىيىن ئۆتكەل ـ ھە! نەۋائى تەلقىنلىرىدە ئىنسانغا بېرىلگەن مىزان تولىمۇ يۇقىرى، تولىمۇ يۈكسەك. قارا، ئەلىشىر نەۋائى «ھەيرا-تۈل ئەبرار» داستانىنىڭ يىگىرمىنچى مەقالاتىدا مۇنداق بىر ھې-كايىنى بايان قىلىدۇ: ئاجايىپ سەلتەنەتلىك شاھىنشاھ خىسرەۋنى ساھىب كەرەم بىر كۈنى كەچلىك تاماققا ئىشتىھا بىلەن ئولتۇر-دى. ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى ئۇنىڭغا ھەمداستىخان بولدى. ئونلىغان قۇل ئاڭا پايپېتەك ئىدى. شۇ چاغدا پادىشاھقا تاغام ئەكېلىۋاتقان بىر قۇل دەققەتسىزلىكتىن تېيىلىپ كېتىپ قولىدىكى قىزىق ئاشنى پادىشاھنىڭ بېشىغا تۆكۈپ سالدى. ئايھات، نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق... ئەھۋالغا شاھىت پۈتۈن سورۇن ئەھلى مەزكۇر قۇلنى ئۆلۈمگە مەھكۇم دەپ ھېسابلىدى. جاللاتلار ھەم تەق بولۇپ پادىشاھنىڭ ئەمرىنى كۈتتى. ۋەزىرلەر، قۇللار كېلىپ

پادىشاھنىڭ باش ـ كۆزىنى سۈرتۈشتى. ئۆلۈمگە مەھكۇم قۇل بولسا لاغىلداپ تىترەيتتى، ئۇنىڭ يۈزلىرى ئۆلۈكنىڭكىدەك تا-تارغان، كۆزلىرىدىن ھاياتلىق نۇرلىرى تامام ئۆچكەنىدى. شاھ قۇلغا بىر قارىدى ـ دە، ئۇنى قۇللۇقتىن ئازاد قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇنىڭغا ھەيران بولغان ۋەزىرلەر بۇ قۇلنى نېمە ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلماي، ئەكسىچە ئازاد قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى شاھتىن تەھقىقلەپ سورىدى. شاھ دېدىكى، قاراڭلار ئۇنىڭ ھالىغا، ئۇ ئاللىبۇرۇن ئۆلدى. ئەمدى ئۆلۈككە يەنە ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىش دۇنيادا قانچىلىك نامەردلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەم-سىلەر؟

ھېكايە مۇشۇ يەرگە كەلگەندە نەۋائى شاھقا مۇراجىئەتنى باشلايدۇ. «ساقىي، ئەمدى قۇي شادلىق مەيىڭنى، بىر ئىنسان ئىنسانلار توپىغا قېتىلدى، بۇنىڭ ئۈچۈن مەستە ـ مۇزتەغرەق بولاي. . . »

شاھنىشاھ خىسرەۋى ساھىب كەرەم شۇنچىلىك سەلتەنەتلىك تەخت ۋە تاجىغا مۇيەسسەركى، ئەمما ئۇ ئىنسانلار مەملىكىتىدە ھېچقانداق ئور ۇنغا ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇ شۇ قۇلنى ئازاد قىلغانلىق پەزىلىتى بىلەن مەزكۇر مەملىكەت تۇپرىقىغا قەدەم باسالىدى.

قارا، بۇ نېمىدېگەن قالتىس ھېكمەت.

بىز ئانىلارنى مەدھىيىلەپ تالاي ـ تالاي شېئىرلارنى يازـ دۇق، ئەمما بىز ئانىلارنىڭ ھەقىقىي ئىنسانىنى تۇغقانلىقى بىلەن قەدىرلىك ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇق. ئانىلارنى ھەم شۇنداق مەدھەـ يىلىدۇق، ئەمما بىز ئاتىلارنىڭ ئاشۇ ئىنسانىنى تەربىيىلەپ يېـ تىشتۇرىدىغان مەكتەپ ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇق.

پەزىلەتنىڭ مەكتىپىدۇر ئاتىلار،
ئىنسانلارغا قەدىر بەرگەن، نۇر بەرگەن.

شان - تۆھپىسى ئاسمىنىدا تارىخىنىڭ،
چاقنار مەڭگۈ قۇياش كەبى نۇر تۆككەن.

(«ئاتىلار» دىن)

راست، ئاتىلار پەزىلەتنىڭ مەكتىپى، تالاي ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى بىز ئۇلاردىن ئۆگەنگەن. ئاددىيسى ھالال، ۋىجدانەن ياشاشنى، مېھنەتلىك تۇرمۇشنى بىز ئۇلاردىن ئۆگەنگەن. ھايات سوققىلىرىغا ئۇرۇلغاندىمۇ تەۋرەنمەيدىغان ئىرادىنى ھەم بىز شۇ مەكتەپتىن ئۆگەنگەن:

كۆك ئاسمانچە بار كۆڭلىنىڭ كەڭلىكى،
چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزلىرى ھېكمەتنىڭ.
قان ئوقچۇغان تومۇرىدا ھەر دائىم،
ياڭراپ تۇرار كۈي - سازلىرى مېھنەتنىڭ.

(«ئاتىلار» دىن)

ياش شائىر ھەببۇللا رەجەپ قايناق ئۇيغۇر يېزىسىدا، قويۇق ئۇيغۇر مۇھىتىدا ئۆسۈپ يېتىلدى. ئۇ 1986 - يىلى شېئىرىيەت سېپىمىزگە ئۆزگىچە سالماق قەدەم بىلەن كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ ھازىرغىچە ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان 200 پارچىدىن ئارتۇق شېئىرىدا پىكىر خاسلىقى، قۇرۇلما ئۆزگىچىلىكى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خاسلىق ۋە ئۆزگىچىلىكلەرنى ئانا سەھرا ئۇنىڭغا بەخش ئەتكەن. سەھرا پاكىزلىق ۋە تەبىئىيلىككە تويۇنغان. پاكىزلىق ۋە تەبىئىيلىكنىڭ ئۆزى سەنئەتتۇر. شائىر ھەببۇللا رەجەپ بىز يۇقىرىدا زىكرى قىلىپ ئۆتكەن چىن ئىنسان ئۇستىدە توختالغاندا مۇنداق تەبىئىي پىكىرلەرنى تىزىدۇ:

چىن ئىنسان بولۇشنىڭ يولى جاپالىق،
گەر گېزى كەلگەندە كەچكىن جېنىڭدىن.
ئەل بىلەن ياشايسەن مەڭگۈگە بىللە،
گۈل - چېچەك ئېچىلسا ئۆمۈر ئىزىڭدىن.

(«گۈل ئۈنسۈن ئۆمۈر ئىزىڭدىن» دىن)

شائىرغا سەھرادا ئەڭ ئاۋۋال مېھنەتكەش دېھقان شېئىرىي پىكىر بەردى. شائىر قەلبىدە ئەسلىدە پىنھان ياتقان تۈيغۇ دېھقان بەرگەن پىكىر ئەۋجىدە لەرزىگە كەلدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ قەلىمىدىن مانا مۇنداق تەبىئىي مىسرالار قەغەز بېتىگە چۈشتى:

تەبىئەت تەختى ئۆزرە شاھىنشاھسەن،
چىمەنلىك ئېتىبز - قىرلار سېپىنىڭ ئوردىڭ.
تۈگىمەس خەزىنەڭدۇر چىلان تۈپراق،
چاھارباغ بولۇر ئەجرىڭ بىلەن شورتاڭ.

(«دېھقانغا» دىن)

شائىرنىڭ مەزكۇر ناخشىسىدىكى بۇ تەبىئىيلىكنى ئېزىپ چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇنىڭ ناخشىسى پاكىز، بىغۇبار روھنىڭ ناخشىسى. تەبىئىيلىكتىن، بىغۇبارلىقتىن ماغدۇر تاپقان روھ كۆمۈلمەيدىغان، ساغلام، ساپ روھتۇر. بۇنداق روھ شائىرغا ھاياتىي كۈچ بېغىشلىغاندا شائىر پاسىلسىز لىرىك ھېكمەت مۇلكىدە ئەركىن پەرۋاز قىلالايدۇ.

ھاياتىم ئىشىكىنى چېكىدۇ ئەجەل،
كۆمۈلگەن قەدىمنى تاپقۇچە شۇنداق.

زۇلمەتلىك لەھەتكە بولسامۇ مەھكۇم،
روھىمنىڭ ناخشىسى قالمدۇ بىراق.

(«ھايات تەزكىرەم» دىن)

كۆڭۈل ئاسمىنىنى ھېكمەت يۇلتۇزلىرى، پاكىز روھنىڭ تولۇن ئېيى بېزىمىگەندە ئىدى. ئىنسان بالىسى قاباھەت گۆرىسىـ تانىدا تىمىسقىلاپ، تەمتىرەپ يۈرەر ئىدى. چۈنكى ھېكمەت يۇلتۇزى، بىغۇبار روھنىڭ تولۇن ئېيى ئۆز زىياسىنى بەخش ئەتمىگەن كۆڭۈل ئاسمىنىدا نادانلىق، ياۋۇزلۇق، ئىپلاسلىق بۇلۇتلىرى تولۇق ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن بولىدۇ. ناھايەت ئۇنىڭدىن نېمە ياغىدۇ؟ . . . بۇ ئېچىنىشلىق پاجىئەنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس. شۇڭا شائىر قىلچە ئىككىلەنمەي مۇنداق ياڭراق خىتابنى قىلىدۇ:

. . . . . .
بىراق بىر غەم سېلىقىغا قالمىسۇن،
بېرىپ قويسام شۇ تۇمانغا خىيالنى.
دەيمەن كۆڭۈل ئاسمىنىغا ئادەملەر،
يولاتمىسا شۇنداق تۇمان، زاۋالنى.

(«تۇمان» دىن)

قىزىق، مەنىۋى دۇنيانىڭ قىزىقى شۇ يەردىكى، بەزىلەرنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدا پارلاپ تۇرغان زىيا چەشمىلىرى بولسا، يەنە بەزىلەرنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدا زاۋال تۇمانلىرى ھۆكۈمران. شۇڭا بۇ ئادەم باللىرى توپى ئىچىدە ئاجايىپ زەھەرلەر بىلەن سۇغىرىلغان مەنىۋى ئوقلار توختاۋسىز ئۇچۇپ يۈرىدۇ. بۇنداق نەپرەتلىك ئوقلارغا يەنە ئۇلار ۋايسايدۇ. ئەمما بۇنداق ئوقلارنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەرمەيدىغان يەنە بىر نەرسە بار، ئۇ — سۆيگۈ

قالقىنىدىن ئىبارەت. ئەمدى هايات پەلەمپىيىگە نەزىرىڭنى ئاغدۇرساڭ سۆيگۈ بىلەن نەپرەت قوش كىندىك بولۇپ يۇرۇشىدۇ:

رەنجىپ يۇرمە بۇ هايات شۇنداق،
كۈتكىنىڭلا هەل بولماس پەقەت.
سەن تاللىغان يولۇڭدا ياتار،
گىرەلىشىپ سۆيگۈ ۋە نەپرەت.

(«رەنجىپ يۇرمە» دىن)

دېمەك، مۇشۇ پالاكەتچىلىك ئىنسان بالىسىنىڭ ئۆزىنى كەڭلىك، ئازادىلىك زېمىنىدىن قوغلايدۇ، قىزىق، ئۇلار شۇ سەۋەبلىك كەڭرى يوللاردىمۇ يۇرەكلىك قەدەم تاشلاپ ماڭالمايدۇ:

ئويلاپ قالدىم هۇنىرى بىلەن،
دارۋاز لايىق هۆرمەت ئالقىشقا.
بىز ئادەملەر كەڭرى يولدىمۇ،
ماڭالمايمىز تۈزۈك نېمىشقا؟

(«نېمىشقا؟» دىن)

شائىرنىڭ ئابدۇللا ئارىپوفقا تەقدىم تەرىقىسىدە يازغان مەزكۇر شېئىرىدا ئاددىي، راۋان، تەبىئىي، ساغلام ۋە سەمىمىي كارتىنا بىلەن چۈشەندۈرۈش بىھاجەت بولغان كىنايىلىك خىتاب ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

هەببۇللا رەجەپ شېئىرلىرىدا ساپ ۋە ساغلام لىرىك تۇيغۇ بىلەن پەلسەپىۋى هېكمەت تەبىئىي بىرلەشتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان شېئىرىي هېكمەتلەر تويۇنغان گۈزەل لىرىكا قۇچىقىدا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شائىر «ئاقارغان

سۆيگۈ» ناملىق لىرىكىسىدا ئاجايىپ تىنىق بەدىئىي كارتىنىنى بېرىدۇ. قارا، كىشىگە ئىزگۈ ھېسلار بېغىشلايدىغان ئاپئاق قارلىق دالىنىڭ سەھىرى. يېڭى بىر كۈننىڭ ھاياتلىقى كۆزىنى ئاچتى. چىغىر يوللاردىن تۈش - تۈشتىن پادىلار مەرىشىپ چىقتى، ئاجايىپ تىمتاس تەبىئەتنىڭ قوينى ئەمدى ھاياتلىق شاۋقۇنىغا كۆمۈلدى. ئەمما ئۇيقۇدىكى تىمتاس ئاق دالىغا بىرىنچى بولۇپ شائىر چىقىپ كەلدى. دەل شۇ چاغدا ئۇنىڭ قەلبىنى لىرىك ھېسلار لەرزىگە سالدى. ناھايەت بۇ ھېكمەت پۈتۈلدى:

قاينىق ھېسقا چۆمۈلدۈم بۇ دەم،
ئاق دالىغا رىشتىم چېتىلىپ.
ئاقلىق ئىچرە ئاقارغان سۆيگۈم،
كەتكىلەرگە كەتتى چېچىلىپ.

شائىر ھەببۇللا رەجەپنىڭ شېئىرلىرىدا يەنە بىر ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزگىچىلىك يەتگىلىلىك ھەم راۋاز-لىقتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ لىرىكىلىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا بىزگە ئۇنىڭ شەكلى قانداقتۇر بىر خىل خەلق قوشىقى ياكى بېيىت شەكلىدەك ئىخچام، يېنىك، راۋان تۇيۇلىدۇ. قۇرۇلمىدىكى بۇ ئالاھىدىلىك ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ لىرىكىلىق ھاياتىي كۈچىنى يەنمۇ ئارتتۇرىدۇ.

ھەببۇللا رەجەپنىڭ شېئىرلىرىدا يۇقىرىقى بىرقاتار ئالاھىدىلىك ۋە ئارتۇقچىلىقلار بىلەن بىللە مۇنداق بىر يېتىشسىزلىكمۇ بار: ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرىدا ھېكمەت يۈكسەكلىكى تازا ۋايىغا يەتمەيدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا ئۇنىڭ بەزى شېئىرىي ھېكمەتلىرىنىڭ قاتلام چوڭقۇرلۇقى يوق. شۇنى ئېتىراپ قىلىش لازىمكى، بۇ مەسىلە ئۇيغۇر چاغداش شېئىرىيىتىدە ئومۇميۈزلۈك ساقلىنىۋاتقان مەسىلە. ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنى بىز

ياخشى ئۆگەنگەن بولساق بۇ نۇقتىنى ناھايىتى روشەن ھېس قىلالايتتۇق. ئەلىشىر نەۋائى ئۆز تەلقىنلىرىدە ئىنسانىنىڭ بالايى - نەپسى ئۇستىدە قەلەم يورغىلاتقاندا، گاھ ئۇنى ھايۋانى سۈپەتلەر سەھىپىسىدە يورۇتسا، گاھ ئۇنى تويۇنغان ساتىرىك قامچا ئاستىدا مەسخىرە قىلىدۇ. ھەتتا ئۇنى خەلق فولكلورىدىكى پەلسەپىۋى ھېكمەتلەر پەللىسىدىكى زۇلقەرنەيىن ھېكايىتىگە چە ئېلىپ بارىدۇ. بۇنداق كۆچلۈك پەلسەپىۋى قاتلام ھەرقانداق شەيئىستانلىق قەلبگە چىراغ ياقىدۇ. ھەببۇللا رەجەپنىڭ «گۈل-دەستىلەر تىزايلى دېدىڭ»، «باھار ناخشىسى» قاتارلىق شېئىر-لىرىدا ئۇقۇملاشقان ئاددىي چۈشەنچىلەر ئۆز مەۋجۇتلۇقى دائىرى-سىدىن قاڭقىپ چىقالمايى، جىممىدە بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغان.

سىرلىق ۋە مۇرەككەپ ئىنسانىي هېسسىياتنىڭ يارقىن ئوبرازى

سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ئىنسان ۋۇجۇدىدىكى ئەڭ نازۇك، ئەڭ ساغلام، ئەڭ پاكىز تۇيغۇلارنىڭ بىرى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ قەلەمنى ئات قىلىپ بەدىئىي ئەدەبىيات بېغىدا كەزگەن ھەرقانداق بىر شائىر، يازغۇچى بۇ تېمىغا ئىشتىراك قىلماي قالمىدى. كلاسسىكلاردىن ھازىرغىچە، چەت ئەل ئەدەبىياتىدىن جۇڭگو ئەدەبىياتىغىچە، شۇنداقلا بىزنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزغىچە، ئەدىبلەر بۇ تېما ئۈستىدە خىلمۇخىل ئۇسلۇبلار بىلەن ئەركىن قەلەم يۈرگىزىپ كېلىۋاتىدۇ. شۇنداق، نازۇكلۇق، ساغلاملىق، پاكىزلىق — گۈزەللىكتۇر. سەنئەت گۈزەللىكنىڭ قارىسىنى ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن ئەڭ ئاۋۋال كۆرىدۇ. سەزگۈر دىماغلىرىدا گۈزەللىكنىڭ ھىدىنى ھەممىدىن بۇرۇن ھىدلايدۇ، گۈزەللىك ئۈچۈن بوزلايدۇ. ھاياتتىكى گۈزەللىكنى كۆرۈپ تۇرۇپ ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرمەسلىك، ئۇنى يۈكسەكلىككە كۆتۈرمەسلىك ئۆتكەن نادانلىقتۇر ھەم سەنئەت ئۈچۈن ھالاكەت پاجىئەسىدۇر.

مەلۇمكى، سىياسىي مەيدان ھەممىگە، ھەتتا تەقدىرگە قادىر بولغان، بىز تېخى ئۇنتۇپ كېتىشكىمۇ ئۇلگۈرەلمەيۋاتقان ئاشۇ چاغلاردىمۇ ئىجتىمائىي ھاياتتىكى بۇ گۈزەل سەزگۈ يەنىلا ئەقىدە ئۈچۈن بارلىقىنى ئاتاپ جازا مەيدانىغا چىققان باش ئەگمەس باتۇرەك سىياسەت سىرتىمقى ئالدىدىمۇ پىسەنت قىلمىغانىدى. ياۋۇز ئەجدىھادەك جاھالەتلىك ئەسىرلەرنىڭ ئالدىدىن پەرۋاسىز، مەغرۇر قەدەم تاشلاپ ئۆتكەن بۇ «باتۇر» ئۈچۈن تۇنۇگۈنكى

سىياسەت سىرتىمقى قانچىلىك نېمىدى؟ . . . بىراق، ئېچىنىش-لىق ھال شۇكى، ئەدەبىياتىمىز مەزكۇر «باتۇر» نى كۆرۈپ تۇ-رۇپ ئۆزىنى غىپپىدە دالدىغا ئالدى ياكى ئۇنىڭدىن خۇددى چوڭ-قۇر پاتقاقتىن ئۇركۈگەن ئېشەكتەك داجىپ ئۆتۈپ كەتتى. شۇڭا بىزنىڭ ئوقۇرمەنلىرىمىز ب. ئا. لاۋرېنىفنىڭ «قىرىق بىرىن-چى» سىدەك كۆڭۈلنى لەززىگە سالىدىغان ھەقىقىي بەدىئىي ئە-سەرگە ئېرىشەلمىدى. قىسقىسى، ئوقۇرمەنلىرىمىز قاپىيىلىك ياكى باغلاشتۇرۇلۇپ يېزىلغان بىر دۆۋە سىياسىي شوئارنىڭ ئاستىدا مەنىۋى ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرغۇدەك بىرەر تامچە مەنىۋى سۇ تاپالماي ئۆز مەنىۋىيەتلىرىنى، ئۆز ئىدراكلىرىنى تامامەن چۆرۈپ تاشلىغان ماشىنىسىمان خامۇش ئادەملەرگە ئايلىنىپ قال-دى. ئوقۇرمەنلىرىمىز «دۆۋە» نىڭ ئاستىدىن قۇتۇلۇپ چىقىشى بىلەن تەڭلا ئۇ يەر - بۇ يەردىن ئۇلارنىڭ چاڭقىشىنى باسىدىغان ئۇسسۇزلۇق تېپىلىشقا باشلىدى. . .

كەينىمىزگە شۇنداق بىر قاراپ ئەدەبىياتىمىز بېشىدىن كە-چۈرگەن ئىسسىق - سوغۇقلارغا زەن سالساق، ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزۈندىن بېرى ئۆزىنىڭ مۇھىم ئوبيېكتلىرىدىن بىرى بولۇپ كېلىۋاتقان سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسى ئەنە شۇنداق تەۋرەنمەس، ئەنە شۇنداق ئۆلمەس تېما ئىكەنلىكى تېخىمۇ روشەنلىشىدۇ (ئەل-ۋەتتە، بۇ بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىز ئۇچۇنلا ئەمەس، بارلىق مىللەت ئەدەبىياتلىرى ئۇچۇنمۇ ئوخشاش).

ئۇلۇغ رۇس شائىرى پوشكىن «ئەركىنلىك ئۇچۇن غايەت زور كۈچ مۇھەببەت!» دېگەنىدى. بۇ يەردىكى مۇھەببەت گەرچە كەڭ مەنىدىكى مۇھەببەت بولسىمۇ لېكىن بىز دەۋاتقان سۆيگۈ - مۇھەببەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مۇھەببەت — مۇقام، مۇھەببەت — ناخشا! ناخشىنىڭ بۇلە-قى مۇھەببەت. سەمىمىي ئەمما قەيسەر، ئاق كۆڭۈل ئەمما مۇ-ھەببەتكە باي ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق زامانلاردىنلا ناخشىسىز ياشىغان

ئەمەس. شۇنداق، ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىنىڭ بوۋاق چېغىدىكى گۈڭ-
راشلىرىدىن ئېڭىكى قوۋۇشتۇرۇلغىچە بولغان ھاياتىنىڭ پۈتكۈل
جەريانى ناخشا. ئانىلارنىڭ بالىلىرىنى، بالىلارنىڭ ئانىلىرىنى
چاقىرىشلىرى، ئانىلارنىڭ بۆشۈك ئالدىدىكى ئەللەيلىرى، مۇسا-
بەت ماتىمىدىكى ھازىلىرى، ئۇلارنىڭ تۆگىلىرىنىڭ كولدۇرما-
لىرىدىن چىققان ئاۋازلار، ھارۋىلىرىنىڭ مايسىراپ كەتكەن چاق-
لىرىنىڭ غىچىرلىغان ئاۋازلىرىنىڭ ھەممىسى ناخشا! ئۇيغۇرنىڭ
تەقدىر كەچمىشلىرى، باتۇرلىرىنىڭ پاك ـ غۇبارسىز قەلبىمۇ،
ھەتتا قىز ـ يىگىتلىرىنىڭ مۇھەببەتلىرىمۇ ناخشا! . . .

بىزنىڭ قەلەمكەشلىرىمىز مانا شۇ ناخشىنى ياڭرىتىشى كې-
رەك. ئۇيغۇرنىڭ، ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ تەلەپ قىلىدىغىنى،
مۇشتاق بولىدىغىنىمۇ مانا شۇ ناخشا. بۇ ناخشا ئۇيغۇرنىڭ كۆڭ-
لىگە ياقىدۇ، قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ.

مەن «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا
يولداش پەزىلەت ئىسرائىلنىڭ «قۇرىغان ياپراق» ناملىق ھېكايە-
سىنى ئوقۇپ ئۆزگىچە زوق ئالدىم. دەل شۇ چاغدا توساتتىن
گېرمانىيىنىڭ مەشھۇر شائىرى گىنىرىخ گېينىنىڭ «بىر يىگىت
بىر قىزغا بولۇپتۇ ئاشىق» دېگەن شېئىرىدىكى مۇنۇ مىسرالار
خىيالىمغا كەلدى:

بىر يىگىت بىر قىزغا بولۇپتۇ ئاشىق،
بىراق قىز تاللاپتۇ يەنە بىرىنى.
ئۇمۇ ھەم كۆز سېلىپ بۆلەك رەناغا،
ئاپتۇ ئۆز ئەمرىگە بېرىپ سىرىنى.

ھېلىقى قىز دەردكە تۇرالماي چىداپ،
تېگىپتۇ ئالدىغا ئۇچرىغان ئەرگە.
ھېلىقى يىگىتمۇ ھەسرەتكە چۆكۈپ،
بوپتۇ پۇشايماندا تەشنا زەھەرگە.

بۇغۇ بىر قەدىمدىن قالغان رىۋايەت،
لېكىن ئۇ مەڭگۈگە يېڭى ھېكايەت.
كىمكى دۇچ كەلسە بۇ يەڭلىغ ئىشقا،
يۈرىكى گەپ - سۆزسىز بولغۇسى پارە...

«قۇرغان ياپراق» ھېكايىسىدىكى رابىيە ئوبرازى مانا شۇ يەڭلىغ ئىشقا دۇچ كېلىپ پاك، گۈزەل، تاتلىق سېزىملارغا باي يۈرىكى تۈنۈشسىز پارە - پارە بولۇۋاتقان ئوبراز. ئۇ ئوبرازنىڭ مۇرەككەپ ئىنسانىي ھېسسىياتى مەنىي ئىختىيارسىز ئۆز ئەركى بىلەن پاسىلسىز؛ ساپ، سەمىمىي سۆيگۈسى بىلەن پاسىللىق بولغان رېئال كۆڭۈل دۇنياسىغا ئېلىپ كىردى. بۇ «دۇنيا» ھەقىقەتەن گۈزەل ئىدى. مەن بۇ «دۇنيا» دا روھىي ۋە ئېستېتىك تەشنالىقىمنى خېلىلا قاندۇرۇپ قايتىپ چىقتىم. كارىۋىتىمدا بىر پەس سۈنايلىنىپ يېتىپ ئويلىدىم: چاڭقىشىمنى بېسىپ، خاتىرەمدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان بۇ «دۇنيا» نىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى ھەققىدە باشقا ئوقۇرمەن، ئاپتورلىرىمىز بىلەن پاراڭداشقۇم كېلىپ، ئورنۇمدىن تۇرۇپ ئىش ئۈستىلىمىنىڭ ئالدىدا ئولتۇردۇم ۋە قولۇمغا قەلەم ئالدىم.

بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ جېنى (بولۇپمۇ پروزا ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن) پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرى، ئىچكى دۇنياسى ۋە ناۋۇك ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئېچىپ بېرىشتۇر، يەنى بەدىئىي ئوبراز يارىتىشتۇر. بىزنىڭ زور سالماقنى تەشكىل قىلغۇچى قەلەمكەشلىرىمىزدە شۇ نۇقتا يېتەرسىزكى، بىز پېرسوناژنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا مەنىۋىيىتىگە كىرمەيمىز ھەم كىرەلمەيمىز. نەتىجىدە بىزنىڭ ياراتقان «ئوبرازىمىز» ئىنسانىي خاراكتېرلەرگە ئىگە بولالمايدۇ. بىز ئىنسانىنى — ئادەمنى يازمىمىز. ئىنسان پەقەت باي، مۇرەككەپ روھىيىتى بىلەنلا ھايۋاندىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئادەم.

قېنى كېلىك، بىز «قۇرغان ياپراق» ھېكايىسىدىكى مۇنۇ قۇرلارغا كۆز يۈگۈرتۈپ بولۇپ ئاندىن رەسمىي سۆھبىتىمىزنى باشلايلى:

«. . . مېنىڭ مىنۇت ئىلگىرىكى كەيپىياتىمدىن ئەسەر يوق، كۆڭلۈم بىر قىسىملا بولۇپ قالدى. مەن نېمىشقا بۇنداق بولۇپ قالىمەن؟ ئۇلارمۇ ساۋاقداشقۇ، بەلكىم مۇنداقلا ئولتۇر-غاندۇ. . . »

«خۇداغا شۈكرى، دىلنار مېنىڭ نېمىشقا بىردىنلا شۈكلەپ قالغىنىمنى سەزمىگەندەك قىلىدۇ. بۇ سىرىمنى بىراۋغا بىلدۈ-رۈپ قويۇشتىن خۇدا ئۆزۈڭ ساقلىغايسەن!»

«مېنىڭ گۈلمىرەدىن ئاغرىنىشقا نېمە ھەققىم بار؟ يا ئۇ ئۆتكۈرنى مەندىن تارتىۋالمىغان تۇرسا، مەن گۈلمىرەنىڭ تەقى - تۇرقىنى كۆز ئالدىمدىن ئىنچىكىلەپ ئۆتكۈزدۈم. . . »

رابىيەنىڭ كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىنىڭ دەسلىپىدىلا ئاپ-تورنىڭ ھەقىقىي ئادەمنى يېزىۋاتقانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ: رابى-يە ئۆتكۈرنىڭ ئىشقىدا خۇپيانە كۆيىدۇ. ئۆتكۈرنىڭ باشقا بىرەر قىز بىلەن بىرگە ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ ئۇنىڭدا ساغلام ئادەمگە خاس پۈتمەس رەشك، ھەسەت تۈيغۇسى پەيدا بولۇپ، پاك روھىي دۇنياسىنى ھەسرەت، ئازاب تۇمانلىرى قاپلايدۇ. ئۇ يەنە ئۆزىگە ئۆزى تەسەللى بېرىپ بۇ تۇماندىن قۇتۇلماقچى بولىدۇ. ھەرقان-داق ئادەم ئازابقا مۇپتىلا بولغاندا ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ، بىراق روھىي ئازابقا مۇپتىلا بولسا ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش ناھايىتى تەس. رابىيە مانا شۇ خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى ئۇيغۇر قىزلىرىغا خاس شەرم - ھايا، ئار - نومۇسلارغىمۇ ئىگە. ئۇ بۇ ئىچكى ئازابلىرىنى باشقىلارنىڭ سې-زىپ قېلىشىدىن تولىمۇ قورقىدۇ. دېمەك، مۇشۇ تۇرغۇدىن مەزكۇر ئوبراز دەسلىپىدىلا تولۇق ئادىمىيلىك سۈپىتى بىلەن بىزنىڭ ئالدىمىزدا نامايان بولۇپ، بىزنى ئىختىيارسىز روھىي

دۇنيانىڭ تېخىمۇ مۇرەككەپ قىسمىغا باشلايدۇ. بىز ئاپتورنىڭ قەلبىمى كەينىدىن ئەگىشىپ خاتىرىنىڭ ئۇچىنچى بۆلىكىگە كىر-گىنىمىزدە ئەسەر قەھرىمانى بىلەن تەڭ تېخىمۇ زور ئازابقا مۇپ-تىلا بولىمىز: رابىيە ياخشى كۆرىدىغان يىگىت ئۆتكۈرنىڭ گۈل-مىرەنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى، گۈلمىرەنىڭمۇ ئۆتكۈرنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى دەل بۇ بۆلەكتە ئوقۇرمەنگە مەلۇم بولىدۇ. بۇنى ئاپتور قىسقىغىنە بىر ۋەقەلىك، يەنى ئۆتكۈر، گۈلمىرە ۋە خاتىرە ئىگىسىنىڭ كىنوغا بېرىشىدىن ئىبارەت تولىمۇ قىسقا ۋە ئومۇمىي بولغان ۋەقەلىك بىلەن ئاشكارىلايدۇ. شۇ چاغدا ئوقۇر-مەندە مىسكىن، ئازابلىق يۈرەكنىڭ ئىگىسى بولغان رابىيەگە نىسبەتەن ھېسداشلىق تۇيغۇسى پەيدا بولۇپ ئوقۇرمەننىڭ قەلب دۇنياسىنى يەنە بىر چالغىتىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەبنى بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن بويىغا يەتكەن ئۇيغۇر قىزىنىڭ سۆيگۈ يولىدىكى ئوڭۇشسىز تەقدىرى ۋە ئۇنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان ئادەمگە خاس ئىچكى دۇنياسىدىن ئىزدەيمىز.

خاتىرىنىڭ بەشىنچى بۆلىكىدە ئاپتور رابىيەنىڭ روھىي دۇن-ياسىنى چۈلغۇالغان ئادەمگە، بولۇپمۇ رەسىدە بولغان قىزلارغا خاس بولغان سۆيگۈ ئازابىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ كىشىنى تېخىمۇ قايىل قىلىدۇ: دەرس ۋاقتىدىمۇ رابىيەنىڭ خىيالى ئاللىقانداق يەرلەردە — شېرىن ۋە سۆيۈملۈك ئىستەكىنىڭ شەپقەتسىز قاتىلى بولغان باغرى تاش ئەمەلىيەت دەشتلىرىدە كې-زىدۇ. ياپراقتەك پاكىز ۋە نازۇك قەلبىگە رەھىمسىز ئۇرۇلغان بۇ تەقدىر قىسمىتى ئۇنىڭغا ئوقۇتقۇچىنىڭ دەرسىنىڭ ھەممىنى (بىرەدەمگە بولسىمۇ) زېھىن بىلەن ئاڭلىشىغا يول قويارمۇ؟ بۇ ئىنسانىي پسىخىكا نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئە-دى. شۇ تۇرغۇغا كەلگەندە ئوقۇرمەننىڭ كۆز ئالدىدا تېخىمۇ مۇكەممەل، ئىنسانىي ھايات، ئىنسانىي تۇيغۇنىڭ بارلىق قانۇنە-يەتلەرگە تېخىمۇ ئۇيغۇن بولغان بىر تىپىك ئادەم — بويىغا

يەتكەن ئۇيغۇر قىزىنىڭ ئوبرازى تولىقى بىلەن زاھىر بولىدۇ.
بىزگە تېخىمۇ كۆچلۈك بەدئىي زوق ئاتا قىلغۇچى مۇنۇ قۇرلارغا كۆز يۈگۈرتۈڭ:
«... بىر چاغدا قار ئۇچقۇنلاشقا باشلىدى، ياغقىن قار توختىماي يېغىۋېرى! كەچ كۈزدىكى ئاخىرقى ياپراقلارنى چۈمكەپ تاشلىغىنىڭغا ئوخشاش، قەلبىمدىكى بارغانچە سولۇپ كېتىۋاتقان غۇبارسىز سۆيگۈ غۇنچىسىنى ئۆز قوينۇڭغا ئال! مەن قەلبىمنى تىنىمسىز تاتىلاپ يارا قىلىۋاتقان ئازابلىق ھېسلىرىمنى، كۆز ئاچماستىنلا ھالاكەتكە قاراپ يۈزلەنگەن بەختسىز مۇھەببىتىمنى سېنىڭ سېخىي قوينۇڭغا كۆمۈۋېتەي! بۇرۇنقى غەمسىز چاغلىرىمدىكىدەك قاقاقلاپ كۈلەلەيدىغان بولاي!»

قاراڭ، بۇ غۇبارسىز قەلبىنىڭ ئازابلىق سۆيگۈ قۇچىقىدا توۋلىغان ئېتىقادىتەك پاك، نەسرەدەك جەڭگىۋار ھەم يېقىملىق، ئوقۇرمەن قەلبىنى لەرزىگە سالغۇچى ياڭراق ساداسى ئەمەسمۇ؟ بۇ ھەقىقىي ساپ ئىنسانىنىڭ قەلبىدىن چىقىدىغان ھەسرەتلىك ئەمما مۇڭلۇق لىرىك ناخشا ئەمەسمۇ؟ بۇ ئاللىقانداق خىلۋەت دەشتتىن كۆز شامىلى بىلەن قوشۇلۇپ يىراق - يىراقلا ئاڭلىنىپ، گۈزەل ئەمما كۆرەش، زىددىيەت توقۇنۇش بىلەن تولغان ئىنسانىي ھاياتنى دەردلىك بايان قىلىۋاتقان ساتارنىڭ دەردلىك مۇڭى ئەمەسمۇ؟
بىز مەزكۇر ھېكايىنى ئەنە شۇنداق ھاياجان ۋە زوق ئىچىدە ھەمىمنى ئۇنتۇغان ھالدا ئوقۇپ خاتىرىنىڭ يەتتىنچى بۆلىكىگە كىرگىنىمىزدە باش قەھرىمانىمىز (خاتىرە ئىگىسى) نىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ تېخىمۇ ئىنچىكە، تېخىمۇ مۇرەككەپ نۇقتىلىرى ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ: رابىيە پۈتمەس روھىي ئەلەمدىن ئۆز ۋۇجۇدىغا ياماشتۇرغان يالقۇنلۇق ئوتنىڭ ئازابىدا ئاغرىپ يېتىپ قالىدۇ. گۈلمىرە كىرىپ ساۋاقداشلىق ۋە دوستلۇق مېھرى بە-

لەن ئۇنىڭ پېشانىسىنى بېسىپ ئولتۇرىدۇ. دەل شۇ چاغدا ئاپتور يەنىلا ئاساسىي كۇچنى رابىيەنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىشقا قارىتىپ، مۇنداق بىر جۇملە بىلەن ئۇنىڭ ئازابلىق كۆڭلىنى ئوقۇرمەنگە كۆرسىتىپ بېرىدۇ:

«گۇلمىرەنىڭ قولى ناھايىتى ئىسسىق ئىدى. بەلكىم بۇ قوللارنى ئۆتكۇر تالاي قېتىملاپ تۇتقاندۇ، ھەتتا بۇ قوللاردا ئۇنىڭ لەۋلىرىنىڭ ئىزى باردۇ...»

مانا بۇ بىر قۇر سۆز ھەممىگە، رابىيەنىڭ شۇ چاغدىكى ئىچكى كۆڭۈل تۇيغۇلىرىنى ئېچىپ بېرىشكە كۇپايە قىلىدۇ. ئاپتور يەنە رابىيەنىڭ ياتاقداشلىرىنىڭ قىسقا دىئالوگلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ تەڭ دېمەتلىك شۇ قىزلارغا خاس پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرىنى يورۇتۇپ، رابىيەنىڭ ئىشق ئازابلىرىنىڭ ئاساسسىز ئەمەسلىكىنى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي رېئاللىقتىكى باشقا قىزلارغا ئوخشاشلا ھەممىنى — ئازاب، ھەسەت، قىزغىنىش، شېرىن ئىستەك، گۇزەل تۇيغۇلارنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئىنسانغا خاس سەمىمىي ئىشق ئازابى ۋە كۆڭۈل تۇيغۇسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۇرەك شۇنداق ئازابتا قالغاندا، شېرىن تۇيغۇ ئازابىنى چېكىۋاتقاندا، مۇشۇنداق ئازابقا تۇنجى دۇچ كېلىۋاتقان يۇرەك ئىگىسىگە بۇ دۇنيا، دۇنيادىكى گۇزەللىكنىڭ ھەممىسى قاپقاراڭغۇ، زېرىكىشلىك بولۇپ تۇيۇلىدۇ. رابىيە ئۇچۇن ھاياتمۇ مەنىسىز، گۇزەللىكمۇ يىرگىنىچلىك بىلىنىدۇ. بۇنى ئاپتور بەزى قەلەمكەشلەردەك بىر توقاي ئاپتور تىلى بىلەن ئىپادىلەپ ئولتۇرماي مۇنۇ قىسقا دىئالوگ بىلەنلا يورۇتىدۇ.

«ئۇلار شۇنداق زېرىكمەي ياسىنىشاتتى، ياتاقنى خۇشبۇي پۇراق قاپلاپ كېتەتتى.

— ھەي رابىيە نېمانداق مەستۇرە قىزلاردەك ئولتۇرۇپ كەتتىڭ؟

— چامادانىكى كىيىملەرنى نەۋرىسىگە ساقلاۋاتىدىغۇ دەيمەن ئۇ.»

مۇزىكىدا رىتىم ۋە ئاۋاز بىلەن ئوبراز يارىتىلغاندەك بەدىئىي ئەدەبىياتتا ئوبراز، تىل ئارقىلىق يەنى ئاپتور تىلى ۋە پېرسوناژ تىلى ئارقىلىق جۇلالىنىدۇ. مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاپتورى مانا شۇ يۇقىرىقى جۈملە - پېرسوناژ تىلىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ باش قەھرىمانىنىڭ ئازاب ئىچىدىكى ئىندىۋىدۇئاللىقىنى تېخىمۇ يارقىن سىزىپ بېرىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ھەقىقىي بەدىئىي ئوبراز يارىتىشىدا، شۇڭا بەدىئىي ئوبرازسىز ئەدەبىي ئەسەرنى بىز ھەرگىز تەسەۋۋۇر قىلمايمىز ھەم تەسەۋۋۇر قىلىشنىمۇ خالىمايمىز. ماكسىم گوركىمۇ بۇ ھەقتە «بەدىئىي ئەسەر بايان قىلىپ بېرىشنى ئەمەس، ئوبراز ۋە مەنزىرە ئارقىلىق تەسۋىرلەشنى ئاساس قىلىدۇ» دېگەنىدى.

ئەمدى بىز گېپىمىزنى يېغىنچاقلىساق «قۇرىغان ياپراق» ھېكايىسى زادى قانداق سېھرىي كۈچى بىلەن بىزنى ئۆزىگە شۇقەدەر جەلپ ئەتتى؟ مېنىڭچە، بۇنىڭدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەب بار: بىرىنچىدىن، ئاپتور رابىيە ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراتقان. مەزكۇر ئەسەردە رابىيە ئوبرازى ئىنسانغا خاس ئىچكى دۇنياغا، روھىيەتكە، پسىخىكىغا ۋە تۇيغۇ جەھەتتىكى ماھىيەتلىك زىددىيەت توقۇنۇشلىرىغا مۇيەسسەر بولدى. شۇنداقلا ئادەمگە خاس ئىنتايىن مۇرەككەپ ئىچكى دۇنيا بىلەن تولۇق تەمىن ئېتىلدى. ئاپتور ئادەمنى، ساپ قەلب ئىگىسىنى يارىتتى.

ئىككىنچىدىن، ئاپتور مەزكۇر ئەسەردە بەدىئىي ئەسەرنىڭ ئىخچام بولۇش (تۈزۈلۈش ۋە شەكىل جەھەتتىن) ئۆلچىمىنى كاپالەتلەندۈردى. بىر پۈتۈن ئەسەر يەتتە بەتكىمۇ يەتمەيدىغان توققۇز پارچە خاتىرىدىن تۈزۈلگەن. بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان پېرسوناژ ئىندىۋىدۇئاللىقى مانا شۇ قىسقىغىنە كومپوزىتسىيىگە

ئۇستىلىق بىلەن جايلاشتۇرۇلغان. كومپوزىتسىيىدە توققۇز بۆ-
لەكنىڭ بىر - بىرىگە ئورگانىك باغلىنىشى تولۇق مۇۋاپىقىيەت-
لىك بولۇپلا قالماي، پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئىپادىلەش زۆرۈر
بولغان بۆلەكلەر بىلەن پېرسوناژ خاراكتېرىنى يورۇتۇش ئۈچۈن
خىزمەت قىلغۇچى بۆلەكلەر دەل جايىدا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بۆ-
لەكلەر بىلەن بۆلەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئومۇمىي مۇناسىۋەت،
يەنى ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى يېتەرلىك ماددىي ئاساس بىلەن
تەمىنلەنگەن.

ئۇچىنچىدىن، ئەسەردە باي، گۈزەل ئۇيغۇر تىلىدىن ماھە-
رانە پايدىلىنىش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ بايان، مۇھاكىمە، تەسۋىر ۋە
لىرىك ئېلىمېنتلار ئەسەر شەكلى بىلەن بىر گەۋدە قىلىپ يۇغۇ-
رۇلغان. بۇ ھال ئوقۇرمەنگە تىل گۈزەللىكى زوقىنى بېغىشلاي-
دۇ. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئەسەردە يەنە
جانلىق تىلدىن پايدىلىنىشىمۇ بەدىئىي ئوبراز ئۈچۈن يېتەرلىك
خىزمەت قىلغان. مەسىلەن، «. . . قىزلار تاماقتىن يې-
نىپتۇ - دە، ياتاق ئىشىكى ئېچىلدى: «تۇرە، ئاداش، ساڭا
سۆيۈقئاش ئەتتۇرۇپ ئېلىپ كەلدىم، ئىسسىقىدا ئىچىۋال، دېگە-
نىچە دىلنار تاماق قاچىسىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، قوشۇقنى قو-
لۇمغا تۇتقۇزۇپ قويدى.»

ھازىر قىزلاردا، بولۇپمۇ شەھەر قىزلىرى، ئالىي مەكتەپتە
ئوقۇۋاتقان ستۇدېنتكىلار تىلىدا «دوستۇم» سۆزىنى «ئاداش»
دەپ ئىشلىتىش خۇددى ئۇلار كىيىشىۋالغان مودا كىيىملەردەكلا
مودا بولۇپ قالدى. ئاپتور بۇ ئالاھىدىلىكتىن ئۇنۇملۇك پايدىلە-
نىپ ئوبرازنىڭ مۇكەممەل بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغان.

تۆتىنچىدىن، بۇ ئەسەر گەرچە سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسىنى
ئەكس ئەتتۈرگەن ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن بەزى ئوخشاش تېمىدە-
كى ئەسەرلەردىن پەرقلىنىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، مىللىي ئەدەبە-
يات مىللىي شەكىلگە تولۇق ئىگە بولۇشى شەرت، ئۇنداق بولمايـ

دىكەن ئوقۇرمەنلىرىمىز تولۇق قانائەت ھاسىل قىلغۇدەك زوققە-
مۇ ئىگە بولالمايدۇ. ئوخشاش بىر تېما، ئوخشاش بولمىغان ئەل،
مىللەت ئەدىبلىرىنىڭ قەلىمىدە ئوخشاشمايدىغان مىللىي شەكىل-
لەرگە ئىگە بولىدىغانلىقى ئېنىق. مەشھۇر يازغۇچى شىلبىي
جەكسەن (1919 — 1965) نىڭ سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسىغا
بېغىشلانغان ئەسەرلەردىن بىز ئامېرىكا ئىنگلىزلىرىنىڭ مىللىي
ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى روشەن كۆرۈۋالغىنىمىزدەك، ئۆز قە-
لەمكەشلىرىمىزنىڭ شۇ تېمىدىكى ئەسەرلىرىدىن ئۇيغۇر مىللىي
پۇرىقىنى كۆچلۈك ھىدلىساق بولىدۇ. بىز بىر قىسىم قەلەمكەش-
لىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدە پەقەت پېرسوناژلارنىڭ ئىسىملىرىدىنلا
ئۇنىڭ (پېرسوناژنىڭ) ئۇيغۇرلۇقىنى ھېس قىلالايمىز. «قۇرد-
غان ياپراق» ھېكايىسىدىكى رابىيە ئوبرازىدا ئۇيغۇر قىزلىرىغا
خاس تارتىنچاقلىق ۋە شەرم - ھايا روشەن ئۆز ئىپادىسىنى
تاپىدۇ. بىر يىگىتنىڭ ئىشقىدا شۇنچىلىك ئازاب چەككەن رابىيە
غۇرۇر ۋە نومۇستىن بۇ ئازابنى ھېچكىمگە تىنمايدۇ، شۇنداقلا
باشقىلارنىڭ سېزىپ قېلىشىدىنمۇ ئەنسىرەيدۇ.

بەشىنچىدىن، بۇ ھېكايىنىڭ ئاخىرلىشىشىنمۇ ناھايىتى
مۇۋاپىقىيەتلىك دېيىشكە بولىدۇ. ئاپتور ھېكايىسىنىڭ ئاخىرد-
ىنمۇ، بىزنىڭ بىر قىسىم قەلەمكەشلىرىمىزنىڭ ھېلىقى باش
قەھرىمانىنى مۇرادىغا يەتكۈزۈش بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدىغان قېلىپى
بويىچە ئەمەس، بەلكى يېڭىچە يول بىلەن، يەنى باش قەھرىمانىنىڭ
مۇرەككەپ ئىنسانىي ھېسسىياتى بىلەن، خاتىرىنى كۆرگۈچىنىڭ
رابىيەنىمۇ ياخشى كۆرىدىغان بىر يىگىتنىڭ بارلىقىنى ۋە رابىيە-
نىڭ شۇ يىگىتنى ياخشى كۆرۈپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىدىغان
تىلىكى بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئاپتور ئوقۇرمەنلەر-
گە تۇرمۇشنىڭ، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ، كىشىلىك ھېسسە-
ياتىنىڭ، ئادەم روھىيىتىنىڭ مۇرەككەپ ۋە قانۇنىيەتلىك تەرەق-
قىياتىنى ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئارتقۇزۇپ، ئو-
قۇرمەن ئالدىدا ھەقىقىي گۈزەل ۋە جىلۋىدار، بىراق زىددىيەتلىك
روھىي دۇنياسىنىڭ بەدىئىي كارتىنىسىنى پەيدا قىلىدۇ.

پىنھان ئىشق گۈلخانلىرى

— شائىر مۇھەممەت خېۋىر غەزەللىرى ھەققىدە ئىككى كەلىمە

ئېيتىش كېرەككى «ئەرۋاز» (بۇگۈنكى تىل ئىستېمالىمىز بويىچە «ئارۋاز») ئەرەبچە كەلىمە. ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب زېمىنلىرىنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بەسرەدە تۇغۇلغان ئىمام خەلىل ئىبنى ئەھمەد (مىلادىيە 722 — 792) نىڭ «ئىلمى ئەرۇز» ناملىق كىتابىدا سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ، شېئىرنىڭ ئۆلچەملىرىنىڭ بىرى قىلىنغان. ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائى «مىزانۇل ئەۋزان» دېگەن ئەسىرىدە: «خەلىل ئىبنى ئەھمەد رەھمىتۇللاھكى بۇ فەننىڭ ۋائىزىدۇر»[1] دەيدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ھەقتە ھازىر ھېچبىر مۇنازىرە يوق. گەپ شۇ يەردىكى، ئەنئەنىۋى شېئىرىيەتتىمىزنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغان ئۇزاق تارىخقا ئىگە «ئەرۇز ۋەزن» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى يېقىملىق ئاھاڭدارلىققا، ئىچكى رىتىمدارلىققا، مۇزىكىلىق گۈزەللىككە، ھەتتا تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان سۇزۇك، ئۆيناق تاغ سۇيىدەك جەزبىدارلىققا ئىگە قىلغان تۇرۇقلۇق يەنە نېمە ئۈچۈن بۇگۈنكى كۈندە شائىرلىرىمىزنىڭ قەلبىدە ئاجىز ساھە بولۇپ قالدۇ؟ نېمىشقا زامانىمىزغا كەلگەندە ئارۇز ۋەزنىنىڭ ئىجادىي ھاياتىي كۈچى ۋە سەئەت كۈچى بارغانچە ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ؟ ئارۇز

① ئەلىشىر نەۋائى: «نەۋائى ئەسەرلىرى» 16 ـ توم، تاشكەنت 1967 ـ يىلى ئۇزبېكچە نەشرى، 137 ـ بەت.

ۋەزىننى بىلمىدىغانلار، ئارۇز ۋەزىننىڭ مىزانلىرى بىلەن ئاشۇنداق ئويناق شېئىرلارنى يازالايدىغانلار نېمە ئۈچۈن بارغانچە ئازىيىپ كېتىدۇ؟

شۇنى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق چۈشىنىش لازىمكى، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز بىلەن چاغداش ئەدەبىياتىمىز ئارىسىدىكى ئىزچىل لىنىيە 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا ئۇزۇكچىلىك شەكىللەنگەنىدى. بۇ ئۇزۇكچىلىك بەدىئىي ئىپادە جەھەتتە، بەدىئىيات ئىلمىدە، پاساھەت ئىلمىدە ناھايىتى روشەن كۆرۈلدى. «قۇتادغۇ بىلىگ» ئارۇز ۋەزىننىڭ مۇتەقارىب بەھرىدە شېئىرىي ئاھاڭدار لىنىيە ۋە شېئىرنىڭ مۇزىكىلىق خۇسۇسىيىتىنى ناھايىتى كۈچلۈك كاپالەتكە ئىگە قىلغان. ئۇنىڭدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقا ئاھاڭداشلىقى ۋە لەۋ ئاھاڭداشلىقى ناھايىتى قاتتىق پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلغان. مەلۇمكى، ئارۇز ۋەزىنى سۆزلەردىكى ئۇزۇن ـ قىسقا بوغۇملارنىڭ رېتىملىق مۇزىكا (ئاھاڭ) شەكىللەندۈرۈشىدىن ھاسىل بولىدىغان مىللىي شېئىرىي ئاھاڭ قېلىپى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى ئۇيغۇرنىڭ تەلەپپۇز ۋە تىنىقلىنىڭ ئەڭ يارقىن سۈرىتىدۇر. شۇڭا، ئۇ كۈچلۈك مىللىيلىككە ئىگە. ئارۇز بەھرىلىرى مىڭلارچە يىللاردىن ئارتۇق تارىخىي مۇساپە جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاشۇ فونېتىكلىق قانۇنىيەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەپ، مىللىي شېئىرىيەتىمىزنىڭ گۈزەل ۋە يېقىملىق مۇزىكا سەزگۈسىنى تولۇق كاپالەتلەندۈرۈپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تىل پاساھىتىنى تەڭداشسىز يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەنىدى. دېمەكچىمەنكى، كلاسسىك لىرىمىز ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان ئىشلىتىپ كەلگەن، تىلىمىزنىڭ بەدىئىي پاساھىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان قىممەتلىك بەدىئىي ئېلېمېنتلارغا كۆپ قىسىم مۇئەللىپلىرىمىز سەل قارايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىش. گېزى كەلگەندە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۇ دېگەنلىك،

ھەرگىزمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەر يېزىش كېرەك، دېگەن- لىك ئەمەس. ھازىرقى تىلىمىزدىكى ئاھاڭدارلىقنى، مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنى تولۇق ئىشقا ئاشۇر، تىلىمىزنىڭ سەنئەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن تولۇق ۋە ئۇنۇملۇك پايدىلان دېگەنلىك. ئەل- ۋەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن فونېتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق پەرقلەر بار. ئەمما، بۇ پەرقلەر ھەرگىزمۇ ئاروۇز ۋەزىنىڭ گۈزەل ئۆرنەكلە- رىنى نامايان قىلىشقا توسالغۇ بولالمايدۇ.

ھازىر ئاروۇز ۋەزىنگە تەئەللۇق كۆپرەك قوللىنىلۇاتقان بىر شېئىرىيەت تۈرىمىز غەزەلدۇر. غەزەل - لىرىك ھېس - تۇيغۇ- نى، قەسىدىلىك پىكىرلەرنى، قەلبىنى لەرزىگە سالغۇچى ھېكمەت- لەرنى ئىپادە قىلىشقا ئەڭ باب كېلىدىغان ئەنئەنىۋى شېئىرىيەت شەكلىدۇر. مانا مۇشۇ شەكىلدە يازىدىغانلارمۇ ھازىر بارغانچە ئازىيىشقا باشلىدى. بۇنىڭ سەۋەبى ھەققىدىمۇ مەن كۆپ ئويلىنە- مەن. ئەمما، بۇ باشقا مۇھاكىمە تېمىسى بولغاچقا بۇ يەردە توختىلىشنى راۋا كۆرمەيمەن.

شائىر مۇھەممەت خېۋىر يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان شېئىرىيىتىمىزنىڭ مانا شۇ بوش قېلىۋاتقان غەزەل تۈرىنى تاللە- ۋېلىپ، نۇقتىلىق ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان شائىر. ئاروۇز ۋەزنى ئىچىدە غەزەل كۆچلۈك رىتىم ۋە مۇزىكىلىق خۇسۇ- سىيەتنى تەلەپ قىلىدىغان، شائىرلاردىن تەڭداشسىز ئىشق ۋە ئالاھىدە قەلب سەزگۈسى تەلەپ قىلىدىغان تۇر. شۇڭا، ئەلىشىر نەۋائىدەك ئىشق ئوتىدا كۆيەلىگەن ھەقىقىي ئاشىقلارلا مەزكۇر تۈرنى ۋايىغا يەتكۈزەلىگەنىدى. شۇنداق شائىرلارلا گۈھەردەك قىممەتلىك پىكىرگە، ئالماستەك ئۆتكۈر تىلغا، ئىستېداتخەزە- نىسىدىن پارلاپ چىققان ئىشققا ئىگە بولالىغانىدى. شېئىر — قەلبىنىڭ ۋولقانى، دېگىنى مانا شۇ بولسا كېرەك. ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائى مۇنداق دەيدۇ:

«. . . پاساھەت دىۋانىنىڭ غەزەلخانلىرى، ئالماستەك تىل شەرەپلىرى گۆھەر تۆككۈچى سۆزى بىلەن ئاشقىلارنى باشقا ئىنسانلار تاجىنىڭ گۆھىرى قىلغان. ئاشۇ يارانقۇچىنىڭ ھەمدۇسانا جاۋاھىراتلىرى بىلەن سۆزنىڭ دىباچىسى (سۆز بېشى، مۇقەددىمە) نى بېزىمسە ئاشقىلارنىڭ جان خامىنىغا ئوت سالالىغۇدەك بىر چوغ كەبى گۆھەرنى نەزمە يىپىغا تىزالمايدۇ. . .»[1]

ئەلىشىر نەۋائىچە ئېيتقاندا، غەزەلخان بولۇش ئۇچۇن ئەنە شۇ شەرتلەرنى ھازىرلىغان بولۇش لازىم. مەن مەزكۇر نۇقتىنى بىرمۇبىر شەرھلىمىسەممۇ بولار. ھالبۇكى، بىز بۇنىڭدىن غەزەلنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئاشقىلارنىڭ جان خامىنىغا ئوت سالالىغۇدەك چوغ كەبى گۆھەرنى نەزم يىپلىرىغا تىزماق ئۇچۇن پىنھان قەلبلەر ئۆزىنى ۋە ئۆزگىنىلا ئەمەس رەھمانىنمۇ ئۆرتەيدۇ، بۇ مۇقەددەس ئوتنى رەھمانغىمۇ تۇتاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قەدىمىي ھاياتنىڭ ئىزلىرى سۇپىتىدە بىزگە ھەمراھ بولغان ئاجايىپ سېھىرلىك رىۋايەتلەر يېڭى تۇسكە كىرىدۇ. ئەمما، قەدىمىي رىۋايەتلەر مەڭگۈلۈك ھەسرەتلەر بىلەن قەلبىمىزدە ھىجران داغلىرىنى قالدۇرۇپ ئالتۇندەك چاقناپ تۇرىدۇ. بۇ شۇنداق بىر ھەسرەت ئوتىكى، ھەتتا زەرگى روھلارنى كۆيدۇرۇپ كۈلگە ئايلاندۇرىدۇ، ئۇنى پايخان قىلىدۇ. بۇ ئوتنىڭ ئاشقىلار دىلىدىكى ھارارەتلىرى مەڭگۇ ئۆچمەيدۇ. مانا بۇ كۈللى جاھاننىڭ، پۈتۈن ھاياتلىقنىڭ ھامىيسى. بىلىڭكى بۇ ھەرگىزمۇ ئالتۇن ئەمەس، ئەپسانىمۇ ئەمەس، بۇ — مەڭگۇ ئۆچمەس شائىر قەلبىدۇر. بۇ پىكىر مۇھەممەت خېۋىر مىسرالىرىدا مۇنداق قارار تاپتى:

يول بويىدا قانچە سائىل كەلدى سولغۇن جان تىلەپ،
بىز ئۇلارغا سەپلىدۇق جان، كۆيدى رەھمان، ئۆچمىدى.

① «ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 7 ـ بەت.

قۇم كۆمۈپ ئۆتكەن رىۋايەت ئۇندى باشقا تۈس بىلەن،
يازدى ھەسرەت كۆكرىكىمگە داغى ھىجران، ئۆچمىدى.
بەك يامان دىللارغا سەرسان رەزگى روھلار يايسا تور،
ئاتەشتىن كۆيدى لاۋۇلداپ زەۋقى زامان، ئۆچمىدى.
ياندۇرۇپ بولماس قەدەمدىن دىلغا ئۆتكەن لەرزىنى،
چايقىلىپ ياش ئىچرە كەلدى، كۈللى جەريان، ئۆچمىدى.
ئۇ ئەمەس چۆل ئىل - ئىلى ھەم، ئۇ ئەمەس ئەپسانە ھەم،
شۇ سەپەر زەنجىرى مەن دەپ ياندى پىنھان، ئۆچمىدى.

راست، كلاسسىكلىرىمىزدا ئىشق گۈلخاندا كۆيمىگەن شائىرنى ئۇچراتماق تەستۇر. بۇ ئىشقنى شۇنچىلىك يۈكسەك بەدئىي مەجازىي پەللىگە كۆتۈرۈش يار تەسۋىرىنى ھامىلە قىلىدۇ. شۇڭا، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ يار ھەققىدىكى ھېكمەتلىرىدە ئاساسىي پىكىر لىنىيىسى مۇنداق تۈزۈلىدۇ:

يارسىز كۆڭۈل — سۈلتانسىز مۈلۈك.
سۈلتانسىز مۈلۈك — جانسىز جىسىم.
جانسىز جىسىم — رەيھانسىز قارا تۇپراق.
رەيھانسىز قارا تۇپراق — ئايسىز تۈن.

ئايسىز تۈن — ئابىھاياتى بولمىغان زۇلمەت (ئابىھايات پايانسىز زۇلمەتتە بولارمىش).

ئابىھاياتى بولمىغان زۇلمەت — جەننەت بېغىدىن يىراق بولغان دەۋرەخ.

جەننەت بېغىدىن يىراق بولغان دەۋرەخ — ساۋاب ۋە ئىزگۈلۈكتىن تامامەن خالىي نەپس قۇللىرىنىڭ ماكانىدۇر.

دېمەك، «لىرىك خاتىمە شۇنداق بولسا، يەنى ھىجرەتنىڭ شۇنداق ئازابى بولسا ياردىن ۋاز كېچىش، ئىشقتىن نېرى بولۇش ھەرگىزمۇ ئاقىلانىلىك بولماس.»[1]

① ن. م. موللايېۋ: «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى»، ئوقۇتقۇچى نەشرىياتى ئۆزبېكچە نەشرى، 1965 - يىل.

مۇھەممەت خېۋىر غەزەللىرىدە ئىشق ئىنتىزارلىقىنى تاۋلايدىغان گۈلخان، ھىجرەت دەللىلىدىن يوقالغان غەمگۈزار. مۇنۇ مىسرالارغا قارالا:

ئىشق گۈلخانىدىن تاپتىم ئۇزۇلمەس ئىنتىزارىمنى،
خىياللار ئالدى مەيلىمدىن ئۇزۇلمەس ئىختىيارىمنى.
شارابتىن بەزلىشىش دەردىمەن ئىشىغا بىر ئۇدۇم بولدى،
ھىجىر دەللىلىدىن تاپتىم يوقالغان غەمگۈزارىمنى.
كىشىنىڭ بەختىگە ئىقبال تىلەپ ئۆتمەكتە مەۋقەيىم،
تاپارمەن ئاخىر، بەلكىم، شۇ يەردىن لەيلىزارىمنى.

مۇتەسەۋۋۇپلار شۇنداق ئېيتقاندى: كىمكى ئىشقتىن ئالجىيدۇ، ئۇ شۇبھىسىزكى شەيتانىنىڭ كەينىگە كىرگۈچىدۇر. جەننەت بېغىدىن ھەيدىلىشىمىزگە شەيتانىنىڭ سەۋەبچى بولغانلىقىنى بىلمىگەن نادان دەل شۇ ئۆزىدۇر. تاڭلا بەش كۈندە كۆرىسەنكى، ئۇنىڭ ھالىغا ۋاي، ئۇ ھەممىدىن زەئىپ ۋە ھەممىدىن خار. چۈنكى، ئۇ نەپسى مۇلكىنىڭ شاھى، شەيتان لەئىنىنىڭ قۇلى. مۇبادا كىمكى ئىشقتىن تاڭلارنى ياسىيالىسا، ئۇنىڭدىن نۇرغۇن كىشى بەھرىمەن بولالايدۇ، ئوتلۇق ئىشقتىن مەست بولالايدۇ. قارالا:

كىم ئىشقتىن ئالجىدى، كىم كىردى شەيتان كەينىگە،
تاڭلابەش كۈندە ئۇنىڭ ئەھۋالى ناچار، خەس ئىكەن.
كىم ئىشقتىن تاڭ ياساپ تۆت پەسىلدە ياشىنسا،
بەھرىمەن بولغان كىشى ئوتلۇق ئىشقتىن مەست ئىكەن.

شائىر يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ دەيدۇكى، سەن ئۆزۈڭچە مەندىن بۇيۇكلۇك ئىزدىسەڭ مەن بۇ سەھىپىدە مەۋجۇت

ئەمەس. ئىشق ۋەسۋەسىسى ئۇچۇن بولسا ھەرقانچە ئەتمىشكە، ھەرقانداق كەچمىشكە تەييارمەن. ئىشق بابىدىكى ھەرقانداق رىز-قىمغا ھەرقانداق كىشى شېرىك بولۇشقا ئىنتىلسە، مەن ئۇنىڭغا يول قويالمايمەن، بىلىڭلارکى ئىشق دەۋاسىدا شەخس دۇنياسىدىن ھالقىش مەن ئۇچۇن بەسى تەس ئىش. سەۋەب پىنھاننىڭ ئاداقتى مەقسىتى بىرلا، ئۇ بولسىمۇ گۈلنى سوغۇقلاردىن ھەقىقىي يو-سۇندا ساقلاپ قېلىشتۇر:

بۇيۇكلۇك ئىزدىسەڭ مەندىن مېنىڭ مەۋجۇتلۇقۇم يوق گەپ،
ئىشق ۋەسۋەسىسىدە مۇمكىن مېنىڭچە ھەرقانچە ئەتمىش.
ئىشق رىزقىمغا كىم شېرىك، چىداملار مەندە نۇل تەھقىق،
ئىشق دەۋاسىدا تەس ئىش شەخس دۇنياسىدىن ھالقىش.
يېقىملىق كۇيلىرىم ئۇچكەي نىجىسقا گەر يېقىپ قالسا،
نۇرانە تۇرگە يەتكۇزگەي، نىگار ۋەسلىگە تاق يەتمىش.
غېرىب پىنھاندا تەشۋىشىنىڭ ئاداقتى يىلتىزى بىرلا،
ئېتىشتۇر گۈلنى سوغلاردىن كامالەت مەۋجىدە پەرۋىش.

كلاسسىكلىرىمىزدا ئىلاھىي تەجەللى جەزىب ئەتمىكى ئۇچۇن ھەقىقىي ئىشق يولىدا مۇزتەغرەق بولماق جايىزدۇر. شۇڭا شائىر فۇزۇلى مۇنداق دەيدۇ:

زاھىد سوئال ئېيتەرسەكى مەيدىن نەدۇر مۇراد،
بىزدە سافادۇر، ئۇنىدا قۇدرەت جاۋاب ئاڭا.

دېمەك، كلاسسىكلار زاھىرەت تامالىرىنى پانى ئەيلەپ، ئا-خىرەت زەخىرىلىرىگە مەپتۇن بولغۇچىلار سۇپىتىدە مەيخانىلاردا ۋە جاملاردا بەخت قۇچقىنى كۆرىدۇ، جەننەت پەيزىگە مۇشتاق بولى-دۇ. شۇڭا پارس شائىرى ئۇمەر ھەييام بۇ خۇسۇستا مۇنداق دەيدۇ:

بۇگۈن بەختىڭ باغى گۈلگە تۇكىنىدۇر،
قولۇڭ نېچۈن مەيسىز، يۈرەكنىڭ تىندۇر.
مەي ئىچكىن زامانە ئالدامچى بىر ياۋ،
بۇنداق كۈننى تاپماق جۇدا قىيىندۇر.

تەسەۋۋۇپتا مەيمۇ ئىشق سەۋداسىدىن كېلىدۇ. بۇ مەجازىلەر تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىمىزدا بەك گۈزەل شېئىرىي ئوبرازلارغا ئايلانغاندى. مۇھەممەت خېۋىر غەزەللىرىدە ئەنە شۇ كلاسسىك شېئىرىي ئوبرازلار، ھەتتا كلاسسىك پىكىرلەر جۇلا قىلىپ تۇرىدۇ. بىز مۇنۇ غەزەلنى كۆرسەك بۇ نۇقتا تەبىئىي رەۋىشتە ئايدىڭ بولىدۇ:

ساقىيا كەلتۇر شاراب، قۇيۇ يۈرىكىم گۈلخانىغا،
ئوتنى دەپ كىردىم مۇقەددەس سىر ئۆيى — مەيخانىغا.
سېھرىي مۇڭغا بىر چۆكەي ئۇنتۇپ جاھاننىڭ دەردىنى،
بەھۇزۇر پىكرەتكە جاي بۇ ئىستىكىم ئىمكانىغا.
. . . . . .
قۇيۇ شاراب، قۇيۇ، يالقۇنۇم يىلتىزلىرىغا، پەسلىسۇن،
جان بولۇپ قويسۇن چېكىتنى چىللىلەر ھىجرانىغا.

ئەي ساقىي، شارابىڭنى كەلتۇر، ئۇنى ئىشق ئوتىدىن گۈلخان بولۇپ يېنىۋاتقان يۈرىكىمگە قۇيغىن، چۈنكى مەن ئاشۇ سىر ئۆيلىرى بولغان مەيخانىغا ئىشق ئوتى بىلەن كىرگەن ئەمەسمۇ؟ بۇ ئاجايىپ بىر مۇڭ، ئۇنىڭ بىلەن جاھاننىڭ دەردى ئۇنتۇلىدۇ، بەھۇزۇر فىكرەتلەرگە ئىمكان بېرىدۇ. . . دەيدۇ شائىر.

كۆرۈشكە بولىدۇكى، شائىر مۇھەممەت خېۋىر ئىجادىيەتتە كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ، بولۇپمۇ تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىمىزنىڭ تەسىرىگە خېلى چوڭقۇر ئۇچرىغان.

ھەقىقىي شائىرنىڭ قەلبى ھەقىقەت دەردىدە ئۆرتىنىدۇ. ئۇنىڭ يۈرىكى ھەقىقەت دەپ سوقىدۇ. ھەقىقەت ئىشقىدا شائىر پۈتۈن ئەقىل ۋە ۋۇجۇدى بىلەن كۆيەلىگەن ۋە كۆيەلمىگەنلىكىگە قاراپ ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ۋەزنى پەرق ئېتىلىدۇ. شۇڭا شائىر جەبرى ئادەمىدۇر، جەبرىنى ئۆزىگە بەخت بىلگۈچى شائىرلارلا ئۆلمەس مىسرالارنى قالدۇرالىغاندى. مۇھەممەت خېۋىر غەزەللىرىدە بۇ پىكىر مۇنداق قارار تاپىدۇ:

ئەي، جامالىڭ نەكېرەك قەلبىڭدە ئاتەش بولمىسا،
ناز ـ كەرەشمەڭ نەكېرەك ئىشقىڭدا ئۆركەش بولمىسا.
كۈن تىلەپ تۇنلەر بويى مەشرىقتە باقسام ئۇخلىماي،
نەكېرەك خۇرشىد تەمە سۇبھىڭدە دەۋرەش بولمىسا.
. . . . . .
نەكېرەك پىنھان ساڭا تەڭسىز جاھاندىن، نەكېرەك،
نەكېرەك يۇزمىڭ تىلەكتىن بىردە تەۋرەش بولمىسا.

ئاقىللار ھاياتتا بەك كۆپ كۈلۈشنىمۇ خالىمايدۇ، چۈنكى، دىلى ئويغاق كىشىلەرنىڭ كۆڭلى كۈلكىنىڭ كۆپ بولۇشى تۈپەيلىدىن ئۆلەرمىش. بۇنى چىن كۆڭلىدىن بىلگەن كىشىنىڭ كۈلكىسى ھەسرەت كۈلكىسىدىن ئىبارەت بولارمىش. شۇڭا، ئاقىللارنىڭ قەلبىدە ساختا شادلىق تۇغ كۆتۈرەلمەيدۇ، دېيىشىدۇ دانالار.
شائىر مۇھەممەت خېۋىرنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىدا بۇ پىكىر ناھايىتى يارقىن يورۇيدۇ:

ھەسرىتىم، ئەپغانلىرىمدىن گەرچە دەريا ئىچ ـ ئىچىم،
تاپقىنىم داڭگال ـ شېغىل، زەردىن ئىبارەت قىلمىدىم.
گەر ئۆزۈم پىنھان، لېكىن، ھېچبىر سىرىم پىنھان ئەمەس،
نەزمىلەردە يالقۇنۇم، ساختا ھارارەت قىلمىدىم.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، شائىر مۇھەممەت خېۋىر غەزەللىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇن دائىرىسى خېلى كەڭ. بىز بۇ قىسقا سەھىپە-مىزدە ئۇنىڭ ئەخلاق، ئەقىدە، ۋىجدان ۋە باشقا ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇن دائىرىسى ھەققىدە توختىلىپ كېتەل-مەيمىز.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەشنى زۆرۈر دەپ بىلىمەنكى، شائىر مۇھەممەت خېۋىر كلاسسىكلىرىمىزنىڭ غەزەلخانلىق ئەنئەنىلىرى-گە ياخشى ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى-دۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ ئەلىشىر نەۋائى غەزەللىرىنى كۆپ ئۆگەنگەنەك قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن مۇھەممەت خېۋىر غە-زەللىرىدە پىكىر ھايات ھەقىقەتلىرىنى مەركەز قىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەربىر غەزىلى بىر ھېكمەتكە ئورۇن بېرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئارۇزنىڭ غەزەلگە تەۋە بەھرىلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. رەمەل بەھرى ئۇنىڭ غەزەللىرىنىڭ ئومۇمىي شەكىل مىزانىدۇر. مەن ئاخىرىدا شائىرنىڭ «بار» رادىفلىق مۇنۇ مىسرالىرىنى مى-سال تەرىقىسىدە دەپ ئۆتۈش بىلەن سۆزۈمنى ئاخىرلاشتۇرىمەن:

كۇن يېزىپ كەلدى ئازابنىڭ تارىخىنى توختىماي،
پاك ھالال جۆيلۇشلىرىمدە مىڭ ۋىسال تەمەسى بار.
باس مېنى باغرىڭغا دىلبەر، لەۋلىرىڭنى قان ئېتەي،
تەلۋە پىنھان ئاقتى ئېرىپ كۆزىدە دەريا سى بار.

«تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىلىدىكى پروزا سەھىپىسىگە بىر نەزەر

«تۇرپان» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغاندىن بۇيان خىلمۇخىل سەھىپىلەر بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي ژۇرناللىرى قاتارىدا ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتۇپ كېلىۋاتىدۇ. مەن مەزكۇر ژۇرنالنىڭ دائىملىق ئوقۇرمەنى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، 1990 ـ يىللىق سانلىرىنى تولۇق كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، پروزا ئەسەرلىرىگە قارىتا ئۆزۈمنىڭ قارىشىنى ئىككى كەلىمە بايان قىلغۇم كېلىپ قالدى.

مەلۇمكى، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ مەيلى قايسى ژانىرى بولسۇن، ئۇ پەقەت ھاياتنىڭ ماھىيىتىنى ھەقىقىي ئېچىپ بېرەلمىدىغان خىلمۇخىل بەدىئىي ئوبراز، تىپلارنى يارىتىپ، كىشىلەر ئېڭىدا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلىپ، ئۇلارنىڭ دۇنيانى ئۆزگەرتىشىگە ئىلھام بېرەلىشى بىلەنلا ئۆزىنىڭ مەلۇم قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا گورکىنىڭ «كىشىلەرنىڭ مەنىۋىيىتىگە تەسىر قىلىپ، ئۇلارنىڭ دۇنيانى ئۆزگەرتىشىگە يارىمىدى بولغان ئەسەر — بەدىئىي قىممەتكە ئىگە ئەسەردۇر» دېگىنىمۇ ناھايىتى توغرىدۇر.

ئۇنداق بولسا زادى قانداق ئەسەرلەر كىشىلەرنىڭ مەنىۋىيىتىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ؟ پروزا ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ بىۋاستە يازغۇچىنىڭ بەدىئىي ئوبرازلارنى قانداق يارىتالىشىغا بېرىپ تاقىلىدىغان مەسىلىدۇر، ئەلۋەتتە!

بىزنىڭ خېلى بىر قىسىم زور سالماقنى ئىگىلىگەن قەلەم-

كەشلىرىمىز ئەنە شۇ بەدىئىي ئوبرازنى يارىتىشتا «يازغۇچىلىق» نەزىرى بىلەن رېئاللىقنى كۆزىتىش دېگەننى توغرا چۈشەنمەيدۇ ياكى بولمىسا «بەدىئىي ئەدەبىيات رېئاللىقتىن بىر دەرىجە يۇقىرى بولىدۇ» دېگەننى نوقۇل چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا باھانە قىلىپ، ئۆزىنى تولىمۇ يۇكسەكلىككە قويۇۋالىدۇ، ھەتتا ئۆزى بىر «يارانقۇچى» بولۇۋالىدۇ - دە، گويا خۇدايىتائالا ھەزرىتى ئادەمنى ياساپ چىقىپ ئۇنىڭغا جان بەرگەندەك ئادەم (ئەدەبىي پېرسوناژ، بەدىئىي ئوبراز) ياساشقا كىرىشىدۇ. دەبدەبىلىك ئىبارىلەرنى ئىشلىتىپ ئۆنى كۆچىنىڭ بارچە ببزەشكە ئۇرۇنىدۇ. ئەمەلدە بولسا ئۇنىڭ ياساپ چىققان بۇ ئادەمى ئىنسانغا خاس ھاياتىي سۈپەتلىرىنىڭ ھەرقاندىقىغا يات بولغان بىر مەخلۇق ياكى ياغاچ قونچاق بولۇپ چىقىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئېڭىدا تا ھازىرغا قەدەر سەنئەت بىلەن سىياسىنى پەرقلەندۈرەلمەي كېلىۋاتقان، ئادەمنىڭ ئىچى ئاغرىغۇدەك دەرىجىدىكى بىر قىسىم بىچارە ئاپتورلار بولسا، چىنلىق تۇپرىقىدىن ئۇنۇپ چىققان ئاشۇ بەدىئىي ئوبرازنى يارىتىشتا، ئۆزلىرىنىڭ تەييار پىكىر ۋە سىياسىي چۈشەنچىلىرى دائىرىسىدە شاپاشلاپ يۇرۇپ شۇنداق بىر ئادەمنى يارىتىدۇكى، يارىتىلغان ئۇ ئادەم نە ئېڭىدا ھاياتقا، ھايات چۈشەنچىلىرىگە ۋە ياكى ئىجتىمائىي تۈرمۇشقا نىسبەتەن ھېچقانداق ئىنكاس بولمىغان بىر ماشىنا ئادەم ياكى بولمىسا رولىنىڭ كونتروللۇقى بىلەن مېڭىۋاتقان چاق بولۇپ چىقىدۇ. ماشىنا ئادەمنىڭ كونترول ئاپپاراتىنى تۇتۇۋالغان ئاپتور ئۇنى ھەرقانداق تەرەپكە ئۆز ئىختىيارىچە بۇرايدۇ، شوپۇر بولۇۋالغان ئاپتور رولنى ھەم خالىغانچە ئوڭ - سولغا ئۇرىدۇ.

قايسىبىر ئەدەبىيات نەزەرىيىچىسى شۇنداق دېگەنىدى: «يازغۇچى قانچە ئىقتىدارلىق بولسا پېرسوناژغا نىسبەتەن شۇنچە ئامالسىز قالىدۇ، يازغۇچى قانداق ئىقتىدارسىز بولسا پېرسو-

ناژلارنى شۇنچه تىزگىنلىۋالىدۇ، ئەسەر قانچه مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقسا يازغۇچى ئۆز پىرسوناژلىرىغا شۇنچه بېقىنىدۇ. ئەسەر قانچه مەغلۇبىيەتكه ئۇچرىسا يازغۇچى پىرسوناژنى شۇنچه باشقۇرالايدۇ».

ئەدەبىيات ئىنسانشۇناسلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر. كى، ئۇ ئىنسانىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى روھىيىتىنى قېزىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قىلىدۇ، مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا يازغۇچى ھەم پەيلاسوپ، ھەم ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرىدۇر.

«تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق سانلىرىنىڭ پروزا سەھىپىسىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك بەدىئىي ئوبرازلىرى بىلەن ئوقۇر-مەنلەرنىڭ بىرقەدەر ياخشى باھاسىغا سازاۋەر بولغان ئەسەرلەرمۇ ئېلان قىلىندى. مەسىلەن، يازغۇچى مەھەممەت شانىيازنىڭ «كەلگۈسىنىڭ شائىرى» ناملىق قىسسىسى، ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى، 30 ـ يىللارنىڭ ئىسيانكار شائىرى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا بېغىشلانغان تارىخىي قىسسە بولۇپ، بىرقەدەر ياخشى يېزىلغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ياخشى يېزىلغانلىقىنى مۇنداق بىرقانچه نۇقتىدىن كۆرۈش مۇمكىن:

بىرىنچىدىن، شائىر ئابدۇخالىقنىڭ بالا چاغلىرىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدىن يازغۇچى ئەھمىيەتلىك نۇقتىلارنى تاللاپ چىقىپ ئابدۇخالىقنىڭ بالا چاغلىرىدىكى ئوبرازىنى جانلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇرغان. بۇ نۇقتىنى بىز يازغۇچىنىڭ مىجىت ھاجى، ئابدۇراخمان مەخسۇم، ئەرەمسىما خېنىم ئوبرازلىرىنى يارىتىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدىن، مەجىت ھاجى ئائىلىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تۇرپاندىكى مەشھۇر مەرـ-پەتپەرۋەر نوپۇزلۇق زاتلار ھەمدۇللا داموللام، مەخسۇت مۇھەـ-تى، نەمەت خەلپەت، خېلىل موللام قاتارلىقلار بىلەن قويۇق ئالاقه باغلىغان، مەرىپەتپەرۋەر، ئوقۇمۇشلۇق ئائىلە ئىكەنلىكىـ-

دەك تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدىكى پايدىلىق دېتاللارنى گەۋدە-لەندۈرۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلغانلىقىدىن ناھايىتى روشەن كۆ-رۈۋالالايمىز.

ئىككىنچىدىن، يازغۇچى ئابدۇخالىقنىڭ بالا ئوبرازىنى بىر-قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك ياراتقان. ئون ياشقا توشمىغان كىچىك بالىنىڭ ساددا خىيالى، مىجەزى، قىزىقىشى، خاراكتېرى قاتار-لىقلارنى ئوڭۇشلۇق ئېچىپ بېرەلمىگەندە پېرسوناژ ئوبرازىنى يارانقىلىمۇ بولمايدۇ. مەھەممەت شانىياز بۇ نۇقتىدىنمۇ بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. بىز ئابدۇراخ-مان مەخسۇم بىلەن ئوغلى ئابدۇخالىق ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتە-كەن مۇنۇ قىسقا دىئالوگقا قاراپ باقايلى:

«ئابدۇخالىق تالاغا چىققاندا ئاتىسىدىن سورىدى:

— بۇگۈن ئاخشام يەنە «قىسسەسول ئەنبىيا» نى ئوقۇمدۇ؟

— ياق پىر ئۇستاز ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «پەرھات ـ شېرىن» داستانىنى ئاڭلايمىز، — دېدى ئابدۇراخمان مەخسۇم.

— كىمنىڭ پىر ئۇستازى ئۇ؟ — سورىدى ئابدۇخالىق قىزىقىپ.

— پۈتۈن شائىر، ئەھلى ئىلىملەرنىڭ ئۇستازى بولمامدۇ.

— خېلىل موللامنى ئوقۇنقان موللىمۇ؟»

بۇ دىئالوگلارغا كۆز يۈگۈرتۈپ كېتىۋاتقان ھەرقانداق ئوقۇ-غۇچى دەرھال كۆز ئالدىغا كىچىك، بىغۇبار، سەبىي دىل ئىگە-سىنى، ئىشلارنىڭ سىرىغا قىزىقىدىغان ئەقىللىق كىچىك بالىنى كەلتۈرمەي قالمايدۇ. بۇ يەردىكى سىر نەدە؟ بۇ يەردىكى سىر يازغۇچىنىڭ كىچىك بالىنىڭ خاراكتېر ئىندىۋىدۇئاللىقىغا سادىق بولغانلىقىدا، خالاس!

ئۇچىنچىدىن، يازغۇچى ئەسەردە پېرسوناژلار تىلىغا بىرقە-دەر دىققەت قىلغان. پېرسوناژ تىلى پېرسوناژنىڭ ئوبرازىغا مۇنا-

سۈەتلىك بولغان يەنە بىر نۇقتا بولۇپ، پېرسوناژ تىلى ئارقىلىق. مۇ ياراتماقچى بولغان ئوبرازنىڭ مەلۇم نۇقتىلىرىنى ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ. بىز مەھەممەت شانىياز ئىشلەتكەن مۇنۇ پېرسوناژ تىللىرىغا قاراپ باقايلى:

«سوغۇقتا ئىككى مەكتىزى ئانارەك قىزىرىپ كەتكەن ئاق پىشماق ئابدۇخالىق ئۆيگە كىرگەندە ئەرەمسىما خېنىم ئۇنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى:

— ئا، ئاتتام بالام، نېمە بولدىڭىز؟ ئەپەي!

ئابدۇخالىق بېشىدىكى تۇمىقىنى قولىغا ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە يېپىشىپ قالغان توپا ـ چاڭ، يوپۇرماقلارنى سىلكىۋەتـ مەكچى بولۇپ كۆتۈرۈشكە ئەرەمسىما خېنىم ئۇنى توختىتىۋالدى.

— ئۇش ـ تە، بالام، ئۆيۈڭ ئىچىدە كىيىم سىلكىسە توپا ـ چاڭ ئۆيۈ ئىچىگە توزۇمامدۇ؟ يۈرۈڭ تالاغا، — ئەرەمسىما خېنىم شۇنداق دەپ ئۇنى ئىشىك ئالدىغا ئېلىپ چىقتى.

ئەرەمسىما خېنىم ئابدۇخالىقنىڭ ئۇستىبېشىدىكى توپا ـ چاڭلارنى قېقىشتۇرۇپ ئۇنى ئۆيگە ئېلىپ كىردى. ئەرەمسىما خېنىم ئابدۇخالىقنىڭ ئۇستىبېشىغا قايتا قارىۋېتىپ چاپىنىنىڭ ئوڭ يېڭىنىڭ ئۇچىغا كۆزى چۈشتى: يەڭنىڭ ئۇچىغا كىچىككىنە ماڭقا چاپلىشىپ قالغانىدى. ھېچقاچان بۇنداق قىلمايدىغان ئابدۇـ خالىقنىڭ بۇ ئىشىنى كۆرۈپ ئەرەمسىما خېنىمنىڭ غۇرۇرىدە ئاچچىقى كەلدى.

— يېپىيېڭى چاپاننى مۇشۇنداق رەڭ قىلىسىڭىز بولامدۇ؟ نېمىگە ئوخشاپ قالدىڭىز ئەمدى؟ نېمە بۇ؟ ئەمتەي بۇ بالىنى؟ . . .

. . . ئەرەمسىما خېنىم ئۇنىڭدىن سورىدى:

— يەنە مۇشۇنداق كەپسىزلىك قىلامسىز؟

— ياق، ئەمدى ھەرگىز مۇنداق قىلمايمەن، ھەببۇل بۇرـ نىنى يېڭىگە ئېرتىۋىدى، مەنمۇ ئۇنى دورىغان، — دېدى ئابدۇخاـ

لىق ئۆكسۈپ تۇرۇپ.»

بۇ يەردە ئاپتور ئەرەمسىما خېنىمنىڭ تىلى بىلەن ئابدۇخالىق چوڭ بولۇۋاتقان ئائىلە مۇھىتىنىڭ ھەر تەرەپلىمە قاتتىق تەلەپچانلىقىنى، ئابدۇخالىقنىڭ تىلى بىلەن ئۇنىڭ كىچىك بالىلارغا خاس سەبىي ئوبرازىنى يەنە بىر ئېچىپ بېرىدۇ. ئوقۇرمەن ئۇلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىدىن يەرلىك پۇراقنى كۆچلۈك ھىس قىلايدۇ.

يۇقىرىقى ئارتۇقچىلىقلار بىلەن بېتەرسىزلىكلەرنىمۇ كۆرۈش زۆرۈر. يولداش مەھەممەت شانىياز مەزكۇر ئەسىرىدە بىر قاتار بېتەرسىزلىكلەرگە بىلىپ - بىلمەي يول قويغان. ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە ماھارەت، بەدىئىي ئۇسلۇبنى تېخى يېتىلدۈرەلمىگەن، ئۆزلەشتۈرەلمىگەن، ئۆزىنىڭ ئايرىم ۋە مۇستەقىل ئىجادىيەت ئۇسلۇب خاھىشىنى تېخى شەكىللەندۈرەلمىگەن ھەرقانداق بىر قەلەم ئىگىسى ئۆزىدىكى بېتەرسىزلىكنى سەگەكلىك بىلەن بايقىمايدىكەن، ئۇ ئىجادىيەت يولىدا ھەرگىزمۇ ئالغا باسالمايدۇ.

مەھەممەت شانىياز ئۆز ئەسىرىدە قىسقارتىپ يازسىمۇ بولىدىغان بەزى قوشۇمچە ۋەقەلىكەرنى ئۆزۈندىن - ئۆزۈنغا يېزىپ ئوقۇرمەننى زېرىكتۈرۈپ قويۇشقا سەۋەب يارىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، سەككىزىنچى بابتا بايان قىلىنغان ھېيتاخۇن باي ھەققىدىكى يېزىلمىلار، ئون بىرىنچى بابتا بايان قىلىنغان ئامىر ھەققىدىكى يېزىلمىلار. بۇنىڭ تۈپ مىساللىرى بولالايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا مەھەممەت شانىياز يەنە تىل ئىشلىتىشتىمۇ بىرقاتار مەسىلىرگە يول قويۇپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئۇ بەزى ئوخشىتىشلارنى ئېنىق قىلىمەن دەپ ئادەتتىكى قاتما تىل نورمىسىنى بۇزۇپ جۇملىنى ئۇزارتىۋەتكەن، بىز مۇنۇ ئوخشىتىشنى كۆرۈپ باقايلى:

«تۇرسۇن خەلپەتنىڭ بىرلا ژارقىرىشى بىلەن خۇددى ژاراق-شىپ قاياناۋاتقان قازانغا بىر چۆمۈچ سوغۇق سۇ قۇيسا قازان قاياناشتىن چىپ توختاپ قالغاندەك ژاراڭ - چۇرۇڭ شىپپىدە توختىدى.»

بۇ ئوخشىتىشنى يازغۇچى ئەسلىي «قاياناۋاتقان قازانغا سو-غۇق سۇ قۇيغاندەك» دەپ ئالسىمۇ ئاشۇ ئۇزۇن جۇملىگە ئوخشاش-لا مەنىنى تولۇق ئاڭلىتالايتتى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىنمۇ يېقىملىق-راق جۇملە بولاتتى.

يەنە مەسىلەن، يازغۇچى ئەينى ۋاقىتتىلا قېلىپلىشىپ قال-غان، ھازىرمۇ تۇرپان رايونىدا شۇ قېلىپلىشىپ قالغان شەكلى بويىچە ئاتىلىدىغان بەزى ئاتالغۇلارنى ئۆزىنىڭ چۈشەنچىسى بويى-چە بۇزۇپ تاشلاپ، تىلىنىڭ راۋان پاساھەتلىك بولۇشىغا نۇقسان يەتكۈزگەن. «تۇتۇن بېجى»نى يازغۇچى «موربدىن ئىس چىقى-رىش بېجى» دەپ ئاتاپ ئاتالغۇنى بۇزىدۇ. بۇنداق مىساللار خېلى بار. يولداش مەھەممەت شانىيازنىڭ مەزكۇر ئەسىرى تېخى تولۇق يېزىلىپ بولۇنمىغان، داۋامى بار ئەسەر بولغانلىقى ئۈچۈن مەن بۇ ئەسەر ھەققىدە كونكرېت، ئۇزۇن توختالمايمەن.

«تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 3 - سانىدا ياسىن نىيازنىڭ ستۇدېنتلار تۇرمۇشىغا بېغىشلانغان «بىرىنچى مۇھەب-بەت» نامىلىق پوۋېستى ئېلان قىلىنىدى. بۇ ئەسەر گەرچە سۆيگۈ - مۇھەببەتتىن ئىبارەت كونا تېمىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇسلۇب جەھەتتە ئاپتوردا بىر ئىجادىيلىق بار: ئاپتور ئەسەرنى كۇندىلىك خاتىرە شەكلىدە يازغان بولۇپ، ھەر-بىر «خاتىرە» ھەم ئىخچام، ھەم تەرتىپلىك، كىشىگە خۇددى نەسرىي ئەسەردەكلا زوق بېغىشلايدۇ. شۇڭا بىر ئەسەرمۇ نىسبە-تەن ياخشى يېزىلغان ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تېخىمۇ تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئەسەردە كامال بىلەن گۈلىستان-

ىنىڭ بەدىئىي ئوبرازى نىسبەتەن يارقىن يارىتىلغان. ئۇلار ستۇ-
دېنىتلىق ھاياتىدا ئۆزئارا مۇھەببەتلىشىدۇ، بىراق ھايات رەھىم-
سىز، شەپقەتسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، رېئاللىق ئاخىرقى ھېسابە-
دا ئۇلارنى ئايرىپ تاشلايدۇ، ئۇلار دەرد تارتىشىدۇ، يۈرەكلىرى
مۇجۇلىدۇ، نازۇك تۇيغۇلىرى پۈچىلىنىدۇ، شېرىن كېلەچەك،
ھاياتىنىڭ ئۇلار ئويلىغان لەززىتى خۇددى مۇشۇ جەمئىيەتنىڭ
ئاشۇ بۇلۇڭلىرىدىكى يۇز مىڭلىغان ئەمەلىيەتلەرگە ئوخشاشلا ئۇ-
لارغا زاھىر بولمايدۇ، نېسىپ بولمايدۇ.

ئاپتور دەل مۇشۇ ھايات چىنلىقىنى ئېچىپ بېرىشكە بەل
باغلىغان چاغدا ئۆزى يارانقان ئوبرازلار، يەنى كامال بىلەن گۈ-
لىستانىنىڭ كەينىدىن قەلىمىنى يورغىلىتىپ ماڭىدۇ. ھەرگىزمۇ
بىر قىسىم قەلەم ئىگىلىرىدەك ئۇلارنىڭ ئالدىلىرىغا ئۆتۈۋېلىپ
ھايات قانۇنىيىتىگە مۇخالىپ ھالدا ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسمايدۇ.
ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكى مۇرەككەپ، نازۇك ھېس - تۇيغۇلىرىنى
سەمىمىيلىك بىلەن ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ «دېموک-
راتىيە» گە مۇيەسسەر بولغان پېرسونازلار ھەقىقىي ئىنسان سۈپە-
تىدە ئوقۇرمەن ئالدىدا نامايان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەلب دۇنياسى-
نى چالغىتىپ، ئۇلارغا ھاياتنىڭ قانىنام تاشقىنلىق، جۇشقۇن
كارتىنىسىنى تونۇتىدۇ. مانا شۇ نۇقتىلاردىكى ئالاھىدىلىكلىرى
بىلەن مەزكۇر ئەسەر بەدىئىي ئەسەر بولۇش ئۆلچىمىگە يېقىنلە-
شىدۇ. دېمەك، «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق سانلە-
ردا «بىرىنچى مۇھەببەت» ناملىق پوۋېست يەنە بىر ياخشى
يېزىلغان ئەسەر بولۇپ قالدى.

بۇ ئىككى پارچە ئەسەردىن باشقا «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ
1990 - يىللىق سانلىرىنىڭ پروزا سەھىپىسىدە ئۇچىنچى بىر
پارچە ئوقۇرمەننى جەلپ قىلغۇدەك ئەسەرنى كۆرۈش تەس. مەن
بۇ قارىشىمنى تۆۋەندىكى بىرقانچە پارچە ئەسەرلەرنى ئوقۇغاندىن

كېيىن ئالغان تەسىراتلىرىم بىلەن دەلىللەشكە تىرىشىمەن:

«تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق 1 ـ سانىنى ئاچقىنىمدا ئەڭ ئالدى بىلەن ھېلىمنىياز قادىرنىڭ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ناملىق ھېكايىسى كۆزۈمنى چېلىقتۇردى. يولداش ھېلىمنىياز قادىر تۇرپان رايونىدا بىرقەدەر ھوسۇللۇق قەلەم ئىگىلىرىدىن بىرى. مەن ئۇنىڭ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» سىنى بىر ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، «بۇ خەۋەرمۇ نېمە؟» دېگەن چۈشەنچىگە كېلىپ ئەسەرنىڭ مۇندەرىجىسىگە يەنە بىر رەت قارىدىم، ئۇنىڭ تۈرى «ھېكايە» ئىدى. دېمەك، ئۇ بەدىئىي ئەسەر ئىكەن.

ئاپتور بۇنىڭدا تەربىيە كۆرمىگەنلىكى ئۈچۈن يولدىن چىققان تۆت ياشنى بايان قىلىدۇ. بۇ ياشلاردىن بىرى ئون يىل ئوقۇغاندىن كېيىن ئۈچۈنلا، قالغان ئۈچىسىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىشنى توغرا تاپتى، ئەسەر ۋەقەلىكىدىكى رولىنى ئادا قىلىپ يوقىلىدۇ، قالغان ئۈچىسى بولسا ھەر دېسلا ھاراق ئىچىپ يۈرت ـ مەھەللىنى قالايمىقان قىلىپ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلىماي، بىرى سوغۇقتا مەست ھالىتىدە سىرتتا قېلىپ ئۆلىدۇ ۋە يەنە قالغان ئىككىسى بولسا تويدا باشقىلارغا پىچاق تىقىپ قولغا ئېلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «ھېكايە» تۈگەيدۇ.

بۇ يەردە ئاپتور: مەكتەپتە ئوقۇمىغان ئادەملەر تەربىيە كۆرمىگەنلەر بولۇپ ئۇلارنىڭ ئاقىۋىتى ئەنە شۇنداق ھاراق ئىچىپ ئۆلۈش ۋە باشقىلارغا پىچاق تىقىپ تۈرمىگە قامىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، دېگەن تولىمۇ بىر تەرەپلىمە، كۇلكىلىك مەنتىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەگەر شۇنداق بولسا مەجبۇرىي مائارىپ يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى ياشىغان مەكتەپ يۈزى كۆرمىگەن سانسىزلىغان ئەجدادلىرىمىز قانداق قىلىپ ھازىرقى بۇ ئەۋلادنى ياراتتىكىن؟

ئاپتور بەدىئىي ئوبراز يارىتىشتىن تولىمۇ يىراق بولۇپ،

بۇ يازمىسىدا ھەتتا پېرسوناژلىرىنىمۇ، خالىسا ئەسكىلىك قىلغۇ-زۇپ، خالىسا ئۆلتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرەرىنىڭمۇ خا-راكتېرىنى ئېچىپ، ئىندىۋىدۇئاللىقىنى يارىتىپ بېرەلمەيدۇ. تېخىمۇ كۆلكىلىك يېرى شۇكى، ئۆزى يارانقان پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرەلمىگەن ئاپتور، ئاخىر ئۆزى قويۇپ ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئۆز پېرسوناژلىرىنى تىللايدۇ: ئۇ ئۆز تىلىدا بايان بېرىۋېتىپ: «ئىشقىلىپ، بۇ بۇزۇقلار يەتتە — سەككىز تونۇرغا زىيان سالدى»، «بۇ بۇزۇقلار رەزىللىكتە ۋەھە-شىي ھايۋانلاردىنمۇ ئۆتەر ئىدى»، «بۇ ئەخمەق ساراڭلار تەرلەپ - پىشىپ. . .» دېگەندەك تىللارنى ئىشلىتىپ، ئۇلارنىڭ خاراكتې-رىنى ئېچىپ بېرىمەن دەپ كۆپتىن - كۆپ ئاۋارە بولىدۇ. ئاپتور بۇ يەردە شۇنى قىلچە چۈشەنمەيدۇكى، بەدىئىي ئەسەر پېرسوناژ-نىڭ خاراكتېرىنى ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسى، مەنۇيىتى ۋە روھا-نىيىتى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىدۇ. ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ ئۆزى-گىلا خاس ئىچكى دۇنياسى بولىدۇ. ھېچقاچان بىر ئادەم مەكتەپ يۈزى كۆرمىگەنلىكى ئۈچۈنلا «تەربىيە كۆرمىگەن» بولۇپ بۇ ئۆزىگە خاس ئىچكى دۇنيادىن، روھانىيەتتىن مەھرۇم بولۇپ ھايۋانغا ياكى باشقا بىرەر مەخلۇقاتقا ئايلىنىپ قالمايدۇ.

ھېلىمىنىياز قادىر يارانقان بۇ ئۇچ پېرسوناژ ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى رېئال ئادەم بولماي، بەلكى كىشىلەرگە ئازاب - ئوقۇبەت ۋە ئاپەت ئېلىپ كەلگۈچى «يەتتە باشلىق يالماۋۇز» دۇر. شۇڭا ئۇلار ئۆلگەندە، قولغا ئېلىنغاندا پۈتۈن خەلق خۇش بولۇپ قوشاق توقۇيدۇ. ھېچكىمدە ئۇلارنىڭ ئىنسانىي ھاياتىغا ئېچىنىش تۇيغۇسى بولمايدۇ. ئىنسان سېزىم ۋە تۇيغۇ جەھەتتىن راستتىنلا شۇنداق بولامدۇ؟! رېئاللىقتا ئۇنداق تەربىيە كۆرمەي يولدىن چىقىپ قالغانلار يوقمۇ ئەمەس، لېكىن بىر تەربىيىچى قەلەمكەش ئۇچۇن ئېيتقاندا بۇنداق مەسىلە ئۇستىدە ئەتراپلىق، ھايات مەنتە-

قىسىگە ۋە كىشىلىك ھېسسىياتقا ئۈيغۇن پىكىر يۈرگۈزۈش كېرەك.

مۇشۇنداق ئادەملەر، مۇشۇنداق ئىشلار، مۇشۇنداق ۋەقەلەر بار دەپلا يېزىپ قويساق، ئۇ چاغدا بىز بەدئىي ئەسەر ئەمەس، توغرىدىن - توغرا خەۋەر يازغان بولمايمىزمۇ؟ ئۆزىمىز بولساق بىر مۇخبىرغا ئايلىنىپ قالغان بولمايمىزمۇ؟ ئەلۋەتتە، بەدئىي ئەسەرنىڭ خەۋەردىن، ئاخباراتتىن پەرقى بولىدىغانلىق مەسىلە-سى ئۇستىدە، كەمىنە چۈشەنچە چوڭقۇرلۇقىدا ئاپتوردىن ئۈس-تۈن تۇرالمايمەن.

بىزنىڭ ئۇ «تەربىيە كۆرمىگەن» ئۇچ ئەزىمىتىمىز نېمە سەۋەبتىن ئاشۇنداق ھاراق ئىچىپ، چىقالماس تۈيۈق يولغا كىر-ىپ قالغان؟ ئۇلار شۇ جىنايەتلەرنى سادىر قىلىۋاتقاندا نېمىنى ئويلايدۇ؟ ياكى ئۇلار تۇغۇلۇشىدىنلا شۇنداقمىدى؟ بۇ سوئاللارغا ئاپتور: «ئۇلار مەكتەپتە ئوقۇمىغان، تەربىيە كۆرمىگەنلىكى ئۈچۈن» دەپلا جاۋاب بېرىپ قۇتۇلىدۇ. بۇ جاۋاب قانداقمۇ ئوقۇر-مەننى قايىل قىلىپ، ئۇنى ھاياجانغا سالالىسۇن؟ ئوقۇرمەن بۇ ئەسەردە پەقەت ۋە پەقەت «مۇشۇنداق ئىشلارمۇ بار ئىكەن - ھە» دېگەن خەۋەر چۈشەنچىسىدىن باشقا ھېچنېمىگە ئىگە بولالمايدۇ. بۇنداق ئاۋارىچىلىكنى تارتقان ئاپتور ھېكايىنىڭ ئاخىرىسىدىكى مۇنۇ بىر بايان جۈملىنىلا يېزىپ قويۇپ قۇتۇلغان بولسىمۇ بوپتە-كەن: «بىز بۇ ساۋاقنى ئەستە تۇتۇپ، ئەۋلادلارنى، پەرزەنتلەرنى تەربىيىلىشىمىز، ئىقتىسادىي جەھەتتىنلا بېيىپ قالماي مەنىۋى جەھەتتىنمۇ بېيىشىمىز كېرەك.»

«تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 2 - سانىدا پەرھات ياقۇپنىڭ «مېدالىئون» ناملىق سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان ھېكايىسى ئېلان قىلىندى. يېڭىلا ئىجادىيەت سېپىگە قەدەم قويغان بىر ھەۋەسكارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇمۇ بىرقەدەر

ياخشى يېزىلغان ئەسەردۇر، شۇنداقلا، بۇ ھەم 2 - ساندىكى ھېكايىلەر ئىچىدە مەلۇم ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگىدۇر.

بىرىنچىدىن، بۇ ئەسەرمۇ گەرچە باشقا سۆيگۈ - مۇھەببەت تېمىسىدىكى ئەسەرگە ئوخشاشلا كونا تېما، كونا پىكىرنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن پىكىرنى ئەكس ئەتتۈرۈش يولى جەھەتتىن مەلۇم ئىجادىيلىققا ئىگە. ئاپتور تېمىنى ئۆزلەشتۈرگەندە ئۆزىگە خاس ئىجادىي يول تۇتۇپ، پېرسوناژلارنى، ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى، ئۇلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتلىرىنى، ئوخشاشمايدىغان زىددىيەتلەر توقۇنۇشى بىلەن تەمىن ئەتكەن. مۇھىمى ھېكايە پېرسوناژلىرىنىڭ ھەربىرى ئۆزلىرىگە خاس خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولالىغان. بۇ ھال ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھېكايە ۋەقەلىكىگە، ھېكايە پېرسوناژلىرى دۇچ كەلگەن زىددىيەتلىك توقۇنۇشلارغا قىزىقىشىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

ئىككىنچىدىن، ئەسەردە ئاساسىي پېرسوناژ ئالىمنىڭ ئوبرازى بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك يورۇتۇلغان. يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكەن ھەرقانداق بىر ئادەم جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئادەتتىكى قانۇنىيىتى بويىچە ئۆزىگە ئۆمۈرلۈك ھەمراھ بولالايدىغان جورىنىڭ كويىدا بولماي قالمايدۇ. مانا شۇنداق چاغلاردا ئىنسان مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرىگە ئىنتايىن باي بولىدۇ. ئۇنىڭ قىلغان - پۈتكىنى تېگىدىن سىنچىلاپ قارىساڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتلىرى قايناملا بولىدۇ. بۇنداق چاغدا ئۇ يەنە نازۇك، گۈزەل كۆڭۈل تۇيغۇلىرىغا باي بولىدۇ. ئۇ بىر كۈنلۈك ھاياتىنىڭ كۆپتىن - كۆپ قىسمىدا پەقەت مانا شۇ كۆڭۈل تۇيغۇلىرى دېگۈدەك چۆمۈلىدۇ. ئالىمغا ئاپتور مانا شۇ ئالاھىدىلىكىنى بېرەلىگەن. مەسىلەن، ئالىم ھېكايىنىڭ بېشىدىن تارتىپ ياكى ئاخىرىغىچە ئاشۇ كەم دىدار رىزۋاننىڭ ئىشقىدا بولىدۇ. ئۇنىڭ دىدارىنى تەسەۋۋۇرىدا سىزىپ چىقىدۇ. شۇ رەسىمدىنمۇ ئۆزىنىڭ ۋىسال چاقىقىشى-

نى مەلۇم دەرىجىدە قاندۇرىدۇ. بۇ خاراكتېرلىرى بىلەن ئالىم رېئال ئادەمگە يېقىنلىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەسەرنىڭ ئوقۇرمەننى ئۆزىگە جەلپ قىلىش كۈچى يەنە بىر ھەسسە ئاشىدۇ.

يۇقىرىقى ئارتۇقچىلىقلار بىلەن بىللە بۇ ئەسەردە يەنە بىر-مۇنچە كەمچىلىكلەرمۇ ئۇچرايدۇ: ئاپتور ياشلاردىكى سۆيگۈ - مۇھەببەت ھايات پاكىتلىرىنى بەدىئىي تەپەككۇر قاينىمىدا تازا پىشۇرۇپ ۋايىغا يەتكۈزەلمىگەچكە، ماھىيەتلىك دېتاللارنى ئېس-تېتىك غايە، ئېستېتىك تۇيغۇ ئاساسىدا ئومۇملاشتۇرالماي پۈتۈن ۋەقەلىكنى ئومۇمىي نۇقتىدىن ئەدىبزىلىك بايان تۇسىگە كىرگۈ-زۈپ، ئەسەرنىڭ ئۆزۈندىن - ئۆزۈن سوزۇلۇپ كېتىشىگە كەڭ مەيدان ھازىرلاپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇرمەن ۋەقەلىك بايانى كەينىدىن يۇرۇپ ئانچە چوڭ بىر ئېستېتىك نەپكە ئىگە بولالماي، ھارغىنلىق ھېس قىلىدىغان پاجىئەگە يۇزلىنىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئاپتور ھېكايىنىڭ بىرقانچە يەرلىرىدە ئۇقۇم جەھەتتىن مەنتىقىسىزلىككە ياتىدىغان، غۇۋا، مەۋھۇم ۋەقەلىك، بايانلارنى زورلاپ ئەسەرگە كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن، ھېكايىنىڭ بېشىدىلا ئابلەت رىزۋانغا كەيپ ھالدا بىزەڭلىك بىلەن گەپ قىلغاندا، قىز بىلەن ئابلەت ئارىسىدا ھېچقانچە كەسكىن زىددىيەت توقۇنۇشى ياكى ئۇنلۇكرەك گەپ - سۆز بولمايلا ئەتراپ-تىكى كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا ئويۇن كۆرگەن تاماشىبىنلار-دەك توپلىشىپ كېتىدۇ.

ئالىم رىزۋاننى دوختۇرخانىغا ئېلىپ ماڭغىچە، ئېرىقنىڭ ئىچىگە تاشلاپ قويغان رىزۋاننىڭ ۋېلىسىپىتىنى «ئۇنتۇپ» قالى-دۇ. بۇ يەردە ئاپتور مېدالىئون ۋەقەلىكىنى ئوڭۇشلۇق داۋاملاش-تۇرۇش ئۈچۈن، ئالىمغا قايتا رىزۋان بىلەن كۆرۈشۈش پۇرسە-تىنى بەرمەي، شۇنداق ئاق كۆڭۈل، سەممىي يىگىتكە خەقنىڭ بىر ئوبدان ۋېلىسىپىتىنى تاشلانقۇزۇۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاپ-

تور ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان ئىجابىي پېرسوناژ ئالمىنىڭ ئېسىل ئوبرازىغا ئاساسسىزلا تەسىر يەتكۈزىدۇ.

ھېكايىدىكى بۇنداق مەنتىقسىزلىك، غۇۋا، مەۋھۇملۇق ئو-قۇرمەنگە ئاپتورنىڭ ۋەقەلىك بىلەنلا ھەپلىشىپ، باشقا تەرەپلەر-گە سەل قارايدىغانلىقىنى تونۇتۇپ قويىدۇ. مەنتىقىۋى توغرىلىق بەدىئىي ئەسەردە ئەڭ ئەقەللىي تەلەپتۇر. بۇ ئەقەللىي تەلەپنى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلالماسلىقىنىڭ ئۆزى بىر قەلەم ئىگىسىگە مۇناسىپ ئىجادىيەت چۈشەنچىسىگە نابابتۇر. بۇنداق ئەھۋال مەز-كۇر ئەسەردە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

بۇ يېتەرسىزلىكلەردىن باشقا يەنە، ئوقۇرمەننى ھېچنېمە چۈشەنمەيدىغان بالا كۆرگەندەك، بەزى تەسۋىر ۋە بايانلارنى ھەد-دىدىن ئاشۇرۇپ، ئىنچىكىلىك بىلەن چۈشەندۈرمەكچى بولغان ئاپتور، كۈلكىلىك جۈملىلەرنى شەكىللەندۈرۈپ ئەسەرنىڭ بىر پۈتۈن سۈپىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. مەسىلەن، «ئۇ بولسىمۇ قىزنىڭ بوينىغا ئاسىدىغان مېدالىئون ئىدى» دەيدۇ ئاپتور ھېكا-يىسىدە. مېدالىئوننى دېمىسىمۇ بويۇنغا ئاسىدىغان نەرسە ئىكەن-لىكىنى ھەممە ئادەم بىلىدۇ. بۇ خۇددى قولغا كىيىدىغان پەلەي، پۈتقا كىيىدىغان پايپاق، دېگەندەكلا گەپ. پەلەينىڭ قولغا، پاي-پاقنىڭ پۈتقا كىيىدىغان نەرسە ئىكەنلىكى ئېنىق ئۇقۇمدۇر. يەنە مەسىلەن، «بىلەكتەك يوغان بىر قىزىل بېلىق بۇ بىر توپ بېلىقلارغا قوشۇلماي، سۈنئىي تاغنىڭ تۆۋىگە كېلىۋېلىپ، يالا-غۇز، جىممىدە سۇنى سۈمۈرۈپ، ئىككى بىقىنىدىن چىقىرىپ تۇراتتى». ئاپتور قىزىل بېلىقنىڭ جىممىدە تۇرغىنىنىلا بايان قىلىپ كۆپايىلەنگەن بولسا، ھەرقانداق ئەقىل ئىگىسى بولغان ئوقۇرمەن بېلىقتىن ئىبارەت بۇ جانلىقنىڭ خۇددى ئادەم نەپەس-لەنمىسە تۇرالمىغاندەك، سۇنى سۈمۈرۈپ تۇرمىسا تۇرالمايدىغان-لىقىنى قىياس قىلالايتتى.

ئاپتور يەنە پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشكە تەسىر يەتكۈزىدىغان نوقۇل توقۇلما، كىرىشتۈرمىلەرنى زورلاپ ئەسەرگە كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن، ئىچىملىكلەر بوتكىسىدا ئولتۇرغان ئالىم، ئىككى قىزنىڭ سۆھبىتىنى ئاڭلايدۇ: زىل ئاۋازلىق قىزنىڭ مۇنۇ سۆزلىرى ئۇنىڭغا ئىنتايىن تەسىر قىلىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىگە «ئاجايىپ ئىللىق سېزىم» بىلەن «بىر خىل تۇيغۇنى ئېلىپ كىرىدۇ»:

«— سېنىڭچە مال سانتۇچىلىق مۇھىم خىزمەت ئەمەسمىكەن؟ توغرا، جەمئىيەتتە ئىش تەقسىماتى ئوخشاش ئەمەس، شۇنى ئويلاپ باقتىڭمۇ، دوستۇم، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشى بىر پۈتۈن گەۋدە، شۇڭا جەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولغانلىكى ئىشلارنىڭ ھەممىسى مۇھىم ئەمەسمۇ؟ سەن ھە دېسە خېرىدارلاردىن ئاغرىنىسەن، بىراق بىز خېرىدارلار ئارقىلىق خىزمەت قىلىمىزغۇ؟ شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىز باراۋەرلىك ئاساسىدىكى مۇناسىۋەت، بىز ئۇلارنى ھۆرمەتلىسەك، ئۇلار بىزنى كەمسىتمەيدۇ، ئەلۋەتتە، بىزنىڭ خىزمىتىمىزنى مۇھىم، شەرەپلىك دەپ بىلىدۇ. شۇڭا مۇقەررەر ھالدا باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى ئويلىشىمىز، ياخشى مۇلازىمەت بىلەن ئەخلاقىي پەزىلەتنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشىمىز لازىم».

ئالىم ئوبرازى ئاپتورنىڭ قەلىمى ئاستىدا ھېچقاچان بۇنداق سوتسىيالىستىك ئاڭغا ئىگە، سىياسىيۈنلىكى شۇقەدەر كۈچلۈك ئوبراز سۈپىتىدە گەۋدىلەنمىگەنىدى. بىراق شۇنداق چۈشەنچە، شۇنداق قاراش، شۇنداق ئاڭغا ئىگە بۇ كومۇنىزم ئىزباسارى بولغان قىزنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرىگىلا، ئاپتور ئالىمنى ئاجايىپ تەسىرلەندۈرۈۋېتىدۇ. بۇلار ئارقىلىق ئاپتور ئوقۇرمەنلەر ئالدىدا يەنە توساتتىن بىر مەۋھۇم پېرسوناژنى پەيدا قىلىپ، ئالىمنىڭ

مۇقىم، نىسبەتەن تۇراقلىق بولغان خاراكتېرنى يوققا چىقىرىدۇ، ئۇنىڭ بارلىق قاراشلىرىنى، ھەتتا سۆيگۈ چۈشەنچىلىرىنى سىياسىي يول بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان، ئۆلۈم ئالدىدىكى زەبەردەس كوممۇنىستنىڭ قارىشىغا يىغىنچاقلايدۇ.

ئەسەردە يەنە ئەسلىي ھاجەتسىز بولغان بەزى ۋەقەلىك بايانلار قىستۇرۇلۇپ ئوقۇرمەننى زېرىكتۈرىدۇ. مەسىلەن، ئالىم سوغۇق ئىچىملىكلەر بوتكىسىغا كىرگەن چاغدا ئولتۇرغان ئىككى جۈپ قىز - يىگىتنىڭ گەپ - سۆزلىرى ھەققىدىكى يېزىلمىلار ئەسلىي ئەسەرگە قىلچە زۆرۈرىيىتى بولمىغان يېزىلمىلاردۇر. بۇنداق ئۇزۇن يېزىلمىلار ئوقۇرمەننى زېرىكتۈرۈپلا قالماي، بەلكى ئوڭۇشلۇق يېزىلىپ كېتىۋاتقان بىر پۈتۈن ئەسەرنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ، قۇرۇلمىسىنى بۇزىدۇ.

بىز يۇقىرىدا قىسقا توختالغان «كەلگۈسىنىڭ شائىرى»، «بىرىنچى مۇھەببەت»، «تەربىيە كۆرمىگەنلەر»، «مەدالىئون» قاتارلىق تۆت پارچە ئەسەر، «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق پروزا سەھىپىسىدىكى نىسبەتەن گەۋدىلىكرەك ئەسەرلەر بولغىنى ئۈچۈن باشقا ئەسەرلەر توغرىسىدىمۇ كونكرېت توختىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدىم.

پارتىيىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت سىياسىتىنى تېخىمۇ ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت سەپىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇپ، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش، ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش فاكتىنى بويىچە، ئۇزۇمزار قەلەمكەشلىرى يەر-يەر ئالاھىدىلىككە ئىگە يېڭى تېمىلارنى كۆپلەپ مەيدانغا كەلتۈرۈپ، ژۇرنىلىمىز سۈپىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشلىرى تولىمۇ زۆرۈر. مۇشۇنداق شارائىتتا بىز يۇقىرىقىدەك ئۇتۇق ۋە يېتەرسىزلىكلەرنى دەل ۋاقتىدا بايقاپ، قېلىپقا چۈشۈپ قالغان قەلەمنىمىزنى كەڭ، رەڭگارەڭ ئىجتىما-

ئىي مۇھىت مەيدانىدا يېڭى يوللارغا باشلىنىساق بولماس.

مەن ژۇرنىلىمىزنىڭ 1990 - يىللىق سانلىرىنىڭ پروزا سەھىپىسىدىكى ئەسەرلەرنى كۆزدىن چىقىپ، يازغۇچىلىرىمىز-نىڭ بۇنىڭدىن كېيىن تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشلىرى تولىمۇ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلماقتىمەن:

بىرىنچىدىن، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە تېخىمۇ چوڭقۇر چۆ-كۈپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئەڭ باي، ئەڭ مۇرەككەپ، ئەڭ قايناق قىسمىدىن يېڭىدىن يېڭى، يورۇتۇشقا تېگىشلىك بولغان ئومۇمىي، تىپىك تېمىلارنى تېپىپ چىقىشقا، تاللاشقا ماھىر بولۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە، شۇ تېمىلارنى ئۆزە-نىڭ قارىشى ئاساسىدا چوڭقۇر تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇپ، ئۇنى تولۇق ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشى لازىم.

ئىككىنچىدىن، بىزنىڭ قەلەمكەشلىرىمىز تىل ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇشى، بۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ جانلىق تىل بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىشى، تىل جەھەتتە خەلقنى ئۇستاز تۇتۇشى، ياز-غان ئەسەردىكى ھەربىر ئابزاس، جۈملە ۋە ھەربىر سۆزى ھەققىدە ئويلىنىپ قەلەم تەۋرىتىشى كېرەك.

ئۇچىنچىدىن، ئەسەرلىرىمىزدە بەدىئىي ئوبراز يارىتىشقا كۆپتىن - كۆپ دىققەت قىلىشىمىز، ياراتقان ئوبرازلىرىمىزنىڭ چىن، ھاياتنىڭ مەلۇم تەرىپىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بولۇ-شىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئوقۇرمەنگە ئېستېتىك زوق، ئىلھام بېرىش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

تۆتىنچىدىن، ئۆزىمىزنىڭ سىياسىي چۈشەنچىلىرىنى بەدە-ئىي ئەسەرگە سۆرەپ ئېلىپ كىرىپ، پىرسوناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشكە ئۇرۇنۇپ، ئادەتتىكى ئەقەللىي ھايات قانۇنىيەت-لىرىنى، مۇرەككەپ ئىنسانىي جەمئىيەتنى ۋە بۇ ھەقىقىي

ئوبيېكتىپ ئەھۋالىيەتنى بۇرمىلاشتىن ھەزەر ئەيلەش كېرەك.

بەشىنچىدىن، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، ئەسەر قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئىجادىيلىقنى يولغا قويۇپ «ئەنئەنىۋى» ئۇسۇل بىلەن چەكلىنىپ، ئۆزىمىزنى قىينىماي، ئۇسلۇب جەھەتتىكى «دېموكراتىيە» نى جارى قىلدۇرۇپ، «ھەر خىل گۈللەرنىڭ تەكشى ئېچىلىشى» غا ئىمكانىيەت يارىتىشىمىز تولىمۇ زۆرۈر.

بىر ئوبزورنى ئوقۇپ هېس قىلغانلىرىم①

مەن «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان يولداش هېلىمنىياز قادىرنىڭ «تەربىيە كۆرمەگەنلەر» هېكايىسىنى ئوقۇپ چىقىپ، ئالغان تەسىراتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان «‹تەربىيە كۆرمىگەنلەر› هېكايىسىنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتى توغرىسىدا» سەرلەۋھىلىك ماقالەمنى ژۇرنالغا بېرەي دەپ تۇرغاندا «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىللىق 2 ـ سانى نەشرىدىن چىقتى. بۇ سانىدا يولداش ئابدۇبەسىر شۇكۇرىنىڭ «‹تۇرپان› ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق پروزا سەھىپىگە بىر نەزەر» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىنغان بولۇپ، بۇ ماقالىسىدە «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىللىق سانلىرى ئارىسىدىكى تۆت پارچە ئەسەرگە باھا بېرىلىپ شۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدىكى «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» هېكايىسى نۇقتىلىق تۇرده تەنقىد قىلىنغان. مەن بۇ ماقالىدىكى هېكايىنىڭ بېرىلگەن باھا بىلەن هېكايەدىن ئالغان تەسىراتىمنى بىرلەشتۇرۇپ ئەسلىدىكى ماقالەمنى تولۇقلاش ۋە كېڭەيتىش ئاساسىدا بۇ ماقالەمنى يېزىپ چىقتىم. تۆۋەندە «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» هېكايىسى ۋە ئوبزور توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرىمنى كەڭ كىتابخانلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

هەممىمىزگە مەلۇمكى، يازغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرىدە رېئال تۇرمۇشنى نوقۇل هالدا تەسۋىرلەش بىلەن چەكلەنمەستىن كىتاب-

① بۇ ماقالە ئەخمەتجان ئىمىننىڭ ماقالىسى بولۇپ، ئاپتورنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىگە قارشى يېزىلغان. شۇ سەۋەبتىن مەزكۇر كىتابقا كىرگۈزۈلدى.

خانلارغا نېمىنىڭ ناچار ، نېمىنىڭ ياخشى ، نېمىنىڭ مەدھىيە-لەشكە ئەرزىيدىغان نەرسە ئىكەنلىكىنى ، نېمىنىڭ تەنقىد قىلىشقا ياكى قارشى تۇرۇشقا تېگىشلىك نەرسە ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ ، مۇئەييەن ئىجتىمائىي غايىنى ۋە ئېستېتىك قارىشىنى سىڭدۈ-رۈپ ، ئۆزىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان پوزىتسىيەسىنى ۋە باھاسىنى ئىپادىلەيدۇ . يولداش ھېلىمنىياز قادىرنىڭ «تەربىيە كۆرمىگەن-لەر» ھېكايىسىنى يۇقىرىدىكى بىرقاتار ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن ياخشى ھېكايىلەردىن دېيىشكە بولىدۇ .

ئاپتور بۇ ھېكايىسىدە ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدە ساقلىنىۋاتـ-قان ، چېكىدىن ئاشقان ئالىيجاناب ئەخلاققا بولغان بىر قىسىم ناچار ئىللەتلەرنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇپ ، تەربىيە كۆرمىگەن ، قېلىپقا چۈشمىگەن ، مىللەتنىڭ غۇرۇرىنى ، ئاتا ـ ئانا قەرىنداش-لىرىنى يۇزىنى تۆكۈۋاتقان بىر قىسىم ئەخلاقسىز ياشلارنى قاتـ-تىق تەنقىد قىلغان .

ھېكايىدە ھېمىت ، رىشىت ، راخمان قاتارلىق تەربىيە كۆر-مىگەن ئوچ ئەخلاقسىز ياشىنىڭ داۋاملىق ھاراق ئىچىپ ، مەست بولۇۋېلىپ ، كىشىلەرنى سەت تىللار بىلەن ھاقارەتلىگەنلىكى ، قەستەن جېدەل چىقىرىپ ، ئادەم ئۇرۇپ ئاتا ـ ئانا ۋە قەرىنداش-لىرىنىڭ پايدىلىق نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالمىغانلىقى ، جامائەت تەرتىپىنى بۇزۇپ ، كىشىلەرنىڭ مال ـ مۈلكىگە زىيان يەتكۈز-گەنلىكى ۋە بىرقاتار ئەخمىقانە ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ ، كە-شىلەرنىڭ قارغىشىغا ئوچرىغانلىقى ، ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ شەرمەن-دىلەرچە ئاقىۋەتكە قالىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي تۇر-مۇشتىن ئېلىنغان رېئال ۋەقەلىك جانلىق ، نۇقتىلىق ھالدا ئەكس ئەتتۇرۇلگەن . لېكىن يولداش ئابدۇبەسىر شۇكۇرى ئۆز ماقالە-سىدە «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىنى نوقۇل ھالدا «بۇ ھېكايە ئەمەس ، خەۋەر» ، «ئاپتور ئۆز ھېكايىسىدە پېرسوناژلار

خاراكتېرنى ئېچىپ بېرەلمىگەن» ، «ھېكايىدىكى ئۇچ پېرسوناژ ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى رېئال ئادەم ئەمەس» ، «ھېكايىدىكى ئۇچ پېرسوناژ پاجىئەلىك تەقدىرگە ئۇچرىغاندا ھېچكىمدە ئۇلار-نىڭ ئىنسانىي ھاياتىغا ئېچىنىش تۇيغۇسى بولمايدۇ» ، «بۇ ھېكا-يىدىكى ۋەقەلىك بىر تەرەپلىمە بولۇپ ، ھايات مەنتىقىسىگە ئۇيۇ-غۇن ئەمەس» ، «ھېكايىنى ئوقۇغان كىشى خەۋەر چۈشەنچىسى-دىن باشقا ھېچ نەرسىگە ئىگە بولالمايدۇ» دېگەندەك بىرقاتار مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆزىنىڭ كۆزقاراشلىرىنى ئىسپات-لىماقچى بولغان . مەن ماقالە ئاپتورى ئوتتۇرىغا قويغان يۇقىرىقى بىرقانچە مەسىلىلەرنى ئۆزۈمنىڭ ھېكايىنى ئوقۇش جەريانىدا ھېس قىلغانلىرىم بويىچە شەرھلەپ ئۆتمەكچى .

ماقالە ئاپتورىنىڭ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىنى «ھېكايە ئەمەس ، خەۋەر» دېيىشىدىكى سەۋەب ، مېنىڭچە ھېكايە-نىڭ ، بەدىئىي ئىپادىلەش كۈچىدىن ئەتراپلىق پايدىلانمىغانلى-قىدىن بولسا كېرەك . لېكىن شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى ، ئەگەر ھەرقانداق بىر ئەسەرنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتى كۈچلۈك ، ئىنديۋىدۇئەل مەزمۇنى ساغلام بولىدىكەن ئۇنىڭ بەدىئىيلىك جەھەت-تىكى خاتالىقلىرىغا ۋە ياكى يا ئۇنداق ، يا مۇنداق يېتەرسىزلىك-لىرىگە ئېسىلۋېلىپ ئەسەرنى بىراقلا ناچار ئەسەر قاتارىغا كىر-گۈزۈۋېتىش ، ھېكايىنىڭ ئۆتۈقلۇق چىقىشى ۋە كەمچىلىك - خاتالىقلىرىنىڭ سادىر بولۇشتىكى ئامىللارنى ھېسابقا ئالماي ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈۋېتىش ۋە ياكى ئەسەرگە بىرقانچە قالپاقنى كىيە-دۈرۈپ قويۇپلا ئۇنى ئىنكار قىلىۋېتىش تولىمۇ يۈزەكىلىك ۋە ئەسەرگە توغرا مۇئامىلە قىلمىغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

ئەگەر ماقالە ئاپتورىنىڭ سۆزى بويىچە بۇ ھېكايە «ھېكايە بولماي خەۋەر» بولسا ياكى ھېكايە يېزىش خەۋەر يېزىشقا ئوخشاش ئاددىي ئىش بولسا ، خەۋەر يېزىشتىن ئاز - تولا خەۋىرى بار

كىشىلەرمۇ ئاجايىپ «قالتىس» ھېكايىلەرنى يېزىۋەتكەن بولاتتى. غۇ؟ تېخىمۇ قىزىقارلىقى شۇكى، «بەدىئىي ئەسەرنىڭ خەۋەر، ئاخباراتتىن پەرقى بولمىغانلىقى جەھەتتىكى چۈشەنچە چوڭقۇرلۇ. قىدا ماقالە ئاپتورىدىن ئۇستۇن تۇرغان يازغۇچى» ئۆز ھېكايىسى. نىڭ خەۋەر ياكى ھېكايە ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالماسمۇ؟ ماقالە ئاپتورى يەنە تەنقىدىي ماقالىسىدە «ئاپتور ئۆز ھېكايىسىدە پېر. سوناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرەلمىگەن» دەپتۇ. بىز ھېكايىنى مۇنداقلا ئوقۇپ چىقساق كاللىمىزدا يۇقىرىقىدەك تەسىراتنىڭ پەيدا بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال.

توغرا «بەدىئىي ئەسەر پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئۇنىڭ ئېچكى دۇنياسى، مەنىۋىيىتى ۋە روھانىيىتى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىدۇ». لېكىن پېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە ئەڭ مۇھىم رول ئوينايدىغان ۋاستە يەنىلا تىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بىز ھېكايىنى قايتا ـ قايتا ئوقۇپ چىقىدىغان بولساق پېر. سوناژلار ئوبرازىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق، تېخىمۇ مۇكەممەل تەھ. لىل قىلىپ باقايلى. ئاپتورنىڭ ئۆتكۈر، ھەجۋىي تىل ۋاستە. سىدىن پايدىلىنىپ پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بەرگەنـ لىكىنى ھەمدە پېرسوناژلارنىڭ تۇرلۇك ھەرىكەتلىرى ۋە تاشقى قىياپىتىدىن ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنىڭ «تەربىيە كۆرمىگەن، قې. لىپقا چۈشمىگەن، بۇرژۇئا تۇرمۇش چاكىنىلىقلىرىنى يۇقتۇرۇ. ۋالغان (ئاپتور ھېكايىسىدە «تەربىيە كۆرمىگەنلا كىشى بولسا ھايۋانغا ياكى باشقا مەخلۇققا ئايلىنىپ قالىدۇ» دېمەكچى ئەمەس، بەلكى رېئال تۇرمۇشىمىزدىكى بىر قىسىم ئەخلاقسىز ياشلارنى كۆزدە تۇتقان) جەمئىيەتتىكى بەزىبىر ئەخلاقسىز، مەدەنىيەتـ سىز، قالاق ياشلارنىڭ ۋەكىللىرى» ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ ھېكايىدە پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە دىئالوگ مۇھىم رول ئوينىغان. بىز ھېمىت، رىشىت،

راخمانلار ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن تۆۋەندىكى دىئالوگلارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

«ئىككىڭىز كەينىمگە كىرىپ خېلى كۆپ ھۇنەرلەرنى ئۆگىنىشتىڭ، ئاۋۇ مۇرات دېگەن لامزەللە بوۋىسىدىن قورقۇپ تالاغا چىقالمايدىغان بولدى.» يوق بولۇپ كەتتىڭىز دېسەم «ئەمدى سىلەرگە قوشۇلالمايمەن، مۇئەللىم ئۇچراپ قېلىپ، قىلغان ئىشلىرىمنى يۈزۈمگە سېلىۋىدى ئۆلگۈدەك بولدۇم. ئون يىل ئوقۇغىنىم ئازمۇ، ئەمدى زىيادە ئىشلارغا ماڭمايمەن، دەيدۇ.

— ئون يىل ئوقۇپ كادىر بولدىمۇ؟ بىز ئاران 2 ـ، 3 ـ سىنىپقىچە ئوقۇغاندا ئۆيدىكىلەر مەكتەپتىن توختىتىۋېلىپ، موللامغا بەرگەن. بىرەر يىل ئارا ـ چۈلا موللامغا باردۇق. ئەلھەمدۇنى بىلىۋالدۇق. . . — دېدى ھېمىت.

— ئوقۇغان، ئوقۇغان دەيدىكەن، بىز ئوقۇمىغان بىلەن شياڭگاڭغا ئاپىرىپ قويسا چانايمىز، دېسكو، ياۋېيۈلارنى سۆيىمىز، قانداق دېدىم، — دېدى راخمان.

— راست دەيسىنا، راخمان، مانا مەدەنىيەت دېگەن بىزدە، كىنولاردىكى ئارتىسلاردىن قېرىمىز كەم، يۈرۈڭلار ئىچىمىز — دېدى ھېمىت.»

مانا بۇ دىئالوگلار پىرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىدىغان دېتاللار بولۇپ، بىز بۇ دىئالوگلارنى ئوقۇساق جەمئىيىتىمىزدىكى بۇرژۇئا مەدەنىيىتىگە بېرىلگەن، ياخشى تەربىيىلەنمىگەن، تۇرمۇشنىڭ لەززىتىنى ھاراق بىلەن ئويۇن ـ تاماشىدىنلا ئىزدەيدىغان ئەخلاقسىز، پەسكەش كىشىلەر كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇ.

ماقالە ئاپتورى يەنە ئۆز ماقالىسىدە «ھېكايىدىكى ھېمىت، رىشىت، راخمانلار ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى رېئال ئادەم ئەمەس» دەيدۇ. راست شۇنداقمۇ؟

ئەقللىق كىتابخانىلىرىمىز جاۋاب بېرىپ باقسۇن، بىز ياشا-
ۋاتقان ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە ھېمىت، رىشىت، راخمانلارغا
ئوخشاش ياشلار زادى يوقمىدۇ؟ ئەگەر بار بولسا، ھېكايىدىكى
ئۇچ پېرسوناژ نېمە ئۈچۈن ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى رېئال
ئادەملەر بولماي، ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردىكى «يەتتە باشلىق يالما-
ۋۇز» بولۇپ قالىدۇ؟ يەنە شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، «تەربە-
يە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىدىكى ھېمىت، رىشىت، راخمانلاردىن
ئىبارەت ئۇچ پېرسوناژ پاجىئەلىك تەقدىرگە ئۇچرىغاندا «ھېچ-
كىمدە ئۇلارغا نىسبەتەن ئازراقمۇ ئىنسانىي ئېچىنىش تۇيغۇسى
بولمىغان» ئەمەس، بولغان. بۇنى ھېكايىدىكى ئۇچ ياشىنىڭ پاجە-
ئەلىك تەقدىرىدىن كېيىن كىشىلەرنىڭ بۇ ئۇچ ياشىنىڭ ھاياتىغا
ۋە ئاتا ـ ئانىسىغا ھېسداشلىق قىلىپ ئېيتقان «ياش بالىدى-
ۋاي يامان بوپتۇ»، «بىچارە ئايسىخانغا ئەلەم بولدى ـ دە»
دېگەندەك بىرقاتار سۆزلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ ھەمدە ھەر-
قانداق بىر كىتابخانمۇ ھېكايىنى ئوقۇپ چىقىپ، ھېمىت، رە-
شىت ۋە راخمانلارنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىگە ئېچىنماي قالمايدۇ.

ماقالە ئاپتورى «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىنى تېخىمۇ
ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەنقىد قىلىپ «بۇ ھېكايە ھايات مەنتىقىسىگە
ئۇيغۇن ئەمەس»، «ئۇ كىشىگە خۇشەنچىسىدىن باشقا ھېچ-
نېمە بەرمەيدۇ» دېگەن بىر تەرەپلىمە، يۈزەكى كۆزقارىشىنى
ئوتتۇرىغا قويىدۇ. «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسى راستتىنلا
«ھايات مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن ئەمەس» مىدۇ؟ ئاپتور ھېكايىسىدە
«مەكتەپتە ئوقۇمىغان ئادەملەرلا بولسا تەربىيە كۆرمىگەن بولە-
دۇ. ئۇلارنىڭ ئاقىۋىتى ھاراق ئىچىپ ئۆلۈش، تۇرمىگە كە-
رىش» دېگەن «تولىمۇ بىر تەرەپلىمە، كۇلكىلىك مەنتىقە» نى
كۆتۈرۈپ چىقارغانمىدۇ؟ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىگە سوغۇققانلىق
بىلەن نەزەر تاشلايدىغان بولساق يۇقىرىدىكى سوئاللارغا قايىل

قىلارلىق جاۋاب تاپالايمىز. بىز ئالدى بىلەن شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، يېزىلاردا ۋە شەھەرلەردە بولسۇن «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىدىكى ھېمىت، رىشىت، راخمانلاردەك ياشلار ھازىرمۇ بار. ئۇلار ھاراقنى كوچا - كوچىلاردا ئۆلگۈدەك ئىچىپ يۈندىلارغا مىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي پەزىلىتىنى، ئادەمىيلىك سۈپىتىنى يوقاتماقتا، جەمئىيەت ئامانلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزمەكتە. «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىدىكى ۋەقەلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ھەمدە يۈز بەرمەكتە... مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندىمۇ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىنى ھايات مەنتىقىسىگە تامامەن ئۇيغۇن دېيىشكە بولىدۇ. يولداش ھېلىمنىياز قادىر بۇ ھېكايىسىنى يېزىش ۋە ھېمىت، رىشىت، راخمانلارنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئارقىلىق ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدىكى بىر قىسىم تەربىيىلەنمىگەن، قالاق ياشلىرىمىزنىڭ تەقدىرىگە ئېچىنغان. مىللەتنىڭ كېيىنكى تەقدىرىگە ئېچىنغان. ئەلۋەتتە ھېكايىدىكى قىسمەن چۈشەنچىلەرنى ئادەتتىكى خەۋەرلەردىمۇ ئۇچرىتىشىمىز مۇمكىن، لېكىن «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىنى ئوقۇغان كىتابخان «خەۋەر چۈشەنچىسىدىن باشقا ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيدۇ» دېيىش خاتا. بۇ مەسىلىنىڭ بىر تەرىپىنى كۆرۈپ يەنە بىر تەرىپىنى ھېسابقا ئالمىغانلىق. توغرا، «تەربىيە كۆرمىگەنلا كىشىلەرنىڭ ئاقىۋىتى ھاراق ئىچىپ ئۆلۈش، تۇرمىگە كىرىش» دېسەك بۇ تولىمۇ بىر تەرەپلىمىلىك بولىدۇ. لېكىن يولداش ھېلىمنىياز قادىر ئابدۇۋەسىر ئېيتقاندەك ئۇنداق كۆلكىلىك مەنتىقىنى كۆتۈرۈپ چىققان بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى بىر قىسىم تەربىيە كۆرمىگەن، ھاراقكەش، ئەخلاقسىز ياشلارنى پروتوتىپ قىلىش ئارقىلىق كىشىلەرنى تۇرمۇش زىددىيەتلىرى ئارقىلىق تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان ھەمدە كەڭ ياشلارنى كېچە-

كىدىن باشلاپلا ياخشى تەربىيىلىنىشكە، ئەتراپلىق بىلىم ئېلىپ، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك بىر ئەۋلاد كىشىلەردىن بولۇپ چىقىشقا ئۇندىگەن.

يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، يولداش ھېلىمنىياز قادىرنىڭ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىنىڭ كەڭ ياشلارغا بېرىدىغان تەربىيىسى ۋە رېئال ئەھمىيىتى زور بولۇپ، ئۇ رېئال تۇرمۇش چىنلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا چىققان جانلىق ۋە يارقىن بولغان ئوبرازلىق ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، تۇرمۇشتا گۇزەللىكمۇ بولىدۇ، رەزىللىكمۇ بولىدۇ، ئۇتۇقلۇقمۇ بولىدۇ، نۇقسان ۋە يېتەرسىزلىكمۇ بولىدۇ. يازغۇچىنىڭ بۇرچى تۇرمۇشتىكى ناچار ئىستىللارنى، رەزىللىكلەرنى كۆچىنىڭ بارىچە پاش قىلىش ۋە ناچار خاھىشلارنى چەكلەش ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ جەھەتتە يولداش ھېلىمنىياز قادىر ئۆزىنىڭ بۇرچىنى تونۇپ يەتكەچكە «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىدە ئۆزى كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكەن ھەمدە ھېكايىنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتى كۈچلۈك جەزبىدارلىققا ئىگە بولغان.

«تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىنىڭ تەربىيىۋى ئەھمىيىتىنىڭ كۈچلۈكلۈكى ئاپتورنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئۆز ئەسىرىدە ھەقىقىي چىنلىققا ئىگە قىلغانلىقىدىن كەلگەن. لېكىن ئۇتۇقلۇق بار يەردە كەمچىلىكمۇ بولىدۇ دېگەندەك، «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسىدە ئاپتور كىچىككىنە بىر خاتالىققا يول قويغان. يەنى ھېكايىدىكى ئۇچ مەستىنىڭ ئون نەچچە ئادەم پىشاڭ بىلەن تەسلىكتە كۆتۈرگەن 400 — 500 كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى شىر تاشنى كوچا دوقمۇشىدىن كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يۆتكەۋېتىشى مېنىڭچە تازا ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش. ئۇچ كىشىنىڭ يەنە كېلىپ ئۆزلىرىنى ئارانلا كونترول قىلىپ تۇرغان ئۇچ مەستىنىڭ 400 — 500 كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى تاشنى يۆتكەۋې-

تەلىشى ئەدەبىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ يەردە بىز ئاپتورنى مۇبالىغە قىلىش ئۇسۇلىدىن پايدىلاندىمىكىن دېسەك بۇ ھېكايىدە كى رېئال ۋەقەلىككە زىت بولۇپ قالىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن بۇ كىچىككىنە سەۋەنلىك ئەسەرنىڭ بەدىئي قىممىتىگە چوڭ تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ.

مەن ئاخىرىدا تىرىشچان يازغۇچى يولداش ھېلىمنىياز قادىر-نىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە خاتالىق ۋە يېتەر-سىزلىكلەردىن ساقلىنىپ «قىزغىن يول»، «تەربىيە كۆرمىگەن-لەر»، «ئەلۋىدا ئايجامال»، «تاڭ ئالدىدىكى تۇمان»، «ئانار-خان پاجىئەسى» قاتارلىق ئەسەرلەرگە ئوخشاش ئىدىيىۋى مەزمۇ-نى ساغلام، تەربىيىۋى ئەھمىيىتى كۈچلۈك بولغان ئەسەرلەرنى كەڭ كىتابخانلارغا كۆپلەپ تەقدىم قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن ھەمدە شۇنىڭ بىلەن بىرگە يولداش ئابدۇبەسىر شۇكۇرنىڭ ۋە باشقا كەڭ كىتابخانلارنىڭ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھېكايىسى ئۈستىدە ۋە ھەر ئىككى ماقالىدە ھېكايىگە بېرىلگەن باھا توغرا-سىدا باشقا ئوخشاشمىغان كۆزقاراشلىرى بولسا ئوتتۇرىغا قويۇپ بېقىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمەن.

«تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھەققىدە يەنە ئىككى ئېغىز گەپ

پېقىر «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1990 ـ يىلدىكى پروزا سەھىپىسىگە بىر نەزەر» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا، بىرنەچچە پارچە ئەسەر ئۈستىدە كۆزقاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەنىدىم. بىراق ماقالە سەھىپىسىنىڭ چەكلىمىسى سەۋەبلىك ھەرقايسى ئەسەرلەر ھەققىدە، بولۇپمۇ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھەققىدە تەپسىلىي توختىلالمىغانىدىم. ئەمدى «تۇرپان» نىڭ 1991 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئەخمەتجان ئىمىننىڭ مەزكۇر «ھېكايە»نى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئاساستا يېزىپ چىققان «بىر ئوبزورنى ئوقۇپ ھېس قىلغانلىرىم» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىنى كۆرۈپ، «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» توغرىسىدا تەپسىلىيرەك توختىلىشنىڭ تولىمۇ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلماقتىمەن.

ھەقىقەتنى كۆرۈپ تۇرۇپ ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرمەسلىكىنىمۇ ئارتۇق نامەردلىك بولمىغىنىدەك، ناتوغرىنى كۆرۈپ تۇرۇپ ئۇنى سەمىمىي يوسۇندا، توغرا مەيداندا تۇزەتمەسلىك ۋە توسۇماسلىق ئوخشاشلا ئىنسانىي ئەخلاق ئۆلچىمىگە مۇخالىپتۇر.

رۇسنىڭ مەشھۇر تەنقىدچىسى ۋ. گ بېلىنىنسكى: «ئەدەبىيات ئۇ سەنئەتتۇر، سەنئەت بولسا ئوبرازلار ئارقىلىق تەپەككۇر قىلىشتۇر[1]» دېگەن ئاجايىپ دانا ۋە گىگانت پىكىرنى ئوتتۇرىغا

---

① «كومسۇنىزم تۇغى» 1991 ـ يىل 1 ـ فېۋرالدىكى سانى، نازىنباييفنىڭ ماقالىسىگە قارالا.

قويغاندى. بەرھەقكى، يازغۇچىنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرى (ئەسەرگە نىسبەتەن بەدىئىي ئىشلەش) بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ، بەدىئىي سەنئەتنىڭ جېنىدۇر. تۇرمۇشنى، ئىنسان مەدەنىيىتىنى سەنئەتلىك ئەكس ئەتتۈرۈش ئىلمى تۇرمۇشنىڭ ئەسلىي ھالىتىدىن روشەن پەرقلىق بولىدۇ. «ھېكايە تۇرمۇشتىن كېلىدۇ. ئۇنىڭدا تۇرمۇشنىڭ ئەكسى، تۇرمۇشنىڭ تىنىقى بولىدۇ. ئەمما ئۇ تۇرمۇشنىڭ كۆچۈرۈلمىسى ئەمەس، نان بۇغدايدىن چىقىدۇ، بۇغداي تۇپراقتىن چىقىدۇ. ئەمما بۇ ئۇچىسى ئۆزئارا سۇپەت پەرقىگە ئىگە[1]. » بارلىقنىڭ ئەسلىدە بار بولغان شەكلىنىلا خاتىرىلىۋېلىش ھېچقاچان سەنئەت تۇسىگە ئىگە بولالمايدۇ. شۇنداقكەن ئۇ كىشىگە ھەم ھېچقانداق ئېستېتىك زوق بېرەلمەيدۇ. شۇڭا يازغۇچى، سەنئەتكار بولۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بارلىق مۇھىتىدىن ئۆزى تاللىۋالغان، تېخى ئوبرازلاشمىغان دېتاللارنى تەسەۋۋۇرغا باي ئېڭىدا تاۋلايدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى ئىنچىكە، نازۇك، مەركەزلىك، سەزگۈر، توقۇنۇشلۇق ۋە گۈزەل بولغان ئومۇمىي نۇقتىلارنى خۇددى بىر دۆۋە مېرودىلار ئىچىدىن ئالتۇننى ئايرىپ چىققاندەك ئايرىپ چىقىدۇ. بۇ تۇرقىدا يازغۇچى ئادەمنىڭ مەنىۋىيىتىنى تەتقىق قىلغۇچى ئاڭشۇناس بولىدۇ.

خوش، شۇنداقكەن، دېمەك، بەدىئىي ئەدەبىيات روھىيەت ۋە جىسمانىيەتتىن تەركىب تاپقان ئىنساندىن ئىبارەت بۇ بارلىقنىڭ جىسمانىيەت قىسمىنى ئەمەس، بەلكى ئاشۇ جىسمانىيەت پائالىيەتلىرىنىڭ جىمىسىنى كونترول قىلىپ تۇرغۇچى، ئىنساننىڭ تۇپ ۋە بىردىنبىر بەلگىسى بولغان روھىيەت قىسمىنى تەتقىق قىلىدۇ. بۇ ھەقتە دۇنياۋى يازغۇچى چىڭغىز ئايتماتوف مۇنداق دەيدۇ: «ئەدەبىيات مەسلىسىنىڭ نېگىزى ئادەم مەسلىسى،

---

① «مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، 14 ـ بەتكە قارالسۇن.

تېخىمۇ كونكرېتراق ئېيتقاندا ئادەمنىڭ مەنۇيىتى مەسىلىسى.»[1]

«تەربىيە كۆرمىگەنلەر» دىن شەخسنىڭ مەنۇيىتى ھەققىدە ئاپتورنىڭ قايسى مۇلاھىزىسىنى، شەخسنىڭ زىددىيەتلىك دۇنيا قارىشى ھەققىدە ئاپتورنىڭ ئوقۇرمەن قەلبىنى لەرزىگە سالغۇدەك قايسىبىر قۇرىنى يولۇقتۇرۇش مۇمكىن؟ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» نىڭ بىرىنچى بۆلىكىدىكى، بوۋاينىڭ «ھەي مۇرات، ھەي مۇرات، مۇشۇ ھەزىلەكلەر سېنىڭ ئاغىنىلىرىڭما! بىزدىن كېيىن قالساڭلار قانداق كۈن ئالىسىلەر، سىلەرنى قانداق مىللەت دەپ ئاتىسا بولىدۇ؟ ئۇلار ئوقۇمىغان، تەربىيە كۆرمىگەن، سەنچۇ؟! ئون يىل ئوقۇغىنىڭ، تەربىيە ئالغىنىڭ قېنى؟!! ھەي ئىسىت...» دەپ كايىشلىرىدىنمۇ؟ ياكى ئىككىنچى بۆلىكىدىكى «ئۇلارنىڭ كاللىسى ئادەملەرنىڭكىگە ئوخشىغىنى بىلەن تەربىيە كۆرمىگەچكە ئىشلىمەيتتى...» دېگەن ئاپتور بايانىدىنمۇ؟ ۋە ياكى ئۈچىنچى بۆلىكىدىكى «ئوقۇمىغان، تەربىيە كۆرمىگەنلەرنىڭ ئىشى...» دېگەن مەھەللە ئەھلىنىڭ غۇلغۇلىسىدىنمۇ؟ ياكى بولمىسا تۆتىنچى بۆلىكىدىكى «تەربىيە كۆرمىگەنلەرنىڭ ئاقىۋىتى، بىرى سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلدى، يەنە بىرلىرى تۇرمىگە كىردى، بۇ ئاچچىق ساۋاق...» دېگەندەك مەھەللىداشلارنىڭ غۇلغۇلىسىدىنمۇ؟ ياق، ياق، مۇبادا ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئەنە شۇنداق خۇلاسە خاراكتېرلىك بىر ھۆكۈم بىلەنلا ئىپادىلەپ قۇتۇلۇش مۇمكىن بولسا ئىدى، بەدىئىي ئەسەر يېزىشنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى بولماس ئىدى. جاھان ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان لېۋ. تولستوي: «ئەگەر سىز ھېكايىنى زادە ئىپادىلىمەكچى بولغانىنى سۆھبىتىنى زادە سۆزلەپ بېرەلىسىڭىز، سىزگە ھېكايە يېزىشنىڭ ھاجىتى بولمىغان بولار ئىدى[2]» دەيدۇ. يۇقىرىقىلارنى بىز ئاپتورنىڭ ئىنسانىنىڭ

① چ. ئايتماتوف: «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھەققىدە مۇلاھىزىلەر» خەنزۇچە نەشرى 37 ـ بەت.
② «مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، 9 ـ بەتكە قارالسۇن.

روهىدىكى نازۇك ئەمما مۇرەككەپ، زىددىيەتلىك بولغان نۇقتە-
لارنى ئىپادىلىگەنلىكى دەپ چۈشەنسەك، ئۇ ھالدا بۇنداق ئاددىي
سۆزلەر تىزمىسىنى ھەرقانداق بىر ئەقلى جايىدا بولغان ساۋاتلىق
ئادەم ئاغزاكى دەپ بېرەلەيدىغۇ؟ بۇ، باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەك-
تەپ ئوقۇنقۇچىلىرى سىنىپلاردا بالىلارغا تەربىيە قىلىپ، ھامان
دەپ يۈرىدىغان ئادەتتىكى سۆزلەرغۇ؟ تېخى ئاندا ـ ساندا مەكتەپ
يۈزى كۆرگەن يېزا سىياسىي كادىرلىرىمۇ بۇ توغرۇلۇق بۇنىڭ-
دىنمۇ راۋان جۈملىلەرنى بايان قىلالايدىغۇ ئاخىر؟!

بىز داڭلىق يازغۇچىلاردىن سېتفان زىبرۋېگنىڭ «ناتونۇش
ئايالدىن كەلگەن خەت» ناملىق مەشھۇر پوۋېستىنى ئالساق، ئاپ-
تور پۈتۈن ئەسەرنىڭ ھەممىسىدە «ناتونۇش ئايالنىڭ ئىچكى
دۇنياسىنى، نازۇك، زىددىيەتلىك، گۈزەل تۇيغۇ ـ ئىستەكلىرى-
نى يورۇتۇش ئۈچۈنلا كۈچ سەرپ قىلغانلىقىنى، پەقەت ئۇنىڭ
زىددىيەتلىك ئىچكى دۇنياسى ئارقىلىقلا ئوقۇرمەن قەلبىدە ئۆل-
مەس بەدىئىي ئوبرازنى يارىتالىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز.» لېۋ-
تولىستوينىڭ «ھاجى مۇرات» پوۋېستىغا نەزەر ئاغدۇرساق، ئاپ-
تورنىڭ ھاجى مۇراتنىن ئىبارەت بىرلا مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوبراز-
نىڭ ئىچكى دۇنياسىنى يورۇتۇش بىلەن كاۋكازلىقنىڭ ئەينى
يىللاردىكى ھايات كارتىنىسىنى، مەنىۋى قاراشلىرىنى، ئاۋارلار-
نىڭ پىسخىك ھالىتىنى، مىللىي خاسلىقىنى ۋە ئىزگۈ تىلەكلە-
رىنى شۇقەدەر يارقىن سىزىپ چىققانلىقىنى بايقايمىز. تراگېدىيە
ئىجادىيىتىنىڭ يېگانە سەرداری شېكسپىرنىڭ «ھاملىت» تراگې-
دىيىسىگە زەن سالساق، پۈتۈن تراگېدىيە جەريانىدا ھاملىتنىڭ
يالغۇزلۇقتا ئويلىغانلىرى، مونولوگلىرى (ھاملىت مونولوگلە-
رى پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئېچىپ بېرىشتە، ھازىر-
غىچە جاھان ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ساھەسىدە مەشھۇردۇر) نىڭ
پۈتۈنلەي مەزكۇر ئوبرازنىڭ روھىي دۇنياسىنى يورۇتۇشقا خىز-
مەت قىلغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ئەسەرلەردىكى پېرسوناژلارنىڭ

مەنئۇيىتىگە تەئەللۇق بولغان زىددىيەتلىك خاسلىقىنى ھەرقانداق بىر ناتىق (يازغۇچىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئېغىزاكى بايان قىلىپ بېرىشكە قادىر ئەمەس، بۇنداق مىسالالارنى دۇنياۋى ئۆلمەس ئەسەرلەردىن يۇزلەپ كەلتۈرۈش مۇمكىن.

ئىنسانىنىڭ مەنئۇيىتى زادى قانداق بارلىق؟ ئۇنى بەدئىي ئەدەبىيات قانداق تەتقىق قىلىدۇ؟ قانداقلارچە ئەكس ئەتتۈرىدۇ؟ بۇ دۇنيا ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ساھەسىدە ئاللىقاچان ھەل قىلىنىپ بولغان مەسىلە بولغىنى ئۈچۈن يەنە توختىلىپ ئولتۇرۇشنى بىھاجەت بىلىمەن.

«تەربىيە كۆرمىگەنلەر» دە تۇرمۇش رېئاللىقىدىن ئېلىنغان دېتاللار بەدئىي تاۋلاش (بەدئىي تەپەككۇر) جەريانىدىن ئۆتكۈزۈلمەيلا، ئەينى بويىچە تىزىلىپ قويۇلغان. بۇ ئۇنىڭدىكى مەغلۇبىيەتلىرىنىڭ تۈپ سەۋەبلىرىنىڭ بىرى، شۇڭا پېرسوناژ مەنئۇيىتىنىڭ نېگىزلىك مەنبەلىرى ئوقۇرمەننى ئويغا سالىدىغان ھېچقانداق بۆلەك مەۋجۇت ئەمەس. مۇبادا ماقالە ئاپتورى دېگەندەك پۈتۈن «ھېكايە» مىللىتىمىزدىكى «تېنىگىنلەر» توغرىسىدا ئوقۇرمەننى ئويغا سالىدۇ دېسەك، ئۇ ھالدا بۇ بىزنىڭ بەدئىي ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي خۇسۇسىيەتلىرىدىن شەك ـ شۇبھىسىز بىخەۋەر ئىكەنلىكىمىزنى ئىسپاتلاپ قويغانلىقىمىز بولىدۇ. چۈنكى يۇقىرىقىدەك خۇسۇسىيەتلەردىن يەنى بەدئىي تاۋلاشتىن تامامەن خالىي ھالدا ئوتتۇرىغا چىققان يېزىلما ئوقۇرمەنلەر زادىلا ئويغا سالالمايدۇ.

ئەخمەتجان ئىمىن ئۆز ماقالىسىدە: «مىللەتنىڭ غۇرۇرى، ئاتا ـ ئانا قەبرىنداشلارنىڭ يۇزىنى تۆكۈۋاتقان بىر قىسىم ئەخلاقسىز ياشلارنى قاتتىق تەنقىد قىلغان» دېگەن. «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» دە ئاپتور ئەسلىي شۇنداق قىلماقچى، ئەمما شۇ مەقسەتنى بەدئىي يول بىلەن سەنئەتلىك ئىپادىلەپ بېرىشنى بىلمىگەن. چۈنكى «بەدئىي ئەدەبىياتتا ئالىيجاناب، يۈكسەك

پىكىرنى ئۆز ئوقۇرمەنلىرىگە تونۇتماقچى بولغان بىر بەدئىي ئەسەر، قاچانكى مەزكۇر پىكىرنى قىپيالىكاچ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. كەن، ئۇ شۇ مىنۇتتىن باشلاپ ئۆزىنىڭ بەدئىيلىكىدىن مەھرۇم بولىدۇ، شۇ مىنۇتتىن باشلاپ بەدئىي ئەسەر بولماي قالىدۇ.»[1] «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» دە ئاپتور بايانىدا بىرىلگەن «بۇ بىشەم-لەر...» دىن باشلانغان، بەدئىي ئەسەرگە ئەزەلدىن يات بول-غان، قىپيالىكاچ ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر ئاخىرىغىچە ئۇزلۇك-سىز داۋاملىشىپ، «ھېكايە» پىكىر قىپيالىكاچلىقىدا ئۇچىغا چىققان «تەربىيە كۆرمىگەنلىكىنىڭ ئاقىۋىتى. بىرى سوغۇقتا توڭلاپ ئۆلدى. يەنە بىرلىرى تۇرمىگە كىردى... پەرزەنتلەرنى تەربىيىلىشىمىز، ئىقتىسادىي جەھەتتىنلا ئېيىپ قالماي، مەنىۋى جەھەتتىنمۇ ئېيىشىمىز كېرەك» دېگەن مەركىزىي كومىتېت قا-رارىغا چاقىرىقىدا ئوتتۇرىغا قويغان سىياسىي چاقىرىق شوئارى بىلەن ئاخىرلاشىدۇ. ئاپتور بۇنداق يالىكاچ پىكىرنى پۈتۈن «ھېكايە» سىدە سەككىز جايدا ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ۋ. گ. ۋېلىنىسكى؛ «يازغۇچىنىڭ يازغۇچىلىقى شۇ يەردە-كى — ئۇ ھېچ نەرسە دېمەي تۇرۇپ، ھەممە نەرسىنى (ئوقۇرمەن-گە) سەزدۈرىدۇ»[2] دەپ تولىمۇ توغرا ئېيتقانىدى. بۇ سۆزلەر ھەرگىزمۇ مۇنداقلا دېيىلىپ قالغان سۆزلەر ئەمەس، بەلكى بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزۈن يىللىق بەدئىي ئەدەبىيات ئۇستىدىكى جاپالىق ئىزدىنىشلىرىدىن كېلىپ چىققان، جاھان ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى ساھەسى بىردەك ئېتىراپ قىلغان پارلاق خۇلاسە.

ھەقىقىي بەدئىي ئەسەردە پېرسوناژنىڭ مۇرەككەپ روھىي دۇنياسى ئارقىلىق ئوبراز يارىتىلىپ، ئوبرازغا يازغۇچى ئىپادە-لىمەكچى بولغان ئاساسىي پىكىرنىڭ سىڭىپ كېتىشى بىرلىشىپ

---

① چ. ئايتماتوف: «ئەدەبىيات - سەنئەت ھەققىدە مۇلاھىزىلەر»، خەنزۇچە نەشرى، 149 - بەتكە قارالسۇن.

② ۋ. گ. ۋېلىنىسكى: «تاللانما ئەسەرلەر» ئۆزبېكچە نەشرى، 39 - بەتكە قارالسۇن.

بەدئىيلىك جۇلالىنىدۇ. مانا شۇنداق جۇلالىق بولغان هايات مەنتىقىسىدە قويۇلغان تۈرلۈك مەسىلىلەر ئوقۇرمەننىڭ زوقلىنىشى ۋە ئويلىنىشى ئاساسىدا ئۆز ئېڭىدا تۇغۇلغان سوئالغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب تېپىپ چىقىشنىڭ يولى كۆرسىتىلىدۇ. بۇنداق گىرەلىشىش بەدئىي ئەسەرنى شوئارۇازلىقتىن تامامەن خالىي هالدا ئوقۇرمەن قەلبىنى چالغىتىشقا ئېلىپ بارالايدۇ. «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» بۇ تەلەپتىن تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدە يىراق بولغاچقا، ئوقۇرمەن قەلبىنى لەرزىگە سالغۇدەك بىرەر ئوبراز يارىتالمىغان، نەتىجىدە بەدئىي ئەسەر ئۆلچىمىگە يېتەلمىگەن.

ئەخمەتجان ئىمىن يەنە ئۆز ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «هەممىزگە مەلۇمكى، يازغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرىدە رېئال تۇرمۇشنى نوقۇل هالدا تەسۋىرلەش بىلەن چەكلەنمەستىن كىتاب-خانلارغا نېمىنىڭ ناچار، نېمىنىڭ ياخشى، نېمىنىڭ مەدھىيە-لەشكە ئەرزىيدىغان نەرسە ئىكەنلىكىنى، نېمىنىڭ تەنقىد قىلىشقا ۋە قارشى تۇرۇشقا تېگىشلىك نەرسە ئىكەنلىكىنى ئوقتۇرۇپ، مۇئەييەن ئىجتىمائىي غايىسىنى ۋە ئېستېتىك قارىشىنى سىڭدۈرۈپ، ئۆزىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان پوزىتسىيىسى ۋە باهاسىنى ئىپادىلەيدۇ.»

نەزەريىۋى جەهەتتىن بۇنداق خۇلاسە چىقىرىش ئەملىيەتكە ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس. چۈنكى يازغۇچىلار بارلىقتىن ئالغان دېتال-لارنى يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرىدۇ ۋە بەدئىي تەپەككۇر قىلىدۇ. ئۇ هەرگىزمۇ بارلىقنىڭ ئۆزى ئەمەس، بۇنى مەن يۇقىرىدا دەپ ئۆتتۇم. ئەمدى «كىتابخانغا نېمىنىڭ ياخشى، نېمىنىڭ يامانلىقىنى ئوقتۇرىدۇ» مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇنى بەدئىي ئەدەبىيات ئوقۇرمەنگە هەرگىزمۇ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» دېگەندەك ئۆز پېرسوناژلىرىنى تىللاپ تۇرۇپ، يالىڭاچ پىكىرنى بېرىپ تۇرۇپ ئەمەس، بەلكى سەنئەتلىك يول بىلەن هېچنېمە دېمەي تۇرۇپ ئوقتۇرىدۇ. ئوقۇرمەن بەدئىي ئەسەردىكى يارقىن

ئوبرازلارنىڭ روھىيىتى، پسخىك ھالىتى، ئىندىۋىدۇئاللىقى، قىسقىسى، ئۆزىگىلا خاس ۋۇجۇدىدىن «سەلبىي» ۋە «ئىجابىي» نى تەبىئىي ھالدا ئايرىپ چىقالايدۇ. ئاپتور «تەربىيە كۆرمىگەن» دەر» دە بۇ نۇقتىلارنى كاپالەتكە ئىگە قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇ-نىڭدىكى پەرسونا ژلار مەكتەپتە ئوقۇمىغان «تەربىيە كۆرمىگەن» دەر» لا بولۇپ، ئۇلارنىڭ بارلىق تراگېدىيىلىرىنىڭ مەنبەسى ياكى سەۋەبى ئەنە شۇ دەيدىغان ساددا، يۈزەكى ئۇقۇملار تىزمىسى ۋۇجۇدقا كەلگەن.

يازغۇچى ئۆز ئەسىرىدە «ئۆزىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان پوزىتسىيىسى ۋە باھاسىنى ئىپادىلەيدۇ» غان تۇرمۇش مەسلىھەتچىسى ئەمەس، ئۇ ئىنسان روھىيىتىنى تەتقىق قىلغۇچى ئىنسانشۇناس. يازغۇچى ئۇ روھىيەتكە تەۋە بولغان ھەمدە مېدىتسىنا ئىلمى ساقايتىشقا مەڭگۇ قادىر بولالمايدىغان «ئالاھىدە كېسەل» لەرنى داۋالىغۇچى تەجرىبىلىك «دوختۇر». يازغۇچى ئۇ مىللىي مەدەن-يەتنىڭ مۇھىم تەركىبى بولغان بەدئىي ئەدەبىياتتىن پايدىلىنىپ ئۆز خەلقىنى تەربىيىلىگۈچى بۇيۇك ئۇستاز. شۇنداق ئىكەن ئۇ «تۇرمۇشقا پوزىتسىيە بىلدۈرىدۇ ۋە باھا بېرىدۇ» غان ئادەتتىكى ئىشلار ئۇستىدە ئەمەس، بەلكى ئۆز خەلقى روھىي دۇنياسىنىڭ نازۇك، ئىنچىكە، مۇرەككەپ تەرەپلىرىگە يۈزلىنىپ ھاياتنىڭ، روھىيەتنىڭ تېخى ئوقۇرمەنگە ئايان بولمىغان يېڭى ساھەلىرى، يېڭى زىددىيەت، يېڭى قارىمۇقارشىلىقلىرىنى تېپىكلەشتۇرۇش ئاساسىدا ئوبرازلىق سەنئەتنىڭ ھاياتبەخش نۇرى بىلەن جىلۋىلەن-گەن يېڭى دۇنيا يارىتىدىغان رەھنەمادۇر. «تەربىيە كۆرمىگەن» دەر» دە مانا شۇ بۇيۇك ۋەزىپىلەرنى ئارتقۇزۇش بۇياقتا تۇرسۇن، يۈزەكى تەسىرات، ۋاقىتلىق ھېسسىياتقا تايىنىپ، يۇقىرىدا بىز دەپ ئۆتكەندەك بەدئىي ئەدەبىياتنىڭ ئادەتتىكى قانۇنىيەتلىرى، تۇپ ئالاھىدىلىكلىرى نەزەردىن ساقىت قىلىنىش بىلەن ئالدىراپ قەلەم تەۋرىتىش ھېسابىغا مەزكۇر خەۋەرسىمان يېزىلما مەيدانغا

كەلگەن، شۇڭا ئۇ ھەممە ئادەم سەلبىيلىكىنى بىلىدىغان «تېنىڭ-گىنىلەر» گە باھا بېرىشتىن ئىبارەت تەييار ئۇقۇم خاتىرىسى بو-لۇپ قالغان. شۇنداق تۇرۇقلۇق بەدئىيلىكتىن مەھرۇم بولغان مەزكۇر «ھېكايە» نىڭ بەدئىي «ئىپادىلەش كۈچىدىن ئەتراپلىق پايدىلىنىش» يەنە قانداقلارچە مۇمكىن بولار؟

ئەخمەتجان ئىمىن ماقالىسىدە يەنە: «ئەگەر ھەرقانداق بىر ئەسەرنىڭ تەربىيۋى ئەھمىيىتى كۈچلۈك، ئىدىيۋى مەزمۇنى ساغلام بولىدىكەن، ئۇنىڭ بەدئىيلىك جەھەتتىكى خاتالىقلىرىغا ۋە ياكى ياكى ئۇنداق، يا مۇنداق يېتەرسىزلىكلىرىگە ئېسىلمۇلىپ ئەسەرنى بىراقلا ناچار ئەسەر قاتارىغا كىرگۈزۈۋېتىش، . . . ئەسەرگە توغرا مۇئامىلە قىلمىغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دەپ يازغان.

مەلۇمكى، بەدئىي ئەدەبىيات ئۇ ئۆزىنىڭ بەدئىي قىممىتى بىلەنلا ھاياتىي كۈچكە ئىگە، بەدئىيلىكتىن مەھرۇم ئىكەن ئۇ ھامان بەدئىي ئەدەبىيات ژانىرى ھېسابلانمايدۇ. بەدئىي ئەدەبىيات نەزەريىسىدىن مۇئەييەن چۈشەنچىگە ئىگە بولغان ھەرقانداق بىر ئادەم باشقا خاتالىقلارنى كەچۈرۈشى مۇمكىنكى، بەدئىي قىممەتنى كاپالەتكە ئىگە قىلالمىغان بىر خەۋەرسىمان يېزىلمىنى بەدئىي ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن كەچۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى سىياسىي - ئىدىيۋى مەزمۇنى ھەرقانچە ساغلام بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇ «بەدئىي مەجرۇھ» ياكى بەدئىيلىكتىن تولىقى بىلەن مەھرۇم بولىدىغانلا بولسا، ئوخشاشلا كۈچلۈك تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولالمايدۇ، سىياسىي ماقالە، تەپسىلىي خەۋەر-لەرنىڭمۇ (ھازىرقى) تەربىيۋى ئەھمىيىتى بار. ئۇلارنىڭمۇ ئى-دىيۋى مەزمۇنى ساغلام. ئەمما ئۇلار بەدئىي ئەسەردەك كىشى مەنۋىيىتىدىكى نازۇك مەسىلىلەرگە تۈيدۇرماي تەسىر كۆرسە-تىشكە قادىر ئەمەس. گەپ شۇ يەردىكى، ئۇلار بەدئىي قىممەت (بارلىقنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن، تېپىكلەشكەن تۈرى) تىن مەھرۇم. بۇنداق دەسلەپكى ساۋاتلار ئۈستىدە ئۇزۇن

توختالمايمەن.

ئەخمەتجان ئىمىنگە يەنە شۇنىمۇ دەپ قويغۇم كېلىۋاتىدۇ: يولداش ھېلىمنىياز قادىر ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ پېشقەدەم ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولغىنى ئۈچۈن خەۋەر ۋە ئاخباراتنىڭ بەدئىي ئەسەردىن پەرقى بولىدىغانلىقى جەھەتتىكى چۈشەنچە چوڭقۇرلۇ- قىدا پېقىردىن ئۇستۇن تۇرۇشى تەبئىي. لېكىن بۇ بىر نەزەرد- يىۋى مەسىلە. ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدە كامالەتكە يەتكەن نەزەرىيە پېشۋاسى كامالەتكە يەتكەن يازغۇچى بولالمىغاندەك، كامالەتكە يەتكەن يازغۇچىنىڭمۇ نەزەرىيىنى پىششىق بىلەلىشى ناتايىن. مودېرنىزمنىڭ سىمۋولىزم ئېقىمى نەزەرىيىسى ساھەسىدە دۇنياغا مەشھۇر بولغان نەزەرىيىچى چارلىز، ئامېرىكا يازغۇچىسى ئېد- گارەدك دۇنياۋى يازغۇچىلارنىڭ سىمۋولىزملىق ئەسەرلىرىنى تو- لىقى بىلەن ئوپېراتسىيە قىلىپ، ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى تىكلەپ ياۋروپاغا تونۇتتى، شۇنداقلا سىمۋولىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشتى. مانا شۇنداق بىر نەزەرىيىچى زات ئۆز ئۆمرىدە يېزىشقا كۆپ قېتىم ئۇرۇنغان بولسىمۇ بىرەر پارچە ئۆلچەملىك سىمۋولىزملىق ئەسەر يازالىغان ئەمەس. ئۇ- نىڭدىن باشقا بېلىنىسكىمۇ مەشھۇر ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرد- يىچىسى. ئۇ توغرا مەيداندا تۇرۇپ، قامچىلاشقا تېگىشلىكلەرنى رەھىمسىزلەرچە قامچىلاپ، رۇس ئەدەبىياتىغا ئەڭ توغرا باھا بېرىپ، ئۇنى دۇنياغا تونۇتتى. رۇس ئەدەبىياتىنىڭ پارلاق ئىس- تىقبالى ئۈچۈن نەزەرىيىۋى جەھەتتىن يول ئېچىپ بەردى. بۇند- اق ئەملىيەتلەر ناھايىتى كۆپ. ئەمدى بىز قوپۇپ، چارلىز بىلەن بېلىنىسكىدىن، نەزەرىيە پېشۋالىرى بولغىنى ئۈچۈنلا ئۆز دەۋرىدىكى ئەڭ نادىر بەدئىي ئەسەر يارىتىشنى تەلەپ قىلساق، بۇ تولىمۇ ئەقىلسىزلىق ۋە نادانلىق بولارمىكىن دەيمەن.

بەدئىي ئەسەردە پېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە يازغۇچىنىڭ تايىنىدىغان مۇھىم نۇقتىلىرى پېرسوناژنىڭ ئىچكى

دۇنياسى، مەنىۋىيىتى ۋە روھانىيىتىدىن ئىبارەت. يازغۇچى ئەنە شۇ نۇقتىلاردىكى تىپىكلەشكەن، بەدىئىي تاۋلاشتىن ئۆتكەن، مەركەزلەشكەن مەنزىرىنى قەغەز يۈزىگە سىزىپ ئوقۇرمەن بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. بۇ جەريانىدا تىل ۋاستىلىك رول ئويناپدۇ. بۇ تۇرقىدىن «پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە ئەڭ مۇھىم رول ئويناپدىغان ۋاستە تىل.» شۇنداق، تىل ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتىدە ۋاستە، چۈنكى دۇنيا-نىڭ ئۆزىمۇ تىلدىن قۇرۇلغان ئالەمدە ياشايدۇ. جۇملىدىن بەدىئىي ئەدەبىيات ئۇچۇنمۇ تىل ئوخشاشلا ۋاستە. يازغۇچى بارلىق-تىن ئالغان خام ماتېرىيالنى بەدىئىي تەپەككۇردىن ئۆتكۈزۈپ پىششىقلىغاندىن كېيىن، تىل سەنئەتكارلىق رولىنى جارى قىل-دۇرۇپ ئۇنى پېزىشقا كىرىشىدۇ. يازغۇچى يەنە تىل ئۇستىسى بولۇپلا قالماي، تىلنى بېيىتقۇچى ۋە راۋاجلاندۇرغۇچىدۇر. شۇڭا تىلنىڭ ۋاستىلىك رولى بىلەن بەدىئىي ئەسەرنىڭ پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە تايىنىدىغان نۇقتىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئورگانىك باغلىنىش مەۋجۇت ئەمەس. تىل جەھەتتە يازغۇچىدىن كۈتۈلىدىغان ئەڭ ئەقەللىي تەلەپ شۇكى، ئەسەر تىلى راۋان، جانلىق، يېقىملىق، جەزبىدار بولۇشى، ئوقۇرمەن ئاپتور ھېكايە قىلىۋاتقان ھەممە نەرسىنى تولىقى بىلەن كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلە-شى كېرەك. دېمەك، تىل پېرسوناژ خاراكتېرىنى، ئۇنىڭ رو-ھىيىتىنى ئوقۇرمەن ئالدىدا تولۇق زاھىر قىلىشتا پەقەت ۋاستە-لىكلا رول ئويناپدۇ، خالاس!

ئەخمەتجان ئىمىن ئۆز ماقالىسىدە ھېمىت، رىشىت، راخ-مانلارنىڭ مۇرات توغرىسىدا قىلىشقان دىئالوگلىرىنى خاراكتېر-نى ئېچىپ بېرىشتىكى «دېتال» دەپ كېلىپ، يەنە ئارقىدىنلا «بۇ دىئالوگلارنى ئوقۇساق... پەسكەش كىشىلەر كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇ» دەپ، بەدىئىي ئەسەردىكى پېرسوناژ خاراكتېرىگە بولغان تونۇشنىڭ يۈزەلىكىنى ئىسپاتلاپ قويىدۇ. «ئەدەبى-

يات ـ سەنئەتتىكى پېرسوناژ خاراكتېرى — بىرەر گۈرۈپپا كىشىلەرنىڭ تىپىك، ئومۇمىي ماھىيەتلىرى (روھىيىتىگە تەئەللۇق بولغان نازۇك ئەمما زىددىيەتلىك توقۇنۇشلىرى) نىڭ مۇجەسسەملەشكەن ئوبرازىدۇر، يەنى تىپتۇر.»[1] مەزكۇر دىئالوگلاردىن بىز پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئەمەس، پەقەتلا تىل ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ «ئۇچ چالا مەست» نىلا كۆرىمىز. ئۇلارنىڭ روھىيىتىگە تەئەللۇق بولغان، نازۇك تۇيغۇلىرى چوڭقۇرلۇقىدىكى خاراكتېرىنى كۆرەلمەيمىز. بۇ ئۇچىسىنىڭ روھىيىتىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلىك تۇيغۇسىنى، يەنى ئۇلارنىڭ ئوقۇغانلاردىن ئۆزلىرىنى ئارتۇق بىلىپ مۇشۇنداق يولغا كىرىپ قېلىشىنىڭ سەۋەبىنى «شياڭگاڭغا ئاپىرىپ قويسا چانايدىغان»، «دېسكو ـ ياۋېيۇۋلارنى سۆيىدىغان»، «كىنودىكى ئارتىسلاردىن كەم ئەمەس» لىكتېك پەخرى تۇيغۇلىرىدىن ئىزدەيمىز. مۇ؟ ئادەمنىڭ مەنىۋىيىتى ئۇنچىلىك ئاددىي نەرسە بولمىسا كېرەك ياكى «ھېكايە» ئاپتورى ئۆز بايانىدا دېگەندەك «ئۇلارنىڭ كاللىسى ئادەملەرنىكىگە ئوخشىغىنى بىلەن تەربىيە كۆرمىگەچكە ئىشلىمەيتتى» مۇيا؟ . . .

تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ھەممە ساھەلەرنى تەتقىق قىلىدىغان ئىستىلىستىكا، ئۆز ئالدىغا پەن بولۇپ شەكىللەنگەندىن تارتىپلا، ئەدەبىي ئەسەردە ئاپتور تىلىدا ئۆز پېرسوناژلىرىنى تىللاشقا قىلچە يول قويماي كەلمەكتە. «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» دىكى بۇ كەچۈرگۈسىز سەۋەنلىكنى ئالدىنقى ماقالەمدە قىسمەن كۆرسىتىپ ئۆتكىنىم ئۈچۈن بۇ يەردە قايتا تەكىتلىمەيمەن.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ قانۇنىيەتلىرىدىن توغرا پايدىلىنىشنى بىلمىگەن ئاپتور «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» دە، ئۇيغۇر تىلى قائىدىسى-

① «ئۆزبېك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» I توم، مۇسكۇۋا رۇس تىلى نەشرىياتى، 316 ـ بەتكە قارالسۇن.

گه ۋه ئىستىلىستىكا قائىدىسىگه مۇخالىپ هالدا سۆز بىرىكمە-
سى، ئوخشىتىشلارنى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، «ئوتتۇرا بويلۇق،
دوغلاق، هاراقنى كۆپ ئىچكەنلىكتىن چىرايى جۆجۈلىدەك قارە-
داپ كەتكەن هېمىت دېگەن بىرى قولىغا بىر تاياقنى ئېلىپ
پوزىنى ئۇرۇپ چېقىۋېتىپ:» دېگەن جۈملىدە، ئاپتور هاراقنى
كۆپ ئىچكەن ئادەمنىڭ چىرايىنى قاپقارا جۆجۈلىگە ئوخشىتىپ،
ئوخشىغۇچى بىلەن ئوخشالغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇئەييەن ئوخ-
شاشلىققا هۆرمەت قىلمىغان. هاراقنى كۆپ ئىچكەن ئادەملەرنىڭ
چىرايىدا ئادەتتىكى ئەهۋالدا ئىككى خىل ئۆزگىرىش بولىدۇ:
بىر خىلدىكىلەرنىڭ چىرايى، كۆزلىرى قىزىرىپ كېتىدۇ؛ يەنە
بىر خىلدىكىلەرنىڭ بولسا تاتىرىپ كېتىدۇ. ئەمدى بىز بۇ «ها-
راقنى كۆپ ئىچكەنلىكتىن چىرايى جۆجۈلىدەك قارىداپ كەتكەن»
ئادەمنىڭ ئەسلىي چىرايى سىنى قارا بولسا كېرەك، دەپ چۈشە-
نەيلى دېسەك، ئاپتور ئۇنىڭ چىرايى توغرۇلۇق ئىلگىرى بۇنداق
تەسۋىر بەرگەن ئەمەس.

بۇ جۈملىدىكى تېخىمۇ چوڭ كېسەل شۇ يەردىكى «ئوتتۇرا
بويلۇق، دوغلاق» ئەسلىدە «هېمىت» نىڭ ئالدىغا ئورۇنلىشىپ،
جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى ئورۇنلۇق ئارتقۇرۇشى كېرەك ئىدى.
ئەپسۇسكى، «ئوتتۇرا بويلۇق، دوغلاق»، «هاراقنى كۆپ ئىچ-
كەنلىكتىن» نى ئېنىقلايمەن دەپ ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇ-
چى ئوتتۇرىسىدىكى گراممىاتىكىلىق ئۆلچەم سىزىقىدىن چىقىپ
كەتكەن.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا جەزمەن ئېنىقلىغۇچى
ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. سۆزلەرنى بىرىكتۈرۈپ ئىسىم
ياساش مەسىلىسىدىمۇ بىز يەنىلا مۇشۇ قائىدىگە بويسۇنمىز،
ئەمما هېلىمىنىياز قادىر بۇ قائىدىگە بويسۇنماي، ئۆز ئالدىغا
«شىر تاش» دېگەن ئىسىمنى ياسايدۇ. «تەربىيە كۆرمىگەنلەر»
دە توققۇز جايدا ئىشلىتىلگەن «شىر تاش» ئاتالمىسىدىكى

«شىر» سۆزى تاشنى ئېنىقلاپ «شىردىن ياسالغان تاش» دېگەن خاتا ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئاتالما بولۇپ قالغان (بۇ خۇددى ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى «ياغاچ ئات»نى «ئات ياغاچ» دېگەن بولمىغاندەك ئەقەللىي ساۋات). «شىر تاش» ئاتالمىسىنى بىز چاغاتاي تىلى گرامماتىكىسى بويىچە تۈزۈلگەن پارسي ئىزافەت دەپ چۈشىنىيلى دېسەك، ئۇ ھالدا مەزكۇر ئاتالما «شىررى تاش» ياكى «شىرى تاش» بولۇشى كېرەك ئىدى.

«تەرىبىيە كۆرمىگەنلەر» دە تىل جەھەتتىن كەتكۈزۈپ قويغان تەرەپلەر خېلى بار، مەن ھەربىر مەسىلە ئۈستىدە كونكرېت توختالمايمەن. «تەرىبىيە كۆرمىگەنلەر» دىكى بۇ خىل ئەھۋاللارنى ھەرگىزمۇ كەچۈرۈشكە بولمايدۇ.

«تەرىبىيە كۆرمىگەنلەر» ھەققىدە يەنە شۇنى كېسىپ ئېيتىلايمىزكى، بۇ يېزىلما ھايات مەنتىقىسىگە زادىلا ئۇيغۇن ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ يەردىكى — ھاياتنىڭ ئۆزى ئىنسانىنىڭ مەنپەئىتى، مۇرەككەپ ھېس - تۇيغۇسى، چۈشەنچىسى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ئۆزگىچە بىر دۇنيا. بەدىئىي ئەدەبىيات يارىتىقان ئىنسانىي ھايات دۇنياسى ئەنە شۇ ئۆزگىچە دۇنيانىڭ ھايات مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن ھالدا تېخىمۇ يارقىن مەركەزلىشىشى، شۇڭا ئۇ ھەرگىزمۇ «تەرىبىيە كۆرمىگەنلەر» دىكى ئۇچ شەخسنىڭ ئادەتتىكى جىسمانىي پائالىيەتلىرى ئاساسىدا يورۇتۇپ بەرگىلى بولمىغان نەرسە ئەمەس. ئاپتورنىڭ ئۆز پېرسوناژلىرىنى ئۆزى قوپۇپ تىللىشى بىلەن يورۇتۇپ بەرگىلى بولمىغان نۇقتىمۇ ئەمەس. ئاپتور مانا شۇ ئادەتتىكى ئۇقۇم چۈشەنچىسى دائىرىسىدىن چىقالمىغاچقا، تولىمۇ كۈلكىلىك ھالدا ئۆز پېرسوناژلىرىنى ئۆز تىلىدا «ئۇلارنىڭ كاللىسى ئادەملەرنىڭكىگە ئوخشاش بولغىنى بىلەن تەرىبىيە كۆرمىگەچكە ئىشلىمەيتتى» دەپ، «مەكتەپتە ئوقۇمىغانلار تەرىبىيە كۆرمىگەنلەر بولۇپ ئۇلارنىڭ كاللىسى ئىشلىمەيدۇ» دېگەن بىمەنە مەنتىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. بىزگە

مەلۇمكى، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئۇچ بۇيۇك ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئۆلمەس نامايەندىلىرى، بولۇپمۇ بىرىنچى، ئىككىنچى ئويغىنىش (گرېتسىيە مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىش دەۋرى) نىڭ، گويا ئاسماندىكى يۇلتۇزلارغا ئوخشىشىدىغان ساناقسىز نامايەندىلىرى-نىڭ ھېچقايسى بىرى بىز دەۋاتقان بۇگۈنكىدەك مەكتەپلەرنىڭ يۇزىنى كۆرگەن ئەمەس. دېمەك، ھايات مەنتىقىسىگە زادىلا باب كەلمەيدىغان ئاپتور يەكۈنى ئوقۇرمەننى قىلچە قايىل قىلالمايدۇ.

ئەخمەتجان ئىمىن ئۆز ماقالىسىدە «ھېمىت، رىشىت، راخمانەدەك ياشلار ھازىرمۇ بارغۇ. . . (تەرجىمە كۆرمىگەنلەر) ھېكايىسىدىكى ۋەقەلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يۈز بەرگەن ھەمدە يۈز بەرمەكتە، شۇڭا ھېكايە ھايات مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن» دەيدۇ.

خوش، ئەمىسە بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ھايات مەنتىقىسى دېگەن زادى نېمە؟ بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ھايات مەنتىقىسى — كىشىلەرنىڭ مۇرەككەپ ھېس - تۇيغۇلىرىدىكى تېخى ئوقۇرمەن ھېس قىلىپ بولالمىغان، لېكىن بارلىقتا مەۋجۇت بولغان (ئوقۇرمەننى قايىل قىلالايدىغان) مەنۋى ئالاھىدىلىك ۋە پىسخىك خاسلىقنىڭ تىپىكلەشكەن شەكلىدۇر. شۇڭا ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولغانلىقى نەرسە ۋە ئادەم بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ھايات مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن بولالىشى ناتايىن. مۇبادا شۇنداق بولسا ئىدى، خەۋەر ۋە ئاخباراتچىلىق بۇ ۋەزىپىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئارتقۇرغان بولار ئىدى. ئادەتتىكى ئاخبارات خەۋەرچىلىكى بەدىئىي ئەدەبىيات يارىتقان ھايات مەنتىقىسى ۋەزىپىسىنى ئارتقۇرۇش شەرىپىگە مۇۋەپپەق بولالمايدۇ. ئەخمەتجان ئىمىن مانا شۇ نۇقتىنى چۈشەنمىگەچكە يۇقىرىقىدەك قاراشنى ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي تونۇشى ئاساسىدىلا ئوتتۇرىغا قويۇپ قويغان.

ئەخمەتجان ئىمىن ماقالىسىدە يەنە ئاپتورنىڭ، ئىككى ناتونۇش ئادەمنىڭ تىلىدىن بەرگەن «ياش بالىدى، ۋاي يامان بوپتۇ.»،

«بىچارە ئايسىخانغا ئەلەم بولدى ـ دە» دېگەن ئوقۇرمەنگە ھېچقاندا چە تەسىر قىلالمايدىغان ئىككى ئاددىي جۈملىگە ئېسىلۋېلىپ، «پاجىئەلىك تەقدىرگە بولغان ئېچىنىش ئىپادىلەنگەن» دەيدۇ. شۇنى بىلىڭكى، بەدىئىي ئەسەردىكى پېرسوناژ تراگېدىيىسىگە، پاجىئەلىك تەقدىرىگە بولغان ئىنسانىي ئېچىنىش تۇيغۇسى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئوخشاشلا ئاشۇ مۇھىتقا سۆرەپ كىرەلىشى، ئەسەردىكى باشقا پېرسوناژلارنىڭ ئىنسانىي ئېچىنىش تۇيغۇسى بىلەن تۇيغۇجەھەتتىن ھەمشېرىك قىلالىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچى شۇ دەرىجىدە ئىقتىدارلىق، ماھىر ۋە تالانتلىق بولۇشى كېرەككى، ئوقۇرمەننى ئاشۇ پېرسوناژلار بىلەن تەڭ ھەسرەت چەكتۈرەلىسۇن، بۇنداق ھال بەدىئىي ئەسەردە شۇ دەرىجىدە ئىپادە قىلىنىشى كېرەككى، ھەتتا يازغۇچىنىڭ ئۆزىمۇ ئاشۇ پېرسوناژلىرى ۋە ئوقۇرمەنلىرىگە ئوخشاشلا ئېچىنىش تۇيغۇسى دېڭىزىغا غەرق بولسۇن. بۇ ھەقتە ئا. پ. چېخوف شۇنداق دەيدۇ: «ھېكايە ئۇستىدە يېغلاش، ئاھ ئۇرۇش مۇمكىن. ئۆز قەھرىمانلىرىڭىز بىلەن بىللە ھەسرەت چېكىشىڭىز مۇمكىن. مېنىڭچە، بۇنى شۇنداق قىلىشىڭىز كېرەككى، ئوقۇغۇچى سېزىپ قالمىسۇن... ئومۇمەن ئۆز قەھرىمانلىرىڭىزنى سۆيۈڭ، لېكىن بۇ ھەقتە ھەرگىز ئۇنلۇك گەپ قىلماڭ.»①

دېمەك، شۇنداق ئىكەن، يۇقىرىقى ئۇ ئىككى ئاددىي جۈملە قانداقمۇ ئىنسانىي ھاياتنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرگە، تراگېدىيىسىگە نىسبەتەن ئېچىنىش تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىسۇن؟! ئۇنىڭ ئۈستىگە «تەربىيە كۆرمىگەنلەر»نىڭ تۆتىنچى بۆلىكىدىن ئاشۇ ئىككى ئاددىي جۈملىدىن باشقا، يېرىم بەت سەھىپىنىڭ ھەممىسى، مەھەللە ئەھلىنىڭ «ئەسكىلەردىن قۇتۇلۇپتىمىز» دەپ قىلغان تەنتەنىسى، تەنتەنە قوشاقلىرى ۋە خۇلا-

① «مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، 12 ـ بەتكە قارالسۇن.

سه- يەكۈنلىرىگە بېغىشلانغان تۈرسا، بۈنى يەنە قانداقلارچە ئۇلار- نىڭ ئىنسانىي ھايات تراگېدىيىسىگە ئېچىنىش تۈيغۇسى دېگىلى بولىدۇ؟

بۇلارنىڭ ھەممىسى ھېلىمنىياز قادىرنىڭ «تەربىيە كۆرمە- گەنلەر» نىڭ ئاخىرىدا جاكارلىغان سىياسىي چۈشەنچىسى بىلەن رېئاللىقتىن ئالغان، پىشمىغان، يۈزەكى ھېس - تۈيغۇسىنىڭ بىرلىشىشىدىن كېلىپ چىققان پاجىئەدۇر.

ئەخمەتجان ئىمىن ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا يەنە مۇنداق دەي- دۇ: «يولداش ھېلىمنىياز قادىر... كەڭ ياشلارنى كىچىكىدىن باشلاپلا ياخشى تەربىيىلىنىشكە، ئەتراپلىق بىلىم ئېلىپ، ئەدەپ - ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك بىر ئەۋلاد كىشىلەردىن بولۇپ چىقىشقا ئۈندىگەن.»

«تەربىيە كۆرمىگەنلەر» دە ئەسلىدە شۇنداق ئىستەك، شۇن- داق ئارزۇ مەقسەت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئوقۇرمەنلىك پىنھان قەلب دۇنياسىغا تۈيدۇرماي كىرەلەيدىغان قۇدرەتلىك بە- دىئىي ھاياتىي كۈچتىن مەھرۇم بولغاچقا، ئوقۇرمەن ئۇچۇن خۇددى بىر سىياسىي ماقالە ۋە ئاخبارات خەۋىرىگە ئوخشاشلا يېزىلما بولۇپ چىققان.

ئەۋلادلارنىڭ بىلىملىك، ئەدەپ - ئەخلاقلىق بولۇشىنىڭ مۇھىملىقى ۋە قىممىتى توغرىسىدا، بۇنىڭدىن ئونلارچە ئەسىر ئىلگىرىلا پەخرىمىز، بۇيۇك مۇتەپەككۇر ئەخمەت يۈكنەكى «ئەتە- بەتۈل ھەققانىيلىق» ناملىق ئۆلمەس ئەسىرىدە ئاجايىپ جىلۋىدار تىل بىلەن ئالەمشۇمۇل تەپەككۇر دۇردانىلىرىنى يېزىپ قالدۇرغانىدى:

سۆڭەككە بىلىگتەگ ئەرەنگە بىلىگ
ئەرەن كۆركى ئەقىل ئول سۆڭەكنىڭ بىلىگ،
بىلىگسىز يىلىگسىز سۆڭەكتەگ ھالى،
يىلىگسىز سۆڭەككە سۇنۇلماس ئەلىگ (قول).

«سۆڭەكنىڭ قىممىتى يىلىكىدە بولغىنىغا ئوخشاش، ئادەم-
نىڭ قىممىتىمۇ بىلىمىدە، بىلىگىنىڭ (بىلىمسىز دېگەن مەنىدە،
مەكتەپتە ئوقۇمىغان دېگەن مەنىدە ئەمەس) خۇددى يىلىگسىز
سۆڭەككە ئوخشاش قىممەتسىز بولىدۇ» دەيدۇ ئۇ. ئۇ يەنە ئەر-
دەملىگ (ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق) بولۇش ھەققىدىمۇ ئوخشاشلا قىم-
مەتلىك تەپەككۇر دۇردانىلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. مانا بۇ
ئەقىل دۇردانىلىرى ئوقۇغۇچىنى قايىل قىلالايدۇ. چۈنكى بۇ
دېداكتىك ئەقلىيە مىسرالىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى شۇ يەردىكى،
ئۇ شېئىرىيەت مۇھىتىدا مەيدانغا كەلگەن يۈكسەك بەدىئىي تەپەك-
كۇر بىلەن سۇغىرىلغان. ئەمدى پروزىدىمۇ ئوخشاشلا يۈكسەك
بەدىئىي تەپەككۇر، جەزبىدار تىل، ئوقۇرمەنگە تېخى مەلۇم بول-
مىغان جىلۋىدار ھاياتىي كارتىنىسى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. ئەگەر
ئۇنداق بولمىغاندا ماقالە ئىگىسى دېگەندەك مۇخبىرلارمۇ ئاجايىپ
«بەدىئىي ئەسەر» يازغۇچىلىرى بولار ئىدى.

«تەربىيە كۆرمىگەنلەر» گە ئەخمەتجان ئىمىنىدەك باھا بېرىش
بىزنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. مىللىي ئەدەبىياتىمىز جانلىنىش
(ئۇقۇم دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن) دەۋرىگە قەدەم قويغان
مەزگىلىدە، ئۇنىڭغا ئاشۇ نەزەرىيىۋى ساۋاتىمىز بىلەن مۇئامىلە
قىلىش، ئۇنىڭ تېخىمۇ گۈزەل كېلەچىكى ۋە تەرەققىياتىغا نىس-
بەتەن ئىشەنچسىزلىكىمىزنى ئىپادىلەپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ
ئىلگىرىلىشىگە توسالغۇلۇق قىلغانلىق بولىدۇ.

ئىدىئولوگىيىگە تەۋە بولغان ھەممە فورماتسىيە، جۈملىدىن
بەدىئىي ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ مەنبەسى ۋە تەسىر كۈرسىتىش مۇد-
دىئاسى (ئۆزگەرتىش مۇددىئاسى) جەھەتتىن بىرلا نۇقتىغا، يەنى
ئوبيېكتىپ بارلىق (ئىنسان ۋە جەمئىيەت) نۇقتىسىغىلا مۇراجە-
ئەت قىلىدۇ. مىللەت ئۇقۇمى، مىللىي ئاڭ، مىللەت كاتېگورە-
يىسىدىن ھالقىپ كەتكەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئەدەبىيات
ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرى، ھازىرقى ۋە كېلەچەكتىكى پاجىئەسى

ئۇستىدە ئويلانسا، مىللىي ئەدەبىيات مۇقەررەر ھالدا مىللەتنىڭ تەقدىرى، مىللىي ئەقىدىسى، ئەخلاق ئۆلچىمى ۋە پاجىئەسى ئۇستىدە ئويلىنىدۇ. ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مىللىي ئېڭى، ئىچكى دۇنياسى، مەنىۋى قىياپىتى، ئىخلاق قاراشلىرى، ئارزۇ - ئۇمىدلىرى، گۈزەل ئەقىدە ئىستەكلىرى ئۇنىڭ ئۆزىگە- خاس بولغان مىللىي روھىنىڭ پۈتۈن ھاياتىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا ھەرقانداق بىر مىللەت يازغۇچىسى ئۆز مىللىتىنىڭ مەزكۇر نۇقتىلىرىدىكى ئىدىيىۋى قاتلاملىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشى بىلەن بىر بولۇپ يۇغۇرۇلۇپ كەتمەيدىكەن، ئۇ ھېچنېمە دېمەي تۇرۇپ ھەممە نەرسىنى ئۆز خەلقىگە سەزدۈرەلمەيدۇ.

چىڭغىز ئايتماتوفنىڭ «ئاق پاراخوت» قىرغىز مىللىي ئەدەبىياتى تۈپرىقىدا مەيدانغا كەلگەن مۇنەۋۋەر مىللىي بەدىئىي ئەسەر بولالىشىدىكى سەۋەبمۇ، ئۇنىڭ دەل شۇ تەرەپلەرنى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلالىغانلىقىدىندۇر. «مۆمۈن بوۋاي» ئوبرازىنىڭ بىزنى شۇ قەدەر ئۆزىگە جەلپ قىلالىشىدىكى سىر شۇ يەردىكى، مەزكۇر ئوبراز قىرغىز خەلقىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان مىللىي ھاياتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى دائىرىسىدىلا يارالغان مۆمۈن بوۋاي بولغانلىقىدا، خالاس! يازغۇچى بۇ ئەسەردە مۆمۈن بوۋاي ئوبرازىدىغا چېتىشتۇرۇپ ياراتقان ئۇنىڭ كۆيئوغلىنىڭ ئوبرازى، بىزگە، ئۆز مىللىتىمىزدىن چىققان ھېمىت، رىشىت، راخمانلاردەك ئادەملەرنى قانداق ئوبرازلاشتۇرۇش ھەققىدە ناھايىتى ياخشى ئۇلگە كۆرسىتىپ بېرىش قىممىتىگە ئىگە. بىز مىللىي ئەدەبىياتىمىزنى كەلگۈسىدە دۇنياغا يۈزلەندۈرىمىز دېگەن يۈكسەك غايىنى كۆڭلىمىزگە پۈكۈشىمىز لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگونىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى ۋە شائىرى ماۋدۇن ئەپەندىنىڭ «ھېكايە يازىدىغان كىشى تەنقىق قىلماقچى بولسا «ئادەم» نى تەنقىق قىلىشى كېرەك»[1] دېگىنىدەك

① «مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئەدەبىيات ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، 11 - بەتكە قارالسۇن.

دەك، مىللىتىمىز كىشىلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىگە تەۋە تولغان ھەممە نۇقتىلارنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىشىمىز، ئۆگىنىشىمىز تولىمۇ زۆرۈر. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» دىكىدەك «ھايات مەنتىقىسى»نى يېزىشتىن خالىي بولالايمىز.

مەن يەنە سۆزۈمنىڭ ناھايىتىدە شۇنىمۇ دەپ قويايكى، يۇقىرىقى بەدىئىي ئەدەبىيات ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغانلىرىم بەدىئىي ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدىكى ناھايىتى ئەقەللىي ساۋاتلار، «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھەققىدە ئەسلىي بۇنداق مۇلاھىزە قىلىشنىڭمۇ ھاجىتى يوق ئىدى، ئەخمەتجان ئىمىن چۈشەنمىگەن مەسىلىلەر- نىڭ جاۋابسىز قېلىشىنى خالىمىغىنىم ئۈچۈنلا شۇنداق مۇلاھىزە قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. بىرەر پارچە ئەسەر ئۈستىدە خىلمۇخىل قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە بۇ ھەقتە مۇئەييەن نەزەرىيەۋى ئاساسىمىز بىلەن ئىلمىي يوسۇندا مۇنازىرە ئېلىپ بېرىش ناھايىتى ياخشى ئەھۋال. ئىشىنىمەنكى، بۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزنىڭ گۈللىنىشى ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت سەۋىيىمىزنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە بولغان پايدىسى ناھايىتى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەتجان ئىمىن ۋە باشقا قىزىققۇچىلارنىڭ «تەربىيە كۆرمىگەنلەر» ھەققىدە مېنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلىرىمغا قارشى قاراشلىرى بولسا يەنە ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇلاھىزە قىلىشىنى سەمىمىي قارشى ئالىمەن.

1992 ـ يىل 20 ـ يانۋار

پىنھان قەلب سىزغان سۈرەتلەر

(ئوبزور)

قارا، ئالدىڭدا قۇياشقا قاقلىنىپ ياتقان قىرغاق. بۇ قىرغاق بىزنىڭ ئەجدادىمىزدىنمۇ قېرى ۋە قەدىمىي. ئۇنىڭ قەدىمىيلىكىگە سەن ئۆزۈڭنىڭ قىسقىغىنە مۇنۇ ئىككى كۈنلۈك ھاياتىڭنى سېلىشتۇر. ئەمدى سەن نېمە؟ سەن بىر كۆچمەن، سەن بىر كارۋان. سەن قىرغاقسىز قالدىڭ، قىرغاقسىز كەتتىڭ، ئەمما ئاشۇ قىرغاق ھېچ ۋاقىت كىشىسىز قالمىدى. چۈنكى بۇنىڭدىكى زۇمرەت كۆل بېلىقسىز قالمىدى. بۇ نېسىۋە ئاتاڭنىڭ، سېنىڭ ئەپىس قۇشلىرىڭلارنى ئەركىن پەرۋاز قىلدۇرۇپ كەلدى. بۇ نېسىۋە بەش بارمىقىڭلارنىڭ يۇمۇلۇشىغا ئىمكان بەرمىدى. ئوغۇلۇڭ ۋە نەۋرەڭدىمۇ ئەھۋال خۇددى شۇنداق. قىزىق، بىز شۇ قىرغاقنىڭ بەرگىنىنى ئالدۇق، ئالغاندا بىر مەسىلە كېلىپ چىقتى. ئۇ نېسىۋە بۆلۈشۈش مەسىلىسى ئىدى. ئەپىس قۇشلىرى بارلىق مەئىشەت دەرەخلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۈستىگە قونۇپ ئۇلگۈردى، بەش بارماق ئۇنىڭغا بويسۇندى. ئىنساپ بۇرکۈتلىرى ئىنسانىي قەلبلەرنى تولىمۇ تەشنا قىلدى. ناھايەت نېمە بولدى؟ تەمە تاشلىرىدا ئەزىز باشلار يارا بولدى. ئىنسانىڭ بۇ ھايات كومپىدىيىسىنىڭ ئۆزى بىر ھېكمەت. بۇ ھېكمەت مۇنداق مىسرالاردا قارار تاپتى:

. . . . . .

بۇگۈن كەلسەم قەدىم قىرغاق يەنە شۇ ھالدا، شۇ ھالدا، نېچۈك بىر زىلزىلە تاپماس سەھەرلەپ قايتا قىچقارماق؟

زورايدى جۇش ئۇرۇپ مەخرەج، ئىتائەت سۇندى پىنھاندا، غەيۇر ئەتتى گىرىمسەن يولدا مەنزىللەرنى ئاڭقارماق.

قەدىمىي قىرغاق يەنە شۇ ھالدا، دەپ ھەسرەت چېكىدۇ شائىر — ئەمما نېمە ئۈچۈن سەھەرلەپ قايتا قىچقىرىشمۇ ھېچ-قانداق ئىنكاس پەيدا قىلمايدۇ؟ . . . خەيرىيەت مۇشۇنداق مېڭىر-ۋەرسۇن، بۇ ئۆزىنىڭ يولى دەيلى. لېكىن ئەي ئىنسان بالىسى، غەپلەتتىن كۆزۈڭنى ئاچقىنكى، مەخرەج بارغانچە زورىيىۋاتىدۇ. مانا تراگېدىيە، مانا قىيامەت قايىم، مانا دەھشەت! پىنھاندىمۇ ئىتائەت سۇندى، چۈنكى گىرىمسەن يوللاردا مەنزىلنى ئاڭقرماق ئاسانمۇ؟ ئەلۋەتتە بۇ مەنزىلنى شائىر ئاڭقىرىدۇ. ئۇ شۇنداق قىلىشى كېرەك. ئۇ مەنزىل پۈتۈنلەي مۇشكۈلات بىلەن تولغان جەبرى مەنزىلى. شائىر قىسمەت ئادىمى. ئۇنىڭ بارلىقى، كەچ-مىشى، قىلغان ـ ئەتكىنى، تۇرغان ـ كۆرگىنى ھەم ئۇنىڭ تىنىقى پۈتمەس قىسمەت ئىچىدە بولىدۇ. ئۇ قىسمەت ئىچىدىن ھېكمەت تاپىدۇ، مەنزىل جانانىنىڭ جامالىنى كۆرىدۇ. ئۇ بارلىق ئىزگۈلۈك، خۇشاللىق، شادلىق ۋە ئاسايىشلىقنى ئەنە شۇ يەردە كۆرىدۇ. بىلسەك، كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ شاھانە زەر تون-لارنى يىراقتا چۆرۈپ تاشلاپ مۇبارەك كۆلاھ جەندىلەرگە ھېرىس-مەن بولۇشنىڭ سىرى دەل مۇشۇ يەردە ئىدى. مۇشۇ بىر ھەقىقەتنى بىز تولۇق ۋە ئەتراپلىق ئۆگىنىپ، ئۆزلەشتۈرۈپ يەتسەك ئىدۇق، ئۇ چاغدا ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئالەمشۇمۇل شۆھرە-تىنى يەنە قايتا نامايان قىلىش شەرىپىگە مۇۋەپپەق بولاتتۇق.

تارىخ ھۆكۈمى شۇنداقكى، جەبرى مەنزىلى ھامان ئىنسان بالىسىغا كەڭ ئېچىقلىق. ئۇنىڭ قوينىدىن ھەركىم ئۆز نېسىۋە-سىنى تاپىدۇ. شۇڭا ئۇ مەنزىل مەڭگۈ قېرىمايدىغان ياش يول-دۇر! شۇنداق بۇ يول مەڭگۈ ياش يول. بۇ يول سەپىرىدە بېلىنى مەھكەم باغلىغۇچى جەسۇر كىشىگە غېرىبلىق، مىسكىنلىك،

يالغۇزلۇق، ئىزتىراپ دەردلىرى ھەرگىزمۇ يېقىن يولىيالماس.

. . . . . .

بۇزۇلدى جەڭ بىلەن ۋىل - ۋىل، يېتىلدى سەبرىلەر پۇختا،
ھېرىقماس ھۆكۈمى چىڭ تارىخ مۇقەررەر يولنى ئاچقاندا.
گىياھلار نازى نۇر تۆكتى ئېچىلغان دەشتە ياش يولغا،
چىگىپ مۇسكۇل ۋۇجۇدلاردىن غېرىبلار دەردى قاچقاندا.

لېكىن، گۈزەل قەلب ئىگىلىرىدە بىغۇبار ئېتىقاد ۋە ئىنسانىي ئىشق دەردى بولىدۇ. بۇ ئېتىقاد، بۇ دەردلەردىن مۇستەسنا قەلبىنى سەن ھەقىقىي ئىنسانىي پەزىلەتلەرنىڭ ھېچقانداق سەھىپىسىدە كۆرەلمەيسەن. شۇڭا بىزنىڭ كلاسسىكلىرىمىز بۇ نۇقتىنى ئەڭ يۇكسەك بەدئىي پەللىدە يورۇتىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ نۇقتىنى ئۇلار ئىلمىي تاكامۇللۇق' بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىدۇ. باشقىسىنى قويۇپ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىگە مۇراجىئەت قىلايلى: . . . كۆرۈپ تۇرغىنىمىزدەك «فەرھاد - شېرىن» داستانىدا فەرھاد پادىشاھلىقتىن ھەتتا جېنىدىن ۋاز كېچىپ ئىشق يولىغا كىرىدۇ. فەرھاد شەرقنىڭ ئەڭ ئېسىل ئىنسانىي سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە تولۇق مۇجەسسەملىگەن ئوبراز. ئۇ ئىنتايىن بىلىملىك ۋە ئىنتايىن كەمتەر، ئىنتايىن ساھىبقىران ھەم باھادىر، ئىنتايىن مەرد ۋە ئاق كۆڭۈل. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي فەرھاد ھەقىقىي ئىشق (ھەقىقىي مەجاز - خاراكتېر ئىشقى) قا مۇپتىلا بولۇشتىن بۇرۇن ئۆز ئاتىسىنىڭ خەزىنىسىدە «ئىسكەندەر ئەينەكى» نى كۆرۈپ، ئەينەكنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە يۇنانغا بېرىپ يۇنانىنىڭ بۇيۇك پەيلاسوپى سوقرات (مىلادىيىدىن بۇرۇن 469 — 399 - يىللاردا ياشىغان بۇيۇك ئالىم ۋە پەيلاسوپ، ئارىستوتېلنىڭ ئۇستازلىرىدىن بىرى) تىن ئىلىم ئۆگىنىدۇ. تېخىمۇ دىققەتكە سازاۋەر قىزىق يېرى، فەرھاد ئەھرەمەن دۇنىنى

يەڭگەندىن كېيىن ئۇنىڭ خەزىنىسىدىن ئىسكەندەر تىلسىملىرى-
نىڭ سىرىنى يېشىش ئۈسۇللىرى يېزىلغان بىر پارچە كىتابقا
مۇيەسسەر بولىدۇ. بۇ ئادەتتىكى بىر پارچە كىتاب ئەمەس.
ئەلىشىر نەۋائى بۇنى ئادەتتىكى ۋەقەلىكلەر تىزمىسى قاتارىدا
يېزىۋاتمايدۇ. بەلكى بۇنى ئۇ، شەرققە ئۆتكەن دەسلەپكى ئويغە-
نىش دەۋرىنىڭ ئىلمىي جەۋھىرى تىمسالىدا ئەڭ يېغىنچاق كار-
تىنىدا يېزىۋاتىدۇ. دېمەك، بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا بۇ
كىتاب — ئېتىقاد، ئىشق ھەقىقىتى ئىدى، فەرھاد شۇنىڭ ئۈ-
چۈن مەجازى جاناننىڭ ۋەسلى يولىدا بىستون تېغىنى كۆكۈم -
تالقان قىلىپ تاشلايدىغان ئىرادىگە كېلىدۇ:

نېمىشقا تاشلىسۇن گۈرجەك ئاداقچى چوققىدا فەرھاد،
سىيرىلدى پەسكە قارلىق تاغ ئوتۇمغا ئوت تۇتاشقاندا.
نېچۈن مەجنۇن يۈرەر چۆلدە بۇلاقلار چىللىسا پات - پات،
ۋىسالدىن چاقنىغان نۇرلار چېقىپ كۆزلەر قاماشقاندا.

ھەقىقىي شائىرنىڭ قەلبىدە ئاجايىپ بۇيۇك تەۋرەنمەس بىر
مۇنار قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئۇ — ھەقىقەت مۇنارى. شائىرنىڭ
قەلبىدە بىر تەڭداشسىز ھارارەت كۆيىدۇ، ئۇ — ساپ ۋە سەمە-
مىي ئېتىقاد، ئىشق يالقۇنى. ھەقىقىي شائىرنىڭ قەلبىدە ھەر
دەقىقە بىر چۇقان كۆكۈل مۇلكىنى ئەسىر قىلغان، ئۇ —
ھەقىقەت مۇنارىنىڭ ساداسى، ۋىجدان چۇقانى. ئىشق مەملىكىتى-
دە شائىر بىر مەجنۇن. مەجنۇن كىم؟ مەجنۇن ئەلىشىر نەۋائى-
نىڭ «لەيلى - مەجنۇن» داستانىدىكى ئەڭ گۈزەل، ئەڭ سۆيۈمە-
لۈك سىيما. مەجنۇن نەق قەپىسىنى تولۇق تەرك ئەتكەن پاكىز
ئەركىن روھىيەت ئىگىسى. شۇڭا مەجنۇنغا ھەممە، باغمۇ، تاغ-
مۇ، كۆلمۇ، چۆلمۇ، بازارمۇ، مازارمۇ بەربىر ئوخشاش.
راست، ئۇ چاڭقىغان، چاڭقىغاندىمۇ مەنىۋى بۇلاقلارغا تەشنا

بولۇپ چاڭقىغان. چۈنكى ئۇ ھەقىقىي ئىنسان ئىدى.
شائىر يۇقىرىقى مىسرالىرىدا ئەنە شۇ پىكىرلەرنى ئوقۇرمەن ئالدىغا تاشلايدۇ. ئوقۇرمەنلەرنىڭ خىيال قۇشلىرى ئەلىشىر نەۋائى تەلقىنلىرىنىڭ شېرىن ھېكمەت مېۋىلىرى مەي باغلاپ پىشقان باغلىرىغا قونغاندا، غەزەلنىڭ داۋامى مۇنداق يېشىمگە ئورۇن بېرىدۇ:

تونۇشتۇم مۇشكۈلات بىرلە تىنىمسىز ئوت - ئىشق ئىزدەپ،
تويۇنغان تاڭ زېمىنگە باغرىدىن ئوت - قاننى چاچقاندا.
تىلەكتىن تاغ ياساپ ئۆتتۈڭ، قۇچاقلا ماگمىنى تۇرگۈن،
پەلەمپەي بىل بىدار پىنھاننى يۈكسەككە ياماشقاندا.

ئەمدى شائىر تىنىمسىز ئوت - ئىشق ئىزدەپ ناھايەت مۇشكۈلات بىلەن تونۇشتى. ئۇ ئەمدى بارلىقىنى ئۆز خەلقى ۋە ئۆز خەلقىنىڭ قەلبى ئۈچۈن، تېخىمۇ يۈكسەككە ئىنتىلىشى ئۈچۈن ېيغىشلايدۇ، بۇ يولدا ئۇ پەقەتلا بىر پەلەمپەي بولۇشقا تەييار. بۇ پىكىرنى ئاپتور يەنە بىر غەزىلىدە تېخىمۇ چوڭقۇرلۇققا ئېلىپ كىرىدۇ. قارا، مۇنۇ ياڭراق، ئويناق ھەم جىلۋىدار مىسرالارغا:

. . . . . .
بۇلار تولغاق بىلەن ئالەمگە جان پەيدا، جاھان پەيدا،
تاپار ھەم ياش ئېرىپ تەن ئاقسا قىممەت بىرلە زەمزەملىك.
تالاشماي تەڭ بەھرە ئالغىن يېگانە شاھلىقىم ۋەيران،
ئاشۇ سەۋدا بىلەن كەتكەن ئاۋام گۈلزارىدىن جەملىك.

راست، ئىنسانىنىڭ نەپسى - بالاسى ئۈنى قايسى كويلارغا سالمىغان، قايسى سەۋدالار سەھنىسىدە ئوسسۇل ئويناتمىغان؟ ئاۋامنىڭ جەملىك گۈلزارىمۇ ئاشۇ سەۋدالار دەستىدىن خازان

بولغان.

بىزنىڭ ئىنسانىي سۈپەتلەر بابىمىزدا ھەسەتخورلۇقمۇ بەك يىرگىنىچلىك، يامان، چاكىنا ئىللەت. ئۇ ئىنسانلىق مېۋىلىرىگە چۈشكەن قۇرت. ھەسەت ئۇ شەيتانىي سۈپەت. چۈنكى ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىنى خۇدايىتائالا جەننەتكە مۇيەسسەر قىلغاندا، ھەسەت چوغىدا قىلدەك تولغانغان شەيتان لەئىن بۇغدايىنى يېگۈزۈپ ئۇلارنىڭ جەننەتتىن قوغلىنىشىغا سەۋەب بولغان ئەمەسمۇ!

كۆزۈمدىن ئوت ئېتىلدى دەل ھەسەتخور بام كۆتۈرگەندە، دېگەيمەن ھەم ئەزەلنىڭ يازمىشىغا ۋاھ! پىراقىكدىن.

شائىر بۇ غايىۋى پىراق دەردىدە پۈچىلىنىدۇ. ئۇ شۇنداق پىراقكى، جىمى پىراقلار ئۇ شاھانە پىراق ئالدىدا بارماقلىرىنى چىشلىشىپ قېلىشىدۇ. ھەتتا ئايمۇ بۇ پىراققا چىدىماي بۇلۇتلارغا ئوت ياقىدۇ:

پىراقلار چاينىدى بارماق نوپۇزلۇق شاھ پىراقىكدىن،
بۇلۇتلار ئەۋەتتى ئوت چىدالماي ماھ پىراقىكدى.

شائىر ئەمدى بۇ لىرىك مۇھىتتىن ئۆزىگە كۆچىدۇ. خۇددى ئەپسانىلەردىكى ئوت پۈركۈگۈچى ساماۋى ئەجدىھادەك شائىرمۇ تىلىدىن ئوت پۈركۈيدۇ. سەۋەب نېمە؟ سەۋەب — شۇ غايىۋى شېئىرىي ئوبراز ئىزدىن ماڭغان شائىر يەنە شۇ پىراق دەردىدە ئۆرتىنىدۇ:

گويا ئەجدىھا چىقارغاندەك ساماۋى ئوت تىلىمدا ئوت،
ئىزىڭ بويلاپ چېكەرمەن ئاھ، يۈتارمەن ئاھ پىراقىكدىن.

بارلىق يىرگىنىچلىك، ئىپلاسلىق ۋە پاسكىنىلىقنى پەقەت ئوت ئەكە ياخشى تازىلىيالايدىغان خاسىيەتكە ئىگە. شۇڭا ھەسەتنى ئىپلاس پاسكىنىلىققا تەققاسلىغان شائىر «پاكىز» غايىۋى دۇنيا ئىشقىدا ئۆرتىنىپ ئوت پۇركۇگۈچى ساماۋى ئەجدىھاغا ئايلىنىدۇ. بۇ يولدا شائىر يەنە ھەرنە بولۇشقا تەييار:

. . . . . .

بوۋاملار رەسمىنى بۇزدۇم قۇياشلار ۋەسلىنى كۆزلەپ،
ھېسابتىن ئۆچتى مەنزىللەر، ئېكىم جەڭگاھ پىراقىدىن.
ئېكىم جەڭگاھ، يولۇم چاقماق، ۋۇجۇدۇم گەرچە مىڭ پارچە،
كۆلەرمەن شاد، ئۆلەرمەن شاد، دېگەيمەن پاھ پىراقىدىن.

ئىنسانلىق نۇرلىرىنى جاھانغا سېخىيلىق بىلەن چاچقۇچى «قۇياش» نىڭ ۋەسلى ئۈچۈن شائىر ناھايىتى قەدىمىي زامانىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەجدادلارنىڭ رەسىم ـ قائىدىلىرىنى ھەتتا بۇزۇپ تاشلاشقا قادىر. بۇ يولدا شائىرنىڭ ئېكى جەڭگاھقا، يولى چاقماققا، ۋۇجۇدى مىڭ پارچىگە ئايلىنىدۇ. شۇنداممۇ شائىر يەنە خۇشال ئۆلۈشكە تەييار. نېمىشقا؟ چۈنكى ئۇ يەنە شۇ غايىۋى پىراقتا مۇپتىلا. خوش، مۇشۇنداق مەنىۋى قۇدرەت، تەڭداشسىز روھىي كۈچ يەنە قانداقلارچە مەنىۋى زەئىپلىكنىڭ روھىي زەبۇنلۇقنىڭ ئۈستىدىن غالىب كېلەلمىسۇن؟ بۇ يەردىكى روھىي زەبۇنلۇق — ھەسەتخورلۇقتۇر. ھەسەتخورلۇقنى تەربىيلىگۈچى ۋە ئۇنى يېتىشتۈرگۈچى «باغۋەن» پەقەت بىرلا، ئۇ — تەمەخورلۇق. شۇڭا شائىر مەزكۇر غەزىلىنىڭ تامامىغا مۇنداق مىسرالار بىلەن رەڭ بېرىدۇ:

قانائەت چوققىسىدىن تىك غۇلاپ چۈشتۈڭ بىھوش پىنھان،
ھەرەج تارتىپ بولۇپ قالدىم تىرىك ئەرۋاھ پىراقىدىن.

مېنىڭچە بەدىئىي ئەدەبىياتنى ھالاكەتكە يۈزلەندۈرىدىغان بىرلا سەۋەب بار، ئۇ بولسىمۇ بەدىئىي پىكىرگە قېلىپ ياساپ بېرىش ياكى بەدىئىي پىكىرگە نەزەريىۋى مىزان بەلگىلەپ بېرىش. ژانىر شەكىللىرىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق بولۇشى كېرەك. ئەمما مىللىي ئەدەبىياتنىڭ ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ئۆزى تاللاپ ئۇدۇملاشتۇرغان، مىللىي روھقا تويۇنغان خاس شەكلى بولىدۇ. شۇڭا ھەرقانداق بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىدىن ئالغان زوقى ھەرقانداق ئۆزگە مىللەت ئەدەبىياتىدىن ئالغان زوقىدىن چوڭقۇر بولىدۇ. ئېنىقكى، مۇزاتىنىڭ دۇنياۋى سىمفونىيىلىرىدىن زوق ئالالمىغان ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» كۇيلىرىگە مەھلىيا بولىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىياتتىمۇ ئەھۋال خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشتۇر.

غەزەل شەكلى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئىنتايىن نەپىس، جەزىبدار، مۇزىكىلىق بىر شەكىل. بىز ئەدەبىيات تارىخىمىزغا نەزەر سالساق بۇ شەكىلنىڭ قانچىلىك مىللىي ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ھېس قىلالايمىز. ياش شائىر مۇھەممەت خېۋىر يېقىنقى يىللاردىن بۇيان غەزەل شەكلىدە ئىجتىھات قىلىۋاتقان شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇنىڭ غەزەللىرىدىكى بەدىئىي پىكىر، ھېكمەتنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە كۈچلۈكلۈكى، لىرىكىلىق پەللىسى، مىسرالىرىنىڭ ئۇيناقلىقى مېنى خېلى ۋاقىتتىن بۇيان ئۆزىگە مەھلىيا قىلىپ كەلدى. مەن يېقىنقى ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى ئاختۇرۇپ، ئىزدەپ كېلىۋاتىمەن. ئەمما، ھەقىقەتنى ئېيتقاندا يۇقىرىقىدەك شەرتلىرى ھازىرلانغان شېئىرلارنى ئازدىن ئاز يولۇقتۇرۇۋاتىمەن.

مۇھەممەت خېۋىرنىڭ غەزەللىرىدە پىكىر ئادەتتىكى ئۇقۇم تېرمىللىرى كاتېگورىيىسىدىن ئاللىبۇرۇن ھالقىپ كەتكەن. بۇ پىكىرلەر يەنە كېلىپ تولىمۇ جىلۋىدار سەنئەت قۇچىقىدا جۇلالىنىدۇ. ئۇنىڭ غەزەللىرىدىكى ئوقۇغۇچىغا تويۇنغان ئېستېتىك

لەززەت بېرىدىغان نۇقتىمۇ دەل مۇشۇ يەردە. بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، شائىر مۇھەممەت خېۋىر غەزەللىرىدە خەلقىمىزگە ئەڭ تونۇشلۇق بولغان فولكلور موتىپ ئېلېمېنتلىرىنى دەل جايىدا مۇۋاپىق ئىشلىتىپ، ئەسلىي ھېكەمەتنى تېخىمۇ كۈچلۈك ھاياتىي ئۇنۇمگە ئىگە قىلىش جەھەتتە ئالاھىدە ئۇنۇم يارىتىلغان. مەسىلەن، مۇنۇ مىسرالارغا نەزەر تاشلىساقلا بۇ نۇقتا ئايدىڭلىشىدۇ:

. . . . . .

قىياس ئىمكان تاپالماس تىلسىماتقا تاق خىزىر بولدۇم،
چىغىر يول غەشلىرى ۋەيران، سېپىم تالماقلىرى ۋەيران.

بۇ يەردىكى خىزىر شائىرنىڭ ئۆزى. ئەسلىدە خىزىر بىزنىڭ كلاسسىك داستانلىرىمىزنىڭ موتىپلىرىدە ئاجايىپ بىر ساماۋى ھەم غايىۋى ئوبراز بولۇپ، ئۇ مەڭگۈلۈك ھاياتلىق سۈيى — «ئابىھايات» تىلسىمىغا بارالىغان بىردىنبىر سېيما. شۇڭا خىزىرلار بۇ دۇنيادا بىزگە بارلىق ھايات توسالغۇلىرىنى يېمىرىپ تاشلىشىمىزغا يار-دەم بېرىدۇ. ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا مەڭگۇ ياشايدۇ، يۇقىرىقى مىسرالاردا شائىر دەل ئاشۇ خىزىرغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. فەرھاد، مەجنۇن ئوبرازلىرىمىزمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشايدۇ.

شائىرنىڭ غەزەللىرىدىكى شېئىرىي ئوبرازلىقمۇ كىشىنى قايىل قىلىدۇ. بىزنىڭ كلاسسىك شائىرلىرىمىز ئەزەلدىن بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، قالتىس ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەنىدى. بىز ھازىرقى شېئىرىيىتىمىزدە مۇشۇ ئارتۇقچىلىقلارنى جارى قىلدۇرالمايۋاتىمىز. ئەدەبىيات سۆز سەنئىتى دېگەننى بىز مۇشۇ نۇقتىدىن چۈشىنىپ ئۆزلەشتۈرگەن بولساق توغرا بولار ئىدى. مۇھەممەت خېۋىرنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىدا ئوبرازلىق ئادەمگە ئۆزگىچە زوق بېرىدۇ:

چىقىپ پەشتاقتا ئويغاقلار ساداسىنى تارتمامسەن؟
چېقىن بىرله ناۋالىق يولغا تەشنانى قاراتمامسەن؟
. . . . . .
تەۋەللۇت سۇبھىسى بەرھەق سېنىڭ پەنجەڭدە ئەي جارجى،
بىخۇد پىنھانغا پەللەڭدىن ئاگاھ چالماڭنى ئاتمامسەن؟

مەن شائىر مۇھەممەت خېۋىرنىڭ يېقىندىن بۇيان ئېلان قىلىنغان بۇ غەزەللىرىدىن تولىمۇ سۆيۈنۈپ، بۇ غەزەللەرگە سىرتتا تۇرۇپ ئەمەس، بەلكى شۇ غەزەللەرنىڭ ئىچىگە ئۆزۈمنى تاشلاپ ھەقىقىي پاكىز سەنئەتكە تەشنا تۇيغۇلىرىمنىڭ ھېس قىلغانلىرىنى تەرتىپسىز بولسىمۇ دەپ ئۆتتۈم.

ئىزگۈ تىلەك

ھۆرمەتكە سازاۋەر ئۇستازىمىز ئابدۇكېرىم راخمان بىلەن ئابلىمىت سادىقنىڭ 60 ياشقا تولغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدىكى ئىلمىي مېھنەتلىرىنى قۇتلۇقلايمەن.

پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان 40 يىلغا يېقىن ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز خەلقىگە كۆپلىگەن يارامليق ئادەملەرنى تەربىيىلەپ بەردى، ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇستازىمىزنىڭ ئاساسلىق تۆھپىلىرى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدا گەۋدىلىنىدۇ:

بىرىنچى، ئابدۇكېرىم راخمان ھەقىقىي پروفېسسورلارغا خاس ئىلمىي ۋەزىن، تەربىيىلىگۈچىلەرگە خاس تىرىشچانلىق بىلەن ئىجتىھات قىلىپ، ھازىرغىچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلور بويىچە 12 نەپەر ماگىستىر ئاسپىرانت، بەش نەپەر دوكتور ئاسپىرانت تەربىيىلىدى ھەم تەربىيىلەۋاتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن رايونىمىزدا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر فولكلورى تەتقىقاتى بويىچە يۇقىرى ئوقۇش تارىخىغا ئىگە ئىختىساس ئىگىلىرى بولماسلىقتەك بوشلۇق تولدۇرۇلدى.

ئىككىنچى، ئۇستازىمىز ئابدۇكېرىم راخمان ئۆزۈن يىلدىن بۇيان كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ، تىرىشىپ ئىزدىنىپ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى ۋە ئۇيغۇر فولكلور تەتقىقاتى نەزەرىيىسىگە ئاساس سالدى. ئۇ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسلىرى»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى»، «ئۇيغۇر

فولكلورى ھەققىدە بايان» قاتارلىق يۇقىرى سەۋىيىلىك دەرسلىك كىتابلارنى يېزىپ چىقىپ، بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. ئۇ يەنە «يىپەك يولى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى كۆزنىكى»، «مۇقام پېشۋالىرى»، «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» قاتارلىق بىرمۇنچە كىتابلارنى يازدى. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، «قۇتادغۇبىلىگ»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئون ئىككى مۇقام» تەتقىقاتىغا ئائىت يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە 100 دىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، مۇشۇ ساھەلەر تەتقىقاتىدا قاراڭغۇ بولۇپ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنى ئىلمىي نۇقتىدىن يورۇتتى. بۇ لۇپمۇ ئۇنىڭ «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» ناملىق ئىلمىي ئەمگىكى ئۇيغۇر فولكلورى تەتقىقاتىدىكى تۇنجى ئىلمىي قۇرۇلۇش بولۇش سۈپىتى بىلەن مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارادا يۇقىرى باھاغا ئېرىشتى. بۇ ئەسەر باشقا دۆلەتلەردىمۇ نەشر قىلىنىپ، خەلقئارادىكى فولكلورشۇناسلارنىڭ ئالاھىدە ئېتىبارىغا ئېرىشتى.

ھازىر بىزدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ فىلولوگىيە كەسپىلىرىدە ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى ئوقۇتۇشى مانا شۇ دەرسلىكنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇر فولكلور تەتقىقاتى ساھەسى ئۆزىمىزدە بىر بوشلۇق بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. چەت ئەل ئالىملىرىدىن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە ئىزدەنگەنلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەمگەكلىرى پەقەت مۇشۇ ساھەدىكى ھادىسىلىك مەسىلىلەر ھەققىدىلا چوڭقۇرلۇش ۋە تونۇشتۇرۇش خاراكتېرى بىلەن چەكلەندى. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ۋە فولكلورىنى تەتقىق قىلىش، تەتقىق قىلغاندىمۇ ئۇنىڭ ئىنچىكە مەدەنىيەت قاتلاملىرىغىچە ئىلمىي رەۋىشتە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش، مېنىڭچە، يەنىلا ئۆزىمىزدىن چىققان مەسئۇلىيەتچان تەتقىقاتچىلارنىڭلا قولىدىن كېلىدۇ. چۈنكى بۇ ساھە تەتقىقاتىغا خام ماتېرىيال بولىدىغان مەدەنىيەت ئامىللىرى ھازىرقى خەلقىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىنىڭ

ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۆز ۋۇجۇدىمىزدىن تۆرەلگەن، ئۆز خەلقىمىزنىڭ قۇچىقىدا ئۆسۈپ كەن، ئۆز خەلقىمىزنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ، سۈيىدە ئاققان ئىزدەن گۈچلىرىمىزلا بۇرۇنقى ۋە بۈگۈنكى بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىمىزنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرى ئۇستىدە ئەتراپلىق ھەم چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزەلەيدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۆز تەتقىقاتچىلىرىمىز مىللىي پسىخىك تۈيغۇ جەھەتتىن ئۆز خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى قاتلاملىرىنى ۋە پسىخىك دۇنياسى كەلتۇرۇپ چىقارغان مەدەنىيەت تىندۇرمىلىرىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچلىرىنى بىرقەدەر چوڭقۇر چۈشىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى ھەققىدە ھازىرغىچە ئەڭ سىستېمىلىق ئىلمىي مېھنەتنى بىزنىڭ دەۋرىمىزدە پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان ۋۇجۇدقا كەلتۈردى دېسەك ئارتۇق كەتمەيدۇ، دەپ ئويلايمەن.

ئابدۇكېرىم راخمان خۇددى نۇرغۇنلىغان ساۋاقداشلىرىمغا ئوخشاش مېنىڭمۇ بىۋاسىتە ئۇستازىمدۇر. مەن ئۇستازىمىزنىڭ دەرسلىرىدىن ۋە ئىلمىي نەتىجىلىرىدىن كۆپ ئەقلىي مەنپەئەتكە ئېرىشكەنمەن. ھەتتا ئۇستازىمىزنىڭ تەۋسىيىسى ۋە ئىلھام بېرىشى بىلەن بەزى تېمىلار ئۇستىدىمۇ ئىزدەنگەنمەن. ئۇستازىمىزنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلور تەتقىقاتىنى باشلاپ بېرىشى، بىزگە يول ئېچىپ بېرىشى، ئەمدى ئويلىسام ناھايىتى زور خاسىيەتلىك ئىش ئىكەن. ھازىرقى ئەدەبىياتىمىز ئىككى مۇقەددەس ئەڭگۈشتەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش يولىنى تاپالمايۋاتىدۇ، ئۇنىڭ بىرى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى، يەنە بىرى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدۇر. بىزدە بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى ھېلىھەم ئىنتايىن ئاجىز دېيىش مۇمكىن. بۇنىڭدىن كېيىن بۇ جەھەتتە چوقۇم تېخىمۇ ياخشى نەتىجىلەر بارلىققا كېلىدۇ.

ئابدۇكېرىم راخمان ئىلمىي تەتقىقاتقا ئەستايىدىل ۋە ئىلمىي مۇئامىلە قىلىپ، قىممەتلىك ئىلمىي نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. مەسىلەن، ئۇنىڭ «ئوغۇز خاقان ۋە ئوغۇزنامە ئېپوسى ھەققىدە يېڭى مۇلاھىزىلەر» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 ـ يىل 3 ـ سان) ناملىق ماقالىسىدە بىزگە تاكى 80 ـ يىللارغىچە «ئوغۇزنامە» تەتقىقاتىدا ئايدىڭ بولماي كېلىۋاتقان بىرمۇنچە مەسىلىلەر يورۇتۇپ بېرىلدى. ئۇنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى ئومۇمەن ئەنە شۇنداق ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. يېقىندا مەن تۇركىيىلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى، ياش دوكتور كۇرتۇلۇش ئۆز تۆپچۇنىڭ «ئۇيغۇر ئاتا سۆزلىرى ۋە ماقال ـ تەمسىللىرى» (1992 ـ يىلى، ئىستانبۇل، تۇركچە نەشرى) ناملىق كىتابىنى كۆرۈپ چىقتىم. ئۇ ئۇيغۇر ماقال ـ تەمسىللىرى ھەققىدىكى نەزەرىيىۋى مۇھاكىمە قىسمىدا ئۇستازىمىز ئابدۇكېرىم راخماننىڭ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسلىرى» (مۇھەممەد زۇنۇن بىلەن بىللە تۈزگەن) ناملىق كىتابىنى ئاساسىي پايدىلىنىش مەنبەسى قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ (شۇ كىتاب 68 ـ بەت). دېمەكچىمەنكى، ئۇستازىمىزنىڭ ئىلمىي مېھنەتلىرى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا مۇشۇ ساھە تەتقىقاتى بويىچە خېلى زور تەسىرگە ئىگە.

ئۇچىنچى، ئۇستازىمىز ئابدۇكېرىم راخمان ئۇزۇن يىللار-دىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ ئەڭ زور مەدەنىي مىراسلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ نەشرگە تەييارلاپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ئۈچۈن مەيدان ھازىرلاپ بەردى. ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى تالاي قېتىم كېزىپ يۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى، ئۇيغۇر خەلق تېپىشماق-لىرىنىڭ بىر قىسمىنى خەلق ئىچىدىن يىغىپ نەشر قىلدۇردى. ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۇچ توپلا-

مىنى توپلاش، نەشرگە تەييارلاش ۋە تاللاش ئىشلىرىغا باشتىن-ئاخىر يېتەكچىلىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلقىمىزنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادەت ۋە فولكلورىنى ئۆگىنىپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلدى. ناھايەت پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان مۇشۇ ساھە تەتقىقاتى بويىچە بايراقدار بولۇپ كەلدى.

ھۆرمەتلىك ئۇستازىمىز، ئىقتىدارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەشكىلاتچىسى ئابلىمىت سادىق 40 نەچچە يىللىق ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتى جەريانىدا ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تىنىمسىز ئىشلەپ، خەلق مەڭگۈ ئۇنتۇپ كېتەلمەيدىغان تۆھپىلەرنى قوشتى. جامائەتچىلىك ئىچىدە يۈقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئۇستازىمىز ئابلىمىت سادىق ئۇزۇن يىلدىن بۇيان ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە مەمۇرىي، كەسپىي ۋە تەھرىرلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلەش جەريانىدا ياش قەلەمكەشلەرنى ۋە ياش مۇھەررىرلەرنى دەل ۋاقتىدا توغرا تاللاپ، تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەيىمىزدە باش چۆكۈرۈپ ئىشلەپ، تىنىمسىز ئەجىر قىلىۋاتقان كۆپلىگەن مۇھەررىرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى تەجرىبىلەرگە باي، نەزەر دائىرىسى كەڭ، كەسپىي ئىقتىدارى ۋە كەسىپ ئەخلاقى كامىل ئۇستازىمىز ئابلىمىت سادىق ئاكىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشىدىن ئايرىلالمايدۇ. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تۆھپىسىگە ھەممىمىز ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايمىز. ئۇستازىمىزنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك تۆھپىسى شۇكى، ئۇ يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان پۈتۈن رايونىمىزنىڭ ھەربىر ناھىيە ۋە قىشلاقلىرىنى دېگۈدەك كېزىپ ئايلىنىپ يۈرۈپ رايونىمىزدىكى ھەر-قايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق ئۇچ چوڭ مۇراسىنى توپلاش، رەتلەش، بېكىتىش خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ، مەملىكەتنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توپلاملىرى بويىچە ئاكادېمىك نۇسخىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەر قوشقان

تى. ئۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدە ئەڭ ئاكتىپ تەشكىللـ
گۈچىلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى،
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ساھەسىدە نۇرغۇن خەلقئارالىق
ۋە مەملىكەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى ئاكتىپ ئۇيۇشـ
تۇرغۇچىلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇستازىمىز ئابلىمىت سادىقنىڭ بۇ
جەھەتتىكى تۆھپىسىنىمۇ ئىنتايىن زور دەپىشكە بولىدۇ.

مەن ئالىي ھۆرمەتكە سازاۋەر بۇ ئىككى ئۇستازىمىزنىڭ
تېنىگە سالامەتلىك، ئىلمىي تەتقىقاتلىرىغا تېخىمۇ زور ئۇتۇق
تىلەيمەن!

ئورال ساداسی

تاتار خەلقىنىڭ پەخىرلىك ئوغلانى، مەشھۇر خەلقپەرۋەر ۋە مىللەتپەرۋەر شائىر ئابدۇللا توقاي چوۋاشستاندىن تارتىپ باشقىرتستانغىچە مەشھۇر بولۇپلا قالماي، چېبوكساردىن ئۇرۇمچىگىچە، ئورال تاغلىرىدىن تەڭرىتاغلىرىغىچە، ۋولگا بويلىرىدىن تارىم بويلىرىغىچە ئەكس سادا پەيدا قىلغان ئاجايىپ شائىر دۇر. ئۇنىڭ ساداسى ۋولگا ئورال بويلىرىدىن كاۋكازغىچە، ھەتتا گۈرجىستان، ئەزەربەيجانلاردىن ئۆتۈپ ئاناتولىيىگىچە يەتتى. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇنىڭ شېئىرلىرى مۇشۇ كەڭ زېمىنلاردىكى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىغا روشەن تەسىر كۆرسىتىپ ئۇلارنىڭ مىللىي ئەقلى، بەدىئىي تەپەككۇرىنى يەنە بىر قېتىم غىدىقلىدى. ئۇ ئاجايىپ بىر تالانت ئىگىسى ئىدى. بالىلىق چاغلىرىدىلا ئاجايىپ شېئىرلارنى يېزىپ غۇنچىلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا چەكسىز كۈچ - قۇدرەت ئاتا قىلغۇچى ئىلھامبەخش تۈيغۇلارنى بەرگەن. ئابدۇللا توقاينى سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان قازانلىق ئوردىئانوس پروفېسسور، دوكتور، ئۈيغۇرشۇناس ئالىم رەشىت راخمەتى ئارات شائىرنىڭ بالىلىق چاغلىرىدىكى بىرمۇنچە شېئىرلىرىنى توپلاپ، 1964 - يىلى ئىستانبۇلدا قازان تۈرك ياشلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان «توقاي ياشلىق كۇلۇبى» نىڭ «توقاي كۇنى» مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزگەن كاتتا مۇراسىمدا شۇ كۇلۇبقا تەقدىم قىلغانىدى. بۇ كۇلۇب ئەترапىغا ئۈيۇشقان ئىلمىي خادىملار كېيىنكى ۋاقىتلاردا «توقاينىڭ بالىلىقتىكى شېئىرلىرى» دېگەن نامىدا راخمەتى ئاراتنىڭ مۇھا-

كىملىرى بىلەن قوشۇپ نەشر قىلدۇردى. راخمەتى ئاراتنىڭ ئېيتىشچە، ئۇنىڭ بالىلىق چاغلىرىدا يازغان شېئىرلىرىنىڭ بىر قىسمى بالىلار ئېچىگە كەڭ تارقىلىپ كەتكەن. بەزىلىرى باشلانغۇچ مەدرىسىلەرنىڭ گېزىتلىرىغا ئايلانغان. مەسىلەن، شائىرنىڭ «ئاللاھ» ماۋزۇسى ئاستىدا يازغان مۇنۇ مىسرالىرى قازان تاتارلىرى ئېچىدە خېلى جىق كىشىلەرگە سەبىي بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپ ياشانغانغا قەدەر مەنىۋى ھەمراھ بولۇپ كەلگەن:

ئي باھالى، ئي قادىرلى، ئي گۈناھسىز يەش بالا!
راخمەتى بىك كىن ئانىڭ، ھەردەم تايان سېن ئاللاھقا.
ياخۇداي، كۆرسەت دېگىن — ئۇشبۇ جاھاندا ياقتى يۇل،
ئول راھىملى، ئەتكەن ـ ئەتكەندە كۆپ شاپكەتلى ئۇل.
. . . . . .
. . . . . .
قىل دۇئا ئىخلاس بىلەن تىزلەندە قىبلە قارىشىنا،
بىل ئانى كىرسىز كۆڭۈلدەن توغرا يول بار ئارىشىنا.

بۇ مىسرالارنى ئوقۇغان ھەرقانداق بىر كىشى ئۆنى بىر كېچىككىنە بالىنىڭ يازغىنىغا ئىشەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە. قارىماققا بۇ مىسرالارنىڭ بىر قەلىمى پىشقان مۇئەييەن دۇنيا قارىشى تىكلەنگەن شائىرلارنىڭ قەلىمىدىنلا تېمىش مۇمكىنچىلىكى بولاتتى. شۇنى دېيىش كېرەككى، بۇ مىسرالارنى ئابدۇللا توقاي بالىلىق چاغلىرىدا يازغانلىقى ھەقىقەتتۇر.

بىر كۈنى ئابدۇللا توقاي خىيالىلارغا پېتىپ ياتقىنىدا چوڭ ئانىسى ئىككى رەكەت نامىزىدىن كېيىن ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن دۇئا قىلىپ، چەكسىز ئىستەكلەر بىلەن ئوغلىنىڭ ئامانلىقىنى تىلەپتۇ. شۇ چاغدا ئابدۇللا توقاي «ئانا دۇئاسى» دېگەن شېئىرنى

يازىدۇ. ئۇنىڭ بۇ شېئىرى ئوقۇرمەنگە تېخى ئويلاپ يەتمىگەن، قىياس قىلىپ ئولگۇرمىگەن مەنىۋى دۇنيالارنى كۆرسىتىدۇ. قاراڭ مۇنۇ مىسرالارغا:

كۆتۈرگەن قول دۇئاغا، ياد ئېتە ئول شۇندا ئۆز ئوغلىن،
خۇدايىمدى باختىلى بولسوندى سۆيگەن ئەزىز ئوغلىن،
تامادىر مىسكىننىڭ تامچى - تامچى كۆزىندىن ياش،
قاراغىز، شۇل دۇئامى ئىندى تەڭرى قارىشىنا بارماس!

1886 - يىلى بۇ تالانت ئىگىسى تۇغۇلۇپ بەش ئايلىق بولغاندا ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ ئىككى ياشقا كىرگەندە ئانىسىمۇ ۋاپات بولدى. ئۇ چوڭ دادىسىنىڭ تەربىيىسىگە قالدى. ئارىدىن بىرقانچە يىللار ئۆتۈپ 1895 - يىلىغا كەلگەندە ئۇ دادىسىنىڭ سىڭلىسى بىلەن بىللە يايىق شەھىرىگە كەلدى. توقۇز ياشقا كىرگەن ئابدۇللا توقاي مەدرىسىدە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى. يايىق شەھىرىدىكى بۇ چوڭ مەدرىسىدە ئابدۇللا توقاي ئۆزىنىڭ ئوچۇق زېھنى ۋە ئىجتىھاتى بىلەن تونۇلغان ئەلاچى تالىپ بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۇستازى مۇتىۋۇللا ھەزرەتكە «شەرقىي رۇس»، «تەرجىمان» ۋە ئەرەبچە «تىرابلۇس» گېزىتلىرى كېلەتتى. ئابدۇللا توقاي كىچىكىدىنلا ئەدەبىياتقا قىزىققانلىقى ئۈچۈن بۇ گېزىتلەرنى زېھنى بىلەن ۋاراقلايتتى. بۇ گېزىتلەردە چىققان ئەدەبىي ئەسەرلەر، بولۇپمۇ شېئىرىي ئەسەرلەر ئۇنىڭ بالىلىق قەلبىدە سەنئەتكە بولغان ئىشتىياقىنى تېخىمۇ ئۇلغايتتى. 1903- يىلى ئابدۇللا توقاي ئوقۇۋاتقان مەدرىسىگە تۈركىيىدىن بىر تالىپ كەلدى. ئۇ توپتوغرا بىر قىش بۇ مەدرىسىدە ئوقۇدى، بۇ تالىپ شەرق ئەدەبىياتىنى خېلىلا ياخشى بىلىدىغان، ئۆزىمۇ شېئىر يازىدىغان ئابدۇلۋەلى ئىدى. ئابدۇللا توقاي بۇ

ساۋاقدىشى بىلەن يېقىنلا دوست بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ شېئىرىيەتكە بولغان ئىشتىياقى ھەسسىلەپ ئارتىپ باردى. بۇ چاغلاردا مۇتەۋەللا ھەزرەتنىڭ ئوغلى مەشھۇر كامىل مۇتتەي مىسىردىكى ئىلىم تەھسىلىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەلدى. بۇ كىشىمۇ ئەرەب ئەدەبىياتىغا ئىنتايىن پىشىق ئىدى، ئۆزىمۇ پىشقانلا شائىر ئىدى. ئابدۇللا توقاي ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ دوست بولدى. دائىم ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇنىڭدىن تەلىم ئالاتتى ۋە ئۇ ئېلىپ كەلگەن ئەرەبچە ۋە تۈركچە كىتابلارنى ئارىيەت ئېلىپ بېرىلىپ ئوقۇيتتى. ئابدۇللا توقاي تاكى 1898-يىلىغىچە مەدرىسىدە ۋە كامىل مۇتتەيدا پۈتۈن زېھنى بىلەن ئوقۇدى. نەق مۇشۇ ئىجتىمائىي ھايات ئابدۇللا توقاينىڭ شائىرلىق ھاياتى ئۈچۈن ئەڭ ئۇنتۇلماس خاتىرىلەرنى قالدۇردى. شۇنى ئالاھىدە ئېيتىش كېرەككى، 1905 - يىلى كامىل مۇتتەي ئۆزى باشچىلىق قىلىپ «فىكىر» گېزىتىنى چىقىرىشقا باشلىدى. ئابدۇللا توقاي مۇشۇ گېزىتكە مۇھەررىرلىككە تەكلىپ قىلىندى. بۇ مەتبۇئات ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى ئۈچۈن كەڭ مەيدان ھازىرلاپ بەردى. ئۇنىڭ مىللەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى چاقناپ تۇرىدىغان شېئىرلىرى مەزكۇر گېزىتتە ھەممىدىن كۆپ ئېلان قىلىندى. 1906 - يىلى «فىكىر» گېزىتىنىڭ نامى «ئەل - ئاسرۇل- جەدىد» نامىغا ئۆزگەرتىلدى. ئابدۇللا توقاي بۇ دەۋرلەردە مۇشۇ مەتبۇئاتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، تاتار تىلىنىڭ قازان شېۋىسىدە ئاجايىپ ئوتلۇق شېئىرلارنى يازدى. ئۇنىڭ ھەممىگە تونۇش بولغان «سەھرالىق ئۇيقۇسى»، «ئۇخلار» نامىلىق شېئىرلىرى مۇشۇ چاغلاردا يېزىلغانىدى.

1907 - يىلى 21 يېشىدا، ئابدۇللا توقاي ئەسكەرلىككە تۇتۇلدى، ئەمما ئۆزۈن ئۆتمەيلا كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئەسكەرلىكتىن قۇتۇلۇپ قازانغا قايتىپ كېلىپ ماكانلاشتى. شۇ

يللاردا قازان تۇركي تللىق خەلقلەرنىڭ ئىنتايىن مۇھىم مەدە-نىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ يەردىكى قاياق مەدەنىي هايات، نەشرىياتچىلىق، ئابدۇللا توقاينى يەنە بىر قېتىم ئىجادي يولغا ئىلهاملاندۇردى. ئۇ قازاندىمۇ نۇرغۇن ئۆلمەس شېئىرلارنى يازدى. قازان ئاجايىپ شەهەر ئىدى. ئۆزىنىڭ سانائەت سىستې-مىسىنى ئاللىبۇرۇن شەكىللەندۇرگەن بۇ شەهەر شائىرغا يېڭى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر هەققىدە كەڭ ئويلىنىش ۋە مۇتائىلە قىلىش ئىمكانىيىتىنى بەردى. شائىر قازان هەققىدە مۇنداق يازىدۇ:

ئەيتە ئىرتەڭگى نامازغا بىك ماتور مۇنلۇ ئازان:
ئى قازان، دەرتلى قازان، مۇنلۇ قازان، نۇرلۇ قازان!

مانا شۇ ئىككى مىسرالا بىزگە ئەينى چاغدىكى قازان هەققىدە ئەڭ ئېنىق، ئەڭ ئىخچام، ئەڭ ئوبرازلىق چۈشەنچىلەرنى بېرە-دۇ. دېمەك، ئابدۇللا توقاي ئۆچۈن ئېيتقاندا قازاندىكى ئىجتىما-ئىي هايات ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پىكىر - ئىدىيىلىرىنى تېخىمۇ تاۋلىغان هاياتتۇر. 1908 - يىللاردىن كېيىن ئابدۇللا توقاي «يەشىن» (چاقماق)، «يالت - يۇلت»، «قۇياش»، «ۋاقىت»، «شورا»، «ئان» قاتارلىق مەتبۇئاتلاردا ئىشلىدى ۋە ئۆزىمۇ نۇرغۇن شېئىرلارنى ئېلان قىلدى. 1912 - يىلى بۇ تالانتلىق شائىر تۇيۇركۇليوز كېسىلى بىلەن ئېغىر يېتىپ قالدى. بىر يىلدىن كېيىن 27 يېشىدا ئەمدىلا قىرانىغا يەتكەن بۇ تالانت ئىگىسى، تاتار هازىرقى زامان شېئىرىيىەت ئاسمىنىنىڭ نۇرلۇق چولپىنى ئابدۇللا توقاي بىز بىلەن مەڭگۈلۈك ۋىدالاشتى.

تۇركي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىيات تارىخىنى ئەڭ سىستېمە-لىق ئۆگەنگەن ئوردىيائوس پروفېسسور، دوكتور فۇئاد كۆپرۈلۈ

1913 ـ يىلى تۇركىيىده نەشر قىلىنغان «تۇرك يۇرتى» ناملىق مەجمۇئەده بىر جىددىي ماقاله ئېلان قىلدى. ئۇ ماقالىسىده مۇنداق دەيدۇ:

«. . . ئابدۇللا توقاي ئاجايىپ شائىر ئىدى. تۇرك دۇنياسىدا نۇرغۇن ئەرباب ۋە پىكىر، قەلەم ساھىبلىرى بولسىمۇ، ناھايىتى نۇرغۇن يارامليق ئوغۇل ـ قىزلار بولسىمۇ، لېكىن ھېچبىرى ئۇنىڭغا يەتمىدى. ئابدۇللا توقاي ۋولگا بويىدا ئىستاۋبۇلدىكىدىنمۇ ئارتۇق بىر مىللىي ۋىجدانىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۇردى. تۇركىيىده گېزىتلەر، ژىسالىلەر توقاينىڭ ھاياتى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تولۇپ كەتتى. مەتبۇئاتلارغا تۇركىيىنىڭ ھەممە يەرلىرىدىن ھېسابسىز تەزىيەنامىلەر كەلدى. شائىرنىڭ ئەسەرلىرى كىتابخانىلاردا پۈتۈنلەي سېتىلىپ بولۇندى، ھەتتا بەزى جايلارغا «توقاي» نامى بېرىلىش تەشەببۇس قىلىندى. ئابدۇللا توقاي بىلەن تاتار خەلقى پالاكەت ۋە سائادەت يولىنى يەنە بىر قېتىم ئېنىق تونۇدى. . . »①

شائىرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىده كۆپ ماقالىلەر يېزىلدى، جىق مۇھاكىمىلەر بولۇندى. مەن بۇ مۇھاكىمىلەرده ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلارغا قوشۇلمەن. چۈنكى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر نامايەندىلەر ئاساسەن ئابدۇللا توقاي ئىجادىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئىجادىيىتىدىن بىز ئابدۇللا توقاينىڭ چوڭقۇر تەسىرىنى ھېس قىلىمىز. ئورال تاغلىرى:

مەن تاتارمەن مەن تاتارمەن،
تاتار ئۇچۇن جان ئاتارمەن.

---

① ئو. ق. سەرتقايا: «رەشىد راخمەتى ئارات ماقالىلىرى» 1 ـ جىلد 1013 ـ بەت.

دەپ ئەكس سادا ياڭراتسا، تەڭرىتاغلىرى مۇنداق ئەكس سادا ياڭراتتى:

قوپ دېدىم ببشىڭ كۆتۈر ئۈيقۇڭنى ئاچ،
رەقىبىڭ باشىنى كەس قانىنى چاچ.
كۆز ئېچىپ ئەتراپقا ئوبدان باقمىساڭ،
ئۆلىسەن ئارماندا بىر كۈن يوق ئىلاج!

ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىمىزنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى ۋە ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىمىز ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم

يېقىنقى 30 يىلغا يېقىن تارىخىي مۇساپىدە ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىمىز ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان بىر باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ تەرەققىيات جەريانىدا ئەدەبىياتىمىز قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلار ناھايىتى زور بولسىمۇ، بەزى يېتەرسىزلىكلەرمۇ ساقلاندى. مەن ئالدى بىلەن ئۇتۇقلىرىمىز ھەققىدە توختىلىمەن.

ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئەنئەنىۋىلىكى كۈچلۈك ئۇيغۇر شېئىرىيىتى 1980 - يىللاردىن باشلاپ بەدىئىي ياقتىن ۋە تېماتىكا جەھەتتىن زور ئۆزگىرىشلەرنى ياساپ بىر قىسىم مۇنەۋۋەر شېئىرىي ئەسەرلەرنى ئىجادىي يولغا كىرىشكە باشلىدى. ئەمما، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ تاكى 1980 - يىللارغا كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا شېئىرىيىتىمىزدە سىياسىي مەۋقە ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلۇپ، شېئىرىيىتىمىز كىشى قەلبىنى سۆيۈندۈرىدىغان، ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ۋە ھايات ھەقىقەتلىرىنى تېما قىلغان مەزمۇنلاردىن كۆپ يىراقتا قالدى. بۇ ھەممىگە مەلۇم بولغان، جۇڭگودىكى باشقا مىللەتلەر شېئىرىيىتىگە ئوخشاشلا شېئىرىيىتىمىز ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن قىسمەتلەر ئىدى. 1980 - يىللاردىن باشلاپ بىزنىڭ بىر قىسىم پېشقەدەم مۇئەللىپلىرىمىز، ئوتتۇرا ياش ۋە ياش قەلەم ساھىبلىرىمىز زور ھاياتىي كۈچكە تولۇپ، ئەنئەنىۋى شېئىرىيىتىمىزنىڭ بىرقەدەر

مۇكەممەل مىزانلىرىغا تېزدىن يانداششقا ھەرىكەت قىلدى. ھال-بۇكى بۇ ئۇنچىلىك ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. ئەمما شۇنى كۆرۈش كېرەككى، دەل مۇشۇ چاغلاردىن باشلاپ شېئىرىيىتىمىز تېماتىكا جەھەتتىن ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن دەۋر روھىغا يانداششقا يۈزلەندى. ناھايەت ئوقۇرمەنلىرىمىز بىردەك ئېتىراپ قىلغان ۋە سۆيۈپ ئوقۇغان شائىر ۋە شېئىرلار بارلىققا كەلدى. 1980 - يىللاردىن 1990 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا ياش قەلەمكەشلەر ئارىسىدا «يېڭىچە شېئىر» (گۇڭگا شېئىر) قىسقا بىر مۇددەت دولقۇن پەيدا قىلىپ، شېئىرىيىتىمىزنىڭ قىسمەن تۇرغۇن ۋە نامرات تېما ئۆتكىلىگە تەسىر كۆرسىتىپ، تېما نامراتلىقىدا مەلۇم دەرىجىدە چالغىتىش ھاسىل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇرمەنلىرىمىزنى شادلاندۇرىدىغان، ئۇلارنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى قوزغايدىغان ياكى ھەسرەتلەندۇرىدىغان، ئۆزى ۋە باشقىلار ھەققىدە ئويلاندۇرىدىغان بەزى ياخشى شېئىرلار بارلىققا كەلدى.

كىشىلەرنىڭ روھىيىتى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى بەدىئىي ياقتىن ئەكس ئەتتۇرىدىغان شېئىرىي ئىجادىيەت مانا مۇشۇ دەۋردە جانلىنىشقا باشلىدى. شېئىرىيەت تىلى ئوبرازلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. مۇئەللىپلىرىمىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ سەنئەتلىك ئىپادە كۈچى ھەققىدە ئىزدەندى. كىشىگە شېئىرىي تۇيغۇ بېرىدىغان ھايا-تىي كۆچكە ئىگە، تەسىرچان مۇبالىغە — تەشبىھ ۋاستىلىرى قاتارا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. شېئىرىيەتنىڭ بۇ جەھەتتىكى كۆركى — شېئىرىيەت تىلىنى باشقا ئەدەبىي ژانىرلار تىلىدىن ۋە ئادەتتىكى ئىجتىمائىي ئالاقە تىلىدىن پەۋقۇلئاددە پەرقلەندۈ-رۈپ تۇرىدىغان نەزمىي سەنئەت گۈزەللىكى ئىدى. بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك كلاسسىكلىرىمىز ئۇنىڭغا قاتتىق ئەمەل قىلغان ۋە ئۇنى ئەنئەنىگە ئايلاندۇرغانىدى. راستىنى ئېيتقاندا، 80 -

يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بۇگۈنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تىلىدىن، بولۇپمۇ سىياسىي مەۋقەلەر مۇتلەق ئۇستۇن ئورۇنغا چىققان ۋاقىتلاردىكى شېئىرىيەتنىڭ تىلىدىن بىز ھەقىقىي نەزىرى تىلغا ئائىت ئامىللارنى ئاسانلىقچە ئۇچرىتالمايمىز. 1980-يىللاردىن كېيىن بىز شېئىرىيەت تىلىدىمۇ قۇرغاقلىق ۋە يالىڭاچلىقنىڭ مەلۇم دەرىجىدە يوقىلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىدۇق. بۇ شېئىرىيىتىمىز قولغا كەلتۈرگەن يەنە بىر نەتىجىدۇر.

يېقىنقى 30 يىل ماباينىدە پروزا ساھەسىدە مىڭلاپ ھېكايە-پوۋېستلار ئېلان قىلىنىپ، پروزىمىزنىڭ بەدىئىي سەۋىيىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ھەرقايسى جايلاردا ئەدەبىي ژۇر-نالىلار كەينى - كەينىدىن تەسىس قىلىنىپ، ئەدەبىي ئىجادىيىتى-مىز ئۈچۈن مەيدان، ئىمكانىيەت كېڭەيدى. تەنقىداتچىلىرىمىز تالاي قېتىم زىكرى قىلغىنىدەك يازغۇچىلار قوشۇنىمىز شەكىللى-نىشكە باشلىدى. پروزا ئىجادىيىتىمىزدە بىزنى پەۋقۇلئاددە سۆ-يۈندۈرىدىغان ئۇنتۇلغۇسىز زور نەتىجە رومانچىلىق ئىجادىيىتى بولدى. مۇشۇ تارىخىي دەۋردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەسىر قوزغى-غان ئىجادىي ھادىسە سۈپىتىدە 200 پارچىگە يېقىن رومان نەشر قىلىندى. تارىخشۇناسلىق ئىلمى بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى چوڭ - چوڭ تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس-لەر تارىخىي رومانچىلىقىمىزدا ئاساسىي جەھەتتىن بىرەر قۇر قەلەمگە ئېلىندى. نەتىجىدە بىر قىسىم مۇنەۋۋەر تارىخىي روما-لار رويابقا چىقىپ، ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى بوشلۇقىنى دەسلەپكى قەدەمدە تولدۇردى. ئەمدى بول-غاندا يازغۇچىلىرىمىز رومان ئىجادىيىتىدە بۇگۈنكى رېئال ھاياتـ-مىزنى يورۇتۇشنى ئاساس قىلغان يېڭى ئىجتىمائىي تېمىلارغا ئۆتتى. رومانچىلىق ئىجادىيىتىمىزدىمۇ ياخشى تەرىبىيىلەنگەن، بىلىم قۇرۇلمىسى بىرقەدەر ئەتراپلىق بولغان ئىقتىدارلىق ئاپ-

تورلار ۋە بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە يازغۇچىلار قوشۇنى شەكىللەندى. شۇنداق قىلىپ، ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزنىڭ پروزا ژانىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇقلاشتى. بۇ ھال بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پروزىچىلىقىنىڭ بىر پۈتۈن چاغداش ئەدەبىياتىمىزدا تۇتقان ئورنىنى مىسلىسىز يۇكسەكلىككە كۆتۈردى. دېمەك، نۆۋەتتە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پروزىچىلىقى ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ مەنىۋى ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرىدىغان مەنبەلىك «ئابىھايات» چەشمىسىگە ئايلاندى. گېزى كەلگەندە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، ھېكايىچىلىق ئىجادىيىتىمىزدە 1980 ـ يىللاردىن كېيىن مەلۇم نىسبەتتە «ئىزدەنمە ھېكايىلەر» مەيدانغا كېلىپ، ھېكايىچىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ رەڭگارەڭ بولۇشى ئۇچۇن بەزى ئىجادىي ئۇلگىلەرنى تىكلەپ بەردى.

پروزا ئىجادىيىتىدە كىشىنى سۆيۈندۇرىدىغان يەنە بىر نەتىجە شۇ بولدىكى، 1980 ـ يىللاردىن باشلاپ پروزا ئىجادىيىتىمىز بەدئىي ياقتىن يۇكسىلىشكە باشلىدى. بۇنى پروزىچىلىقىمىز يارانقان پېرسوناژلارنىڭ قەدەممۇقەدەم رېئال ئادەملەرگە يېقىنلىشىۋاتقانلىقىدىن كۆرەلەيمىز. پروزىچىلىقىمىزدا مەنىۋى دۇنياسى ئىنتايىن مۇرەككەپ، ئىجابىي ۋە سەلبىي سۈپەتلەرگە ئىگە، دراماتىك ھايات توقۇنۇشلىرى مۇھىتىدا ياشايدىغان، ئۆزىگىلا خاس خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بىر قىسىم پېرسوناژلار يارىتىلىپ، ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ بەدئىي تەشنالىقىنى قاندۇرىدى. بۇنىڭدىن پروزىمىزنىڭ بەدئىي ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجادىي يولىغا قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. پروزا ئىجادىيىتىمىزدە يەنە بەزى ئىقتىدارلىق ۋە ئىجتىھاتچان يازغۇچىلىرىمىز ئۆزىگە خاس ھېكايە شەكىللىرىنى ۋە سۇژىت كارتىنىلىرىنى سىناق قىلىپ يېزىپ بەلگىلىك ئۇنۇمگە ئېرىشتى. بۇ ھال كەلگۈسىدە يازغۇچىلار قوشۇنىمىزدىن ئۆزىگە خاس يېزىش ئىس-

تىلىنى شەكىللەندۇرەلەيدىغان ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا ئۇسلۇب شەكىللەندۇرەلەيدىغان مۇئەللىپلەرنىڭمۇ بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى دېرەكلىدى.

مۇشۇ تارىخىي دەۋردە ئەدەبىياتىمىزدا «ئەدەبىي ئاخبارات» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئەينى ئىش ۋە ئەينى ئادەملەرنى بەدئىي قەلەم بىلەن تەسۋىرلەيدىغان بىر تۈر بارلىققا كەلدى. بۇ ئەسلىدە زىيارەت ئەدەبىياتى سۈپىتىدە زىيارەت خاتىرىلىرىنى ئېلان قىلىشتىن باشلانغانىدى. ئۇ قەدەممۇقەدەم پروزىچىلىقىمىزدا ئۆزىگە خاس بىر ساھەنى شەكىللەندۇردى. بىزنىڭ قەلەمى پىشقان، ئوقۇرمەنلەر ئىچىدە تەسىرى بار يازغۇچىلىرىمىزدىن تارتىپ، ئەدەبلا ئىجادىيەت سېپىگە كىرىشىۋاتقان ئۆگەنچى ياشلارغىچە بۇ ساھەدە قەلەم تەۋرەتكەنلەرمۇ خېلى كۆپ بولدى. ئاخىرقى ھېسابتا ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئۆزىگە خاس كىتابخانلار دائىرىسى شەكىللەندى. بۇنىمۇ بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پروزىچىلىقىنىڭ بىر نەتىجىسى دېيىش مۇمكىن.

1980 ـ يىللاردىن بۇيان، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەسرچىلىك ئۆزىگە خاس بىر ئىجادىي تۈر سۈپىتىدە بارلىققا كېلىپ، مەلۇم نىسبەتتە نەسر يازىدىغانلار ۋە مەخسۇس نەسرچىلەر پېتىشىپ چىقتى. بەزى نەزەرىيە كىتابلىرىمىزدا، يېزىقچىلىققا ئائىت دەرسلىك كىتابلىرىمىزدا دېيىلگىنىدەك نەسر ئەسلىي شېئىر بىلەن پروزىنىڭ ئارىلىقىدىكى ژانىر بولۇپ، لىرىكىلىق ئامىللىرى نۇقتىسىدىن شېئىرىيەتكە، بىرقەدەر ئەركىن يېزىلىش ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن پروزىغا يېقىنلىشىدىغان تۈر ئىدى. مۇشۇ 30 يىلغا يېقىن ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇساپىسىدە نەسرچىلىكىمىزمۇ سان ۋە سۈپەت جەھەتتە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ناھايەت نەسرلىرىمىزدە لىرىك تۇيغۇ بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلىدىغان نەسرلەر، سۈژىتلىق ئامىللاردىن كەڭ پايدىلىنىدىغان

نەسرلەر، ھېكمەتتىن پايدىلىنىپ مۇھاكىمىلىك بايانىنى لىرىك تۈسته بېرىدىغان نەسرلەر ئوتتۇرىغا چىقىۋاتىدۇ. بىز بۇنىڭدىن نەسرچىلىكىمىزنىڭمۇ ئۆز ئىجادىي يولىدا توختاۋسىز ئىزدىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلماقتىمىز.

بىزدە ھەقىقىي مەنىدىكى ئەدەبىي تەنقىد مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇنى 1970 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى ياكى 1980 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاندى دېيىش مۇمكىن. مۇشۇ 30 يىلغا يېقىن تارىخىي مۇساپىدە بىزدە بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوبزورچىلىقى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، ئىلمىي ئەدەبىي تەنقىد يولىغا چۈشۈپ، ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىزنىڭ كونكرېت مەسىلىلىرى ۋە ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىيات يولى ھەققىدە قىممەتلىك ئىلمىي خۇلاسىلەرنى يەكۈنلىدى. نەتىجىدە چاغداش ئەدەبىي ئوبزورچىلىرىمىز ئەدەبىي ئىجادىيەتتىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆز ئالدىغا بەلگىلىك نەزەرىيىۋى يۈكسەكلىك بىلەن ئەدەبىياتىمىزنى دادىل مۇھاكىمە قىلالايدىغان بىرقەدەر مۇكەممەل ئىلمىي گەۋدىگە ئايلاندى. ئەمەلىيەتتە بۇ ھال مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېڭىدىن يېڭى بەدىئىي پەللىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشىنىڭ قىسمەن ئىلمىي مۇھىتىنى ھازىرلاپ بەردى. ئەدەبىي ئوبزورچىلار قوشۇنىمىز يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، بارغانچە زورىيىپ، كونكرېت ئەسەرلەر ھەققىدە، بىرەر يازغۇچىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجادىيىتى ھەققىدە، شۇنىڭدەك بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ھەققىدە دەسلەپكى قەدەمدە ئىلمىي مۇھاكىمىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ھازىر بىز ئەدەبىياتىمىزدا ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ كۆلىمى، ئۇتۇقلىرى ۋە يېتەرسىزلىكلىرى ھەققىدە بىرقەدەر كەڭ - كۈشادە پىكىر قىلىشالايدىغان بولدۇق. مانا بۇ چاغداش ئەدەبىياتىمىزنىڭ 30 يىللىق تەرەققىيات مۇساپىسىنىڭ كىشىنى خۇشال قىلىدىغان يەنە بىر ئۇتۇقىدۇر.

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ۋە ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئىنتايىن مۇھىم تاش-قى ئاممىلارنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتىمۇ يېقىنقى 30 يىلدىن بۇيان زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئۇيغۇر چاغداش تەرجىمە ئەدەبىياتى بەيىدى. تەرجىمانلار قوشۇنىمىز زورايدى. ھەرقانداق بىر مىللىي ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە گۈللىنىشىدە مىللىي مۇھىتتىكى كىتابخانلار قوشۇنى ۋە ئاپتور-لار قوشۇنى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، تەرجىمە ئەدەبىياتى كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئاممىلارنىڭ بىرىدۇر. شۇڭا، ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئالەمشۇمۇل بەدىئىي ئۇتۇقلىرى، ئۇنىڭ دۇنياۋى تېماتىكىلاردا ئېچ چوڭقۇر پەلسەپە-ۋى ھېكمەتلەرنى يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئوتتۇرىغا قويا-لىشى ھەرگىزمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تەر-جىمە ئەدەبىياتى كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك دەرىجىدە رەڭدار بولۇپ، ئۇ ئەينى چاغلاردا تولۇقى بىلەن مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆز بايلىقىغا ئايلىنىپ، ئەدەبىياتىمىز تەرەققىياتى ئۈچۈن ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئەلۋەتتە، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تېخىمۇ شۇنداق. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەرجىمە ئەدەبىياتىنى بېيىتىشقا سەل قاراش مىللىي ئەدەبىياتى-مىزنىڭ تەرەققىياتىغا سەل قارىغان بىلەن باراۋەر. 1970 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ مىللەتلەر نەشرىياتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى باشچى-لىقىدىكى نەشرىياتلىرىمىز خەنزۇ تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا ھەرقايسى تىللاردىن تۇرلۈك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش-قا ۋە نەشر قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتىنى بېيىتىشقا تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشتى. مۇشۇ تارىخىي دەۋردە

بۇ نەشرىياتلار جۈڭگو كلاسسىكلىرىدىكى نادىر ئەسەرلەرنى، لۇ-شۈننىڭ شېئىر، نەسر، ھېكايىلىرىدىن تاللانمىلارنى، لۇشۈن زاۋېنلىرىنى، لاۋشې، باجىن، گومورو، زاك كېجيا، ساۋ يۈ، شيې بىڭشىن، ئەي چىڭ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدى. مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىللار-دىن 1990 ـ يىللارغىچە ئىزچىل ھالدا «گۈلىستان» ناملىق ئەدەبىي تەرجىمىلەر مەجمۇئەسىنى نەشر قىلىپ (جەمئىي 24 سان)، چەت ئەل ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىنلا 300 دىن ئارتۇق نادىر ھېكايىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ ئوقۇرمەنلىرىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. 1980 ـ يىلى ئۈلار يەنە «باھار شامىلى» نامىدىكى ئالتە قىسىملىق ئەدەبىي تەرجىمىلەر مەجمۇئەسىنى نەشر قىلدى. مىللەتلەر نەشرىياتى جۈڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ مەشھۇر كلاسسىكلىرىدىن شەيخ سەئدىنىڭ «گۈلىستان» ناملىق ئەسىرى، تاڭ دەۋرى شېئىرلىرى، «چۈي يۈەن» قاتارلىق مۇ-نەۋۋەر ئەسەرلەرنىمۇ نەشردىن چىقىرىپ، ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبى-ياتى ئۇچۇن ئالاھىدە تۆھپە قوشتى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىمۇ نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسىنى نەشر قىلىش بىلەن بىللە 1979 ـ يىلى «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنى تەسىس قىلىپ، بۇ قوش ئايلىق ئەدەبىي ژۇرنالدا مەخسۇس چەت ئەل ئەدەبىياتىدىكى ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇش-تۇردى. بۇ ژۇرنال بۇگۈنگىچە 150 تىن ئارتۇق سان نەشر قىلىنىپ، ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتىنى بېيىتىشقا پەۋقۇلئاددە زور كۈچ چىقاردى. «دۇنيا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ نەشر قىلـ-ىنىشى ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىدا تەسىرى چوڭ ھادىسە سۈپىتـ-ىدە مۇئەللىپلىرىمىز، ئوقۇرمەنلىرىمىز ۋە ئەدەبىي تەنقىدچىلىرـ-ىمىزنىڭ بەدىئىي ئەدەبىيات ھەققىدىكى تونۇشلىرىنىڭ چوڭقۇرلـ-ىشىشىغا روشەن تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان

ئەسەرلەر ئالىي مەكتەپلىرىمىزدە تەسىس قىلغىلى ئۇزاق بولمىغان سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەنقىداتى ئۇچۇنمۇ بەلگىلىك سەھنە ھازىرلاپ بەردى. دېمەك، ئۇيغۇر چاغداش تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىمۇ ئەدەبىياتىمىزنىڭ يەنە بىر زور ئۇتۇقىدۇر.

يۇقىرىقى بىرقاتار ئۇتۇقلىرىمىزنى چەكسىز سۆيۈنۈش بىلەن تىلغا ئېلىۋاتقىنىمىزدا، ئومۇمىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدا يەنە بەزى يېتەرسىزلىك ۋە نۇقسانلارنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. تەرەققىياتنىڭ تېز بولۇشى گەرچە ياخشى ئىشتەك بىلىنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بەزى نۇقسانلارغا مۇھىت ھازىرلاپ بېرىدىغانلىقىمۇ ھەقىقەت. تۆۋەندە مەن ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىمىزدا ساقلىنىۋاتقان بەزى يېتەرسىزلىكلەر ھەققىدە پىكىرىمنى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

بىرىنچى، شېئىرىيەت ئىجادىيىتىمىزدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

ھازىر شېئىرىيەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئاپتورلار قوشۇنىمىز زورايغان بولسىمۇ، شېئىرىيەت ئىجادىيىتىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا تېما نامراتلىقى ئوقۇرمەنلىرىمىزنى بىئارام قىلىپ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرىگە ئايلانماقتا. خېلى نىسبەتنى تەشكىل قىلىدىغان ياش شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدا ھېكمەتنىڭ يۇكسەك بەدىئىي فورمىدا، شېئىرىي مۇھىتتا يورۇتۇلۇشى كاپالەتكە ئىگە بولالمايۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدا ئوخشاش تېمىلار، ئوخشاش پىكىرلەر كۆپ بايان قىلىنىۋاتىدۇ. پىكىر چوڭقۇرلۇقىدىن سۆز ئېچىش تولىمۇ قىيىنغا توختاۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە مىللىي تىنىق، مىللىي ھىد، مىللىي تۇيغۇ گۈپۈلدەپ پۇراپ تۇرىدىغان مىسرالار يولۇقمايدىغان بولۇپ كېتىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى ھەققىدە

گەپ قىلغاندا پاساھەتلىك، گۈزەل، ئىخچام، رەڭدار ۋە ئوبراز-لىق شېئىرىي تىلدىن سۆز ئاچماق تېخىمۇ قىيىن. ئۇلارنىڭ شېئىرىيەت تىلى تەمسىز، ھارارەتسىز ۋە ئوبرازسىز بولۇپ، مەجازى ۋاستىلەردىن تامامەن خالىي ۋە يالىڭاچتۇر. شېئىرىي ئەسەر مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرنى كاپالەتكە ئىگە قىلالمىسا، ئۇنى قانداقمۇ نەزم دېگىلى بولسۇن؟ شائىرىمىز ئەلىشىر نەۋائى تەل-قىنلىرى بىزگە مۇنداق دەيدۇ:

بولماسا ئەئىجاز مەقامىدا نەزم،
بولماس ئېردى تەڭرى كەلامىدا نەزم.

قاراڭ، شېئىرىيەت پىرى نەزم ھەققىدە ناھايىتى يۇكسەك ئىلمىي تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىدۇ. مۇبادا مۆجىزىلەرنىڭ ئەڭ بۈيۈك مەرتىۋىسىدە نەزم بولمىغان بولسا ئىدى، تەڭرى كالامىدە-مۇ سەنئەت (نەزم) بولمايتتى، دەيدۇ ئۇ. پارس ئەللامىسى نىزامى ئەرۇزى سەمەرقەندى مۇنداق دەيدۇ: «شېئىر يېزىش بىر خىل ماھارەتتۇر، شائىر ئالاھىدە ماھارەتنى ئىشقا سېلىپ شەئىر-لەرنى تەسۋىرلەيدۇ، ئۆز كۆزقارىشىنى بايان قىلىدۇ، ئۇلار كىچىك ئىشنى چوڭايتىپ ياكى چوڭ ئىشنى كىچىكلىتىپ، يا بولمىسا گۈزەل ھالەتنى كۆرۈمسىزلەشتۈرۈپ، ياكى يامانىنى ياخ-شى قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق قايناق ھېسسىياتنى ئۇرغۇتۇپ، ئارزۇ - ئۈمىدلەرنى قوزغاپ، كىشىلەرنى شادلاندۇرىدۇ يا ھەس-رەتلەندۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇنيادىكى چوڭ ئىشلارنىڭ ۋۇجۇد-قا چىقىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ۋاستىگە ئايلىنىدۇ.»[1] دې-مەك، شېئىردا ماھارەت مەسىلىسى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا

① نىزامى ئەرۇزى سەمەرقەندى: «چاھار ماقالە» مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 - يىل 3 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 48 - بەت.

تۇرىدۇ. بىز مۇشۇ ئۆلچەملەر بويىچە بۇگۈنكى شېئىرلىرىمىزنى ئوقۇساق شېئىر دەپ يېزىۋاتقانلىرىمىزنىڭ تېخى بەدئىي شېئىر-رىيەت تەلىپىگە يېقىنلاشمىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالماي-مىز. بىزدىكى تېما نامراتلىقىمۇ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىمىزده كىشىنى ئويلاندۇرىدۇ. ئەلۋەتتە، ھەر ياشتىكى كىشىلەر قۇرامى بويىچە ئۆز سەرگۈزەشتلىرىنى ئىپادىلەشكە ئىنتىلىشى مۇمكىن. شۇڭا، ياش مۇئەللىپلەرنىڭ مۇھەببەت لىرىكىلىرىنى كۆپرەك يېزىشى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك. شېئىرىيەت ئىجادىيە-تىدە، شېئىرىيەت ئىجادىيەت تارىخىدا بۇلارنىڭ ھەممىسى نور-مال ئەھۋاللار. لېكىن، ياش، ئىقتىدارلىق، تالانتلىق دەپ قارا-لىۋاتقان شائىرلار قوشۇنىمىزدىمۇ پۈتۈن كىتابخانلىرىمىز ئېتىد-راپ قىلغۇدەك، ئۇلارنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالغۇدەك، ھايات ھېكمەتلىرىگە تويۇنغان، يۈكسەك پەلسەپىۋىلىككە ئىگە مىللىي ھىد گۈپۈلدەپ پۇراپ تۇرىدىغان بىرەر پارچە شېئىرنى كۆرەل-مەسلىك تولىمۇ ئەجەبلىنەرلىكتۇر. قاراڭ، ياش تاتار شائىرى ئابدۇللا توقاي يېگىتلىك قىرانىدا ئاجايىپ شېئىرلارنى يازمىغان-مىدى؟ ئوت يۈرەك شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرى ۋە كېلەچىكى ھەققىدە ئۆلمەس شېئىرىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويمىغانمىدى؟ ئۇلارمۇ ياش، قىران يېگىتلەر ئىدىغۇ؟! شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن ئويلايمەنكى، ياشلىرىمىزنىڭ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە پىكىر نامراتلىقى ھۆكۈمران.

شېئىرىيەت ئىجادىيىتىمىزده شېئىرىي شەكىللەرنىڭ بارغان-چە ئازىيىپ بېرىشى شېئىرىيىتىمىزنىڭ رەڭدارلىقىغا تەسىر يەتكۈزۈۋاتقان ئامىللارنىڭ بىرى، ئەنئەنىۋى شېئىرىيىتىمىزده مۇكەممەللەشكەن بەزى ۋەزىن شەكىللەر بۇگۈنكى شېئىرىيەت ئىجادىيىتىمىزده يوقلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. مەسىلەن، بىزده ھازىر ئارۇز ۋەزىنىنىڭ غەزەل، مەسنەۋى، رۇبائىي، مۇ-

خەمەس دېگەندەك شەكىللىرىلا قالدى. مۇسەددەس، مۇسەببە، مۇسەممەن، مۇتەسسا، مۇشەممەت، تەزەددۇت قاتارلىق نۇرغۇن ئارۇز ۋەزىن شەكىللىرى ۋە بەزى ئاللىرتاتسىيلىك ئالامەتلەر ئەمەلدىن قالدى. ئۇلار يېزىلمايدىغان بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بۇ شەكىللەر شائىرلاردىن ئالاھىدە ماھارەت تەلەپ قىلاتتى. دەل مۇشۇ قىيىنچىلىق قەلەمكەشلىرىمىزنى قورقۇتتى. ئۇلار مۇشۇ ماھارەتلەرنى ئىگىلەشكە ئاجىز كېلىپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى. ناھايەت ئۇلار بۇگۈنكى شېئىرىيىتىمىزدە ساقلىنىپ قالغان ئارۇز ۋەزىنىڭ بەزى بەھرلىرىنىمۇ تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلالمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ قېلىۋاتىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىردىن باشلاپ شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە داستانچىلىق ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنىدى. چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەۋرىگە كەلگەندە تۈركىي تىللىق شېئىرىيەتتە ۋە پارس شېئىرىيىتىدىمۇ شائىرلارنىڭ تاكامۇللاشقانلىقىنى، بەدىئىي ئىستېداد ۋە پەلسەپىدە يۈكسەك بىر سەۋىيە يارانقانلىقىنى نامايان قىلىدىغان سەھنە — داستان ئىجادىيىتى ئىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بۇ ئەنئەنە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەنىدى. بۇگۈنگە كەلگەندە داستانچىلىق ئىجادىيىتى ئۇزۇلۇش باسقۇچىغا كىرىپ قالدى. تاكى 1990 - يىللارغىچە ئۆز ئىجادىيىتىدە داستان يارانقان بەزى شائىرلىرىمىزمۇ بۇگۈنكى كۈندە داستان توغرۇلۇق ئويلاپمۇ قويمايدىغان بولدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى مەن كۆپ ئويلىدىم. قانائەتلىنەرلىك جاۋاب تاپالمايى كەلدىم. ئۆزۈمچە مۇنداق خىياللارنى قىلىپ باقتىم: ئەسلىي داستانىنىڭ ئۇندۇرمىسى قەھرىمانلارنىڭ ئاجايىپ باتۇرلۇقلىرىغا، مەرد - جەسۇرلۇقلىرىغا ئوقۇلغان قەسىدىلەردىن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ مىللەت، ۋەتەن، ھەقىقەت، ئېتىقاد ئۈچۈن كۆرسەتكەن ئايانماس قۇربانلىقلىرىدىن كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئەڭ دەسلەپ

كى داستانلار دائىرىسىگە كىرگۈزۈلىدۇ. ھالبۇكى بۇگۈنكى كۈندە شۇنداق قەھرىمانلارنىڭ، قەھرىمانلىققا يارىغۇدەك ئەزىمەت-لەرنىڭ ۋۇجۇدقا كەلمەسلىكى داستانچىلىقىمىزنىڭ تېماتىكا مەن-بەسىنى ئۇزۇپ قويۇۋاتامدىغاندۇ؟ ياكى بولمىسا شائىرلىرىمىز-نىڭ داستاندىن ئىبارەت شېئىرىيەتنىڭ ئالاھىدە ئىستېداد، بەدىئي ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان بۇ تۈرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىقىشقا قۇربى يەتمەمدىغاندۇ؟ بۇگۈن ئوقۇرمەنلىرىمىز شېئىرىي ئەسەرلەرگە قارىغاندا پروزا ئەسەرلىرىگە بەكرەك مەپتۇنكار بو-لۇپ قالدى. بۇنىڭ تۈپ سەۋەبكارى يەنىلا يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن بۇگۈنكى شېئىرىيەت ئىجادىيىتىمىزدىكى نۇقسانلاردۇر. شۇنداق بولسا شېئىرنىڭ ئوقۇرمەنى ئازىيىپ كەتكەندە داستاننىڭ ئوقۇر-مەنىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. ھېكايە ئوقۇشقا قىزىقمايدىغان بىر كىشىنى رومان ئوقۇشقا دەۋەت قىلغىلى بولمايدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا شائىرلىرىمىز داستان يېزىشنى بىھاجەت دەپ بىلگەنمە-دۇ؟ ياكى بولمىسا ئەدەبىي ژۇرناللىرىمىز بازار ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن داستانلارغا سەھىپە بەرمەيدىغان بولۇپ قالغان-مىدۇ؟ . . . مېنىڭچە، داستاننىڭ بەدىئي تەلەپلىرى بويىچە نا-دىر داستانلار بارلىققا كېلىدىغان بولسا، ئىشىنىمەنكى ئەلمىساق-تىن ئېسىل داستانلارنى ئۆزلىرىگە مەنسۇپ ھەمراھ قىلىپ كەل-گەن خەلقىمىز ئۇنى چوقۇم قەدىرلەيدۇ، ئۆزىنىڭ مەنسۇپ بايلىقى سۈپىتىدە ئەزىزلەيدۇ ۋە سۆيۈپ ئوقۇيدۇ. شۇڭا، مېنىڭچە كې-لىنكى خىيالىم توغرىسكىن دەيمەن.

بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ دەپ قويغۇم كېلىۋاتىدۇ، شېئىرىيەت-مىزدە مۇئەممالىق ساتىرا، شېئىرىي چاقچاق، سالامناملەر بارغا-چە ئازىيىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇمۇ بىزنى ئويلاندۇرىدىغان نۇقتىلار. ئەلۋەتتە، بۇلارنىڭ سەۋەبلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككىنچى، پروزا ئىجادىيىتىمىزدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

30 يىل مابەينىدە يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىنىڭ پروزا ئىجادىيىتى زور تەرەققىياتلارغا ئې-رىشكەن بولسىمۇ، خۇددى شېئىرىيەت ئىجادىيىتىمىزگە ئوخ-شاش ھېكايىچىلىقىمىزدىن تاكى رومانچىلىقىمىزغىچە تېما نام-راتلىقى خېلى ئېغىر دەرىجىدە ساقلانماقتا. پروزىچىلىقىمىزنىڭ تېما نامراتلىقى ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىكى نامراتلىق ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىزنىڭ مىللىي ئەدەبىيات دائىرىسىدىن بۆسۈپ چې-قىپ، نادىر ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا مەلۇم دەرىجىدە توسالغۇ بولماقتا. بىزنىڭ مۇتلەق زور سالماقنى ئىگىلەيدىغان ھېكايە، پوۋېستلىرىمىزدا خۇددى ئالدىن كېلىشۈۋلىنىغاندەك ئوخشاش بىر سۇژېت، ئوخشاش بىر تېما ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇلاردا بىر قىز بىلەن بىر يىگىتنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەت سۇژېتى خاتىرىلىنىدۇ. بۇ پېرسوناژلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئىسمىنى ھې-سابقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن، روھىيىتىدىن زامانىمىز كىشىلىرى كۈتۈۋاتقان مىللىي خاسلىقنى تاپالماي قالىسىز. يەنە كېلىپ بۇنداق ئەسەرلەردە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئادەتتىكى، يۈزە كۆرۈنۈشى بويىچە تەسۋىرلىنىدىغان بىر خۇنۇك پېرسوناژ بار. ئۇ پېرسوناژ ھامان پەزىلەت ئىگىلىرى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدۇ. مەن بۇ يەردە شۇنى دېمەكچىمەنكى، ھېكايىچىلىقىمىزدا بىز ھېكايە ئۇچۇن تاللىۋال-غان ھايات كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ماھىيەتلىك چوڭقۇرلۇقىغا تېخى دېگەندەك بۆسۈپ كىرەلمەيۋاتىمىز. ئەدەبىياتىمىزدا پېرسوناژلار-دا ئوبرازنى يارىتىشتا يېڭى بەدىئىي ماھارەتلەرنى يېتىلدۇرەلمەي-ۋاتىمىز. قەھرىمانداش مىللەتلەر يازغۇچىلىرىدىن قىرغىز يازغۇ-چىسى چىڭغىز ئايتماتوف مۇنداق دەيدۇ: «بەدىئىي ئەدەبىياتتا

ھەقىقىي يېڭىلىق يارىتىشنىڭ ئاساسى يازغۇچىنىڭ ئۆز مىللىتى توپلىغان مەنىۋى بايلىقنى ئۆز پېرسوناژلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنيا-سىدىن كۆرەلمەيدىغان دەرىجىگە يېتىشى، ئۆز پېرسوناژلىرىنىڭ ھەربىر تېنىقى، ھەربىر ھەرىكىتى، ھەتتا چۈشىگىچە مىللىي خاسلىقلارنى ئىپادىلىگەن بولۇشى ھەمدە پېرسوناژلىرى تىلى بە-لەن ئەمەس، دىلى بىلەن دىئالوگ قىلىشالايدىغان بولۇشى ئاسا-سىغا قۇرۇلىدۇ.»[1] مۇشۇ شەرتلەرگە ئاساسلانغاندا، بىزنىڭ پرو-زىچىلىقىمىز بەدىئىي ياقتىن تېخىمۇ زور تىرىشچانلىقلارنى كۆر-سىتىشى، ئاپتورلىرىمىزنىڭ ئەدەبىياتنىڭ ئىلمىي پرىنسىپلىرى ھەققىدە تېخىمۇ زور ئىجتىھات قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئاز بىر قىسىم يازغۇچىلىرىمىز بۇ جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسە-تىپ، ئوقۇرمەنلىرىمىزنى سۆيۈندۈرگۈدەك ماھىيەتلىك تېمىلار-نى ۋە بەدىئىي ئوبرازلارنى كۆتۈرۈپ چىققان بولسىمۇ، ئەمما مۇتلەق كۆپىنچە يازغۇچىلىرىمىزدا ئەنە شۇ مەسئۇلىيەت ئېڭى تېخى تىكلەنمىدى.

ھېكايە ۋە پوۋېستلىرىمىزدا ساقلىنىۋاتقان يەنە بىر چوڭ يېتەرسىزلىك شۇكى، سۈژېت قۇرۇلمىسى ئاددىي ۋە ئىپتىدائىي بولغان ھېكايىلەر زور سالماقنى تەشكىل قىلىۋاتىدۇ. بۇنداق ھېكايىلەرنىڭ باش قىسمىنى ئوقۇساقلا ئاخىرىنىڭ قانداق بولىدى-غانلىقىنى بىلىۋالىمىز. ئەمەلىيەتتە بۇ سۈژېت نامراتلىقىدىن ئىبارەت. بۇنداق ھېكايىلەر كىشىلەرگە تېخى مەلۇم بولمىغان ھايات ھەقىقەتلىرىنى ھەرگىزمۇ كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. ئەسلى بەدىئىي ئەدەبىيات تېخى ئوقۇرمەن بايقىمىغان ھايات ھەقىقەتلىرى-نى كۆرسىتىپ بېرىشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى دەپ بىلىشى كېرەك. بۇ ئەقەللىي ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىسا، بۇنداق يازما-

---

① چىڭغىز ئايتماتوف: «ئەدەبىيات ۋە مەنىۋەت ھەققىدە ئويلىغانلىرىم»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسى-تېتى ئەدەبىياتى، 1987 ـ يىلى 8 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى، 44 ـ بەت.

نىڭ كىشىگە تەسىر قىلىش كۈچى بولمايدۇ.

پروزا ئەسەرلىرىمىزدىكى يەنە بىر يېتەرسىزلىك، بەدىئىي تىلىمىزنىڭ تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولالمايۋاتقانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ئەدەبىيات — تىل سەنئىتىدۇر. سەنئەتلىك تىلنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش بەدىئىي ئەسەرگە قويۇلىدىغان ئەڭ‌للىي تەلەپتۇر. ئەدەبىي ئەسەر مىللىي ئەدەبىي تىلنى قوغداپلا قالماي، بەلكى ئۇنى بېيىتىش ۋەزىپىسىنىمۇ ئادا قىلىشى كېرەك. راستىنى ئېيتقاندا، ھازىر بىز پروزا ئىجادىيىتىمىزدە ئالدىنقى تەلەپنىمۇ تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلالمايۋاتىمىز. ئەسەرلىرىمىزدە تىل قۇرغاق، جانسىز، تەسۋىرلەر ئورۇنسىز ياكى تەكرار. پېرسوناژلار تىلى ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى يورۇتۇشقا ئامالسىزدۇر. دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا ناھايىتى زور تەسىرگە ئىگە بولغان «كانتېربورى ھېكايىلىرى» ئەنگلىيە ئەدەبىيات تارىخىدا «ئىنگلىز تىلىنىڭ ئەسلىي ئەدەبىي نورمىسىنى قوغداپ قالغانلىقى بىلەن قىممەتكە سازاۋەر» بولسا، ئۇلۇغ پارس شائىرى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە» نامىلىق مەشھۇر ئەسىرى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىياتىنى يۇكسەك دەرىجىدە بېيىتىپ ۋە قېلىپلاشتۇرۇپ، ئۆزىدىن كېيىنكى بىر پۈتۈن پارس تىلىنىڭ بەدىئىي تىل نورمىسىغا ئۇلۇغ تەكلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى دەۋرىدىن بۇگۈنكى دەۋرگىچە بولغان 1000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە پارس تىلى ھازىرقى زامان پارس تىلى دەپ ئاتالدى. ئەدەبىياتنىڭ مانا مۇشۇنداق قۇدرەتلىك رولىنى بىز تولۇق ھېسابقا ئېلىپ بولالمىدۇق. ئەمەلىيەتتە بىز بۇنى ھېس قىلىپ يەتمىدۇق. مەن يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاساسلىق ئاپتورلىرىمىزنىڭ پروزا ئەسەرلىرىنى ئومۇمەن دېگۈدەك كۆرۈپ كېلىۋاتىمەن. ئەسەرلىرىمىزدە ئوبرازلىق تىلىمىز تولۇق كاپالەتكە ئىگە بولمايلا قالماي، دەللىك ۋە توغرىلىقمۇ بەزىدە كاپالەتكە ئىگە بولالمايۋاتىدۇ. پروزا

ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مىللىي تۇرمۇشنى ۋە مىللىي هايات كارتىنىسىنى، پېرسوناژنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى خۇددى مۇكەممەل ماي بويىاق رەسىمدەك كۆز ئالدىمىزغا ئەكىلىپ بېرىدۇ. شى ياكى ئەكىلىپ بېرەلمەسلىكى ئوبرازلىق تىلدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ۋە پايدىلىنالماسلىق مەسىلىسىدۇر.

يازغۇچىلىرىمىز مەلۇم جەھەتتە تۇرمۇشنى قائىدىلەشتۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئۆلچىمىگە كىرگۈزۈۋېلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ھەممىلا يازغۇچىلىرىمىزدا كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلە ئەمەس. بىر قىسىم ياش يازغۇچىلىرىمىزدا كۆپرەك كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلە. بۇ ھەرگىزمۇ ئورتاق ئىجتىمائىي غايىدىن كېلىپ چىققان مەسىلە ئەمەس. ئورتاق ئىجتىمائىي غايە سەنئەتكارلارنىڭ پېرسوناژنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى، ئەمەلىيەتكە بولغان ئوخشاشمايدىغان قاراشلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئەمەسلىكىنى بىلىشى كېرەك. بەزى يازغۇچىلىرىمىز تەسۋىرلەۋاتقان هايات كۆرۈنۈشى ئۆزئارا شۇ دەرىجىدە ئوخشاشكى، ئۇلار يارانقان ۋە يېزىۋاتقان ئادەملەر روهىي هالەت، هەرىكەت ۋە تەقدىر جەھەتتىن ئۆزئارا بىر - بىرىدىن پەرق قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ يازمىلىرىدا پېرسوناژلارنىڭ هايات يولى ۋە تەقدىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. مانا بۇ ئەدەبىي ئەسەرنىڭ هەممىدىن زور مەغلۇبىيىتىدۇر. پروزىچىلىقىمىزدىكى بۇ هال تۇپتىن ئۆزگەرتىلىشى كېرەك.

ئۇچىنچى، ئەدەبىي ئاخباراتچىلىقىمىزدا ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر

ئەدەبىي ئاخباراتچىلىقىمىز گەرچە يوقلۇقتىن بارلىققا كەلىپ ئۆزىگە خاس بىر دائىرىنى شەكىللەندۇرگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇگۈنگىچىلا مۇكەممەل بىر ئىجادىي تۇر بولۇپ شەكىللەنەلمىدى. ئۇ رېئال ئادەم ۋە ئىشلارنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئاسا-

سي مەۋقە قىلىپ، بەدىئي رەڭنى دېگەندەك ۋايىغا يەتكۈزەلمە-
دى. ئۇنىڭ ئۇستىگە كەسپي يازغۇچىلىرىمىزغا بىرنەچچە يىللار
ئىلگىرى ئەدەبىي ئاخبارات يېزىش ۋەزىپىسى يۈكلىنىپ زوربغا
يازىدىغان ۋەزىپە مەجبۇرىيىتى ئەدەبىي ئاخباراتچىلىقىمىزنىڭ بە-
دىئي سۈپىتىگە بەلگىلىك سەلبىي تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. خېلى
داڭلىق يازغۇچىلىرىمىزمۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئىجتىما-
ئىي قىممەتكە ئىگە بولمىغان ۋەقەلەرنى خاتىرىگە ئېلىپ، ئەدەبىي
ئاخباراتچىلىقىمىزنىڭ بەدىئي ئىجادىيىتىمىزدىكى ئورنىغا تەسىر
يەتكۈزدى. ئەدەبىي ئاخبارات ئىجادىيىتىمىزدە مۇئەللىپلەرنىڭ
يازماقچى بولغان تېمىنى تەكشۈرۈشى ۋە مۇلاھىزە قىلىشى دېگەن-
دەك يېتەرلىك بولالمىدى. ھازىر يېزىلىۋاتقان ئەدەبىي ئاخبارات-
لار خېلى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلسىمۇ، ئۇلاردا بايان قىلىنغان
ئەھەلىي پاكىتلارنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى، تىلىنىڭ رەڭسىز،
قۇرۇق بايان تۈسىنى ئېلىپ قېلىشى، ئەدەبىي ئاخباراتچىلىقە-
مىزنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ئامىللار-
نىڭ بىرى بولۇپ قالدى. شۇنى بىلىش كېرەككى، ئەدەبىي ئاخبا-
رات يېزىشمۇ خۇددى پروزا ئىجادىيىتىگە ئوخشاش پىشقان بەدە-
ئىي ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان بەدىئي ئىجادىيەت پائالىيىتى-
دۇر. ئۇنىڭ بەدىئي ئامىللىرىغا قويۇلىدىغان تەلەپ پروزا ئىجا-
دىيىتىمىزگە قويۇلىدىغان تەلەپ بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.
پەقەت ئۇنىڭدا ھېكايە قىلىنغان ۋەقە ۋە ئادەملەرلا رېئال بولىدۇ.
گاھىدا ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ رېئال ئادەم، رېئال ئىش ئىزلازنى
بايان قىلىدىغان ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، بەزى ئاپتورلىرى-
مىز ئۇنى خۇددى گېزىت خەۋىرىدەك ئەينەن خاتىرىگە ئېلىپ
قويۇشى، بەزى مۇئەللىپلىرىمىزنىڭ مۇشۇ رېئال ماتېرىياللارنى
ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتىشى ئەدەبىي ئاخباراتچىلە-
قىمىزدا ساقلىنىۋاتقان يەنە بىر نۇقساندۇر. شۇنىمۇ ئېيتىپ

ئۆتۈش كېرەككى، ئەدەبىي ئاخباراتچىلىقىمىزدا مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەسىرگە ئىگە بولغان ئىش ئىزلار ھەققىدە مۇئەللىپنىڭ كىشىنى قانائەتلەندۈرگۈدەك ئىلمىي مۇلاھىزىلىرى دېگەندەك ۋاقىتا يېغا يەتمەيۋاتىدۇ.

تۆتىنچى، نەسرچىلىكىمىزدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر

ھازىر نەسرچىلىك ئىجادىيىتىمىزدە بەزى ئاپتورلارنىڭ يازمىلىرى زادىلا نەسرنىڭ ئۆلچىمىگە توشمايدۇ. ئۇلاردا لىرىكىلىق پۈراق يوق. مۇكەممەل ئېپىك ئەسەرلەردە بولىدىغان بەزى ئالاھىدىلىكلەرنىمۇ كۆرگىلى بولمايدۇ. ئېپىك ئوبراز ياكى لىرىك ئوبرازلاردىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. نەسرنىڭ باشقا تۈرلەردىن پەرقلىنىدىغان لىرىك ئالاھىدىلىكى كاپالەتكە ئىگە بولمىسا، ئۇنىڭ ئوقۇرمەنگە تەسىر قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. نەسر نىسبەتەن ئەركىن يېزىلىدىغان تۈر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئىخچاملىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشى كېرەك. بۇ جەھەتتىمۇ نەسر ئىجادىيىتىمىزدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلە ئاز ئەمەس. نەسر ئىجادىيىتىدە نەسر تىلى ھەممىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. نەسر تىلى خۇددى شېئىرىيەت تىلىدەك ئوبرازلىق، تەسىر قىلارلىق، ئىخچام، يارقىن ۋە لىرىكىغا تويۇنغان بولۇشى لازىم. نەسردە كۆپرەك مۇئەللىپنىڭ لىرىك ئىلھامى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنداق ئىكەن نەسردە ھەربىر سۆز، ھەربىر جۈملە ۋە ھەربىر ئابزاس ئالاھىدە تاللانغان ۋە پىششىقلانغان ئىخچام تىل ئۆتكىلىدىن ئۆتۈشى كېرەك. ھازىر بىزنىڭ نەسر ئىجادىيىتىمىزدە نەسر تىلى خۇددى بايان تىلىدەك ئاددىي، ئوبرازسىز، ھارارەتسىز بولۇپ قېلىشتەك كەيپىيات ئومۇملاشماقتا. سانسۇالغۇدەك بىر-نەچچە مۇئەللىپنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مۇتلەق كۆپىنچە ئاپتورلار-

نىڭ «نەسر» لىرىنى ئەقەللىي نەسر ئۆلچىمىگە يەتتى دېگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، نەسرمۇ خۇددى شېئىرىدەك ھېكمەتنى كۈچلۈك لىرىك ھېسسىيات يورۇتۇپ، ئوقۇرمەن قەلبىنى ھايا-جانغا ۋە لەرزىگە سېلىشى كېرەك ئىدى. مۇشۇ تەلەپلەرنى ئارتقۇ-رۇۋاتقان نەسرچىلىرىمىز ۋە نەسرلىرىمىز سان جەھەتتە ئانچە كۆپ ئەمەس. بۇ ھال بىزنىڭ نەسر ئىجادىيىتىمىزدە يەنىلا نۇر-غۇن مەسىلەرنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بىزدە ھا-زىر لىرىك ھېسسىياتتىن مۇستەسنا ھالدىكى ۋەقەلىك بايان قى-لىنىدىغان بەزى «نەسر» لەر كۆپىيىپ قېلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، نەسر ئىجادىيىتىدە بايانىي نەسر تۇرى بار. ئەمما، بايانىي نەسرمۇ بىزنىڭ پروزا ئەسەرلىرىمىزدىن تۇپتىن پەرق قىلىشى كېرەك ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بايانىي نەسرمۇ تويۇنغان لىرىكا قۇ-چىقىدا بايان قىلىنىشى كېرەك ئىدى. ھالبۇكى، بىر قىسىم نەسرلىرىمىزدىكى ھېسسىي قۇرغاقلىق، ئۇنىڭ تىلىدىكى يېقىم-سىزلىق، ئەسەردىكى ئوبرازسىزلىق كىتابخانلىرىمىزنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. نەسرچىلىكىمىز مۇشۇ نۇقتىلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلمىسا، ئۇنىڭ ساغلام تەرەققىياتى ۋە كىتابخانلىرى-مىزنى قايىل قىلىش ۋەزىپىسى ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

بەشىنچى، ئەدەبىي ئوبزورچىلىقىمىزدا ساقلىنىۋات-قان مەسىلىلەر

خۇددى تەنقىدچىمىز مۇھەممەت پولات ئەپەندى ئېيتقاندەك: «بىزنىڭ ئەدەبىي ئوبزورچىلىقىمىزنىڭ مەنىۋى زەئىپلىكلىرى-نىڭ بىرى ئۇنىڭ دەللىك ۋە ئەمەلىيلىكتىن يىراقلىقى، ئۆز ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ سۇسلۇقى، باشقىلارنىڭ نەزەرىيىۋى بايانلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن ئەدەبىيات دەرسلىك-لىرىدىكى نەزەرىيىۋى قائىدىلەرنى شەرھلەشنى ئەلا بىلىپ، ئەدە-

بىياتمىزدىكى رېئال ئەدەبىي مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇشمىز.»[1]

ئەدەبىي ئوبزورچىلىقىمىز ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىز ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگەندە، ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان بەدئىيەت ئىلمىگە تەۋە ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە ئومۇمەن كۆپ مۇھاكىمە يۈرگۈزمىدى ۋە كۆپ نەرسە دەپ بېرەلمىدى. خۇددى سەنئەت بىزگە قانداق ياشاۋاتقانلىقىمىزنى ئەمەس، بەلكى قانداق ياشىشىمىز كېرەكلىكىنى دەپ بېرىشى لازىم بولغىنىدەك، ئەدەبىي ئوبزورچىلىقىمىزمۇ بىزگە قانداق يازغانلىقىمىزنىلا ئەمەس، بۇنىڭدىن كېيىن قانداق يېزىشىمىز كېرەكلىكىنىمۇ دەپ بېرىشى كېرەك ئىدى. ھازىرقى ئەدەبىي ئوبزورچىلىقىمىز مەۋجۇت بولغان ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنىڭ كەينىدىن خۇلاسىلەپ يېتىشەلمەيۋاتىدۇ. شۇڭا، خېلى كۆپ ساندىكى كىشىلىرىمىز «ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىز ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ كەينىدە قالدى» دېيىشۋاتىدۇ. مەنمۇ بۇ پىكىرگە قوشۇلىمەن.

تەنقىدچىلىكىمىزدىكى يەنە بىر چوڭ يېتەرسىزلىك شۇكى، تەنقىدچىلىك سېپىدە ئىزدىنىۋاتقان تەنقىداتچىلارنىڭ تەربىيىلىنىشى يېتەرسىز بولماقتا. ئۇلار نۇرغۇن دۇنياۋى نادىر ئەسەرلەردىن خەۋەرسىز. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدىكى مۇنەۋۋەر ئۇلگىلەرنى تىرىشىپ ئۆگەنمىگەن، تۇرمۇش تەجرىبىسى يېتەرسىز، تىل بىلىمى كەمچىل بولۇپ، ئەسەرنى چۈشىنىش ئىقتىدارى تۆۋەن. مۇبادا تەنقىدچىنىڭ تۇرمۇش بىلىمى مول بولمىسا، بىلىمى چوڭقۇر ۋە كەڭ بولمىسا،

---

① «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل 12 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 4 — 5 ـ بەتلەر.

ئېستېتىك تەربىيىلىنىشى ئەتراپلىق بولمىسا، ئۇنىڭ تەتقىقاتى ئىلمىي سەۋىيىگە كۆتۈرۈلەلمەيدۇ. بىزدە ھازىر سەۋىيە جەھەتتىن گۈمانلىق بولغان قەلەم ئىگىلىرىنىڭ تەنقىدچىلىك سېپىگە قوشۇلۇشى ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ سەۋىيىسىنى تۆۋەنلىتىۋېتىپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ئەكس تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ.

تەنقىدچىلىكىمىزدە ھەقىقىي ئەدەبىي تەنقىدچىلەر بىلەن مۇئەللىپلەر ئارىسىدىكى باغلىنىش قويۇق بولمايۋاتىدۇ. ئىلمىي ئەدەبىي تەنقىدچى يازغۇچىنىڭ يېقىن سىرداشى ۋە سەمىمىي مەسلىھەتچىسى بولۇشى لازىم. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قانچىكى قويۇقلاشسا، ئەدەبىي تەنقىدتىكى ھەللىك ۋە توغرىلىقنى شۇنچىكى كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىمىزدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى يېڭىچە مۇھاكىمە شەكىللىرى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، تەسىرى زور بولغان يازغۇچى، شائىرلار بىلەن مەخسۇس تېمىلاردىكى سۆھبەت ئۆتكۈزۈش بۇنىڭ پاكىتىدۇر. ئەمما، يازغۇچىشۇناسلىق تەتقىقاتى ھەققىدە تەنقىدچىلىكىمىزنى تېخى ھېچ ئىش قىلمىدى دېيىش كېرەك. كىتابخانلىرىمىز ئېچىدە زور تەسىرگە ئىگە بولغان يازغۇچى، شائىرلىرىمىز ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقاتلار ئىشلىنىشى كېرەك ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ھاياتى، ئۆسۈپ يېتىلىشى، ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەرلەرنىڭ يېزىلىش سەۋەبى ۋە جەريانى ۋەھاكازالار.

ئالتىنچى، دراماتورگىيە ئىجادىيىتىدە ساقلانغان مەسىلىلەر

ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىدا دراماتورگىيە ئىجادىيىتىدە ئۇزۇلۇش بولۇۋاتىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ئۇنۇۋېرسال-

لىققا ئىگە بۇ تۈرى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ جىددىي رېتىمىغا ماس كېلەلمەي قالدىمۇ ياكى بىزدە بۇ ساھە بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاپتورلار قالمىدىمۇ ۋە ياكى دراماتىچىلىقىمىزنىڭ ئومۇمىي كۆلدۈرگە - ئىتوتچىلىق ئىگىلىۋالدىمۇ، ئاساسىي سەۋەب زادى نەدە؟ ! دەل مۇشۇ نۇقتا ئەدەبىي ئوبزورچىلىقىمىزدىمۇ ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىنمىدى. بۇ مەسىلە نېمە ئۈچۈنكى ئوبزورچىلىقىمىزنىڭ دىققىتىنى زادىلا تارتالمىدى. مەن بۇ يەردە ئەسلىي تېما ۋە ماقالە سەھىپىسى سەۋەبىدىن بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقات تۈسىنى ئالغان مۇلاھىزىلەرنى يۈرگۈزمەيمەن. پەقەت يۇقىرىقى مەسىلىلەر ھەققىدىكى سادda قاراشلىرىمىنلا دەپ ئۆتىمەن. مېنىڭچە، دراماتورگىيە ئىجادىيىتىمىزنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەبلەر بولۇشى مۇمكىن: ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ھازىر دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ تۈرمۇشىنىڭ بۇاستە كۆرۈنۈشىگە، يەنى سەھنە سەنئىتىنىڭ بۇاستە كۆرۈنۈشىگە بولغان قىزىقىشى ئاجىزلاشتى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى ھەر خىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، تۈرمۇش رېتىمىنىڭ جىددىيچىلىكى، ئائىلىلەردە تېلېۋىزورنىڭ ئومۇملىشىشى، تېلېۋىزور سەنئىتى نومۇرلىرىنى تارقىتىش سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىشى، دراماغا كېرەك بولىدىغان دېكوراتسىيە ۋە باشقىلارنىڭ قىممىتىنىڭ ئۆسۈشى.

تىياتىر ئەسلىي بۇاستە سەنئىتى ئىدى. ئۇنىڭ يارانقان ئوبرازى ئارتىسنىڭ سەھنىدىكى ماھارىتى بىلەن تاماشىبىنغا ئايدىڭ بولىدۇ. شۇڭا، بىز ئۇنى بۇاستە سەنئىتى دەيمىز. يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ ئۇنۇۋېرسالىققا ئىگە سەنئىتى بولغاچقا، ئۇنۇۋېرسال ماھارەت يېتىشتۈرگەن ئارتىسلار قوشۇنىنى تەلەپ قىلىدۇ. تىياتىر سەنئىتى ئۈچۈن ئەدەبىيات، ئارتىس، رەسسام، مۇزىكانت، رەققاس، ھەيكەلتىراش، بىناكار، گىرىمچىك، لايى-

ھىلىگۇچى، چىراغچى قاتارلىق نۇرغۇن ساھەنىڭ كەسىپ ئەھلى لازىم بولىدۇ. نەتىجىدە بىر تىياتىرنى ئويناش ئۈچۈن كېتىدىغان مەبلەغ ۋە ۋاقىت ناھايىتى زور بولىدۇ. شۇڭا، بىر تىياتىرنى سەھنىگە ئېلىپ چىققۇچى تىياتىر ئۆمىكى ئۈچۈن بۈگۈنكى بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا تەۋەككۇلچىلىك قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مېنىڭچە، دراماتورگىيە ئىجادىيىتىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا دەل مۇشۇ مەسىلە يەنە بىر سەۋەب بولۇشى مۇمكىن.

بىزدە يېقىنقى 30 يىلدىن بۇيان دراماتورگلار قوشۇنىمىزدا ئىلگىرىلەش بولمىدى. راستىنى ئېيتقاندا، 1990 ـ يىللاردا سەھنىلەشتۈرۈلگەن بەزى دراما‌لار بەدئىي جەھەتتىن «گۈلنىسا»، «غۇنچەم» دراما‌لىرىغىمۇ يەتمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دراما ئەسەرلىرى تاماشىبىنلىرىمىزنى زېرىكتۈرىدىغان ھالەتنى شەكىللەندۈردى. مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا دۆلەتلىرىدە تىياتىر سەنئىتى بۈگۈنمۇ تاماشىبىنلىرىمىزنى ھەمىدىن بەك جەلپ قىلىدىغان سەنئەت سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىپ بارماقتا. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بىزنىڭ تاماشىبىنلىرىمىزنىڭ ئېستېتىك تەربىيىلىنىشى، بىۋاستە سەنئەتكە بولغان ئېستېتىك چۈشەنچىسى ياۋروپالىقلارنىڭكىگە يەتمىسە كېرەك.

ھازىرقى ئەھۋالدا تۇرمۇش رىتمىنىڭ تېزلىشىشى ۋە تۇرمۇش ھەلەكچىلىكى تاماشىبىنلىرىمىزغا قىسقا، مەزمۇنلۇق كۆرۈنۈشلەرگە ئىگە، مۇرەككەپ دراماتىك توقۇنۇشلاردىن خالىي، مۇرەككەپ دېكوراتسىيىسىز سەھنە ئەسىرىگە قىزىقىش تۈيغۇسىنى قوزغىدى. ھازىر تاماشىبىنلىرىمىزدا ئىتوتلارغا بولغان قىزغىنلىق بىرقەدەر يۇقىرى. ئەمما، شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، بىزدە مەخسۇس ئىتوت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەلەمكەشلەر بارلىققا كەلمىدى. ئىتوت ۋە كۈلدۇرگە سېنارىيىلىرىمىزنىڭ خۇددى ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىز بىلەن ھېچ

ببر باغلىنىشى يوقتەك يازغۇچىلىرىمىز ۋە دراماتورگلىرىمىز بۇ ساھەگە زادىلا قىزىقمايۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ خىل سەھنە ئەسەرلىرىمىز ياخشى سېنارىيىلەرگە ئېرىشەلمەي بەزىدە دەمال-لىققا ئارتىسلار ئۆزلىرى قۇراشتۇرۇپ ۋە خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىپ سەھنىلەشتۈرۈۋاتىدۇ. بۇ ھال ماھىيەتلىك تۈرىۋىش ھە-قىقەتلىرىنى مۇشۇ بىۋاستە سەنئەت تۈرى بىلەن ئەكس ئەتتۈ-رۈشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغان قىلىپ قويۇۋاتىدۇ.

يەتتىنچى، بالىلار ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىدە ساقلىنى-ۋاتقان مەسىلىلەر

يېقىنقى 30 يىل مابەينىدە بالىلار ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىدىمۇ كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەشلەر بولدى. «تارىم غۇنچىلىرى»، «ئۆسمۈرلەر گېزىتى» ۋە ھەرقايسى ئەدەبىي ژۇرناللار مەلۇم سەھىپىلىرىدە بالىلار ئەدەبىياتىغا ئائىت نۇرغۇن ھېكايە، شېئىر ۋە شېئىرىي تېپىشماقلارنى ئېلان قىلدى. يېقىندا خاس بالىلار ئەدەبىياتىغا تەۋە بەزى مەخسۇس رومانلارمۇ نەشر قىلىندى. مانا مۇشۇ نەتىجىلەر بىلەن بىللە بالىلار ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىدە ساق-لىنىۋاتقان مەسىلىلەرنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، بالىلار ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىمىزدە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە مەسىلە ساقلىنىۋاتىدۇ:

ھازىرقى ئىجادىيىتىمىزدە مۇئەللىپلەر ئۆزلىرىنى بالىلار-نىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا قويۇپ تۇرۇپ ئىجادىيەت قىلالمايۋاتىدۇ. بالىلار ئەدەبىياتىغا ئائىت كۆپىنچە ئەسەرلەردە بالىلارنىڭ ياخشى ئۆگىنىشى، تازىلىققا رىئايە قىلىشى، ئەخلاقلىق بولۇشى قۇرۇق-تىن - قۇرۇق پەند - نەسىھەتلەر بىلەن تەكتىلىنىپ، ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى ساددا گۈزەل ئىستەكلىرى، ھاياجانلىق تۇيۇ-غۇلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈلمەيۋاتىدۇ.

بالىلار ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەردە بالىلارغا خاس تىل كاپالەتكە ئىگە بولالمايۋاتىدۇ. بالىلار ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىدە بالىلارغا خاس چۈچۈك تىل ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەگەر بالىلار ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە بالىلار تىلىغا ھۆرمەت قىلىنمىسا، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكىگە بۇزۇستە تەسىر يېتىدۇ. بىز چەت ئەل بالىلار ئەدەبىياتى ھېكايىلەر توپلاملىرىنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇق. ئۆزبېكنىڭ بالىلار ئەدەبىياتىمىزغا خاس ھېكايىلىرىمىزنىمۇ تاللاپ نەشر قىلدۇق. بىز ئۆزبېكنىڭ ئاپتورلىرى يازغان ھېكايىلەر بىلەن چەت ئەل بالىلار ھېكايىلىرىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، بەدئىي پەرقىنىڭ ناھايىتى چوڭ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. بالىلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا تېخى يۇكسەك ئېتىبارغا ئېلىنمىدى.

سەككىزىنچى، ئۇيغۇر چاغداش تەرجىمە ئەدەبىياتى ۋە ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىمىزدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر

بۇ جەھەتتە 30 يىلدىن بۇيان قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىمىز ھەققىدە يۇقىرىقى سەھىپىلىرىمىزدە قىسقىچە توختالغانىدۇق. بۇ يەردە پەقەت ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ھەققىدىلا توختىلىمەن.

ئالدى بىلەن شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتى بىلەن ئەدەبىي تەرجىمە ئىككى ئۇقۇمدۇر. ئەدەبىي تەرجىمە ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتىمىزنى بېيىتىدىغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرىدىغان ئىنتايىن مۇھىم ئىجادىيەت شەكلىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن ھەممىمىزگە مەلۇم بولغان، ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىياتىنىڭ بىر تەرەققىيات قىسمىغا ئايلانغان ئۇيغۇر تەرجىمە

ئەدەبىياتى ھەققىدە توختالماي، بەلكى ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىمىزدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مەسىلىلەرگە بولغان قاراشلىرىمنى دەپ ئۆتىمەن.

تەرجىمە ئەدەبىياتىمىزدا دۇنياۋى نادىر ئەسەرلەرنىڭ ۋە خەنزۇ ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى چوڭ ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە نۇسخىلىرى بەك ئاز ياكى يوق دېيەرلىك. بىر ئەدەبىي تەرجىمان قانچىلىك ئەدەبىي سەۋىيىدە تەرجىمە قىلىشىدىن قەتئىينەزەر بىر نادىر ئەسەرنىڭ بىرلا خىل تەرجىمىسى ئىشلەنسە، باشقا تەرجىمانلار تەرىپىدىن ئىككىنچى خىل تەرجىمە نۇسخىسى زادىلا ئىشلەنمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز تەرجىمە ئەسەرلەردىن ئەڭ ياخشىسىنى تاللاش ئىمكانىيىتىدىن مەلۇم دائىرىدە مەھرۇم بولىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزدە چەت ئەل ۋە خەنزۇ ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى زور يازغۇچىلارنىڭ ۋە شائىرلارنىڭ كەينىدىن ئىز قوغلاپ مەخسۇس تەرجىمە قىلىش ساھەسى شەكىللەنمىدى.

بەدىئىي تەرجىمە سەۋىيىسىدە چېكىنىش بولغاندەك تۇرىدۇ. ئەدەبىي تەرجىمە كۆپ ئىستېدات تەلەپ قىلىنىدىغان ئىجادىي پائالىيەتلەرنىڭ بىرى. ئۇ باشقا تەرجىمىلەرگە تۇپتىن ئوخشاشمايدۇ. ئەدەبىي تەرجىمان ئالدى بىلەن مىللىي ئەدەبىياتنىڭ ئەدەبىيات قانۇنىيەتلىرىنى ۋە ئەدەبىي ھادىسىلەرنى ئەتراپلىق بىلىدىغان، ئۆزىمۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان بولۇشى كېرەك. بىزدە ھازىر ئۆزى ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ باقمىغان، ئۆزىنىڭ ۋە ئۆزگىنىڭ ئەدەبىياتىنىمۇ چۈشەنمەيدىغان، پەقەتلا مەلۇم دەرىجىدىكى خەنزۇ تىل سەۋىيىسىگە ئىگە بولغان كىشىلەرمۇ ئەدەبىي تەرجىمە بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۆزىنىڭ مىللىي تىلىدا ئەدەبىياتقا ئوخشىشىدىغان ئەسەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندا قۇرغاقلىشىپ، بەدىئىي ئاممىلاردىن ئايرىلىپ قېلىۋاتىدۇ.

ئەدەبىي تەرجىمىدە ھازىر كۆپرەك تەرجىمە قىلىنىۋاتقىنى پروزا ئەسەرلىرى بولۇپ، باشقا ژانىر تۈرلىرى ئىنتايىن ئاز تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە مۇنەۋۋەر ئاپتور-لارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى تاللاپ تەرجىمە قىلىنماي، تەرجىمان تاپالمغان، ئۆزىگە ياققان ئادەتتىكى ئاپتورلارنىڭ بەدىئىي ياقتىن پىشمىغان ئەسەرلىرىمۇ تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ. بۇنداق تەرجىمە-لەر ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتىنى بېيىتالمايلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ سەۋىيىسىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ.

چەت ئەل ئەدەبىياتىغا تەۋە ئەسەرلەر بىزدە ئومۇمەن تەرجە-مىدىن تەرجىمە قىلىنىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، بەدىئىي رەڭ-نىڭ سۇنۇشى ئېغىر دەرىجىدە داۋاملىشىۋاتىدۇ. ئەدەبىي تەرجە-مىدە ئانا تىلدىن بىۋاستە تەرجىمە قىلىش بىلەن ئوتتۇرىدىكى ۋاستىچى تىللاردىن تەرجىمە قىلىشنىڭ بەدىئىي رەڭنى ساقلاپ قېلىشتىكى، ئىپادىلەش كۈچىنى ئەينەن ساقلاپ قېلىشتىكى دە-رىجىسى قەتئىي ئوخشاشمايدۇ. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇگۈن ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا تەرجىمە ئەسەرلىرىگە ئانچە قىزى-قىپ كەتمەيدىغان كەيپىيات شەكىللەندى. ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ ئىنكاسلىرىدىن قارىغاندا، بۇگۈنكى ئۇيغۇر تىلىدا «تەرجىمە تە-لى» دەپ بىر تىل شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ تىل بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىنمۇ ۋە بۇگۈنكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىئالېكت ـ شېۋىلىرىدىنمۇ روشەن پەرق قىلىدىغان ھارارەتسىز، رەڭسىز، ئوبرازسىز، چۈشىنىكسىز بىر تىلدۇر.

يۇقىرىدا دېيىلگەنلەر پەقەتلا باشقا تىللاردىن جۈملىدىن خەن-زۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا ساقلىنىۋاتقان مەسە-لىلەردۇر. ئۇيغۇر تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا ئوت-تۇرىلىقتا بىر مەزگىل چوڭ ئۇزۇكچىلىك بولغانىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىر قىسىم ياش تەرجىمانلار يېتىشىپ چىقىپ،

چاغداش ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، خەنزۇ تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ بېيىشى ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشۇۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنداق تەرجىمە-لەرنىڭ نۆۋەتتىكى رولى ئىنتايىن زور. مىللەتلەر ئارا ئۆزئارا چۈشىنىش، ئۈچۈر - ئالاقە كۈنسايىن كۈچىيىپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى مەملىكەتكە ۋە خەلقئاراغا تونۇشتۇرۇپ بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلىش ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىيات ئىشلىرى ئۈچۈن پايدىلىقتۇر. مەيلى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىدىغان تەرجىمانلار قوشۇنىمىز بولسۇن ياكى ئۇيغۇرچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىدىغان تەرجىمانلار قوشۇنىمىز بولسۇن، كۈچ جەھەتتىن يەنىلا تەلىپىمىزدىكىدىن يىراقتا تۇرماقتا. تەرجىمانلار قوشۇنىنىڭ كۆلىمىنى ئېھتىياجدىن قاندۇرالمايۋاتىدۇ. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، مۇشۇ بىر قاتار مەسىلىلەر تەرجىمە ئەدەبىياتىمىزدا تولۇقلاشقا تېگىشلىك مۇھىم نۇقتىلاردۇر.

«مۇھەممەت بىشىر چىكۆۋاك» رومانى ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم

مەمتىمىن توختايۇفنىڭ 1951 ـ يىلى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلىنغان «قانلىق يەر» روماندىن بۇگۈنگىچە ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتىدا رومان ئىجادىيىتى پەۋقۇلئاددە بىر گۈللىنىش دەۋرى يارانتى. ئىگىلىشىمىزچە، نەشردىن چىققان رومانلىرىمىز بۇگۈنگىچە 200 دىن ئېشىپ كەتتى. بۇ نەتىجىلەرنىڭ ئارقىسىدا ئۆزىنىڭ كەچمىش تارىخى ۋە ئەقلىي ھاياتىنى بەدىئىي ياقتىن كۆرۈشكە تەشنا بولۇۋاتقان مەنىۋى چاڭقاق خەلقىمىز، تىرىشچان ۋە مېھنەتكەش يازغۇچىلار قوشۇنىمىز، جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە بازار ئىگىلىكىنىڭ شامالىلىرىدىن سەگىگەن نەشرىياتچىلىقىمىز بار، ئەلۋەتتە! بىر مىللەت ئەدەبىياتىدا رومانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ھەرگىزمۇ نەشردىن چىققان رومانلارنىڭ سانى بىلەن بەلگىلەنمىسە كېرەك. بەلكى، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ، جۈملىدىن مىللىي ئوقۇرمەنلەر قوشۇنىنىڭ بىرەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن نادىر رومانلارنىڭ كۆپلەپ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، مۇئەييەن سان شەكىلىنىگەندە سۈپەت ئۆزگىرىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. ئۇيغۇر چاغداش ئەدەبىياتى رومانچىلىقى يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ بۇگۈنگە كەلگەندىلا، بىز رومانلىرىمىزنىڭ بەدىئىي ئۇتۇقلىرى ۋە يېتەرسىزلىكلىرى ھەققىدە كەڭ ـ كۆشادە، ئىلمىي مۇھاكىمىلەرنى يۈرگۈزەلەيدىغان ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە بولدۇق. دەسلەپتە بىزدە تارىخىي رومانلار بىرقەر

دەر كۆپ يېزىلدى. تارىخشۇناسلىق ئىلمى بىزگە دەپ بەرگەن تارىخىمىزدىكى چوڭراق تارىخىي ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەر بىرەر قۇر قەلەمگە ئېلىندى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر چاغداش رومانچىلىقى رەسمىي گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى دېيىشكە بولىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ يىلنىڭ 90 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، بەدىئىي سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى، ئوقۇرمەنلەرگە بەلگىلىك زوق بېغىشلىيالايدىغان ۋە ئوقۇرمەنلەر-گە ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى بېغىشلىيالايدىغان بىر قىسىم رومانلار-نىمىز ۋۇجۇدقا چىقتى. رومانچىلىقىمىز تېما جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس كەڭلىك ھاسىل قىلدى. كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان ئەڭ مۇھىم نۇقتا شۇكى، رومانچىلىقىمىز ناھايىتى سەزگۈرلۈك بە-لەن ھەقىقىي ئىنسان خاراكتېرىنى يارىتىشقا، پېرسوناژلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى ئۆزىگە خاس ئىنسانىي خاراكتېرىنى يورۇتۇش-قا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىشقا باشلىدى. مۇئەللىپلىرىمىز بەدە-ئىي ئوبراز بىلەن پىكىر قىلىشنىڭ ئىلمىي يولىغا قەدەم قويدى. نەتىجىدە مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىي ئىجادىيىتى بويىچە «تۇلپار» مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن بىر تۈركۈم ياخشى روما-لار بارلىققا كەلدى. بۇ ھال كىشىنى چەكسىز ھاياجانغا سالىدۇ.

تارىخىي رومانلىرىمىز خەلقىمىزگە ئۆز تارىخىنىڭ قەدىمىي دەۋرلىرىدىن تاكى يېقىنقى دەۋرلىرىگىچە بولغان ھايات مۇساپە-لىرىنى تارىخىي چىنلىق ۋە بەدىئىي يۈكسەكلىكنىڭ بىرلىكىدە كۆرسىتىپ بەردى. مەلۇمكى، ئالدىنقى يۈز يىلنىڭ 50 ـ يىللە-رىدىن تارتىپ تاكى 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە بىزدە نۇرغۇن سىياسىي كۆرەشلەر ۋە داۋالغۇشلار بولدى. نەتىجىدە بۇ تارىخىي شارائىتتا مۇئەييەن تارىخىي تېمىلاردا چەكلەنگەن رايونلار شەكىل-لىنىپلا قالماي، تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە قەلەم تەۋرىتىشكە توغرا كەلسىمۇ، تارىخىي رېئاللىزمدىن چەتلەش خاھىشلىرى مۇ-

لەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. 80 ـ يىللارغا كەلگەندە، ئەدەبىي ئىجادىيىتىمىز تارىخىي رېئاللىقنى تارىخ ئىلمىي تەتقىقاتى بويىچە رېئاللىققا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا ئەينەن قەلەمگە ئالالايدىغان بولدى. مانا مۇشۇ نۇقتىدىنمۇ بىز تارىخىي رومانلىرىمىزدىن چەكسىز سۆيۈنۈش ئىچىدە زوق ئالدۇق.

شۇنداق رومانلىرىمىزنىڭ بىرى يازغۇچى ئايشەم ئەخمەتنىڭ «مۇھەممەت بىشىر چىڭ‌ۋاڭ» رومانىدۇر. ھۆرمەتكە سازاۋەر ئايال يازغۇچى، شۇنداقلا ئايال ئاپتورلار ئىچىدىكى تۇنجى رومان مۇئەللىپى ئايشەم ئەخمەت 1999 ـ يىلى ئىككىنچى رومانى «مۇھەممەت بىشىر چىڭ‌ۋاڭ» نى نەشر قىلدۇردى. رومانىدا مۇئەللىپ يەتتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى مۇھەممەت بىشىر چىڭ‌ۋاڭنىڭ 1813 ـ يىلىدىن 1867 ـ يىلىغىچە قۇمۇل دىيارىنى ئەخلاق ـ پەزىلەت ۋە ئادىللىق بىلەن سوراپ، ئىلىمنى قەدىرلەپ، يۇرتنى گۈللەندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش جەھەتتىكى ئىجابىي ئىش ئىزلىرىنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرگەن. مەن رومانىنى قىزىقىش ئىچىدە ئەستايىدىل ئوقۇپ چىقتىم. ناھايەت رومان ھەققىدىكى بەزى قاراشلاردا رومان ئوقۇرمەنلىرى بىلەن ئورتاق‌لاشقۇم كەلدى. مۇئەللىپ ئۆزىمۇ مەزكۇر ئەسىرىنى ماڭا تەقدىم قىلغاندا، مۇنداق قۇرلارنى خاتىرە ئۈچۈن يېزىپ قويغانىدى: «ھۆرمەتلىك ئابدۇبەسىر شۇكۇرى مۇئەللىمگە تەقدىم. ئوقۇغاندىن كېيىنكى تەسىراتىڭىزنى ئاڭلاپ باققۇم بار. — ئايشەم ئەخمەت ھاجى قاملىدىن. 1999 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى.»

مۇئەللىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى قۇمۇل دىيارىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى، تەبىئىي شارائىتى، ۋاڭ‌لىقنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى ئىچكى زىددىيەتلىرى ۋە تارىخىي ۋەقەلىرى ھەققىدە ناھايىتى ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، ئەھمە-

يەتلىك تارىخىي ئىش، ۋەقەلەرنى ياخشى ئۆگەنگەن. رومانىنىڭ بىر پۈتۈن جەريانى مۇئەللىپنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىجتىھاتىنى دەللىلەپ تۇرۇپتۇ. ئوقۇغۇچىنى ئۆزىگە بەكرەك جەلپ قىلىدىغىنى، رومانىدا خاتىرىلەنگەن ئەينى دەۋردىكى ئوردا ھاياتىنىڭ ھەقىقىي مەنزىرىسى، خەلقنىڭ ھايات تەرزى، ئەينى چاغدىكى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، ھايات قارىشى، ئېتىقادى ۋە مەنىۋى دۇنياسىنىڭ دەبدەبىسىز ئاممىباب تىل بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكىدۇر. بىز روماننى ئوقۇپ چىققىنىمىزدا، گويا 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قۇمۇل ژاڭ ئوردىلىرىدا، قۇمۇل تاغلىرىدا، ئىلىدا ۋە كۇچالاردا ساياھەت قىلغاندەك، ئەينى چاغلاردىكى خەلقىمىزنىڭ ئاجايىپ تۇرمۇشىنى، ھايات ھەقىقىدىكى قاراشلىرىنى بىلگەندەك بولىمىز. ئەسەر ئۆزىگە مۇشۇ جەھەتتىكى خېلى جىق تارىخىي بىلىملەرنى مۇجەسسەملىگەن.

رومانىدا مۇھەممەت بىشىر چىڭۇاڭنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكى، ئۆزىگە خاس پەزىلىتى، كىشىلىك ھايانقا بولغان قىزغىن مۇھەببىتى، مەرىپەتپەرۋەر ئادىللىقى باشتىن ـ ئاخىر بىر ئىزچىللىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. بۇ ھال ئۇنى نۇرغۇن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە، ئوردا توقۇنۇشلىرىغا ۋە تاجاۋۇزچىلارغا قارىتا مەسىلىنىڭ ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى بايقىيالايدىغان چېۋەر ۋە دانىش ئادەم قىلىپ يېتىلدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چىڭۇاڭنىڭ بىرقەدەر مۇقىم بولغان خاراكتېر ۋە پەزىلەت ئالاھىدىلىكى كۆز ئالدىمىزدا تەبىئىي رەۋىشتە زاھىر بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن مۇھەممەت بىشىر چىڭۇاڭ ئەلەمدىمۇ، قەلەمدىمۇ يېتىشكەن خەلقسۆيەر ۋەتەنپەرۋەر زات. رومانىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، ئەمىلى ئېلىپ تاشلانغان بىر ئوردا ئەمەلدارىنىڭ خائىنلىقى ۋە قۇترانقۇلۇقى تۈپەيلى يۇرت تەۋرەپ كەتكەندە، چىڭۇاڭ ئەلمىساقتىن ياشاپ كەلگەن ئانا تۈپرىقىنىڭ قارا نىيەتلەر تاپىنى ئاستىدا

ۋەيران بولۇشىنى ئەڭ چوڭ نومۇس دەيدۇ. ناھايەت ئەنە شۇ قەيسەرلىكى تۇپەيلى ئۇ ئاخىر دۇشمەن قولىدا باتۇرلارچە جان بېرىدۇ. رومانىدىكى بۇ ئىزچىللىق مۇھەممەت بىشىر چىڭۇاڭ ئوبرازىنى يەنمۇ بىر پەللە نۇرلاندۇرىدۇ. مۇھەممەت بىشىر چىڭۇاڭنىڭ خانىشى مېھرىبانۇ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى رومان ھېكايىتىنىڭ يەنە بىر راۋاج نۇقتىسى بولۇپ، دەل مېھرىبانۇ ئوبرازى ئەينى دەۋردىكى ۋاڭ ئوردىسىغا تەۋە بولغان ھەر خىل ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ تۈگۈنلىرىنى ئېچىپ بېرىشتە ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. مېھرىبانۇنىڭ ئىلىدىن قۇمۇلغا كېلىپ، چىڭۇاڭنىڭ زىددىيەتلىك ھايات كۆرۈنۈشلىرى بىلەن تۇتۇشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بولغان ئۆزگىچە قارىشىنىڭ شەكىللىنىشى مۇھەممەت بىشىر چىڭۇاڭ ئوبرازىنى تېخىمۇ يۇكسەك ھاياتىي كۆچكە ئىگە قىلىدۇ. مېھرىبانۇنىڭ چىڭۇاڭ، ئۇنىڭ ئەقىدىسى، ئۇنىڭ ئىشلىرى ئۈچۈن ھەممىنى بېغىشلىشى چىڭ ۋاڭ ئوبرازىنى ئوقۇرمەننىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا كۆچۈرۈپ، ئوقۇرمەننىڭ ھايات ھەققىدىكى قاراشلىرىدا بەلگىلىك چالغىتىش ھاسىل قىلىدۇ. مېھرىبانۇ ئوبرازى گاھى بىزگە ئابدۇللا قادىرنىڭ «ئۆتكەن كۈنلەر» رومانىدىكى كۈمۈش بۇۋىنى ئەسلىتىپ قويىدۇ. بىزدە سېلىشتۇرما ئەدەبىياتنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقاتى تېخىچە ئىلمىي رەۋىشتە قانات يايغىنى يوق. بۇ ساھەدە تېخى قېزىلمىغان، ئېچىلماي ياتقان بوزلار بىھىساب. ئەسلىي رېئاللىزملىق ئەسەرلەردە ئىنسان روھىدىكى نازۇك مەنىۋى دۇنيانى تەسۋىرلەش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنىدەك، ئوخشاشمىغان زامان ۋە ماكانىدىكى مۇئەللىپلەر يارىتقان پېرسوناژلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇشمۇ بەك قىممەتلىكتۇر. مەن مەزكۇر رومانىدىكى مۇھەممەت بىشىر چىڭۇاڭ بىلەن مېھرىبانۇنى ھەققەتەن قەلبىمنىڭ چوڭقۇر قېتىدىن ياقتۇرۇپ قالدىم. يېقىندا مەن

«تەڭرىتاغ» ژۇرنىلىدا ئۆزبېكستان يازغۇچىسى ئۆتكۇر ھاشىم مۇف بىلەن تەنقىدچىسى ئۆمەر ئەلى نۇرمەتوفنىڭ «ئۆتكەن كۈنلەر» رومانى ھەققىدىكى تولىمۇ ئىلمىي بىر سۆھبىتىنى ئوقۇپ قالدىم. بۇ سۆھبەتتە يازغۇچىنىڭ مۇنۇ گەپلىرى مېنىڭ دىققىتىمنى تارتقانىدى: «ئوقۇرمەننى ئەسەر قەھرىمانى بىلەن شۇنچىلىك ئاشنا قىلىدىغان كىتاب يېزىش قىيىن، ناھايىتى قىيىن ئىكەن. مۇكەممەل ئۇلۇغ يازغۇچى شۇنداق مەكتەپ يارىتار ئىكەنكى، ئۇنىڭ مەكتىپىدە قۇرداشلىرىمۇ، كېلەچەك ئەۋلاد قەلەمكەشلىرىمۇ، بىئىختىيار تەلىم ئالار ئىكەن... خاراكتېر يارىتىشتا، رومان قۇرۇلمىسى ياكى سۆز، جۈملە سىرلىرىنى ئىگىلەشتە بىر نادىر روماندىن ھەممە قەلەم ساھىبلىرى ئىجادىي بەھرىمەن بولۇۋېرىدۇ.»[1] ئەلۋەتتە، بۇ يەردىكى گەپلەر يازغۇچىمىز ئابدۇللا قادىرىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «ئۆتكەن كۈنلەر» ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ. بىز «مۇھەممەت بىشىر چىڭ‌ئاق» رومانىنى گەرچە «ئۆتكەن كۈنلەر» رومانىغا سېلىشتۇرالمىساقمۇ، ئۇنىڭدىكى باش پېرسوناژلارنىڭ ئادەمنى ئۆزىگە شۇ قەدەر تارتىشىدىن، رومانچىلىقىمىزدا ئىلگىرىلەشلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلماي تۇرالمايمىز. ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدە ئاددىي بىر ھەقىقەت باركى، ئەسەر ئۆزىنىڭ بەدىئىيلىكى بىلەنمۇ ئوقۇرمەن روھىغا يېقىنلىشىپ، ئۇنىڭ دۇنياسىدا ئۆزىگە خاس ئاھاڭ ۋە تۈيغۇ شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنى دېيىش كېرەككى، كەم - كۈتىسىز بەدىئىي ئەسەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى رېتىمى، ئۆزىنىڭ ئىچكى كۈيى بولىدۇ. بۇنداق ئىچكى كۈيگە ئىگە بولغان ئەسەرلەر مۇئەييەن بەدىئىي نەتىجىلەرگە ئىگە بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن بىزنىڭ رومانچىلىقىمىز تېخى ئىچكى مەنىلەرگە تويۇنغان دېيەلمەيمىز

① «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى 2007 - يىل 6 - سان 82 - بەت.

مىز. شۇنى دېيىش كېرەككى، رومان پېرسوناژلىرى ئوقۇرمەن قەلبىنى قانچە ھاياجانغا سالمىسۇن، ئۇ ئەگەر ئىنسانىي قەدىر - قىممەت، ئەخلاق مىزانلىرىدىن، غايىۋى ئىجتىمائىي مەسىلىلەردىن ئايرىلىپ قالسا، ئۇ پەقەت سۆزتتىنكى دېتاللىرىغا ئورۇن بوشتىپ بەرگەن بولىدۇ، خالاس. ھازىر بىزنىڭ بەزى رومانلىرىمىز دەل مۇشۇ سەۋەبتىن ئوقۇرمەن قەلبىدە ھاياجانلىق تۇيغۇلارنى پەيدا قىلالمايدۇ. «مۇھەممەت بېشىر چىگىۋاق» رومانى بۇ جەھەتتە خېلى كۆپ نەتىجە قازانغان.

«مۇھەممەت بېشىر چىگىۋاق» رومانى خېلى كۆپ ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە. بۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ ئولتۇرۇشۇمنىڭ ھاجىتى يوق. تۆۋەندە مەن بەزى يېتەرسىزلىكلەرنى كۆرسىتىش بىلەن يازغۇچىلىرىمىزنىڭ نازۇك مەسىلىلەرگە بىرقەدەر ئىلمىي پوزىتسىيە تۇتۇشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

(1) مەزكۇر رومانىدا رومان بەدئىيلىكىگە بۆگىسىتە تەسىر يەتكۈزىدىغان بىر مەسىلە شۇكى، مۇئەللىپ قۇمۇل ھەققىدە ئېرىشكەن ماتېرىياللىرىنى گاھىدا ئىلمىي سىستېمىغا سالالمىغان. مەسىلەن، رومانىدا قۇمۇلدىن توي تارتىپ ئىلىغا بارغاندا، مۇھەممەت بېشىر چىگىۋاڭغا خانىش بولمىش تويى بولغۇچە قىز مېھرىبانۇنىڭ ياسداق قورۇلىرى، بايلىقات ئۆي - روزغارلىرى تەسۋىرلەنگەندە، بەزى روزغارلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ۋاڭ ئوردىسىدا تويغا تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، غۇرۇرى مۇنداق دەيدۇ: «تۇرپان، لۇكچۇن قاتارلىق جايلاردىمۇ مانا شۇنداق سىرچىلىققا ئىشلەيدىكەن، لېكىن قۇمۇلدىكىدەك ئەمەس، رەڭدار ئەمەس. قۇمۇلدىكى بۇ ھۇنەر ھېچ يەردە يوق. بىزنىڭ ئىلىدىمۇ سىر سوۋېت تەرەپتىن كىرىدۇ، ئانچە رەڭدار ئەمەس». مانا مۇشۇنداق بايانلار رومانىدا

بىرقانچە جايدا ئۇچرايدۇ.

شۇنى بىلىش كېرەككى، رۇسىيە تارىخىدا چار پادىشاھلىق مىلادىيە 1547 ـ يىلىدىن تاكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى (1917 ـ يىلى) غىچە داۋام قىلغانىدى. «سوۋېت» دېگەن ئاتالغۇ رۇس تىلىدا «ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، بۇ ئاتالغۇنىڭ ئۆزى رۇسىيە پرولېتارىيات سىنىپى تەرىپىدىن 1907 ـ يىللىرى ئىنقىلاب دەۋرىدە تۇنجى قېتىم مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئەمەلىيەتتە رۇسىيە پرولېتارىيات سىنىپىنىڭ خەلق ئاممىسىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئىنقىلابىي كۈرەشلەرنى تەشكىللەش شەكلىگە قارىتىلغان. بۇنى كېيىن لېنىن مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى ھاكىمىيەت ئورگىنىنىڭ نامى قىلىپ بېكىتكەن. ھالبۇكى، رومانوۋ ھېكايە قىلىنىۋاتقان ۋەقەلىك ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ. بۇ دەۋردە سوۋېت دېگەن نام ئىشلىتىلمەگەن ئەمەس. يەنە بىر مەسىلە، رومانوۋ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە تەۋە بولغان بەزى يازما يادىكارلىقلار تىلغا ئېلىنىدۇ. ئوردىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كىتابلار تىزىپ قويۇلغان قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. مۇھەممەت بىشىر چىڭۋاڭ ئىلى تەرەپتىن كەلگەن غۇرۇرى ۋە مېھرىبانلارغا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە»، «چاشتانى ئىلىك بەگ»، «ئالتۇن يارۇق»، «مايتىرى سىمىت» قاتارلىق كىتابلارنى كۆرسىتىدۇ. بىلىش كېرەككى، بۇ ئەسەرلەر ئىسلامىيەتتىن كېيىن قۇمۇل، تۇرپان دىيارىدىكى ئۇيغۇرلار، جۇملىدىن ۋاڭلار تەرىپىدىن «قالماق يېزىقى»، «قالماق دەستۇرلىرى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ يازما يادىكارلىقلىرىمىز ئاساسەن 1902 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ياۋروپا ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ، ياۋروپاغا ئەكېتىلگەندىن كېيىن، تىرانسكرىپسىيە ۋە تەر-

جەمە قىلىنىپ، دۇنياغا ئېلان قىلىنغان. 19 - يۇز يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ يېزىقلارنى ئوقۇيالايدىغان ئادەملەرنىڭ قۇمۇل ۋاقىڭ ئوردىلىرىدا بولۇشى ئەقىلگە مۇۋاپىق ئەمەس.

(2) مۇئەللىپ بەزى تارىخىي ئۇچۇرلارنى، تارىخىي مەنبەلەرنى ئېنىق تەكشۈرمەيلا ئىشلەتكەندەك تۇرىدۇ. مەسىلەن، روماندا شۇ دەۋردە قۇمۇل ۋاقىلىقىغا قاراشلىق جايلاردا يېڭىدىن قۇرۇلغان مەكتەپلەرنى تىلغا ئالىدۇ: «. . . بۇلار ھازىر يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان ئون ئىككى تاغ، بەش شەھەر، قۇمۇل شەھىرى ۋە قۇمۇل شەھىرى ئەتراپىدىكى يېزا، كەنتلەردىكى 55 باشلانغۇچ مەكتەپكە ئەۋەتىپ بېرىشكە تەييارلانغان ئوقۇش ماتېرىياللىرى ئىدى. ۋاقىڭ بۇنى كۆرۈپ بەك خۇش بولۇپ كەتتى.»

قاراڭ، بۇ نېمىدېگەن كۇلكىلىك. ئۇ چاغلاردا يېڭىچە مەكتەپلەر قۇمۇل دىيارىدا قۇرۇلغانلىقى ھەققىدە رايونىمىز ماتارىپ تارىخىدا بىز تېخى ھېچبىر ئۇچۇر كۆرمىدۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇئەللىپ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ، 55 مەكتەپ دەپ يازىدۇ. بۇ مەلۇماتلارنىڭ مەنبە ئېنىقلىمىسى يوق.

رومانىدىكى مەلۇمات بويىچە مۇھەممەت بىشىر چىڭۋاڭ 70 ياشقا كىرگەندە، ئىككى قىزى ئايىرىم - ئايرىم ھالدا 12 ياش ۋە ئون ياشتا بولۇپ قالىدۇ. شۇنداق بولغاندا ئۇ 58 يېشىدا پەرزەنت كۆرگەن بولىدۇ. ئەمما ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، ئۇ مېھرىبانۇغا 45 يېشىدا ئۆيلىنىدۇ. روماندا توي قىلىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن پەرزەنت كۆردى دېيىلىدۇ. دېمەك، ئەسلىي 48 يېشىدا پەرزەنت كۆرۈشى كېرەك.

روماندا يەنە مۇھەممەت بىشىر چىڭۋاڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى بەزى بۇيۇك ئەسەرلىرىمىزنىمۇ ئوقۇغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت بىرنىلا مىسال ئېلىپ كۆرەيلى: «ۋاقىڭ غۇرۇرنىڭ گېپىنى بۆلۈپ، يەنە ئىككى پارچە كىتابنى كۆرسەتـ

تى. بۇ پارچە - پارچە كۆچۈرۈلۈپ تۈپلەنگەن قوليازمىلار بو- لۇپ، ناھايىتى قېلىن كىتابلار ئىدى. بۇنىڭ بىرى قاراخانىيلار دەۋرىدە تۈزۈلگەن كاتتا لۇغەت ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئىدى. مۇھەممەت بىشىر چىگىڭاك بۇ كىتابنى تونۇشتۇرۇپ مۇن- داق دېدى. . . »

بىلىش كېرەككى، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ھەققىدە، ئۇ- زۇن ئەسىرلەردىن بۇيان ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولمىغان مەز- كۇر ئەسەرنى 1914 - يىلى تۈركىيىنىڭ دىيار بەكرلىك ئەلى ئەمىر دېگەن كىشى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ باينىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايالدىن سېتىۋال- غان. ئۇ ئايال تۈرمۇش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ئائىلىسىدىكى كىتابلارنى كوچىغا ئاچىقىپ ساتقان. شۇ كىتابلار ئىچىدە ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغان بۇ قوليازما بۇگۈنگىچە ئىستانبۇل كۇ- تۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. قىزىق يېرى شۇكى، قۇمۇلدا بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ قوليازمىلىرىنىڭ ساقلانغانلىقى ھەققىدە تۈركولو- گىيە ساھەسىدە ھېچبىر مەلۇمات كۆرگەن ئەمەسمىز.

(3) روماندا بەزى جۇملىلەر ئېغىر، قوشما جۇملىلەر ھەد- دىدىن زىيادە ئۇزارتىۋېتىلگەن، ئېنىقسىز، خاتا جۇملىلەرگە يول قويۇلغان. مەسىلەن، «ئوردىنىڭ جاكارچىسى بېشىغا كۆك رەڭ- دىكى قىزىل مونچاق تاقىغان مەنسەپ قالپىقىنى كىيىپ، ئۇستە- گە كىيگەن قارا تاۋار تونىنىڭ بىر پېشىنى سېرىق پوتىسىغا قىستۇرۇپ خۇشال ھالدا جاڭ ئۇرۇپ ۋاڭنىڭ پەرمانىنى خەلقە يەتكۈزمەكتە.» يەنە مەسىلەن، «ۋاڭ بۇگۈن بېشىنى چۈشۈرۈپ، ساقال - بۇرۇتلىرىنى يىستىپ، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان قېنىق يېشىل دۇخاۋا تونىنى كىيگەن، بېلىنى قېنىق سېرىق رەڭدىكى يىپەك پوتا بىلەن باغلىۋالغان» (رومانىنىڭ 7 - ۋە 11 - بەتلىرى).

بۇنداق جۈملىلەر خېلى كۆپ بولۇپ، رومانىنىڭ بەدىئىي تىلىغا بىۋاستە نۇقسان يەتكۈزگەن.

بۇنداق ئەھۋاللار رومانچىلىقىمىزدا ھەمىشە دېگۈدەك كۆرۈلۈپ تۇرماقتا. ئەگەر بۇنداق مەسىلىلەرگە مۇئەللىپلىرىمىز يېزىقچىلىق داۋامىدا جىددىي مۇئامىلە قىلمىسا، رومان ئىجادىيىتىمىزنىڭ تېزدىن بىرقەدەر يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە يارىتىشى توسالغۇغا ئۇچرايدۇ.

«ئانا يۇرت» رومانىدا مۇختەر باي ئوبرازى

بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پروزا ئىجادىيىتىدە يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە يارىتىپ، ئوقۇرمەنلىرىمىز ئارىسىدا ئەڭ زور تەسىر قوزغىغان سۆيۈملۈك يازغۇچىلىرىمىزدىن بىرى زوردۇن سابىردۇر. زوردۇن سابىر ئىجادىيىتىدە «ئانا يۇرت» رومانى ئۇنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ناھايىتى يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە قىلدى. بۇ رومان قايتا ـ قايتا نەشر قىلىنىپ، رومانچىلىق تارىخىمىزدا يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىنى نامايان قىلدى. رومان ئۇچ ژانىرەت ئىنقىلابىنى باش تېما قىلغان بولۇپ، ئۇچ ژانىرەت ئىنقىلابى ھەققىدە يېزىلغان بىرنەچچە تارىخىي رومانلار ئىچىدە «ئانا يۇرت» رومانى ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە يارىتىپلا قالماي، بۇگۈنكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى رومانچىلىق ئىجادىيىتىدىمۇ يۇقىرى سەۋىيە يارىتالىغانلىقى بىلەن قەدىرلەندى. رومانىمىز ژانىرلىكى ناھايىتى كەڭ ساھەلەر بىلەن چېتىشلىدىغان مۇرەككەپ ژانىرلىكتۇر. رومانىدا «ئىلى ئوغرىلىرى» نىڭ زوراۋانلىققا، تەڭسىزلىككە ۋە ئىستېداتلىققا قارشى ئىستىخىيىلىك كۆرەشلىرىدىن تاكى ئۇچ ژانىرەت ئىنقىلابىنىڭ ئاڭلىق رەۋىشتىكى ھەققانىي كۆرەش تارىخىغا ئايلىنىپ، پۈتۈن زېمىنىمىزنىڭ ھەممە جايلىرىدا يانغىنلارىنى پەيدا قىلىپ، تارىخىمىزدىكى ئۇنتۇلغۇسىز بىر كەچمىش بولغىنىغا قەدەر بىر پۈتۈن جەريان يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا 1930 ـ يىللاردىن تاكى 1950 ـ يىللارغىچە بولغان رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت

خەلقنىڭ قەلبىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان بىر ئاجايىپ تارىخنى «ئانا يۇرت» رومانى ئىنتايىن ماھىرلىق بىلەن يورۇتۇپ بەردى. «ئانا يۇرت» رومانى چوڭ ھەجىملىك تارىخىي رومان بولغانلىقى ئۈچۈن ئاشۇ تارىخ بىلەن مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن تارىخىي شەخسلەرنى پروتوتىپ قىلدى. دېمەك، بۇ رومان رومانچىلىق تارىخىي رومانلار ئىچىدا پىرسوناژلار ئىچ كەچ ۋە ئەڭ كۆپ تەسۋىرلەنگەن رومانلارنىڭ بىرىدۇر. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئاپتور ھەربىر پىرسوناژنىڭ خاراكتېرىنى ئەينى ۋاقىتتىكى رېئال ھايات ۋە بۇگۈنكى تارىخ تەتقىقاتى بىلەن بەرگە-بەرگە ئۈچۈرلار بىلەن ئىلمىي ۋە بەدىئىي رەۋىشتە بىرلەشتۈرۈپ، ھەربىر تارىخىي شەخسنى ئۆزىگە خاس خاراكتېرگە ئىگە قىلدى. نەتىجىدە رومانىدا تەسۋىرلەنگەن پىرسوناژلار خاراكتېرى ئىندىۋىدۇئاللىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، رومانىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى ئۈچۈن ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلدى. رومانىدا دىنىي زات ۋە ئۆلىمالار، ئەينى دەۋردىكى سىياسىئونلار، ئوقۇمۇشلۇق زىيالىيلار قاتلىمىغا تەۋە كىشىلەر، دېھقانلار، ئائىلە ئايالىرى، كاسىپلار، غايىلىك ۋە ۋىجدانلىق ياشلار، ھەتتا مۇناپىق خائىنلارغىچە ھەر خىل ئادەملەر تەسۋىرلەندى. ئەمما بۇلار ئەينى زامان ئىجتىمائىي رېئاللىقىدا مۇرەككەپ سىياسىي مۇھىتتا ئۆزىگە خاس خاراكتېرلىرى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنى پەۋقۇلئادده جەلپ قىلىدىغان دەرىجىدە يورۇتۇلدى.

رومان پىرسوناژلىرى قاتارىدا مۇختەرىباي ئوبرازىنى ئالاھىدە تەھلىل قىلىشقا ئەرزىيدۇ. چۈنكى ئۇ ئۇيغۇر رومانچىلىق ئىجادىيىتىدە ئەڭ يۇكسەك تىپىكلىكنى نامايان قىلالىغان بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ بىرىدۇر. تۆۋەندە مەن نۇقتىلىق ھالدا مۇشۇ ئوبراز ھەققىدىكى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن:

رومانىدا مۇختەرىباي باشتىن - ئاخىر ئىزچىل كۆرۈلىدىغان ئوبرازلارنىڭ بىرى. ئۇ ئالاھىدە جەلپكار ئوبراز. ئۇ ئۆزىگە خاس

مۇرەككەپ خاراكتېرى، ئىنسانغا خاس تەبىئەتلىرى، دەۋرگە خاس روھى، جەمئىيەتكە خاس مۇناسىۋەت ئۇسۇلى، شۇنداقلا يەنە مەھەللىۋى ئېڭى بىلەن ئاجايىپ بىر ئوبراز. ئۇنى بىز رومان سەھىپىلىرىدە تۇنجى ئۇچراتقىنىمىزدا مەھەللىۋى قاراشلار ئىس-كەنجىسىدىن قوتۇلالمىغان، شەخسىيەتچى، يۇرتۋاز، چوڭ باي، زوراۋان، خوتۇنپەرەس كىشى سۈپىتىدە تونۇيمىز. ئەمما مۇخ-تەرباي ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي ھاياتتىكى ئۆزگىرىش ۋە خەلقنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ بىر ئىنقىلابنىڭ يوقلۇقتىن بار-لىققا كېلىپ، قەدەممۇقەدەم تەرەققىي قىلىشى نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆزگەرتكىنىدەك مۇختەرباينىمۇ ئۆزگەرتىدۇ. مۇئەللىپنىڭ قە-لىمىدە مۇختەرباي ئۆزىنىڭ كىچىككىنە 92 تۇتۇنلۇك مەھەللىسى بىلەن غۇرۇرلىنىدىغان، مۇشۇ مەھەللىنىڭ ئابرۇيى ئۈچۈن ھەر-قانداق ئىشنى قىلىشتىن يانمايدىغان، نەزەر دائىرىسى ئىنتايىن تار، چىدىماس بىر ئادەم. ئۇنىڭ ئالدىدا يۇرت كاتتىسى نېمە، ئاقساقال نېمە، ئىمام نېمە، ھەممىسى بىر تىيىن. ئەمما ۋاقىت-نىڭ ئۆتۈشى، مۇختەر باينىڭمۇ ئاشۇ ئىجتىمائىي ھاياتنا تەبىئىي رەۋىشتە ئىنقىلابقا قاتنىشىشى بىلەن ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى بەزى تەرەپلەر ئۆزگىرىدۇ. ئەمما، بۇ ئۆزگىرىش بىراقلا بولمايدۇ. ئۇ يەنە بەزى خاراكتېرلىرىنى خېلى ئۇزاققىچە، بەلكى ھاياتىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ساقلاپ قالىدۇ. ئىنساندىكى خاراكتېر نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە. بەلكىم مۇشۇ مۇقىملىقتا ئىگە بولغان خاراكتېر قىسمى ئىرسىي بولۇشىمۇ مۇمكىن. مۇختەرباينىڭ گەپ - سۆز ۋە ئىش - ھەرىكەتلىرىدە قەدەممۇقەدەم ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرە-دۇ. بۇ نەرسىلەر ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى، مۇناقىچە ئېيتقاندا مەنىۋىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى مەنبە قىلغاندۇر. دەل مۇشۇ نۇقتىلاردىن مۇختەرباي ئوبرازى رېئال ئادەمگە چەكسىز يېقىنلە-شىدۇ. دۇنيادا ئىنسان خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىشكە قابىل كۈچ-لەر ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىكى ھەققانىيەت تۇيغۇسىنىڭ پەيدا بولۇ-

شىدۇر. ھەققانىي ئىنقىلابنىڭ بورانلىرى ئىلىنىڭ چەت يېزىلىرىغا يېتىپ كېلىشى بىلەن مۇشۇ يېزىدىكى بارچە ئادەملەر قاتارىدا مۇختەربايىنىڭ دۇنيا قارىشىدىمۇ بەلگىلىك چالغىتىشلار بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئىدىيىسىدىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە ھەق - ناھەق تۇيغۇسى باش كۆتۈرىدۇ. ئۇ مانا مۇشۇ تۇيغۇسىنى ئۆز مەھەللىسىگە چىقىپ ھۆركىرەپ زىياۋۇدۇننى تۇتماقچى بولغان بايلارغا قارشىلىق كۆرسىتىشىتە ئىپادىلەيدۇ. ئەسلىدە ئۇ ئىنقىلابنىڭ نېمە ئىكەنلىكى بىلەن پەرۋايى پەلەك بىر يەرلىك پومېشچىك ئىدى. ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ھەددىدىن ئاشقان تەڭسىزلىكلىرى كۆچەيگەنسېرى بۇ تەڭسىزلىكلەر ئادەملەرنىڭ ھەققانىيەت تۇيغۇلىرىنى تېز ۋە بىمالال ئۆستۈرىدىغان، يېتىلدۈرىدىغان مۇناسىبەت تۇپراقتا ئايلىنىدۇ. بۇ بىر ھەقىقەت. ئەينى چاغدا گومىنداڭچىلارنىڭ ئەكسىيەتچىل قىلمىشلىرى تەبىئىي رەۋىشتە مۇخالىپەرلايدەك ئادەملەرنىڭ ئېڭىدىمۇ ھەق - ناھەق تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرۈپ قويىدۇ. ناھايىت، دەسلەپتە بىزنىڭ نەزىرىمىزدە يۇقىرى قىدەك سەلبىي قىياپەتتە زاھىر بولغان مۇختەرباي كېيىن قولىغا قورال ئېلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۈرەشنىڭ جەڭگىۋار ئىشتىراكچىسى بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ھەتتا قورقۇمسىزلىقى، جەڭگىۋارلىقى بىلەن جەڭلەردە خىزمەت كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ ئۇرۇشلار مۇختەربايغا ئۆزگە يۇرتلارنى، ئاجايىپ ئادەملەرنى كۆرسىتىدىغان سەھنە بولىدۇ. مانا مۇشۇ رېئاللىقلار ئۇنى ئاخىرقى ھېسابتا ھەق - ناھەق تۇيغۇسى ئېنىق بولغان ۋەتەنپەرۋەر ئۇلۇغ زاتقا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. نەق مۇشۇ جايغا كەلگەندە ئوقۇرمەن ھەقىقىي بىر رېئال ئادەمنى كۆرىدۇ. ئۇ ھەمىشە ئۆزىگە «خەلق نېمە كويدا، سەن مۇختەر نېمە كويدا» دېگەن سوئالنى قويىدۇ. بۇ مۇختەر بايىنىڭ ھەقىقىي بىر ئىنقىلابچى بولۇپ يېتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدا نۇرغۇن ئاجايىپ تارىخىي شەخسلەر ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ تارىخىنى

ئۆگەنسەك ئۇلارنىڭمۇ ئەسلىدە ئاددىي ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ئا-
سانلا بىلىۋالالايمىز. يەنە كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئادەم بولۇشى-
دا زامان، دەۋر تارىخى رېئاللىقنىڭ ئالاھىدە رولىنى ھېسابقا
ئالماي تۇرالمايمىز. بىز بۇ يەردە شۇنى رايىشلىق بىلەن ئېتىراپ
قىلىشىمىز كېرەككى، مۇختەرباي ئوبرازىدەك ئىجابىي ۋە سەل-
بىي سۈپەتلەرنى بىر پۈتۈن ھايات مۇساپىسىدە ئۆزىگە مۇجەسسەم-
لىيەلىگەن ئوبرازلارنىڭ يارىتىلىشى پروزا ئىجادىيىتىمىزدىكى،
بولۇپمۇ رومانچىلىق ئىجادىيىتىمىزدىكى زور ئىلگىرىلەشتۇر.

يازغۇچى زوردۇن سابىر «ئېسىل ئەسەر ئۇستىدە ئويلىنا-
لىرىم» دا: «ئەدەبىياتىمىز، ئۆز مىللىتىمىز، خەلقىمىزنىڭ
روھىدىكى ئەڭ گۈزەل، نازۇك نەرسىلەرنى ئىزدەپ تېپىشى،
ئۇنى ئۆز خەلقىمىزگە تەقدىم قىلىشى كېرەك»[1] دېگەنىدى. ئىق-
تىدارلىق يازغۇچىلار بۇ نۇقتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالايدۇ. بىلىم
قۇرۇلمىسى بىرقەدەر پۇختا يازغۇچىلار مانا شۇنداق قىلالايدۇ.
يازغۇچى زوردۇن سابىرنى مۇختەرباي ئوبرازىنى يارىتقاندا مۇشۇ
نۇقتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى دېيىش مۇمكىن. مۇختەرباي ئوب-
رازىدا خەلقىمىز روھىيىتىدىكى، بولۇپمۇ ئەينى دەۋردىكى ئىلى
ئۇيغۇرلىرى روھىيىتىدىكى ئىنتايىن نازۇك تەرەپلەر ئۆز ئىپادە-
سىنى تاپىدۇ. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ساددىلىقتىن كېلىپ چىققان
مەھەللىۋازلىق ۋە يۇرتۋازلىق، زۇلۇمدىن كېلىپ چىققان ئادالەت
تۇيغۇسى بىرلا ۋاقىتتا ئەكس ئېتىدۇ. شۇڭا يازغۇچى مۇشۇ بىر
نۇقتا ئۈچۈن مۇختەرباي ئوبرازىغا ئالاھىدە ئىجتىھات سىڭدۈرە-
دۇ. بىزدە سىياسىي مەيدان ھەممىدىن ئۇستۈن ئورۇندا تۇرغان
تارىخىي شارائىتلاردا مۇئەللىپلىرىمىزنىڭ قەلىمىدە ئۇدۇمغا ئاي-
لىنىپ كەتكەن سىياسىي ئىدىيىنى ئەڭ يۇكسەك ئورۇنغا قويۇش
تۇيغۇسى پېرسوناژلار خاراكتېرىنى سىزىپ بېرىشتىمۇ ئۆز ئىپا-

① زوردۇن سابىر: «ئېسىل ئەسەر ئۇستىدە ئويلىنالىرىم»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنا-
لى، 1996 ـ يىللىق 4 ـ سان 44 ـ، 45 ـ بەتلەر.

دىسىنى تېپىپ كەلگەنىدى. راستىنى ئېيتقاندا 1980 ـ يىللار-دىن ئىلگىرىكى پروزا ئىجادىيىتىمىزدە مۇختەرباىدەك ئوبرازلارنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ بىر چوڭ كەنتنى ئۆز ئالدىغا ئىدارە قىلىدىغان، ھېچنېمىسى كەم ئەمەس، گېپى گەپ، خورىكى ئۇستۇن بىر پومېشچىك ئاخىرقى ھېسابتا ئۆز خەلقى ئۈچۈن قۇربان بېرىشتىنمۇ ئايانماي قولىغا قورال ئېلىپ، ئالدىنقى سەپتىكى كۆرەشكە ئاتلىنىشى، ئاخىرقى ھېسابتا ئەڭ مۇنەۋۋەر جەڭچى بولۇپ چىقىشى ۋە ئۆز جېنىنى ئازادلىق، ھۆرلۈك ئۈچۈن بېغىشلىشى ئەدەبىياتىمىزدا تۇنجى قېتىم قەلەمگە ئېلىنىۋاتقان بەدىئىي كارتىنا دېيىش مۇمكىن. شۇڭا يازغۇچى زوردۇن سابىر «ئانا يۇرت» رومانىدا ئاساسلىق پېرسوناژ سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن مۇختەرباي ئەڭ يارقىن، ئەڭ سۆيۈملۈك ئوبرازدۇر. بۇ ئوبراز مەزكۇر ئەسەردە باشقا بارلىق ئوبرازلارنىڭ تېپىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈش ئۈچۈنمۇ پەۋقۇلئاد-دە رول ئوينايدۇ. يازغۇچى ئۆزىمۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزىلا بىلمىدىغان، ئۆمۈر بويى يوشۇرىدىغان رەزىل ئىشلار ھەرقانداق ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا مەۋجۇت، گۇزەللىك بىلەن رەزىللىكنىڭ نىسبىتىلا ئوخشاشمايدۇ، خالاس.»[1] راست، مۇخ-تەرباينىڭ ۋۇجۇدىدا ئەسلىدە رەزىللىكلەر غەلىبان قىلاتتى، ئەمما ئاستا ـ ئاستا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا گۇزەللىك ئۇستۇن ئورۇننى ئىگىلىدى. بۇ جەھەتتىمۇ مۇختەرباي ئوبرازى بىر مۇكەممەللىك-نى نامايان قىلدى. بىز بۇنىڭدىن شۇنى ئېنىق كۆرەلەيمىزكى، يازغۇچى زوردۇن سابىر ئىنسان گۇزەللىكىنى، بىر ئىنسان ۋۇجۇدىدا كۆرۈلىدىغان سەلبىي ۋە ئىجابىي سۈپەتلەرنىڭ ئۆزئارا گىرەلىشىپ كېتىشىدە، ناھايەت ئىجابىي سۈپەتلەرنىڭ ئۈستۇن-لۈكنى ئىگىلىشىدە دەپ چۈشەنگەن. شۇڭا مۇختەرباي ئىجتىما-

① زوردۇن سابىر: «قۇياش ۋەھىمىسى»، «قەرزدار»، «شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر ئەدەبىياتى»، 1999 ـ يىل 10 ـ ئاي 556 ـ بەت.

ئي تارىخي رېئاللىق سۈپىتىدە مەنىۋىيىتىدىكى يۈكسەكلىك بىلەن ھەر خىل توسالغۇلارنى يېڭىلەيدىغان، مۇھەببەت ۋە ئىنسانىي قىممەتنى چۈشىنىدىغان زەبەردەس ئادەمگە ئايلىنالايدۇ.

«ئانا يۇرت» رومانىدىكى مۇختەرباي ئوبرازى مۇشۇ بىرقاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەنىۋىيىتى مۇرەككەپ، ھايات مۇساپىسى ئەگرى - توقاي بولغان رېئال ئادەملەرنىڭ ئەڭ تىپىك، ئەڭ سۆيۈملۈك ئوبرازىنى يارىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا بىز مۇختەرباي ئوبرازىنى بەدىئىي ئەدەبىياتىمىز، بولۇپمۇ رومانچىلىق ئىجادىيىتىمىزدىكى بىر زور نەتىجە دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز.

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ رومانچىلىق ئىجادىيىتى توغرىسىدا

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىل بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پروزىچىلىق ساھەسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن تىرىشچان، ئىجتىھاتچانلىق، تالانتلىق يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ ئوقۇرمەنلىرىمىزگە بىرمۇنچە ھېكايە، پوۋېستلارنى، «دەسلەپكى مۇھەببەت»، «ھەر كالا بىر خىيال»، «ئوي مەھەللىنىڭ ئادەملىرى» ناملىق ھېكايىلەر توپلاملىرىنى، «يۇلتۇزلار جىمىرلايدۇ»، «خىلۋەتتىكى ئىنا»، «يىغلىما قىز» ناملىق پوۋېستلار توپلاملىرىنى كەينى-كەينىدىن تەقدىم قىلىپ ئەدەبىياتىمىزدا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلغاندىن كېيىن يەنە داۋاملىق تىرىشتى. ئۇنىڭ بەدىئىي مېھنەتلىرى تېخىمۇ يېرىك ۋە زور ئىجادىي يوللارغا تىنىمسىز يۈرۈش قىلىپ، پروزا ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ مۇشكۇل ۋە بەدىئىي ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان رومان ئىجادىيىتىگە ئىشتىراك قىلىدى. بۇ ھوسۇللۇق يازغۇچى 2004 - يىلىدىن باشلاپ ئارقا-ئارقىدىن «تۇمانلىق ئۇپۇق» (2004 - يىل)، «زاماناشلار» (2004 - يىل)، «قىممەت» (2007 - يىل)، «يېگانە دۇنيا» (2008 - يىل) قاتارلىق تۆت رومانىنى بىزگە تەقدىم قىلدى. بۇگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا رومانچىلىق ئىجادىيىتى ھەممىدىن تېز تەرەققىياتقا ئېرىشكەن بىر ساھە بولۇشىغا قارىماي، كىتابخانلار قوشۇنىمىزنى ھەممىدىن بەك ئۆزگە جەلپ قىلىۋاتقان ئەدەبىي تۈر ئىدى. مەنمۇ شۇ كىتابخانلار قاتارىدا يازغۇچىنىڭ ياخشى ئوقۇرمىنى بولۇپ، خۇددى ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ھېكايە-

پوۋېستلىرىنى ئوقۇغاندەكلا قىزىقىش ئىچىدە تۆت رومانىنى كەينى - كەينىدىن ئوقۇپ تۈگەتتىم. راستىنى ئېيتسام مەن يازغۇچىنىڭ «زامانداشلار» رومانىنى ئەڭ ئاۋۋال ئوقۇغانىدىم. ئۇنىڭدىن بەزى تەسىراتلارنى خاتىرەمگە يېزىپمۇ ئولگۈردۈم. ئەمما ئۇنى تولۇقلاپ، ئېلان قىلىش ئۈچۈن يەنە بىر ئاز ۋاقىت كېرەك ئىدى. ئەنە شۇنداق كۈنلەردە يازغۇچىنىڭ كېيىنكى رومانلىرىمۇ نەشردىن چىقىپ، داۋاملىق ئوقۇشقا تەقەززا قىلغانىدى. ناھايەت، مۇشۇ تەقەززالىق مېنى تۆت رومان ھەققىدە ئورتاق پىكىر قىلىش قارارىغا ئېلىپ كەلدى.

بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىجادىيىتى ئۇيغۇر رومانچىلىقىنىڭ زور ئۈتۈقلىرى بىلەن خاراكتېرلەندى دېسەك ئارتۇق كەتمەيدۇ. بۈگۈنگىچە يازغۇچىلىرىمىز ناھايىتى زور تىرىشچانلىقلار بىلەن 200 پارچىدىن ئارتۇق رومانىنى رويابقا چىقىرىپ، پروزا ئىجادىيىتىمىزدىكى تولىمۇ چوڭ بىر بوشلۇقنى تولدۇردى. ئەمدى بىز رومانلىرىمىزنىڭ بەدىئىي سەۋىيىلىرى ھەققىدە ھەر خىل سورۇنلاردا — كەسىپداشلار ئارا سۆھبەتلەشكەندە، ئىلمىي مۇھاكىمىلەردە، يازغۇچىلار بىلەن ئۇچراشقاندا ۋە مەتبۇئاتلاردا كەڭ - كۈشادە سۆھبەت بايان قىلىدىغان ئىمكانىيەتلەرگە ئېرىشتۇق. راستىنى ئېيتقاندا يېقىنقى 30 يىللىق ئىجادىيەت مۇساپىسىدە نەشر قىلىنغان رومانلىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تارىخىي تېمىلارغا بېغىشلاندى. رومان ئىجادىيەت تارىخىمىزنى ۋاراقلاپ كۆرسەك، بىزنىڭ يازغۇچىلىرىمىز مىللىتىمىزنىڭ ئۆزۈن تارىخىي تەرەققىياتىدا يۈز بەرگەن چوڭ - چوڭ تارىخىي ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەر ھەققىدە بىرەر قۇر ئىجتىھات قىلمىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. شۇنىسى ئېنىقكى، مىلادىيە 740 - يىللاردىن تارتىپ يېقىنقى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غىچە بولغان ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي تارىخىي ھايات رومان

سەھنىلىرىمىزدە ھەر خىل شەكىللەردە تولۇق ياكى تولۇقسىز قەلەمگە ئېلىنىدى. ئەمما شۇنى دېيىش كېرەككى، ئۇيغۇرشۇناس-لىق ئىلمى بىزگە بەرگەن قىممەتلىك ئۇچۇرلار تېخى ئەتراپلىق يورۇپ بولالمىدى. بىر تېما پەقەت بىر رومان بىلەنلا توختىدى. ئوخشاش بىر تارىخىي تېمىسىنى ھەر تەرەپتىن يورۇتقان بىرقاتار بەدىئىي رومانلار تېخى يېزىلمىدى. شۇڭا كىتابخانلىرىمىزنىڭ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، ئەڭ مول تارىخىي ئۇچۇر بېرىدىغان، بەدىئىي قىممىتى ئەڭ يۇقىرى رومانلارنى تاللىۋېلىش ئىمكانىيە-تى تېخى ھازىرلانغىنى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى كىشىلىرىمىز-نىڭ ئېيتقىنىدەك «تارىخىي تېمىلار رومانچىلىقىمىزدا ھەممىسى يېزىلىپ بولۇندى، تارىخىي تېمىدىكى رومان كۆپىيىپ كەتتى، تارىخىي تېمىدىكى رومانلارنى يېزىشنى ئەمدى توختىتىش كې-رەك، بۈگۈنكى ھاياتىمىزنى تېما قىلغان رومانلارنى يېزىشقا يۈرۈش قىلىش كېرەك» دېگەن گەپلىرى مېنىڭچە ئەقىلگە ئۇيغۇن ئەمەس. قايسى مۇئەللىپ قانداق تېمىنى ياخشى ئۆزلەشتۈ-رۈپ، ئۆزىدە بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ جۇغلانمىلىرىنى ھازىرلىيا-لىسا، شۇ تېمىدا يازسا بولۇۋېرىدۇ. تارىخىي تېمىلارغا قىزىقىدە-غانلارمۇ، بۈگۈنكى ھاياتىمىزدىن ماھىيەتلىك ھايات كۆرۈنۈشلە-رىگە دىققەت قىلىدىغان يازغۇچىلىرىمىزمۇ بولىدۇ. بۇ ئەجەبلە-نىدىغان مەسىلە ئەمەس. ھازىرچە تارىخىي تېمىغا قىزىقىدىغانلار كۆپرەك نىسبەتنى ئىگىلەيدىغاندەك تۇرغىنى بە ▮ ەن كەلگۈسىدە مۇشۇ دەۋر تېمىلىرىنىمۇ قەلەمگە ئېلىشقا قىزىقىدىغان يازغۇچە-لىرىمىز كۆپىيىشى مۇمكىن.

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىل دەۋرىمىز تۇرمۇشىدىن دېتال ئېلىپ، بىرقاتار رومانلارنى يازدى. بۇمۇ يازغۇچىنىڭ قىزىقىش دائىرىسىگىلا باغلىق مەسىلە. بەزىلەر «ئالىمجان ئىسمائىل رو-مانچىلىقىمىزدىكى بۈگۈنكى ھايات تېمىسىنى يازماسلىقتىن ئىبا-

رەت بىر بوشلۇقنى ھېس قىلىپ، شۇنى تولدۇرۇشقا بەل باغلىغان» دېيىشتى. مېنىڭچە، مەسىلە ئۇنداق ئاددىي بولمىسا كېرەك. يازغۇچىنىڭ ئۆزى ئۆگەنگەن ھايات جۇغلانمىسى ۋە يېزىش ئىستىلى بەلكىم تارىخىي تېمىلارغا قارىغاندىمۇ بۈگۈنكى تېمىلارغا بەكرەك مايىل بولغانلىقتىن، شۇنداقلا يازغۇچىغا بۇ تېمىلار ھايات چۈشەنچىلىرىنىڭ غىدىقلىشىدىن كەلگەن بولسا كېرەك. چۈنكى بەدىئىي ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ئىلمىي تەتقىقات ماقالىسى يېزىشقا ئوخشاشمايدۇ. ئىلمىي تەتقىقاتتا ئۆزىڭىز ئىزدىنىۋاتقان ساھەدىكى بىر بوشلۇقنى ھېس قىلسىڭىز شۇ ھەقتە ئىزدىنىپ ئۇنىڭ ئىلمىي دەلىللىرىنى يەكۈنلىشىڭىز مۇمكىن. ئەمما بەدىئىي ئىجادىيەت يازغۇچىغا ئىلھام بېرەلىگەن ھايات ھەقىقەتلىرىنىڭ مۇئەييەن جۇغلانمىسىنىڭ يارىتىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىل دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى، رېئال تۇرمۇش كۆرۈنۈشىگە بەكرەك نەزەر ئاغدۇرۇپ، مۇشۇ تۇرمۇشتىن بەلگىلىك ھايات ھەقىقەتلىرىنى تېپىشقا ئىنتىلدى. بۇ يەردە شۇنى دېيىش كېرەككى، ئىسلاھاتتىن كېيىن دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى، ھايات ھەققىدىكى قاراشلىرىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. مەنىۋىيەتتىكى بۇ ئامىللار ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغىچە سىڭىپ كىرىپ، دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى.

يازغۇچىنىڭ «تۇمانلىق ئۇپۇق» رومانىدا بازار ئىگىلىكىگە ئۆتكەن دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ پىلانلىق ئىگىلىكنى تاشلاپ يېڭىچە تۈزۈلمە بىلەن تېڭىرقاشلىرى، يېڭىچە غەيرەت بىلەن ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئىنتىلىشلىرى، يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن كارخانىچىلىق ھاياتى ئاساسىي تېما قىلىنىدۇ. «تۇمانلىق ئۇپۇق»

روماندا ئەيساجان ئوبرازى دەل مۇرەككەپ ۋە زىددىيەتكە تولغان يېڭىچە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئاجايىپ توقايلىرىدا شىجائەت بىلەن ئىلگىرىلەۋاتقان كىشىلىرىمىزنىڭ تىپىك ئوبرازىدۇر. روماندا ئەيساجان بىلەن بيۇروكراتلىق تۈيغۇلىرى تېخى قەلبىدىن كەتمەگەن شەخسىيەتچى ساتتارنىڭ كەسكىن زىددىيەتلىرى ھېكايە قىلىنىدۇ. بىز بۇ سۈژېت لىنىيىسىدىن مۇشۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات مۇساپىسىدە دۇچ كېلىۋاتقان مۇرەككەپ زىددىيەتلىرىنىلا كۆرۈپ قالماستىن، بەلكى ئادەمىيلىك، ئەخلاق قاتارلىق ئىجتىمائىي كاتېگورىيىلەرنىڭ روھىيەت بىلەن چەمبەرچاس بىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ يەنە مەنپەئەت، دەرىجە دېگەندەك ئىجتىمائىي تەقسىماتلار بىلەنمۇ گىرەلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئەڭ مۇھىمى يازغۇچى مۇشۇ پېرسوناژلىرىنىڭ ئۆزئارا زىددىيەت ۋەقەلىكى ۋە تاشقى ھادىسىلىرىنى تەسۋىرلەش بىلەن توختاپ قالماي، ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى خېلى ئىنچىكە ۋە يارقىن قازىدۇ. رومانچىلىقىمىزنىڭ بۇگۈن بىزنى سۆيۈندۈرۈۋاتقان زور ئۇتۇقلىرىدىن بىرى شۇكى ياخشى يېزىلغانلىرى پېرسوناژلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، كىتابخانغا ھادىسىلىك كۆرۈنۈشنى ئەمەس مەنىۋى ئىچكى دۇنيانى كۆرسىتىپ بېرىۋاتىدۇ.

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ «تۇمانلىق ئۇپۇق» رومانىدىكى ئەيساجان ۋە ساتتارلارنىڭ مەنىۋىيىتى بىزگە شۇ دەرىجىدە روشەن بولىدۇكى، بىز تېخى چۈشىنىپ يەتمىگەن ئەتراپىمىزدىكى ئاجايىپ ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى مەنبە قىلغانلىقىنى بىلىمىز. يازغۇچى دەل مۇشۇ مەسىلىدە ھېچقانداق كۈچمەي تۇرۇپ، كىتابخانغا تېخى ئۆزلىرى بىلىپ يەتمىگەن مول ئۇچۇرلارنى بېرىدۇ.

«تۇمانلىق ئۇپۇق» رومانىدىكى باش پېرسوناژلارنىڭ بىرى

بولغان ئەيساجان دەھشەتلىك كۈنلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ئىرادىلىك ۋە قەيسەر بىر ياش. ئۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېگەن ئەخمىقانە يىللارنىڭ قۇربانى. ھاياتنىڭ دەھشىتى ئۇنىڭ ئىرادىسىنى چېنىقتۇرغان. ئەيساجاننىڭ مۇبارەك بېشى ئاشۇ دەھشەتلىك كۈنلەردە ئۆز يۇرتىغىمۇ سىغماي قالىدۇ. ناھايەت ئۇ ئاشۇ بېشىنى ئېلىپ قېچىپ چەت ئەللەردە، ياقا - يۇرتلاردا قېقىلىپ - سوقۇلۇپ يۈرۈپ نەزەر دائىرىسىنى ئېچىپ پۇلدارمۇ بولۇپ قالىدۇ.

ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشتىن كېيىن ئەيساجان ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ يۇرتداشلىرىنىڭ يەنىلا نامرات ھالەتتە تۇرغان ئەھۋالىنى كۆرۈپ ئۇلارغا ياردەم قىلغۇسى كېلىدۇ، ئەيساجان يۇرتداشلىرىنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادىي ئۇنۇم ياراتماقچى بولۇپ بەزى ئەمەلىي ئىشلارنى قىلىدۇ. ئەمما ھە دېگەندىلا ئۇ نۇرغۇن توسالغۇلارغا دۇچ كېلىدۇ، مۇتەئەسسىپ كۆچىلەر تەرىپىدىن ئۇنىڭ ياخشى نىيەت - ئىستەكلىرى تېزلا كۆپۈككە ئايلاندۇرۇلىدۇ. لېكىن، كۆپنى كۆرگەن، ئاجايىپ قىسمەتلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ۋە ھايات سوغۇقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بولۇپ يېتىلگەن ئەيساجان قەتئىيلىكى بىلەن ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا كۈرەش قىلىدۇ. مانا مۇشۇ جەريانىدىكى خىلمۇخىل ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر، ھەر خىل دۇنيا قاراش، ھەر خىل خاراكتېرگە ئىگە بولغان كىشىلەر ئەيساجاندىن ئىبارەت بۇ ياش پېرسوناژ ئەتراپىدا زاھىر بولۇپ، ئوقۇرمەنگە دەۋرىمىز ھاياتىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلغان ۋە تىپىكلەشتۈرۈلگەن بىر كارتىنىسىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇئەللىپنىڭ قەلىمىدىكى ياسىنجان ئوبرازى غۇرۇرلۇق، ئۆز خەلقىنى قىزغىن سۆيىدىغان، ناھەقچىلىكلەرگە باش ئەگمەيدىغان، قەيسەر ئادەم. ئۇنىڭ بۇ پەزىلەتلىرى ئۆز ئەتراپىدىكى

كىشىلەردە ھەر خىل چۈشەنچىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولسىمۇ، بۇنداق مۇرەككەپ مەنىۋى دۇنيا سۈزۈت قۇرۇلمىسىنى قىزىقارلىق ھاياتىي كۆچكە ئىگە قىلىپ ئوقۇرمەننى ئۆزىگە تارتىدۇ. رومانىنىڭ ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ سيۈزۈت قاتلىمىدا كۆرۈلىدۇ، يەنى دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىكى دراماتىك توقۇنۇشلار خېلى مۇكەممەل بەدىئىي ئىستېدات بىلەن جەلپكارانە ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

رومانىدا بىز ھازىرقى ئىجتىمائىي بۇرۇلۇشلار نەتىجىسىدە يۈز بەرگەن ھايات، ئائىلە ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا چوڭقۇر چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز. رومانىدىكى گۈلجەننەت ئوبرازى بىزگە شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ھاياتىمىزدا يۈز بېرىۋاتقان ئاجايىپ كەچمىشلەر، ئۆمۈر مەنزىلىدىكى كىچىككىنە بىر يېڭىلىش، چوڭ ھاياتىي پاجىئەلەرگە ھامىلە بولۇپ، ھاياتىي ھېكمەتلەرگە ئورۇن ھازىرلايدۇ. مەسىلەن، ئەيسا جان بىلەن گۈلجەننەت ياشلىقىدا ئۆزئارا بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەن، قەلبلىرىدە ھاياتقا بولغان چەكسىز، سۆيگۈ، ئىپتىخارلىق تۇيغۇلار، كېلەچىكىگە بولغان پۈتمەس ئىشەنچلەر ئويغانغان ياشلار ئىدى. ئەمما ھايات ھەدىگەندە ئېقىن سۈدەك راۋان بولماي ئۇلارنىڭ تەقدىرىگە ئاجايىپ چاقچاقلارنى قىلدى، ناھايەت ئىككىلىسى يۈرتلىرىنى تاشلاپ سەرسانلىق يوللىرىنى تاللىۋالدى. ھاياتتا ئەنە شۇنداق كۈتۈلمىگەن ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشى ئويلىغاندەك گۈزەل ئىستەكلەرنىڭ يوققا چىقىپ، كۈتۈلمىگەن ھايات سوقۇلىرىغا دۇچ كېلىشى، كىتابخانىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان يېڭىدىن - يېڭى سۈزۈت قۇرۇلمىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئىستېداتلىق يازغۇچى مانا شۇنداق سۈزۈتلارنى مۇھەببەت بىلەن تەسۋىرلەشنى بىلىدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئىككىنچى رومانى «زاماناشلار» مەركىزىي

شەھەردىكى بۇگۈنكى زىيالىيلار تۈرمۇشىغا بېغىشلانغان. رومانىدا گېزىتخانىنى نۇقتا قىلغان بىر سۈژىت لىنىيىسى ئەركىن قانات يېيىپ، بىزنى خېلى مۇرەككەپ مەنىۋى دۇنيانىڭ كەڭ مەنزىرىسى بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ. «زامانداشلار» دەۋرىمىز زىيالىيلىرىنىڭ ھايات قاراشلىرىنى خېلى ئوبرازلىق يورۇتۇپ بەرگەن ياخشى ئەسەرلەرنىڭ بىرى. رومانىدىكى ئەركىن يېڭىلىققا ئىنتىلىدىغان، تۇز نىيەت، ئوچۇق پىكىر، مەسئۇلىيەتچان يىگىت. ئۇ ھالال ياشاشنى، ئۆز قەدىر - قىممىتىنى تىرىشچانلىق بىلەن تېپىشنى خالايدىغان زامانىمىز ياشلىرىنىڭ ئۈلگىلىك تىپلىرىدىن بىرى. ئۇ ھە دېگەندىلا زەيتۇن ئەمەتتەك بىيۇروكرات مەنسەپدار-لىقنى ھاياتىي مىزانى قىلغان كۆچىلەرنىڭ ھەر خىل زىيانكەشلىك-لىرىگە ئۇچرايدۇ. رومانىنىڭ باشلىنىشى ئوقۇرمەننى دەسلىپىدە-لا، مۇرەككەپ زىددىيەتلەر قاينىمىغا باشلاپ كىرىدۇ. رومانىدا ئىلىم خۇمار، ھەققانىيەتچى زىيالىيلار بىلەن زىيالىيلار قاتلىمى-غا مەنسۇپ دەپ قارالغان، ئەمما ھالاۋەتنى ھەقىقەتتىن، مەرتىۋە ۋە ئۇنۇاننى ئىلمىي ئادالەتتىن ئۈستۇن قويىدىغان، مەنۇىيىتى زەئىپ كىشىلەر ئارىسىدا ئۆتكۈر زىددىيەتلەر باشلىنىدۇ، بۇ ھال بۇگۈنكى تۈرمۇشىمىزدا شۇ دەرىجىدە ئومۇملاشقانكى ھەرقانداق سورۇندا، ھەرقانداق بىر ئىدارىدە مۇشۇ ئىككى خىل تىپتىكى ئادەملەرنى ئۇچراتماي قالمايسىز. ئاپتور مۇشۇ زىددىيەتلەر لىنىيىسىنى چىقىش قىلىپ رومانىنىڭ كىتابخانغا بېرىدىغان ئۇچۇر ۋە ئەقىل دائىرىسىنى چەكسىز كېڭەيتىدۇ. مەسىلەن، بىز رومانىنىڭ باشلىنىشىدىكى گېزىتخانىدا بولۇۋاتقان مۇنۇ كۆرۈنۇشلەرگە قاراپ باقايلى،

«. . . سادىر ئەركىنگە تاماكا تۇتقاچ سورىدى:

— دادىگىزنىڭ ئەھۋالى قانداق؟ ئاغرىپ قاپتۇ، دەيدۇ. . .

— خېلى ياخشى، ئەنسىرىگۈدەك ئىش يوق ئىكەن، ئاپام

قورقۇپ كېتىپ تېلېگرامما بېرىپتۇ.

— سىزگىمۇ تۆۋەنگە كەتكىلى ئىككى ئاي بولدىغۇ دەيمەن، مەن كەلسەم سىزنىڭ كەتكىنىڭىزگە بىر ئاي بولغانىكەن.

— ئىككى ئايدىن كۆپرەك تۇرۇپ قالدىم.

— تۆۋەندە گېزىتكە قانداق پىكىر - ئىنكاسلار بار ئىكەن، ئاڭلىغانلىرىڭىز بارمۇ؟

— پىكىرلەر ھەر خىل... راست گەپنى قىلغاندا دېھقانلار گېزىتنى ئانچە كۆرۈپ كەتمەيدىكەن...

— نېمىشقا؟ ھەرقاچان گېزىتتە دېھقانلارنىڭ قۇلىقىغا ياقىدىغان گەپلەرنىڭ ئاز بولغانلىقىدىندۇر، شۇنداقمۇ؟

ئەركىن راست دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتتى.

. . . . . .

سادىر بىردەم ئويلىنىپ تۇرۇپ كېتىپ دېدى:

— دېھقانلارنىڭ گېزىتكە قىزىقماسلىقىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ، ئەگەر مەنمۇ دېھقان بولسام دېھقانلار ھەققىدىكى بەزى خەۋەرلەردىن زېرىككەن بولاتتىم. گېزىتنىڭ قايسى بېتىگە قارىماڭ بىرلا مەزمۇن... پالانچى يېزا ئاشلىقتىن مول ھوسۇل ئالدى، پۇستانچى دېھقان چارۋا بورداپ بېيىدى، دېگەندەك خەۋەرلەر، ئۇنداقتا شۇنچىۋالا نامرات يېزا، نامرات ناھىيىلەر نەدىن پەيدا بولۇپ قالدى؟ ئۇلار نېمىشقا تېخىچىلا نامراتلىقتىن قۇتۇلالمايۋاتىدۇ؟ دېھقانىنى چۈشەپ تۇرغان نەرسە زادى نېمە؟ بۇلار توغرۇلۇق زۇۋان سۈرمەيمىز، ھەقىقەتتىن قاچمىز، شۇڭا دېھقانلارنىڭ گېزىتكە قىزىقماسلىقىمۇ يوللۇق. سىز ئاخبارات كەسپىدە ئوقۇغان، ئاخباراتنىڭ جېنى — چىنلىق، شۇنداققۇ دەيمەن؟

— شۇنداق.

— بىز مۇشۇ ئۆلچەمگە زادى قانچىلىك سادىق بولدۇق؟ بىزنىڭ گېزىتچىلىكىمىزدە بۇرۇندىن تارتىپ يامان بىر ئادەت

شەكىللىنىپ قالغان، پەقەت ماختاش كېرەك، قانچە كۆپتۇرۇپ ماختىساق شۇنچە ياخشى، ماختاۋاتقىنىمىز ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلەمدۇ ـ كەلمەمدۇ ئۇنىڭ بىلەن كارىمىز يوق، شۇڭا تولا چاغلاردا ئاممىدىن ئايرىلىپ قالىمىز. . . »

مانا بۇ دىئالوگلار ئەركىن بىلەن سادىرغا ئوخشاش ئادالەتنى ياقلايدىغان، ئىلىم خۇمار زىيالىيلار ئارىسىدىلا بولىدۇ. ئەمما، بۇنىڭغا قارشى ئۆسۈشنى، مەنسەپنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان، نەپسانىيەتچى زىيالىيلارنىڭ بولۇپمۇ گېزىتخانىدىكى نەپسانىيەتچى زىيالىيلارنىڭ زور قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. بۇ دىئالوگدىن بىز يەنە زامانىمىزدىكى خېلى كەڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنلار بىلەن ئۇچرىشىمىز.

دەۋرىمىزدىكى زىيالىيلار تۇرمۇشىنى، ئۇلارنىڭ مەنىۋى ئىنتىلىشلىرىنى، زىددىيەتلىك دۇنيا قاراشلىرىنى تېما قىلغان رومانلار بىزدە كۆپ ئەمەس. «زاماناشلار» دەل مۇشۇنداق تېمىغا ئىشتىراك قىلغان بىر رومانىدۇر. رومانىدا سابىر بىلەن پەزىلەتنىڭ پاك مۇھەببىتى ناھايىتى كۆپ ھايات پېشكەللىكلىرىگە دۇچار بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس داغلارنى قالدۇرىدۇ. ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەردە زامانىمىز كىشىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى، ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچىمى، كىشىلىك ھايات قاراشلىرى يارقىن ئەكس ئېتىدۇ. بۇ نۇقتىدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، رومان تاق يۆنىلىشلىك سۈزۈت قۇرۇلمىسى بىلەن راۋاجلانغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ ئەڭ ئۆتكۈر ۋە ئەڭ سەزگۈر نۇقتىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئوقۇرمەننى ناھايىتى كەڭ مەنىۋى بوشلۇققا يېتەكلەيدۇ. رومانىدا پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرى خېلى روشەن سىزىپ بېرىلگەن. بولۇپمۇ سابىر، ئەركىن، پەزىلەت، باراتجان، زەيتۇن ئەمەتتەك پېرسوناژلارنىڭ ئىندىۋىدۇئال خاراكتېرلىرى ئۇچۇن

مۇئەللىپ زور ئەجىر سىڭدۈرگەن. «زاماناداشلار» رومانى بەدىئى ئىيلىك جەھەتتىن خېلى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان رومانلارنىڭ بىرىدۇر.

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ «قىسمەت» ناملىق رومانى زامانىمىزدىكى بىر قىسىم ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسى، تۇرمۇش، جەمئىيەت، ھايات ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە بېغىشلانغان. بۇ رومانىدىكى سۈژىت راۋاجى مەلۇم بىر ۋىلايەتتىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار دەپ قارىلىدىغان ياسىن ۋالىي بىلەن ۋىلايەتنىڭ مۇئاۋىن سېكرېتارى تۇردى ئارىسىدىكى ياشلىق مەزگىللىرىدىن قالغان خۇسۇسىي ئاداۋەتلەر، مەنسەپ دەرىجە ھەلەكچىلىكى بىلەن قوشۇلۇپ، كەسكىن زىددىيەتلەرنى شەكىللەندۈرۈپ، خۇشامەت، نىزا، ئۇرۇقلىرىنىڭ ئۇنۇپ چىقىشىغا مۇنبەت تۈپراق ھازىرلايدۇ. رومانىنىڭ باشلىنىشىدىلا ئوقۇرمەن بۇ ئىككى ئەمەلدارنىڭ ئۆتكۈر زىددىيەتلەر قاينىمىغا كىرىپ قالىدۇ، تەقدىرنىڭ ئويۇنلىرى قىزىق، بىر - بىرى بىلەن پېتىشالمايدىغان بۇ ئىككى ئادەم بىر ۋىلايەتنىڭ تەڭ دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى. ئۇلار بىرگە يىغىنغا قاتنىشىدۇ، ئارىتام قوشنا بولۇپ ئولتۇرىدۇ، ئىككىلىسى مەنسەپ، دەرىجىگە ھېرىسمەن، شۆھرەتپەرەس ۋە شەخسىيەتچى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىگە بۇزاستە نەشتەر سانجىشى ئۈچۈن كەڭ مەيدان ھازىرلاپ بېرىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار ئارىسىدىكى زىددىيەت ئىككى ئائىلە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ۋە بەزى ئىجتىمائىي پاجىئەلەرگە سەۋەب بولىدۇ. ئۇلار ئۆز ئابرۇيلىرى، ئۆز مەنپەئەتلىرى يولىدا باشقىلارنىڭ ھەرقانداق قۇربان بېرىشىنى ھېسابقا ئالمايدۇ. رومان ۋەقەلىكى جەلپكار ۋە قىزىقارلىق بولۇپ ئوقۇش بىلەنلا ئوقۇرمەننى تەبىئىي رەۋىشتە قاينام - تاشقىنلىق، قىزىقارلىق ھايات مەنزىرىسى ئىچىگە، مۇرەككەپ

ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ئىچىگە باشلاپ كىرىدۇ. رومانىنىڭ تىلى ئاممىباب ۋە چۈشىنىشلىك، سۈزۈت قۇرۇلمىسى پۈختا ۋە قىزىقارلىق، شۇنداقلا تاق لىنىيىلىك بولۇپ، ئوقۇغۇچىغا يەڭگىلىك ۋە قىزىقارلىق تۇيغۇ بېغىشلايدۇ. رومان پېرسوناژلىرى ئۇچ ئەۋلاد كىشىلەرگە باغلىنىدۇ، بۇنىڭدا ئۇچىنچى ئەۋلاد ئەڭ ۋەر ۋە گۈلشەنلەر كىچىكىدىن بىرگە چوڭ بولغان ۋە بويىغا يەتكەندە بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەن بىر جۈپلەردىن ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشى يەنمۇ مۇرەككەپ ئائىلىدىكى زىددىيەتلەرگە سەۋەب بولىدۇ. بىز ئاشۇ ۋەقەلىكتىن شۇنى روشەن ھېس قىلىمىزكى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئىجتىمائىي پاجىئەلەر ئەينى دەۋر كىشىلىرىنىڭ قەلبىلىرىدە ساقايماس جاراھەت داغلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇچىنچى ئەۋلاد تا بۈگۈنگىچە ئىجتىمائىي پاجىئەلەرنىڭ كەچۈرمىشلىرى بولمىغاچقا ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق بىر ئۆچمەنلىك باش كۆتۈرمەيدۇ. دېمەك، رومان بىزگە ئەنە شۇ قالايمىقان يىللارنىڭ ئىجتىمائىيىتىمىزدە ساقلىنىپ قالغان ئىزلىرىنى كۆرسىتىش بىلەن ئاشۇ دەۋرلەر ھەققىدىمۇ ئېنىق ئۇنۇلمەي تۇرۇپ، كۆپ نەرسىلەرنى دەپ بېرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژلار ئىچىدە ياسىن ۋالىي چىرىكلەشكەن بىر قىسىم ئەمەلدارلارنىڭ تىپى سۈپىتىدە بىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئۇ ھەممىلا ئىشنى ھوقۇق، مەرتىۋە، مۇناسىۋەت ۋە پۇلغا تايىنىپ ھەل قىلىشنىڭ يوللىرىنى پۈختا بىلىدۇ. بىز ياسىن ۋالىينىڭ ئوغلى ئادىلجان ۋەقە سادىر قىلغاندا ساقچى باشلىقى بىلەن ۋالىي ئوتتۇرىسىدىكى ئىخچام سۆزۈت كۆرۈنۈشلىرىدىن ئۇنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى ئوبرازلىق ۋە ئېنىق كۆرەلەيمىز. مەسىلەن، بىز رومانىنىڭ تۆۋەندىكى سەھىپىلىرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ باقايلى.

«ساقچى باشلىقى ياسىنجان ۋالىيغا ئادىلجانىنىڭ يېقىندىن

بۇيانقى خىزمەت ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى.

— ئۆزلىرىنىڭ خەۋەرلىرى بار، ھازىر قانۇن ئورۇنلىرىدە- كى خىزمەتچىلەرگە قويۇلۇۋاتقان تەلەپ بەك قاتتىق، — دېدى ئۇ ئالدىرىماي، — ئادىلجانمۇ بىلىدۇ، بىز يېقىندىلا ۋەزىپە ئىجرا قىلىۋاتقاندا ھاراق ئىچىپ مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغان بىر ساق- چىغا چارە كۆرۈپ خىزمەتتىن بوشاتتۇق، ئادىلجان بولسا بىر ئەمەس، بىرنەچچە قېتىم ۋەقە تۇغدۇردى. شۇ كۈنمۇ ئەسلىدە ئادىلجاننى ئىدارىدە نۆۋەتچىلىككە بەلگىلىگەنىكەن. لېكىن ئۇ ئەتىرەت باشلىقىغا: «مومام ئوپېراتسىيە قىلىنغان، مەن كەچتە مومامغا قارىمىسام بولمايدۇ» دەپ يالغان ئېيتىپ، ئولتۇرۇشقا كېتىپ ئاخىر بۇ ۋەقەنى سادىر قىلدى. ئىلگىرى بىز سىلىنىڭ يۈزلىرىنى قىلىپ تەربىيە بېرىپلا ئۆتكۈزۈۋېتىپ كەلگەن، بۈنىڭ- غا ئىدارىدە باشقىلارنىڭ پىكرىمۇ جىق. بۇ ئىشنى ئەمدى قانداق بىر تەرەپ قىلساق بولىدىكىن، بىزنىڭمۇ بېشىمىز قېتىپ قال- دى. . .

«بۇ ئاداش زادى نېمە دېمەكچى؟ — ياسىنجان ۋالىي ئۇنىڭ ئۇزۇندىن - ئۇزۇن چۈشەندۈرۈشلىرىدىن بىزار بولۇپ قاراپ قويدى، — مېنى چېكىپ باقاي دەۋاتامدۇ؟ ياكى مۇشۇ باھانىدە بىرەر نەرسە ھەل قىلىۋالماقچىمۇ؟ . . . مەن ساڭا ئوخشاش نېمىلەرنى كۆپ كۆرگەن، قېنى نېمە دەيسەنكىن، يۈرىكىڭدىكى مەقسىتىڭنى ئاڭلاپ باقاي. . . »

— ئادىلجانغا قانداق چارە كۆرمەكچى سىلەر؟ — دەپ سورە- دى ئۇ.

— مەنغۇ ئامال بار يېنىكرەك بىر تەرەپ قىلىش تەرەپدارى، ئۆزلىرىمۇ بىلىلا، بۇ يالغۇز مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەس. . .

— مەن سىلىگە باشتىلا دېگەن، — ياسىنجان ۋالىي ئۇنىڭ

سۆزىنى بۆلدى، — ئادىلجان سەل شوخراق، شۇڭاك چىڭراق تۇتۇڭلار دەپ. مەسئۇلىيەتنىڭ بىر قىسمى سىلەردىمۇ بار، نېمە-دەپ ئۇنىڭغا ماشىنا تۇنقۇزۇپ قويىسىلەر؟

— جىنايى ئىشلار ئەترىتىدىكىلەرگە خىزمەتنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ماشىنا سەپلەپ بېرىلىدۇ. بۇ ئىدارىنىڭ بەلگىلىمىسى.

ياسىنجان ژالىي ساقچى باشلىقىغا قاراپ قويۇپ سورىدى.

— سىلىنىڭمۇ بالىلىرى باردۇ؟

ژالىينىڭ سوئالى ساقچى باشلىقىنى ئەجەبلەندۇردى.

— بار، — دېدى ئۇ، — مەن بالىغا خېلى باي. تۆت بالا بار.

— ھەممىسى خىزمەت قىلامدۇ؟

— ئۇچى خىزمەتكە ئورۇنلاشتى.

— تۆتىنچىسىچۇ؟

— كەنجىسى قىز ئىدى، سەفەننى پۈتتۈرۈپ كەلگىلى بىر يىل بولدى، شەھەردە ھېچ ئورۇن چىقمايۋاتىدۇ، مائارىپتىكىلەر بىلەن كۆرۈشسەم يېزا مەكتەپلىرىنى دەۋاتىدۇ، قىزىم بولسا يېزىغا بېرىشقا ئۇنىمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن تۇرۇۋاتىدۇ.

«مۇنداق يېرىڭ بار ئىكەن ـ دە. بالدۇرراق دېسەڭ بولماما-دۇ؟» . . . ياسىنجان ژالىي ساقچى باشلىقىنىڭ ئىلتىجا بىلەن دېگەن سۆزلىرىنى ئاڭلاپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى ـ دە:

— شەھەرنىڭ باشلىقلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ باقمىدىڭلارمۇ؟ — دېدى توغرىدىن ـ توغرا دېمەستىن.

— كۆرۈشكەن، تۇرغۇن شىجائىغا دېگەنتىم، ئۇ ئادەم شە-ھەردىكى مەكتەپلەردە شتات ئېشىپ كەتتى، ئورۇن يوق دەيدۇ.

ئەسلىدە شەھەر باشلىقى تۇرغۇن ئۆز ۋاقتىدا بىر تۇغقىنى-نىڭ نوپۇسىنى ھەل قىلىپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ساقچى باش-لىقىنى سوغۇق مۇئامىلە قىلىپ قايتۇرغانىدى.

— مۇنداق دېسىلە، — دېدى ياسىنجان ژالىي سائىتىگە قاراپ قويۇپ، — سىلىدىمۇ بالا دەردى بار ئىكەن ـ دە، مۇنداق قىلايلى، سىلى ئەتە بالىنىڭ ئەھۋالىنى يېزىپ ئىشخانامغا بېرىڭ-لار، مەن تۇرغۇن شىجاڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ باقاي. . .

ساقچى باشلىقىنىڭ كۆتكىنىمۇ شۇ ئىدى، ئۇ خۇشاللىقتىن نېمە قىلارىنى بىلمەي قالدى.

— رەھمەت، ژالىي، — دېدى ئۇ خۇشامەت بىلەن ئېگىلىپ، — نەچچە ژاقىتتىن سىلىنى ئىزدەپ بارايمۇ دېگەن، لې-كىن سىلىنى بىسەرەمجان قىلىشقا پېتىنالمىدىم، سىلىنىڭ بۇ غەمخورلۇقلىرىنى ئۆلسەممۇ ئۇنتۇمايمەن. . .

— ئادىلجانىڭ ئىشىنى قانداق قىلساق بولار؟ — دېدى ياسىنجان ژالىي ئۇنىڭ كۆزىگە قادىلىپ تۇرۇپ.

— ئادىلجاندىن خاتىرجەم بولسىلا، — دېدى ساقچى باشلىقى دەرھال، — مەنمۇ ئوبدان نەسىھەت قىلدىم. سىلى دېگەن ئادەت-تىكى ئادەم ئەمەس، بىر ۋىلايەتنىڭ رەھبىرى، سىلىنىڭ ئابرۇي-لىرىنى قوغدىمىساق قانداق بولىدۇ؟ بىز ئادىلجانىڭ ئىشىنى قايتا مۇزاكىرىلىشىپ باقارمىز، ياش بالىلار ئەمەسمۇ، تەربىيە قىلىۋالساق بولىدۇ. . . »

بۇ دىئالوگلاردىن يەنە شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، زامان-مىزدىكى بەزى ئاز ساندىكى مەنسەپدارلار مەنسەپ ۋە ھوقۇقنى ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي ئىستەكلىرىنى قاندۇرۇشنىڭ مۇستەھكەم قورالىغا ئايلاندۇرۇۋالغان. ئۇلاردا نە ئادالەت، نە خەلقچىللىق تۇيغۇسى بولسۇن يۇقىرىقى دىئالوگدىكى ياسىن بىلەن ساقچى باشلىقى ئارىسىدىكى «كېلىشىم» شۇقەدەر جانلىق يېزىلغانكى، بىز ئۇنىڭدىن ئاشۇ ئىجتىمائىي چىرىكلىكلەرنىڭ قانچىلىك دەرد-جىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنى ناھايىتى ئوبرازلىق ھالدا ھېس قىلالايمىز.

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ «قىسمەت» ناملىق رومانى. مۇ خۇددى ئالدىنقى ئىككى رومانىغا ئوخشاشلا كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ ھەممە كۆرۈنۈشلىرى كەڭ قەلەمگە ئېلىنىدۇ، رومانىدا ياسىن ۋالىي بىلەن ھەلىمە ئارىسىدىكى بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈش قەدەمىمۇقەدەم بىر - بىرىدىن يىرگىنىچكە ئۆزگىرىپ، چىن سۆيگۈ، سەمىمىي مۇھەببەت ياسىن ۋالىيدەك مەنسەپپەرەس ھوقۇقدارنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىدۇ. بۇ ھال بىزگە يەنە زامانىۋى ئاڭنىڭ بەزى تەرەپلىرى بولۇپمۇ ئىسلاھاتتىن كېيىنكى بازار ئىگىلىكىنىڭ تەسىرى بىلەن بەزى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچىمىدە ئاجايىپ زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي پاجىئەلەر دەل ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ يازغۇچىلارغا خاس سەزگۈر دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقاندۇر.

«قىسمەت» رومانىدا يازغۇچى ھېچقانچە زورۇقماي تۇرۇپلا ھېكايە ۋەقەلىكىنى تۇيۇقسىز لىنىيە بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ نۇرغۇن لىغان ھايات ھەقىقەتلىرىنى ئوقۇرمەن قەلبىگە تېڭىشسىز قويۇپ قويىدۇ. بۇ قەلەمى پىشقان، ئىجتىمائىي ھاياتنى كۆزىتىشكە ماھىر، ئىزدىنىش روھىغا باي قەلەم ئىگىلىرىلا ئورۇندىيالايدىغان مۇشكۈل ۋەزىپىدۇر.

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ «قىسمەت» ناملىق رومانى. مۇ خۇددى ئالدىنقى رومانلىرىغا ئوخشاش بۈگۈنكى تۇرمۇشىمىزنى تەسۋىرلەشنى ئاساسىي تېما قىلغان رومان بولۇپ، ئۇنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئوقۇرمەنلىرىمىزنى خېلىلا رازى قىلىدى دېيىشكە بولىدۇ.

يازغۇچى 2008 - يىلى ئوقۇرمەنلىرىمىزگە يەنە بىر پىڭى بەدىئىي مېۋىنى تەقدىم قىلدى، ئۇ بولسىمۇ يازغۇچىنىڭ بەدىئىي يېتىلىشىنى ئەڭ گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرگەن ئەسەرلىرىدىن

بىرى «يېگانە دۇنيا» دۇر. «يېگانە دۇنيا» رومانى ئىلى ئۇيغۇر-لىرىنىڭ بولۇپمۇ تارانچىلارنىڭ قويۇق مىللىي پۇراققا ئىگە يېزا تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇ رومانىدا يازغۇچى ۋەكىللىك خاراك-تېرگە ئىگە بولغان بۇلاقسايى كەنتىدىكى تارانچىلارنىڭ يېڭى دەۋردىكى ئىجتىمائىي بۇرۇلۇشلار ئالدىدا ھەر خىل زىددىيەتلەر-گە دۇچ كەلگەن سۇژېتىنى رومانىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلمىسى سۈپە-تىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. رومان دەسلەپتىلا ناھىيەدىن يىراق بۇلاقسايى كەنتىنىڭ ئومۇمىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ۋە نامرات يېزا تۇرمۇشى بىلەن ئوقۇرمەننى ئۇچراشتۇرىدۇ. كىتابخان دەس-لەپتىلا بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش، ھايات قاراشلىرىنى ۋە گەپ - سۆزلىرىدىن ئۇلارنىڭ ساددا، جاپاكەش كىشىلەر ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭ ساددا ھاياتىي قاراشلىرىدىن باشقا بىر يۈكسەك غايىلىرىنىڭمۇ يوق ئىكەنلىكىنى كىتابخانلارغا تەبىئىي رەۋىشتە ئۇقتۇرىدۇ. رومانىدىكى ئاساسلىق پېرسوناژلار مەھەللە-دىكى بىردىنبىر ماگىزىن يارىنىڭ دۇكىنى ئالدىغا توپلىشىپ قارتا ئوينىشىپ كۇن ئۆتكۈزىدۇ. رومانىدىكى مەسۇم تاران، تې-يىپ، ئىسراپىل ئىلھام، نۇرى، پەردە قاتارلىق ئاساسىي پېرسوناژلار رومانىدا باشتىن - ئاخىر مۇرەككەپ ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ئىچىدە يۈكسەك ئومۇملاشقان ئوبرازلار سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ.

تارانچىلار ئاجايىپ خەلق. ئۇلار تۇرمۇشىنىڭ ئاجايىپ دەھ-شەتلىرىنىمۇ ناخشا، چاقچاق، قىزىقچىلىق ۋە لەتىپىلەر بىلەن ھايات كۈلكىلىرىگە ئايلاندۇرۇپ ياشاپ كەلگەن. شۇڭا تارانچە-لاردا چاقچاق قىلالمايدىغان ۋە چاقچاقنى كۆتۈرەلمەيدىغان بىرمۇ ئادەم يوق. بۇ ھال ئۇلارنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەن-دۈرگەن. «يېگانە دۇنيا» رومانىدا يازغۇچى تارانچىلارنىڭ مانا شۇ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى خېلى ياخشى يورۇتقان. رومانىدىكى

پىرسوناژلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك لەقمىي بار. مەسىلەن، مەسۇم تارانىنىڭ لەقمىي «توك»، كەنت باشلىقى تېيىپنىڭ لەقمى «كالا». بۇ ئىككىيلەن ئارىسىدىكى مۇنۇ دىئالوگ تەسۋىرىنى كۆرەيلى.

«بىزنىڭ ھويلىدا توۋلىغان ئاۋازى مەسۇم تارانىنىڭ كۆڭۈلسىز خىياللىرىنى چېچىۋەتتى، مەسۇم تاران ھويلىغا قاراپ، كەنت باشلىقى تېيىپنى تونۇپ، جايىدىن مىدىرلىمىدى.

«ئەتىگەندە بۇ نېمىدەپ كەلگەندۇ؟ — دېدى ئۇ خۇشياقمىغانەك تەرىنى تۈرۈپ، — ھەرقاچان، شۇ پۇلنى تاپشۇر دەپ كەلدى. مۇشۇ تاپتا ئىچىدىغان چايغا تېيىن يوق، ساڭا نەدىكى پۇل؟... دەپتىرىڭگە يېزىپ قويۇپ تۇرارسەن...»

مەسۇم تارانىنىڭ خىيالى ئاخىرلاشماي تۇرۇپ كەنت باشلىقى ئۆيىگە ئېگىز بويلۇق ئىسراپىلنى باشلاپ كىرىپ كەلدى، ئىسرافىل ئىچكىرىكى ئۆيىگە كىرىۋېتىپ، بېشىنى ئىشىككە ئۇرۇۋالىدىيۇ، چاندۇرماستىن ئاغرىقنى ئىچىگە يۇتتى، ئۇنىڭ كەينىدىن كىرگەن تېيىپ كۈلگىنىچە:

— يەنە ئۇرۇۋالدىڭمۇ، — دېدى بېشىنى چايقاپ، — بۇلاقسايدا بىرەر يىل تۇرساڭ خېلى پاكارلاپ قالىدىغان ئوخشايسەن...

ئىسراپىل گەپ قىلماستىن كۈلۈپلا قويدى.

— مەسۇمكا، بارمىسەنوي؟ — تېيىپ پەنجىر ئالدىدا ئولتۇرغان ئۆي ئىگىسىگە قاراپ گەپ قىلدى، — پاھ، ئىسسىقتا ئېرىپ كەتمەي دەپ ئۆيگە تىقىلىۋاپسەن — دە — ھە؟ دېدى مەسۇم تارانىنىڭ لەقمىسىنى شەپە كەلتۈرۈپ.

— ئۆزۈڭنىڭ ئەھۋالى قانداق؟ ئاڭلىسام، سېنى كۆكۈيۇندىن قېچىپ گەمىدە يېتىپ يۈرىدۇ دەيدىغۇ؟...

— ئۆيۈڭ گەمىدىنمۇ بەتتەر ئىكەن، مۇز چىقىدىغۇ؟ قىش

كەلسە يايراپ كېتىدىكەنسەن ـ دە ـ ھە، مەسۇمكا؟

— مەندىن بەكرەك سەن خۇش بولارسەن، بىكار يېتىپ يەيسەن ـ دە؟ . . .

. . . . . .

سالام ـ سەھەتتىن كېيىن تېيىپ ئىسراپىلنى تونۇش-تۇردى. . .

— بۇياقنى تونۇمايسەنغۇ دەيمەن، — دېدى ئۇ ئىسراپىلنى كۆرسىتىپ، — بۇ بىزنىڭ يېزىغا يېڭىدىن شياڭجاڭ بولۇپ كەلگەن، ئىسمى ئىسراپىل بولىدۇ، ئۇ بۇ يىل بىزنىڭ بۇلاقسايدا نۇقتىدا تۇرۇپ ئىشلەشكە كەلدى، بۇگۈن ئەزالار بىلەن تونۇشاي دېۋىدى، ئۆيلەرنى ئارىلاۋاتىمىز، ئىسراپىل بايا تىن ئىسسىپ كەتتىم دېگەنتى، ئۇنداق بولسا يۇرە، ماۋۇ يەردە مۇزدەك بىر ئۆي بار دەپ سېنىڭكىگە باشلاپ كەلدىم.

— ياخشى قىلىپسەن، — دېدى مەسۇم تاران، — بۇ گەپچە، بۇگۈن نۇرغۇن ئۆيلەرگە ئۇسۇپ بېقىپسەن ـ دە؟ . . .

. . . . . .

— شياڭجاڭ دېدىڭما؟ — دەپ سورىدى مەسۇم تاران ئىسرا-پىلغا قاراپ قويۇپ، — ياخشى بوپتۇ، قېنى، تۆپىگە ئۆتۈڭلار. . . هاي، شەرۋان! — ئۇ دالان ئۆيىدە بىر نەرسە قىلىۋاتقان ئايالىنى چاقىردى، — مېھمانغا كۆرپە سېلىپ قويغىنا، قېنى، يۇقىرى. . .

— بولدى، بولدى، — دېدى ئىسراپىل سۇپىغا چىقىپ، كونىراپ يىرتىلىپ كەتكەن كىگىزگە قاراپ قويدى، ئاڭغىچە شەرۋان كونا بىر كۆرپىنى كۆتۈرۈپ كىرگەندى، ئىسراپىل ئۇنىڭغا رەھمەت ئېيتتى.

— كۆرپە سالمايلى، ئىسسىپ كېتىدىكەن.

— ماقۇل دە، — دېدى تېيىپ ئۇنىڭغا قاراپ، — بۇ ئۆيدە

هېلىلا توڭلايسەن.

— تېيىپنىڭ يېنىغا قويۇپ قويغىن، — دېدى مەسۇم تاران ئايالىغا، — هېلى توڭلىسا دۇمبىسىگە ياپىمىز...

.....

— ئىسراپىل شياڭجاڭنى كۆرگەندەك قىلامسەن؟ — دەپ سورىدى تېيىپ بىرئازدىن كېيىن، مەسۇم تاران مېهمانخانىغا يەنە بىر قاراپ قويۇپ بېشىنى چايقىدى...

— چىرايىغۇ تونۇشتەك قىلىدۇ...

— ئىسراپىل شياڭجاڭ بىزنىڭ بۇلاقسايلىقتەك.

— بۇلاقسايلىق دەمسەن؟ — مەسۇم تاران هەيران بولغاندەك ئىسراپىلغا قاراپ قويدى.

— كىمنىڭ بالىسى بولىدۇ؟

— هاشىركامنى بىلىسەنغۇ؟ مەسچىتنىڭ كەينىدە ئۆيى بار...

— هەئە هاشىر «بوران» نى دەمسەن؟... نېمىشقا بىلمەيمەن، بىز كىچىكىمىزدە بىللە ئويناپتۇق...

— شۇ هاشىركامنىڭ ئوغلى بولىدۇ.

— شۇنداقمۇ؟ — ... مەسۇم تاران ئىسراپىلغا قىزىقىش بىلەن قاراپ قويدى.

— مۇنداق دېگىنە، بوي - تۇرقى ئوخشاپ تۇرىدۇ... ئۇنداقتا ئۆزىمىزنىڭ تارانچى بالىسى ئىكەنسەنغۇ؟ — ... مەسۇم تارانغا جان كىرگەندەك تېتىكلەشتى.

— هە، ئاپاڭ تىنچلىقمۇ؟

— تىنچلىق... — دېدى ئىسراپىل كۈلۈپ قويۇپ.

— داداڭچۇ؟

— داداممۇ ياخشى، سىزگە سالام ئېيتتى...

— سالامەت بولسۇن، — دېدى مەسۇم تاران ئېچىلىپ، بىردىن ئۇنىڭ كۆڭلى يايراپ قالدى، — بىز دېگەن سېنىڭ داداڭ

بىلەن كىچىكمىزدە قېلىن دوست ئىدۇق. . . ئۇ ئوقۇپ قويغاچ- قا كادىر بولۇپ كەتتى، ھە، داداڭ نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ؟ يەنە شۇ بۇرۇنقى ئورۇندا ئىشلەۋاتامدۇ؟

— ھى ـ ئە، ھەئە. . . شۇ ئىدارىدە. . . دادام بىرەر يىل بولدى ئاغرىقچان بولۇپ قالدى، تولىراق دوختۇرخانىدا. . .

— نېمە كېسەل بولدى؟

— رېماتىزم. . .

— شامال تەگكۈزۈۋاپتۇ ـ دە؟ — مەسۇم تاران ئۇنىڭ (بوران) دېگەن لەقىمىگە توغرىلاپ چاقچاق قىلدى.

تېيىپ دەرھال گەپ قىستۇردى. . .

— سېنىڭ بىلەن بىللە يۈرۈپ كىچىكىدە تەگكەن سوغۇق دېگىنە. . .

— ئۇمۇ ناتايىن، — دېدى مەسۇم تاران تېيىپقا قاراپ، — ھەرقاچان، يەرلىك بىرنېمىنىڭ گۈزىلى جىق يەپ قويدىمىكىن؟ . . .

. . . . . .

— داداڭ بۇلاقسايغىمۇ چىقماسلا بولۇپ كەتتى.

— دادامۇ دائىم بۇ يەرنىڭ گېپىنى قىلىدۇ، پېنسىيىگە چىقسام بۇلاقسايغا كېتىمەن دەپ يۈرىدۇ.

— بۇلاقسايغا يېتەمدۇ؟ . . شەھەرگە كىرىپ قالسام يېـ- نىپ چىققۇچە كۆزۈم تۆت بولۇپ كېتىدۇ. . . ھە، ئۆزۈڭ ھەرقاچان ئۈرۈمچىلەردە ئوقۇپ كەلگەن بولغىيتىڭ؟

— ھە، ئۈرۈمچىدە ئوقۇدۇم.

— نېمىنى ئۆگىنىپ كەلدىڭ؟

— ئىگىلىك باشقۇرۇش كەسپىدە ئوقۇغانتىم، كەلگەندىن كېيىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە بەش يىل ئىشلەپ، بۇ يىل يېزىغا چىقتىم. . .

— مۇنداق دېگىن، ھەي — مەسۇم تاران ئۇنىڭغا قاراپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى، — ياخشى كەپسەن، بىزنىڭ ھالىمىز مۇشۇ، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ماكان تۇتقان يۇرتنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇۋاتىمىز. . . خۇداغا شۈكۈر، ئاچ - يالىڭاچ قالمىدۇق، بايمۇ بولۇپ كەتمىدۇق.

— توغلاپمۇ قالمىدۇق دېگىنە، — تېيىپ چاقچاق قىلدى.

— كالىدەك سۆرىلىپ كېتىۋاتىمىز، — دېدى مەسۇم تاران دەرھال.»

دېمەك، بۇ دىئالوگدىن بىز تارانچىلارنىڭ چاقچاقخۇمار خەلق ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرەلەيمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە تارانچىلار تىلىدىكى يەرلىك شېۋە پۈرىقىمۇ ناھايىتى ئىنچىكە بېرىلگەن. بۇ يازغۇچىدىن مىللىي تۇرمۇشنى ئىنچىكە كۆزىتىش ۋە ئەتراپلىق ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىل «يېگانە دۇنيا» رومانىدا تارانچىلار تۇرمۇشىنى يازغۇچىلارغا خاس ئىستېدات بىلەن خېلى ئەتراپلىق ئۆگەنگەن.

رومانىدا پېرسوناژلار خاراكتېرى ئىندىۋىدۇئاللىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. بولۇپمۇ مەسۇم تاران، تېيىپ، نۇرى، پەرىدە، خۇرشىدە، ئىسراپىل، ئىلەك ۋە ئومايى قاتارلىق پېرسوناژلار ئۆزىگە خاس خاراكتېر بىلەن ئوقۇرمەننى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۈكى، يازغۇچى مۇشۇ پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى ۋە كىشىلىك قاراشلىرىنى ھېچقانچە كۆچمەي تۇرۇپ ھېكايە سۈژىتى مۇھىتىدا قىزىقارلىق تەسۋىرلەيدۇ.

رومانىدا ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشتىن كېيىن يېزىلىرىمىزغا يېتىپ كەلگەن ئىجتىمائىي بۇرۇلۇشنىڭ شەپقەتسىز شامالىرى مەنۇيىتىمىزگە قانچىلىك زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئاساسىي تېندېنسىيە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىسىمۇ، ئەمما مۇئەللىپ

هېكايىنى تىندىنسىيىگە بويسۇندۇرۇشنى ئويلىمىغان. مەسىلەن، بۇلاقسايىنى سايامەتچىلىك نۇقتىسى قىلىپ ئېچىش، بۇلاقسايلىق-لارنى يېڭى مەھەللىگە كۆچۈرۈش، مەسۇم تاراننىڭ ئاتا مىراس ئەسكى تۇگمىنىنىڭ تەقدىرى، بۇلاقسايدىكى نەچچە ئەۋلاد ياشى-غان ئەجدادلارنىڭ روھى، ئۇلارنىڭ مۇقەددەس تۇپراقلىرى. . . مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇلاقسايلىقلار ئۈچۈن نۇرغۇن ئىدىيىۋى توقۇنۇشلارغا سەۋەب بولغان مەنبەلەر ئىدى. مەسۇم تاراندەك ئۆتكەن كۈنىگە شۇكۇر قىلىدىغان بۇلاقسايلىقلار يۇرتىنى تاشلاپ باشقا بىر يۇرتقا كۆچۈشنى ئەسلىنى ئۇنتۇش بىلەن باراۋەر دەپ بىلەتتى. شۇڭا ئۇلار ئۆز قاراشلىرىدىن، ئۆز ئەقىدىلىرىدىن تەزمىدى. بۇ ھال زىددىيەتنىڭ بىر تەرىپىنى شەكىللەندۇرگە-نىدى. دەل مۇشۇ نۇقتىنىمۇ يازغۇچى رومانىدا چەكسىز مۇھەب-بەت بىلەن يازدى. ھەرگىزمۇ بۇ مەسىلىلەرنى ۋە مۇشۇنداق پېرسوناژلارنى سەلبىي سۈپەتلەر بىلەن كۆرسەتمىدى. مانا بۇ رومانىنىڭ يەنە بىر ئۇتۇقى. مېنىڭچە، يازغۇچى ئالىمجان ئىسما-ئىلنىڭ «يېگانە دۇنيا» ناملىق رومانىنى ئۇنىڭ ئالدىنقى روماىلە-رىغا قارىغاندا بەدىئىيلىك جەھەتتىن تېخىمۇ زور مۇۋەپپەقىيەت-لەرگە ئېرىشكەن رومان دېيىش مۇمكىن.

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىل قىسقىغىنە ۋاقىتتا ئارقا - ئارقىدىن تۆت پارچە رومانىنى كەڭ ئوقۇرمەنلىرىمىزگە تەقدىم قىلىپ، كىتابخانلار ئارىسىدا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلدى. چۈنكى، ئۇنىڭ بۇ رومانلىرى پۈتۈنلەي بۈگۈنكى ئۇيغۇر تۇرمۇ-شىغا بېغىشلانغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رومانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن. ئالىمجان ئىسمائىلنىڭ رو-مان ئىجادىيىتى ئۇنىڭ بىر پۈتۈن پروزا ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي سالمىقىنى، شۇنداقلا بەدىئىي سەۋىيىسىنى نامايان قىلىدۇ. ئا-لىمجان ئىسمائىل رومانلىرى تەسۋىرلىگەن تۇرمۇش كۆرۈنۈشلە-

رى ئىخچام، كونكرېت، ۋەقە ياكى سۇژېتنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ ئەمما مۇشۇ ئىخچام ۋە كونكرېت سۇژېتلار بۇگۈنكى ھاياتىمىزدىكى ئىنتايىن مۇھىم كونكرېت ۋە سەزگۈر ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىگە باغلانغان. رومانلارنىڭ مەزمۇنى شەھەر تۇرمۇشىدىن يېزا تۇرمۇشىغىچە، زىيالىيلار تۇرمۇشىدىن مەنسەپدارلار تۇرمۇشىغىچە بولغان كەڭ ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا مۇشۇ ساھەلەردە ھاياتقا بولغان چەكسىز مۇھەببەت ـ كەچمىشلەر-نىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرلىرى، سۆيگۈ ـ مۇھەببەت مەزمۇنلىرى، ھاياتنىڭ كۆپ قاتلاملىق مۇرەككەپ كۆرۈنۈشلىرى ئالىمجان ئىسمائىل رومانلىرىدا كەڭ ـ كۇشادە قەلەمگە ئېلىنىدۇ.

يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىل رومانلىرىنىڭ سۇژېت قۇرۇلمىسى تاق لىنىيىلىك ۋە ئوك بايان شەكلىدە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئوقۇرمەنگە بېرىدىغان ئىجتىمائىي ھاياتي مەزمۇنلىرى خېلى كەڭ ۋە چوڭقۇر. بۇ ئالاھىدىلىك يازغۇچىنىڭ ئەسەر قۇرۇلمىسىغا بىرقەدەر ماھىر ئىكەنلىكىنى، ئاددىي، ئاممىباب ۋە ئىخچام سەھنىدە كەڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشكە تىرىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئالىمجان ئىسمائىل رومانلىرىدا ئاپتور تىلىدا بېرىلىدىغان بايانلار كۆپ سەھنىلەرنى ئىگىلىمەيدۇ، دىئالوگلۇق قۇرۇلمىلار مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. ئۇ پېرسوناژلارنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرلىرى ھەققىدە ئۇزۇن بايانلارنى بەرمەيدۇ. پەقەت دىئالوگ يولى بىلەنلا ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى سىزىپ بېرىشكە تىرىشىدۇ. شۇڭا يازغۇچىنىڭ بۇ تۆت رومانى بىز يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك كۆچلۈك رېئال تۇرمۇش پۈرىقىغا ئىگە.

ئەلۋەتتە، يازغۇچى ئالىمجان ئىسمائىل رومانلىرىنىڭ بەدئىي مۇۋەپپەقىيىتى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. ئەمما مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە بۇ رومانلاردا ئومۇميۈزلۈك تۆۋەندىكىدەك

بىرقانچە مەسىلە ساقلانغان:

ئالدى بىلەن، ئالىمجان ئىسمائىل رومانلىرىدا سۈژىت تەرەققىياتى بىر خىل تۈز سىزىقلىق لىنىيە بويىچە ئىنتايىن نورمال راۋاجلىنىپ بارىدۇ. ئوقۇرمەن تېخى ئويلاپ يەتمىگەن ئاجايىپ ئىجتىمائىي پاجىئەلەر ۋە تراگېدىيىلەر ئەكس ئەتمەيدۇ. ئەمەلدە بەدىئىي ئەدەبىيات ھاياتنىڭ تېخى كىتابخانغا مەلۇم بولمىغان كۆرۈنۈشلىرىنى تەسۋىرلەشكە ماھىر بولۇشى كېرەك. بۇ رومانلاردىكى يەنە بىر مەسىلە شۇكى، رومانلار مەيلى تەسۋىر، مەيلى مۇئەللىپ تىلى نۇقتىسىدىن بولسۇن، كۆچلۈك لىرىك ھېسسىيات تۈيغۇسى ئاتا قىلالمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ رومانلىرىدا تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت تەسۋىرلىرى ئاپتورنىڭ كۆچلۈك لىرىك ھېسسىياتى بىلەن يېزىلمىغان.

مەسئۇل مۇھەررىر : تۇرغۇن داۋۇت
مەسئۇل كوررېكتور: قەلبىنۇر ياسىن

ئابدۇلجېلىل تۇران كۈتۈبخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
ئەدەبىياتسۆيەر تورىدا يوقلايدۇ www.uyghurweb.net

ئابدۇبەسىر شۇكۇرى

نەشر قىلغۇچى	:	مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى	:	بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 010—64290862
ساتقۇچى	:	جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى	:	بېيجىڭ دىشىن باسما زاۋۇتى
نەشرى	:	2010- يىل 6- ئايدا 1- قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى	:	2010- يىل 6- ئايدا 1- قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى	:	850×1168 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى	:	10.75
سانى	:	0001-2000
باھاسى	:	15.00 يۈەن

ISBN 978-7-105-10770-4/I. 2150 (维 303)

图书在版编目(CIP)数据

论维吾尔现代文学：维吾尔文/阿布都拜斯尔·许库尔著. —北京：民族出版社，2010.5
ISBN 978-7-105-10770-4

Ⅰ.论… Ⅱ.①阿… Ⅲ.①维吾尔族—现代文学—文学研究—中国 —维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①I207.915

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2010)第 088324 号

责任编辑：图尔贡·达吾提
责任校对：凯丽比努尔·亚森
出版发行：民族出版社 http://www.mzcbs.com.
社 址：北京市和平里北街 14 号 邮编：100013
电 话：010-64290862（维文室）
印 刷：北京市艺辉印刷有限公司
版 次：2010 年 6 月第 1 版 2010年 6 月第 1 次印刷
开 本：850×1168 毫米 1/32
印 张：10.75
印 数：0001-2000
定 价：15.00 元

ISBN 978-7-105-10770-4/I.2150（维 303）